

Yajnavalkya-Samhita

(VYAVAHARADHYAYA)

with Intro. Text, Eng. & Beng. Trans. notes and also
with the commentary of
Vijnaneswara's Mitakshara.

EDITED BY

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D.
M. D. (h) Bhishagjyotishacharyya

FIRST EDITION—July 1946

Author of Siddhanta-Kaumudi, Sahityadarpana,
Kavyadarsha, Upanishads, Kadambari, Bhashya,
Tarka-Samgraha, Sayana's Intro. to Rig-
Bhashya, Vedic gram, History of Sans.
Litt. etc. etc.

ଆନ୍ତିକାନ
সংস্কৃত পুষ্টক ভাওয়া
অসম: কৰিমগ়ালী প্রিণ্টিং, কামোকাৰা-৬

Published by—

K. Ray, M. A.
176, Vivekananda Road,
Calcutta.

Agent—

Sans. Pustak Bhandar
38, Cornwallis St.
Calcutta-6.

PRINTED BY—KAMALRANJAN RAY, M. A. AT THE LIPIKAR
14, GOUR MOHON MUKHERJEE STREET, CALCUTTA-6.

PREFACE

This edition of Yajnavalkya-Samhita is a course for our honours students here.

The plan is that adopted in our Raghu, Kirata and Manusamhita.

I have tried to make the Text and the Tika very clear and lucid with notes of interest. Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such Sanskrit works, so my esteemed readers will point these out to me to be rectified in the next edition—“आनिषमः हि मनुष्याः।”

DEDICATED TO THE MEMORY OF—
my father, Late Principal S. RAY.
my sacramental sacrarium.

KUMUDRANJAN RAY.

ଖରି ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ

ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ ସଂହିତା ପଡ଼ିତେ ଗେଲେ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧେ କିଛୁ ଜାନା ଦରକାର ।

ହିନ୍ଦୁମାତ୍ରେଇ ନିକଟ ସେମନ ରାମାୟଣ ରଚିତା ବାଜୀକି, ମହାଭାରତ ଓ ପୁରାଣ ପ୍ରଣେତା ବାସ, କବି କାଲିଦାସ ପ୍ରଭୃତିର ନାମ ଶ୍ରପରିଚିତ, ତନ୍ଦ୍ରପ ଝରି ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟର ନାମ ଶ୍ରପରିଚିତ । ଏହି ଝରିର ନାମ ଶ୍ରବିଜ୍ଞାତ ହଇଲେ ଏଇ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅନେକେଇ କୋନ ଶ୍ରମ୍ପଣ୍ଡ ଦାରଣ ନାହିଁ । କାରଣ ପୁରାକାଳେ ଇତିହାସେର ଅଭାବେ ମହାପୁରୁଷଦେର ଅନେକେଇ ଆଶରା ନାମେ ମାତ୍ର ଜାନି ତାଦେର ବଂଶପରିଚୟ ବା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ କିଛୁଇ ଅବଗତ ନାହିଁ । ପୁରାକାଳେର ମହାପୁରୁଷ ଯାଦେର କିଛୁ କିଛୁ ଜାନି ତାହା ଓ କେବଳ ତାଦେର କୀର୍ତ୍ତିକଳାପ ବା ପ୍ରକ୍ରିୟା ହଇତେ ସଙ୍କଳିତ କରିଯା । ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ, ଶୁନ୍ଧରିଜୁରେଦ ଗ୍ରହ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଯା, ବୃଦ୍ଧାରଣ୍ୟକ ଲିଖିଯା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟସଂହିତା ପ୍ରଗତି କରିଯା, ରାଜର୍ଷି ଜନକେର ଶୁରୁ ପୁରୋହିତ ଓ ରାଷ୍ଟ୍ରପୁରୁଷ ହିୟା ଏବଂ ଉପନିଷତ୍କାଳେ ବିଶିଷ୍ଟ ଜାନ ଦ୍ୱାରା ତନୀୟ ବୃଦ୍ଧାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦେ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଂଶ ଗ୍ରହଣ କରିଯା ତ୍ରେକାଳେ ବିଦ୍ୱି ସଭାୟ ବର୍ଜିନ୍ ଝରି ହିୟା ଯେ ତାବେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଯାଇଲେନ, ସେ ତୁଳମାୟ ଆମରା ତ୍ବାର ସମ୍ବନ୍ଧେ ଶୁରୁ ବେଶୀ ଜାନିତେ ପାରି ନାହିଁ । ତଥାପି ତନୀୟ ଗ୍ରହ ଓ ଅଗ୍ନାୟ ଗ୍ରହ ହଇତେ ଏବଂ ପୁରାଣ ହଇତେ ଏହି ଝରିର ସମ୍ବନ୍ଧେ ଯେ ଟୁକୁ ସଂଗ୍ରହ କରା ସମ୍ଭବ ହିୟାହେ ତାହା ଆଜ ଆପନାଦେର ନିକଟ ନିବେଦନ କରିତେଛି । କାରଣ ସେଲୋକେର ଜୀବନୀ ଓ କଥା ଆଲୋଚନା କରିଲେ ଆମାଦେର ମନେ ଉଚ୍ଚ ଆଦର୍ଶ ଓ ଶୁଣରାଜିର ଆବିର୍ଜାବ ହୟ—“ସତାଂ ହି ବାକାଂ ଗୁଣମେବ ଧନ୍ତେ” “ତତୋ ବାପଦମ୍ଭ ବିରମନ୍ତି” ।

ଝରି ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ, ବ୍ରଙ୍ଗରାତ ନାମକ ମୁନିର ପୁତ୍ର ହିୟାଇଲେ । ଏହି ମୁନି ବ୍ରଙ୍ଗରାତ ଦିନରାତ ସାଗଯଜ୍ଞାଦି ନିଯାଇ ଥାକିତେନ । ତ୍ବାର ଦୃଢ଼ ବିଶ୍ୱାସ ହିଲ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଓ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ସାଜ୍ଜବାରା ଓ ବୈଦିକ ପ୍ରଭାବେ ଦେବଗଣକେ ସମ୍ଭୁତ

କରିଯା ସହଜେଇ ଅଭୌଷିଳାଭ କରା ଯାଏ । ଏବଂ ଐହିକଜୀବନେ ସ୍ଵର୍ଗ ସମ୍ବନ୍ଧ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରିଳାଭ ହୟ ଏବଂ ମୃତ୍ୟୁର ପରେଓ ସମ୍ବନ୍ଧ ଏବଂ ଦେବତାର ଲାଭ ହୟ । ତାଇ ମନେ ହୟ ଇନି ସଜ୍ଜବେଦପଞ୍ଚୀ ଛିଲେନ । ଖରିବେଦୀରା ଦେବତାର ପ୍ରତି ସରଳ ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ଭକ୍ତି ନିର୍ଭରତା ଓ ପ୍ରାର୍ଥନା ଦ୍ୱାରା କ୍ଷମତାଲାଭେର ପ୍ରହାସନୀ ହିଲେନ । ବ୍ରଙ୍ଗରାତ ଯଜ୍ଞାଦି ନିଯାଇ ନିମ୍ନ ଧାକିତେନ ବଲିଯା ଅଗ୍ନେରା ତାକେ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ ବଲିତ ଅର୍ଥାଂ ତ୍ବାର ଅପର ନାମ ‘ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ’ (ଅର୍ଥାଂ ସଜ ସାର ବନ୍ଧ ବା ବାସ ବା ପରିଧେବ ବନ୍ଧବକ୍ରପ ହିୟାଇଲି) । ତାଇ ତ୍ବାର ପୁତ୍ରକେ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ ବଲା ହିଲି । ସଥିବ୍ୟାସଦେବ ମିଶ୍ରିତ ପଦ୍ମମୟ ଝକ୍, ଗନ୍ଧପ୍ରଧାନ ସଜ୍ଜୁସ୍ ଓ ଗୀତପ୍ରଧାନ ସାମଗ୍ରୀଲିର ପୃଥିକ୍ ପୃଥିକ୍ ଭାବେ ବିଭାଗକାର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରତୀ ହିଲେନ ତଥିନ ତିନି ସଜ୍ଜବେଦେର ଅଞ୍ଚ ଝରି ବୈଶମ୍ପାୟନକେ ଆବକ ଶିକ୍ଷ୍ୟ ବଲିଯା ଗ୍ରହଣ କରିଲେନ । ଉତ୍ସରକାଳେ ଏହି ବୈଶମ୍ପାୟନ ଝରିଇ ରାଜୀ ଜନମେଜ୍ୟକେ ମହାଭାରତ ପଡ଼ିଯା ଶୁନାଇଯାଇଲେନ । ସେମନ ପରୀକ୍ଷିତକେ ଶୁକଦେବ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ଶୋନାଇଯାଇଲେନ । ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ ପିତାର ନିକଟ ସାଗଯଜ୍ଞାଦି ବିଷୟ ପାଠ ଶରୀପନ କରିଯା ଏ ବିଷୟେ ସମ୍ବିଧିକ ଜାନଲାଭେର ଜଞ୍ଚ ବୈଶମ୍ପାୟନରେ ଶିକ୍ଷ୍ୟ ହିୟାଇଲେନ । କାଳକ୍ରମେ ଅଜ୍ଞାବତାବଶତ: ବୈଶମ୍ପାୟନ ବ୍ରଙ୍ଗରାତା ପାଠକେ ଲିପୁ ହିୟା ଗିଯା, ତାର ପ୍ରାୟଶିକ୍ଷିତ କରିବାର ଜଞ୍ଚ ଏକଟି ଯତ୍ନେ ଆୟୋଜନ କରିଯା ଅଗ୍ରାହ୍ୟ ଝରିର ସମେ ଉପଯୁକ୍ତ ଉତ୍ସତ ଶିକ୍ଷ୍ୟ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧକେତେ କ୍ଷେତ୍ର ବଜେ ଆଜାନ କରିଲେନ । କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରାୟଶିକ୍ଷିତ ଜଞ୍ଚ କି ଯଜ୍ଞ କରା ବିଧେୟ ତାହା ଲଇଯା ଶୁରୁ ଶିକ୍ଷ୍ୟର ମଧ୍ୟେ ତୀତ୍ର ତର୍କବିତରକ ଓ ମତଭେଦ ହୟ, ପରେ ତାହା ବିବାଦେ ପର୍ଯ୍ୟବଲିତ ହିଲ । ଫଳେ ବୈଶମ୍ପାୟନ କୋଥିଭରେ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରେନ । ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ ବିଶେଷ ମର୍ମାହିତ ଓ ବିଶ୍ଵଳ ହୟ; ତଥିନ ଶୁରୁ ଶିକ୍ଷ୍ୟର ଅଛେଷ ସକଳ ଶିରମ୍ବବକରେ ସାଜ୍ଜବନ୍ଧ୍ୟ ଶୁରୁର ନିକଟ ସଜ୍ଜବେଦ ବାହା ଶିକ୍ଷା କରିଯାଇହେନ ତାହା ତିତିରି ଆକାରେ ସମ କରିଯା ଦିଲେନ । ଏବଂ ଏବପର ହିଲେ

তিনি সবিজ্ঞদেবের উপাসনার দিমাতিপাত করিতে লাগিলেন। তিনি আনিতেন—অস্তরাদিত্যে হিরণ্য পুরুষ আছেন। পরমপুরুষবর্জন সূর্যধ্যানেই পরমাঞ্জপদ লাভ হয়—“সূর্যস্বারেণ তে বিরজাঃ অয়স্তি বত্রায়তঃ স পুরুঃ হ্যব্যাঘাতা”—মুণ্ডকোপনিষৎ। দেবতার কৃপাবলে তিনি শূর্বেদের সংকার করিয়া শূর্ববৃর্বেদ বা বাজসনের সংহিতার প্রবর্তন করিলেন বৃহদারণ্যক লিখিলেন—“ত্যেং চারণ্যকথং যদাদিত্যাদবাণ্বান্ম”। এই সময় হইতে পূর্বেকার শূর্বেদের নাম হইল কৃষ্ণবৃর্বেদ বা তৈত্তিরীয় সংহিতা এবং ইহার বৈশম্পায়নসংহিতশাখা তৈত্তিরীয় শাখা নামে অভিহিত হইয়াছিল।

এ ভাবে নিজ সাধনা ও বিষ্ণুবলে যাজ্ঞবল্ক্ষ্য ঋষির আসনে উপবিষ্ট হইয়া নিজ শূর্ববৃর্বেদকে সর্বভারতে প্রচারিত করিলেন (“ঋষিণ্য যাজ্ঞবল্ক্ষ্যে সর্বদেশে বিজ্ঞান”)। তিনি তাঁর সাধনা ও শিক্ষার কেন্দ্র করিলেন রাজা জনকের রাজধানী মিথিলামগরে। তাঁর বিদ্যাবত্তা ও সাধন মাহাত্ম্যে আকৃষ্ট হইয়া, রাজা জনকও তাঁকে প্রথমে পুরোহিত ও উপদেষ্টা এবং পরে গুরুত্বান্বিত বরণ করিয়াছিলেন। কবি ভবভূতি তাই তদীয় প্রসিদ্ধ উত্তররামচরিত নাটকে লিখিয়াছিলেন—“যাজ্ঞবল্ক্ষ্য মুন্যস্মৈ ব্রহ্মপারামণং জগো” অর্থাৎ এই রাজা জনকের নিকট মুনি যাজ্ঞবল্ক্ষ্যাই ব্রহ্মবিদ্যা দান করিয়াছিলেন—বেমন মুনি বশিষ্ঠ ঘোগবাণিষ্ঠে রাজাৰামচন্দ্রকে অগ্নাত জ্ঞানসহ অধ্যার্থজ্ঞান শিক্ষা দিয়াছিলেন। এভাবে বর্তমান যুগের মহাজ্ঞা গান্ধীর গ্রাম, রাজাৰ ও রাজ্যের উপদেষ্টা পুরোহিত ও গুরুপদে হৃত হইয়া তিনি তদীয় সপ্তসিদ্ধ ধর্মপুস্তক যাজ্ঞবল্ক্ষ্যসংহিতা রচনা করিলেন। মহুসংহিতার পরেই এই যাজ্ঞবল্ক্ষ্য সংহিতার স্থান নির্দিষ্ট করা যায়। পরবর্তীকালে এই সংহিতাই বলিতে গেলে ভারতে মহুসংহিতা অপেক্ষাও অধিক গৌরবলাভ করিল। এই পুস্তকে তিনি অধ্যায়—আচারাধ্যায়,

ব্যবহারাধ্যায় এবং প্রায়শিত্তাধ্যায় এবং ১০০০ এর উপর গ্রোব। সকলেই স্বীকার করিবেন—ঋষি যাজ্ঞবল্ক্ষ্য। প্রবর্তিত শূর্ববৃর্বেদ যেকোন কৃষ্ণবৃর্বেদকে ছাড়াইয়া দিকদিগন্তে বা সর্বভারতে বিশ্রূত হইয়াছিল তেমনি তাঁর স্মৃতিসংহিতাও সমস্ত ভারতে একচৰ্ত্ব আধিপত্তা লাভ করিল। ধরিতে গেলে যাজ্ঞবল্ক্ষ্যসংহিতাও তাঁর বিজ্ঞানেশ্বর রূচিত মিতাক্ষরাটীকা সমস্ত ভারতের ধর্মাধিকরণে একাধিপত্তা ও প্রতিষ্ঠালাভ করিয়াছে। কেবলমাত্র আমাদের বঙ্গদেশে দায়াধিকারে জীমুতবাহনের দায়ভাগের মত প্রবল হইয়া আছে।

বৃহদারণ্যক উপনিষদে আছে—একদা রাজা জনক বহুক্ষিণ্যামৃত এক যজ্ঞের আয়োজন করিলেন। তিনি তাঁতে মুনিগণের জ্ঞান পরীক্ষামানসে গোসহস্র অবক্ষেত্র রাখিয়া ফরমান জারি করিলেন—“যিনি সমধিক ব্রহ্মজ্ঞ তিনিই এই গুরুসমূহ লইয়া যাউন”। কেহই লইতে সাহস করিলেন না কিন্তু যাজ্ঞবল্ক্ষ্য তদীয় শিষ্যবল্ক্ষ্য গো গ্রহণে প্রয়াসী হইলেন। তখন জনকের অগ্নতম পুরোহিত অশ্বল প্রশ্ন করিলেন, “হে যাজ্ঞবল্ক্ষ্য! আপনিই কি শ্রেষ্ঠ ব্রহ্মজ্ঞ?” এই সময় বিদ্যুতী নারী গাঁঁ (বাচকুবী) বলিলেন—আমি যাজ্ঞবল্ক্ষ্যকে দ্রুটী প্রশ্ন করিব। এর সৎ উত্তর যদি তিনি দেন, তবে তাকেই শ্রেষ্ঠ ব্রহ্মবিদ্ বলিয়া মানিব। আমার প্রথম প্রশ্ন হইল—“পরিদৃশ্যমান জগৎ ওতপ্রোতভাবে কিসে ব্যাপ্ত আছে?” তদুত্তরে যাজ্ঞবল্ক্ষ্য বলিলেন—“এই পরিদৃশ্যমান জগৎ আকাশে ব্যাপ্ত আছে”। এখন আমার দ্বিতীয় প্রশ্ন হইল—“এই আকাশই বা কিসে ব্যাপ্ত আছে?” তদুত্তরে যাজ্ঞবল্ক্ষ্য উত্তর করিলেন—এই আকাশ অক্ষর অঙ্গে ব্যাপ্ত আছে। ক্ষয়রহিতসমস্তস্থপ্রকাশশক্তি অক্ষরব্রহ্মবল্ক্ষ্যাই ব্রহ্মাণ্ড জগৎ বিশ্বত। [প্রশ্নোপনিষদেও আছে “যথা বয়ঃসি বাসো ব্রহ্ম সম্পত্তিষ্ঠে, এবং হৈবে তৎ সর্বং পরে অক্ষরে আজ্ঞনি সম্পত্তিষ্ঠতে”]

এবং এই অক্ষরকে না জানিয়া কর্ম করিলে তাহা ক্ষমতীল হয়, তাই গীতা বলেন ‘সর্বেষু কালেষু মামহৃষ্ণুর যুধ্যন্ত’ এবং এই অক্ষরকে যে অতীচ্ছিদ্ধারা ধারণ করিয়া ও জানিয়া ইহলোক হইতে প্রহান করে সেই প্রকৃত ব্রাহ্মণ হয়। গীতায় আছে “প্রয়াণকালে মনসা অচলেন যোগবলেন চ যঃ ধ্যায়তি স সমুপৈতি দিব্যম্” তখন সকলেই যাজ্ঞবঙ্গকে ব্রহ্মিষ্ঠ বলিয়া স্বীকার করিল। এক্ষণ গুরুলাভে রাজা জনক প্রথমে রাজ্যি এবং পরে অগ্নিহোত্র বিষয়ক জ্ঞানলাভ করিলেন। গুরুদন্ত “ব্রহ্মৰ্থি” আধ্যালাভ করিয়া শ্রেষ্ঠ রাজা বলিয়া প্রতিপন্নও হইয়াছিলেন।

পরে গৃহস্থান্ত্রমে খৰি যাজ্ঞবঙ্গ দুই বিবাহ করিলেন। এক ভার্যার নাম ছিল মৈত্রেয়ী এবং অপরের নাম ছিল কাত্যায়নী। তমাধ্যে মৈত্রেয়ী ব্রহ্মবাদিনী ছিলেন এবং কাত্যায়নী স্ত্রীশূলভ জ্ঞানবিশিষ্টা গৃহিণী ছিলেন। ক্রমে যাজ্ঞবঙ্গ গৃহস্থান্ত্রম শেষ করিয়া পরিব্রজাভ্রমণ বা সন্ন্যাস অবলম্বনে উচ্চুক হইলেন। এবং প্রহ্যান করিতে উত্তৃত হইয়া, তদীয় বিষয়সমূহ দুই পঞ্জীর মধ্যে ভাগ করিয়া দিতে মনস্ত করিলেন। তখন তিনি মৈত্রেয়ীকে ডাকিয়া বলিলেন—মৈত্রেয়ী, আমি বিষয়সমূহ কাত্যায়নী ও তোমার মধ্যে ভাগ করিয়া দিয়া যাইতে চাই।

তখন মৈত্রেয়ী বলিলেন—“এই বিষয় বা বিত্ত দ্বারা আমার কি হইবে? এ সবই নশ্বর আমাকে বরং আপনি অবিনশ্বর অমরত্বের জ্ঞান দান করুন”। মৈত্রেয়ী বলিলেন “কিং তেন (শ্রাব) মেনাহম্য নাম্যতা শাম্”। যাজ্ঞবঙ্গ এই প্রশ্নে মৈত্রেয়ীর উপর আরো প্রীত হইয়া বলিলেন “আমি অমরসূলভের বিষয় তোমাকে বলিতেছি, তুমি অনোদ্ধোগ দিয়া শ্রবণ কর। তে মৈত্রেয়ী, নিজের প্রতি বা আপনার

আস্তার প্রতি স্নেহবশতঃই, পতি পঞ্জীর প্রিয় হয় এবং পঞ্জীও পতির প্রিয় হয়, এই কারণেই অপত্যও পিতামাতার প্রিয় হয়; এবং আপনার প্রতি অনুরাগ বশতই, বিষয় সম্পত্তি মনুষ্যের নিকট সর্বদা প্রিয় হয়। নিজের উপকারের জন্যই মানুষ অত্যের উপকার করে। সংক্ষেপতঃ বিশ্বজগতে সকলের প্রতি প্রেমবশতঃ সকলে প্রিয় নহে, আপনার বা আস্তার প্রতি প্রেমবশতই বিশ্বজগতে সকলে প্রিয় হয়। হে মৈত্রেয়ী, সেই আপনাকে (আস্তাকে) সমাকৃ দেখিতে, জানিতে, মনন করিতে ও চিন্তা বা ধ্যান করিতে হইবে। আপনাকে (আপনার অস্তরআস্তাকে) দেখিলে শুনিলে, মনন করিলে ও চিন্তা বা ধ্যান করিলে এই সমস্ত বিশ্বজগৎই এবং বিশ্বাস্তা জানা যায়। সেই আস্তা এক হইলেও বহুজনে দৃষ্ট হন। এই পরিদৃশ্যমান সমস্তই একই আস্তার বা অক্ষর ব্রহ্মের মহাপ্রাণের নিঃশ্বসিত স্বরূপ। এই বিশ্বজগতের একান্তন সেই মহাপ্রাণ অক্ষরব্রহ্ম। সিদ্ধুবালবৎবন্ধনের অস্তরবাহভেদদশৃঙ্গ একরূপ লবণ্যস সেইরূপ আস্তা ও অস্তরবাহভেদশৃঙ্গ একরূপ—প্রজাস্তুরূপ আনন্দনন্দনরূপ। সেই আস্তা পঞ্চভূতের সাহায্যে প্রকাশ পাইয়া পঞ্চভূতেই বিলীন হইয়া যায়, বিলীন হইলে আর আস্তার পৃথক সংজ্ঞা থাকে না।” এই কথা শুনিয়া মৈত্রেয়ী বলিলেন “আপনি আমাকে যে মোহমদ করিয়া ফেলিলেন দেখিতেছি”। তদুভাবে যাজ্ঞবঙ্গ বলিলেন—“আমি মোহজনক কথা বলিব না। এই আস্তা বিনাশবিহীন, উদ্দেশ্যশৃঙ্গ, ক্ষয়রহিত। যতক্ষণ ইহাকে জানিতে না পাওয়া যাব, ততক্ষণ এক অন্তকে ভিন্নবলিয়া দেখে, ভিন্ন বলিয়া মনে করে, ভিন্ন বলিয়া জ্ঞান করে। কিন্তু বখনই সর্বত্র সেই পরমাস্তার জ্ঞান হয়, তখন কে কাহাকে দেখে বা জানে। “ইহা নহে, ইহা নহে” এইভাবে খুঁজিতে খুঁজিতে বাহা যাত্র অবশিষ্ট থাকে তাহাই তিনি বা অক্ষরব্রহ্ম। তিনি

অদাহ, অদৃশ্য, অসঙ্গ, তিনি সকলেরই অস্তরে ও বাহে আছেন তা
সবই বুঝিতেছেন।

“দিবো হমুর্তঃ পুরুষঃ সবাহভাস্তুরঃ হঙ্গঃ ।
অপ্রাণো হমনাঃ শুণ্ঠো হৃষ্টোৎ পরতঃ পরঃ” ॥

তাদৃশ বিজ্ঞাতাকে জানিলেই ইহজীবনে এবং দেহভাগের পর
অমরত্বাত্ম করা যায়। ধ্যান ধারণা ও ঘোগম্বারাই তাকে জান
যায় “আঁচ্ছা বা অয়ঃ দ্রষ্টব্যঃ শ্রোতব্যো জ্ঞাতব্যো নিদিধ্যাসিত্বশ্চ” ॥—
বুঃ অরণ্যক । “সর্বেষাং যঃ কর্তৃ, যশ্রুবে এতৎকর্ম, স বৈ বেদিতব্যঃ” —
ঐতরোয়োপনিষৎ : “অরা ইব রথনাত্মকলা যশ্চিন্দ্ প্রতিষ্ঠাতাঃ তৎ
বেঙ্গং পুরুষং বেদ” — “তমোক্ষারেণৈব অস্ত্রেতি বিদ্বান्” — প্রশ্নোপনিষৎ ॥
এইভাবে মৈত্রেয়ীকে অমরত্বের মহান পক্ষা শিক্ষা দিয়া এবং
কাত্যায়নীকে মুশিক্ষা ও বিষয় দান করিয়া উপস্থিত অপরাপরকে
সমাজ রাষ্ট্র ও ধর্ম বিষয় বলিয়া খৰি যাজ্ঞবঙ্গা তখন পরিব্রজ্যা গ্রহণ
করিয়া যোগধ্যানে ব্রহ্মজ্ঞানে নিমগ্ন হইলেন। বৃহদারণ্যকে আছে—

“এতাবৎ খলু অমৃতম্ ইতুভুঃ। যাজ্ঞবঙ্গঃ বিজহার” ।

এইভজ্ঞ তাকে খৰি যাজ্ঞবঙ্গোর পরিবর্তে “যোগী যাজ্ঞবঙ্গা” ও বলা
হয়। তিনি ঘোটকথা বশিষ্ঠের গ্রাম, বেদবাসের গ্রাম এবং
বর্তমান যুগের মাহাত্মা গান্ধীর ন্যায় রাষ্ট্র ও সমাজ সংস্কার নীতির
ও ধর্মের উপদেষ্টা এবং ব্রহ্মজ্ঞানের শিক্ষাদাতা ছিলেন। তার কথিত
আদি যাজ্ঞবঙ্গসংহিতা (যন্মসংহিতার গ্রাম) শিষ্য পরম্পরায় আসিয়া
পরবর্তীকালে (যন্মসংহিতার পরে) বর্তমান আকার ধারণ করিয়াছে।

বর্তমান যাজ্ঞবঙ্গসংহিতা গুরুশিষ্য পরম্পরাক্রমে সম্ভবতঃ ,
গৃহাদের কুকু হইতেই বা কিছু পূর্বে সঞ্চলিত। কারণ ইহাতে
বৌদ্ধ ভিক্ষু ভিক্ষণীদের কথা আছে।—(II. 296) : এবং যন্মসংহিতাক

সংক্ষিপ্ত প্রকরণ বলিয়া মনে হয়। মনুর পরই ইহা লিখিত। এর
মিতাক্ষরাটীকা বিজ্ঞানেশ্বর লিখিত—সম্ভবতঃ ১১ খণ্ডাদে লিখিত।
বিজ্ঞানেশ্বর পশ্চিম ও সন্ধ্যাসী ছিলেন। এজন্য তাঁর অন্য নাম ছিল
“বিজ্ঞানযোগী”। তিনি নিজেও লিখিয়াছিলেন—“শ্রীমৎপরমহংস
পরিাজকাচার্য বিজ্ঞানেশ্বর ভট্টারকন্ত কৃতো খজ্জমিতাক্ষরায়াম্”
ইত্যাদি। মিতাক্ষরার বিশেষরভট্টকত “শ্রোধিনী” এবং বালমভট্টকত
“বালমভট্টি” নামক প্রসিদ্ধ দুইখানি টিকা আছে। এই বালমভট্ট
বৈয়াকরণকেশর নাগেশভট্টের চাতুর ছিলেন ॥

যাজ্ঞবঙ্গসংহিতার প্রথম আচারাধ্যায়ে—ব্রহ্মচারির নিয়ম
ও কর্তব্য—বিবাহপ্রকরণ, চতুর্জ্ঞাতি ও সংকীর্ণবর্ণ বিবরণ, গৃহস্থ-
বিষয়ক নিয়মকামুন, বিদ্যাসমাপনান্তে স্নাতকধর্ম বিবরণ, ভক্ষ্যাভক্ষ-
বিচার, দানবিবরণ ও ঔচিত্য, আচৰবিধি বিবরণ, বিষ্ণুনিরশন ও
গ্রহশাস্তি বিবরণ, শেষে বিস্তৃত রাজধর্ম বিবরণ আছে। এই বিষয়গুলি
মনুর প্রথম সাত অধ্যায়ে সৃষ্টিক্রম হইতে আরম্ভ করিয়া বিস্তৃতভাবে
লিখিত আছে।

এর দ্বিতীয় অধ্যায় হইতেছে ব্যবহারাধ্যায়—এতে প্রথমে
সাধারণ বিচারবিষয়ে সভাসদ, রাজসংসদ, বিচারপদ্ধতি, সাক্ষ্যগ্রহণ
পদ্ধতি আছে। তারপর অসাধারণ বিচারপদ্ধতি ও নানাবিষয়ে
নানাপ্রকার দোষানুসারে দণ্ডাদের ব্যবস্থা, অভিযুক্ত যুত হইলে
ব্যবস্থা, নিধিপ্রাপ্তিতে ব্যবস্থা, ঋণশোধ ও ঋণদান বিষয়ক বিবরণ,
আৱৰিবিষয়, সাক্ষিপ্রকরণ বিবরণ, লেখ্য ও লেখন বিবরণ, দিবা
ও শপথকরণ বিবরণ, পৈতৃকদাম্ববিভাগ বিবরণ, সৌমাবিবাদ বিষয়ক
বিবরণ, স্বামিপাল প্রভৃতি মধ্যে বিবাদপ্রকরণ, স্বামীর সম্পত্তি ক্রম-বিক্রয়
বিষয়, দণ্ডাদান বিষয়ক বিবরণ, ক্রীতানুশয় ব্যাপার, শুশ্রাবিষয়

প্রতিজ্ঞাপালন, বেতনাদিদান, দৃঢ়ত্বিমার গুণাগুণ, বাক্পাক্ষয়,-
দশপাক্ষয় বিষয়ক বিবরণ, সাহসবিষয়; শুল্কবিষয় চোরিতছব্য বিষয়,
শ্রীসংগ্রহণবিষয়, (শ্রীপুংসকবিষয়) রাজাশাসন বিষয় বিস্তৃতভাবে
আলোচিত হইয়াছে।

তৃতীয় বা শেষ প্রায়চিত্তাধ্যায়—এই অধ্যায়ে অশৌচ ও
প্রায়চিত্ত, আপন্ধর্ম, বানপ্রস্থ ধর্ম, যতিধর্ম বিষয়ক সমস্ত লিখিত
আছে।

আরি তপণ

আরি হে, স্মরি তব মহিমা যোগগুণগরিমা,
মম তচুমনলধিমা পায় না পরিসীমা ॥
তুমি বেদবেত্তা শুমহান ব্রাহ্মণ
উপনিষৎকথা-শ্রুতিস্মৃতিবিরচন ॥
মম ক্ষীণ কর্ণ ঘোষে তব বার্তা
হ'তে চাই তথাপিও স্মৃতির ব্যাহর্তা ॥
দিতে চাই এ-ভূমিতে অভরত ভারতে
এই কথামালা তব রচিত শুনীতিতে ॥
আদর্শে সকলকে কর উদ্ধৃক
সার্থক শিক্ষায় শুল্ক-প্রবৃক্ষ ॥

I. SMRITI LITERATURE

The original vedic literature developed in three different periods in three different types. Thus the early Samhita period in which the Vedas themselves, were written is followed by the Brahmanic period. Lastly come the Sutra period in which various sutra literatures attached to the different Vedas were compiled. These sutras are essentially based on the Brahmanas i. e. श्रुतिः. Further this sutra literature reveals four strata in its development—(1) the period when Sravata-sutras founded on srutis were written ; (2) side by side with Sravata-sutras were then written the so-called Grihya sutras dealing with domestic ceremonies like दरविधसंस्कार etc. (e. g. Grihya sutras of Aswalayana, Manu, Baudhayana &c.) : These are also called Smarta sutras for these were evidently matters of memory (स्मृति) as distinguished from Sruti i. e. subject to be heard from Guru.

(3) Next come the Dharma sutras of the several Vedas dealing with questions of socio-legal nature. Indeed in the Grihya sutras we find the beginning of our Dharma sutras. In case of Manu too it seems likely that a Manava Grihya sutra existed as its basis. (4) Lastly at a late period several digests (निष्पत्ति) and commentaries were also written attached to the several Dharma sutras.

Thus we see the gradual rise in the smriti literature. Now the foremost मनुसम्हिता is a book of the sutra period of the Maitrayani school of the Krishna yayurveda ; and the Manavas were a subdivision of the Maitrayanis. Weber supports this view. It may be said here that generally the several sutras attached to the Vedas follow the order of the Vedas with regard to their period of production. Yajnavalkya was seer of sukla yayurveda, so his Samhita too belonged to this branch of Veda. Now according to modern scholars this sutra period extended from some 100 B. C. to the first century of the Christian era at the latest. Later on we shall see the approximate date of our Yajnavalkya Samhita.

II. SAMHITA-KARAS

Yajnavalkya in his Acharadhyaya gives the name of twenty sages as being authors of so many Dharma sastras or samhitas circulated in their names. The sloka is this :—

मन्वत्रि-विष्णु-हारीत-याक्षवल्क्यो-शनोऽङ्गिराः ।
यमापस्त्तम्ब-संवत्तः कात्यायन-कृहस्यती ॥
पराशर-व्यासशङ्क-लिङ्गिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश अमरशाक्षप्रयोजकाः ॥

Thus we see that these were the law-givers to society. This shows that the samhita going by his name was later than the Manu-samhita.

III. MANU & YAJNAVALKYA SAMHITA

Manu-samhita is a code of law including instructions—religious, sacerdotal and social. In India all legal literatures are based on religion. Hence these are called धर्मशास्त्र ! Though they include instructions on four आश्रमधर्म, on धर्म वर्ध, काम &c. still as such advices are conducive of ultimate gain i. e. as they are means to an end (religion and salvation arising from these), so the name धर्मशास्त्र is significant with धर्मशास्त्रs like our मणुसंहिता याज्ञवल्क्यसंहिता etc.

Manusamhita was written in twelve chapters and it seems to be a work of Bhrigu who was Manu's son and disciple.—(cp-पतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्य-
1. its author शेषतः—chap I. sl. 59, and “ततस्तथा स तेनोरुः
मनुना भृगुः तानव्रीत अष्टीन् सर्वानि प्रीतात्मा
श्रूताभिति” ||—chap V. sl. 6.)

Brigu wrote it at Manu's instruction and as the book contains direct instructions of Manu, so the title is **Manu-samhita** and it is not a 'misnomer'.

Or—it may be that Manu himself was the author and ascribed it to Bhrigu and also speaks of himself in the third person (thus-स पृष्ठः प्रस्तुवाच—I. sl. 4), for it was usual at that time to speak of ones'self in the third person. Thus Jaimini and Vadrayana mention their names as a third person in the sutras made by themselves (see Kulluka under sloka 4, chapter I).

(iv)

Similarly from “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूर्ज्य मुनयोदुवन्
बर्णश्रेष्ठमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः” etc, we see Yajnavalkya instructed his samhita to his disciples and it underwent several stages of development like Manu samhita and later attained this present shape in some 1st century A. D or a bit earlier for in II, 293 there is reference to Bauddha mendicants of that period. And it came through शिष्यपरम्परा with the name of the preceptor याज्ञवल्क्य, a man of upanishadic period or if not a bit earlier.

IV. DATE OF YAJNAVALKYA-SAMHITA

European scholars hold that Manu was surely written between 200 B. C. and 200 A. D. There is a sloka in Manu—

पौष्टिकाश्वैरदाविद्वाः कम्बोजा यक्नाः शकाः ।
पारदाः पहवाश्चीनाः किराता दरदाः खराः ॥

—Chap X. Sl. 44.

speaking of the Yavanas, Chinas, Sakas &c. Now modern critics hold this verse as conclusive on the point. Thus according to them it stands mid-way between the early sutra-literatures and the later Dharma sastras like that of Yajnavalkya etc. Yajnavalkya having mentioned Manu in his Samhita in “मन्त्रविहारीत” etc, as the first संहिताकार, it is very likely, मनु preceded याज्ञवल्क्यसंहिता, and from mention of Bauddha mendicants in याज्ञवल्क्य we place it in in some 1st century A. D: as stated above.

V. Yajnavalkya-Samhita—Its Popularity

This samhita is more popular in this sense that it is followed throughout India from legal point of view. Its commentary called Mitakshara by the erudite sannyasin Vijnaneshwara, controls law of inheritance all over India except Bengal where Dayabhaga of Jimutavatana is followed. Sayana also in his Rig-Bhashya quotes Yajnavalkya.

VI. Its Commentary.

Yajnavalkya samhita's Tika that has attained celebrity is Vijnaneshwara's Mitrakshara—a learned commentary ; it has also a Tika called subodhini by Visweswara Bhatta. Vijnaneshwara wrote his Tika in some 11 century A. D.

VII. Its teaching.

Like Manu, Yajnavalkya samhita too preaches आत्रमधर्म, राजधर्म, व्यवहारनियम, आचार प्रायश्चित्त etc. based on Vedas, Puranas etc. pointing to the highest योगधर्म। Compare “पुराणन्याय मीमांसा-धर्मशास्त्रानिमिश्रिताः वेदाः स्यानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” and “इड्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाभ् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्”—I. sl. 8.

VII. Contents of Yajnavalkya-Samhita.

1. The 1st Chapter—is called आचाराभ्याय containing mainly ब्रह्मचर्यप्रकरण, विवाहप्रकरण, गृहस्थधर्मप्रकरण, सातकधर्मप्रकरण,

भ्रष्टाभ्रष्टप्रकरण, दानधर्म and श्राद्धप्रकरण, प्रह्लानित्प्रकरण and राजधर्म-प्रकरण in details. [This अध्याय contains in details all the seven-chapter—materials of Manu-Samhita.]

2. 2nd Chapter—is called व्यवहाराभ्याय। Its प्रकरण or sections are—साधारणविचारपद्धति and राजसंसद्, विचारपतिविचारनियम ; असाधारण or विशेष विचारपद्धति i. e. दण्ड acc. to faults, शूलशोध=शूलादानप्रकरण, आधि-वन्धक विषय, विश्वासपूर्वक-अपरहस्ते श्वपितद्वय विषय, साक्षिप्रकरण, लेख्यलेखन विवरण, द्वय वा शपथप्रकरण, पैतृकदाय विभागप्रकरण, सीमाविवादप्रकरण, स्वामिपालविवाद, अस्वामिक सम्पत्ति क्रयविकल्प, दत्तप्रदान=द्रव्यपुर्नग्रहणविषयक, क्रीतानुशयव्यापार, स्वीकारकरणतः शुभ्राधरण, प्रतिकाम्पालन, वेतनादिदानविषय, दृगतपारव्य-साइस-शुल्कविषय, कोरितद्वय चौरविषय, क्षीसंग्रहणविषय, (क्षोपुंसकविषय) साधारण शासन विषय प्रकरण।

[These include 8th and 9th chapter-matters of Manu].

3. The 3rd प्रायश्चित्ताभ्याय contains—अशौचविधि, प्रायश्चित्तविधि, वायर्द्धम, वाणप्रस्थ-यतिर्थम् etc. | This corresponds to Manu's 10, 11 and 12 chapter matters.]

VIII—Analysis of व्यवहाराभ्याय

(व्यवहार = litigations and suits—see ahead)

1. General legal procedure—The King, his council, one Brahmana Judge (प्राढ़विवाक) ; these are to judge litigations or suits of Plaintiffs (अर्थिन्) and the defendants (प्रत्यधिन्) by making these to give written statements—(sl. 1-8).

3. Special procedure in suits—here ways of Plaintiffs and dependants in various suits of money, debts, lands, breach of प्रतिश्वासा etc. are explained—(sl. 9-37).
4. All about ऋणादान (giving and realisation of debts =) with Interest (or वृद्धि) and about the guarantor (प्रतिभूत) in such transactions are stated in—sl. 38 to 58.
5. About mortgaged article (आवृति) during taking loans—sl. 59-65.
6. About the deposit of articles etc. in a sealed basket (उपनिषिद्धि) ; such thing is called औपनिषिद्धि द्रव्य—sl. 66 to 68.
7. All about साक्षिन् (witnesses) in cases before the writer, the judge, council and the king—sl. 67-85.
8. About लेख्य (documents, letters etc.) used in suits—sl. 86-96.
9. About divine matters or oath (शपथ) in cases (i. e. about the other thing than documents, witness and enjoyments of property.) Various modes of oath—with scales (तुलादेवी), before fire god (अग्निदेवी), before गजरेता etc.—sl. 97-115.
10. About quarrels of owners of field and cattle owners etc (स्वामित्वाद- घोषाद) in sl. 162-170.
11. About selling of वस्त्राभिकरणम् is said in sl. 171-177.

12. Now is said about दत्ताप्रदानिक matter ; दत्ताप्रदानिक means gift of something with a desire to take it back after some period ; here also disputes arise (178-79).
13. About क्रोतानुशय i. e. repentance after buying thing or property sl. 180-87.
14. Dispute when one does not abide by his promise to serve—this is called अभ्युपेत्य अशुश्रूपा । (185-87)
15. Non-observation of some laws or orders (संविद्व्यतिक्रम) in sl. 188-95.
16. About taking of wages in advance etc (बेननादान)—sl. 196 to 201.
17. About playing and staking in gambling (दूर्गतसमाह्रय)—
18. About (बाकपारम्य) and (दन्वषारम्य) in sl. 207-232.
19. About साइस or forcible snatching of others objects (परकीय द्रव्यापहरण) in sl. 230-256.
20. About विक्रीयासंप्रदान i. e. not giving an article to the buyer after selling it (sl 257-61).
21. About सम्भूत्यसमुत्थान वा मिलितम्यवसाय वा समवायव्यवसाय in—sl. 262-68.
22. All about theft (स्लेष्य) is described in sl. 268 to 285.
23. About seducing or elopement (खीसंग्रहण) in sl. 286-294.
24. About cases directly or indirectly connected with the king called प्रकीर्णक-प्रकरण where undesirable behaviours and transactions etc. are described with danda in sl. 295 to 307 (also cp राजान्यायेन यो दण्डे शृहीते वस्त्राय तथा । निवेद दण्ड विभेद्यः स्वर्वं निरेद्युग्मीकृतम्) || .

याज्ञवल्क्यस्मृतिः वा याज्ञवल्क्यसंहिता

याज्ञवल्क्य is the name of a well-known ऋषि, son of यज्ञवल्क्य। यज्ञवल्क्य+यज्ञगार्णिदि=याज्ञवल्क्यः। स्मृति is धर्मशास्त्र। स्मर्यते श्रुति कर्मणिक्तिन्-स्मृति code of religion with laws. Thus Manu says “श्रुतिस्तु वेदोविहेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः”। धर्मशास्त्र deals with the duties of the four आश्रम (व्रह्मचर्य, गार्हस्थ, बानप्रस्थ and सञ्चारास or यतिष्ठाम्)—it also deals with दर्शनिष्ठकर्म, राजधर्म etc, with hints on मीक्षधर्म too. सम्+धा+क कर्मणि स्त्रियाभ् संहिता is also a name of धर्मशास्त्र or स्मृति। सम्+हि+क कर्मणिस्त्रियाभ् also gives संहिता meaning the same. by “समो वा तत्तदितयोः”। secondarily याज्ञवल्क्यस्य स्मृतिः or संहिता=याज्ञवल्क्यसंहिता। ६ तत्। The epithet by उपचार (transference) means the book containing collections of institutes of yajnavalkya. संहिता इति स्मृतिविशेषणत्वात्स्त्रीत्वम्। प्रातिपदिकार्थे प्रथमा।

[N. B.—प्रियते अनेन इति धृ+म (उचादि)= धर्मः that which upholds individual, society, kingdom etc, and lead to good and to salvation. Thus vaishesika Darsana says—“यतोभ्युदयनिःप्रे यससिद्धिः स धर्मः”—i.e. religion is that which leads to prosperity or good (अभुगद्य) for all, and also lead to salvation (निःश्रेयस) in the long run. Hence the name धर्मशास्त्र as applied to स्मृति or संहिता is appropriate in as much as these teaches good for all and hints to निःश्रेयस। Thus Manu in his स्मृति says “मैदास्त्रार्थतस्तुहो यतत्रामेवसन्।

इहैनवल्कोके तिष्ठन् स व्रद्धभूयाय कल्पते XII. sl 102, and yajnavalkya also says’ इज्याचारद्माहिसादानस्वाधग्रायकर्मणाभ्। अयन्तु परमांशमो यद्योगेनात्मदर्शनम्” 1. 8.]

व्यवहाराध्यायः

व्यवहियसे अनेन इति वि+अव+ह धृ, करणे=व्यवहारः dealings, or व्यवहरणः व्यवहारः भावे धृ। Then व्यवहारः अस्ति अस्मिन् इति मत्वर्थे अर्थ आदि अच=व्यवहारः having dealings, having dealings of legal administrative affairs. व्यवहारस्य अध्यायः, इतत् or व्यवहारघटितः अध्यायः—शाकपाथिवादितत्। The chapter on dealings or legal dealings. Thus व्यवहार technically means judicial procedure in laws (suits), in trials of cases for just administration of legal justice i.e. suits. Bhanuji in Amaratika writes—‘शृणादानायष्टादश विवादस्थानानि व्यवहाराः’। Also compare “व्यवहारस्तमाल्यति……व्यवहारोयं चाशदत्तप्रवल्म्यते” Mriohhakahka IX, and see Mitakshara under sl. 5. it may also mean judgment—seat with अपादाने or अधिकरणे धृ। व्यवहरति, यस्मात् यस्मिन् वा स्थित्वा। Kulluka under Manu VIII. sl. । says शृणादानायष्टादशविवादे विस्तोर्थाधिवाक्यजनित-संदेह-हारी विचार एव व्यवहारः। तदाह कात्यायनः—“वि’ नानार्थे ‘अव’ सन्देहे हरणं हारः उच्यते। नानासन्देहस्तप्रावहार इति स्मृतः”। or ‘वि’ विशेषण, “अव” साक्षयेन अवगम्य अवेक्षय वा हारः आचरणं राहः, स एव व्यवहारशब्दवाच्यः administration of legal justice after careful survey and scrutiny, op. तुच्छा अवेक्षय अवेक्षय विचरेत्—charaka. [N.B.—अधीक्षते अस्मिन् इत्यध्यायः a chapter of study by the rule ‘व्यवहारस्त्रीयोद्यावसंहाराभ्’]। व्यवहार is also द्रुग्रम् and क्रवित्यक्रम as is evident from the rule “व्यवहारपौस्त्रमर्थदीः”

(साधारणव्यवहारमात्रकाप्रकारणम्—General procedure
in administration).

1. The king should go through administration rightly along with his learned council.

व्यवहाराननुपः पश्येद्विद्विद्विवर्णाणैः मह ।

धर्मशास्त्रानुसारेण कोधलोभ विवर्जितः ॥ १ ॥

Prose—नृपः कोधलोभविवर्जितः (सन्) धर्मशास्त्रानुसारेण विद्विः व्राक्षणैः सह व्यवहारान् पश्येत् ।

Beng.—নৃপতি ক্রোধ ও লোভশূণ্য ইষেড়া। যদ্বাদি ধর্মশাস্ত্রানুসারে
বৌতিশাস্ত্রবিহীন পশিত বাক্ষণগণমহ বাবহার (অর্থাৎ গ্রামলা মোককশা)
দেখিবেন অর্থাৎ বিচার করিবেন ।

Eng.—A king should go through administration (of suits) along with learned Brahman-politicians, in accordance to Dharma shastras (of Manu and others), being himself devoid of anger and temptation.

Vijnaneswara's Mitakshara—अभिषेकादिगुणयुक्तस्थराकः प्रजापालर्न
धर्मोर्ध्मः । तत्त्वं दृष्टिनिघट्य अन्तरेकं न सम्भवति । दृष्टिरिक्षानकं न व्यवहार-
दर्शनमन्तरेण सम्भवति । तत् व्यवहारदर्शनमहरहः कर्तव्यम् इत्युक्तं—
“व्यवहारान्स्वदं ‘पश्येत्सम्बैपरिहीडन्वहन्’” (आचाराभ्यारक ३६० श्लोके) ।
स च व्यवहारः “कोद्धः, कतिविषः, कथं च” इति कर्तव्यताकलापः नाभिहितः;
सदभिशामाय द्विषोऽव्यायः प्राप्यते—उद्यवहारानिति (१) अन्यविरोधेन स्वात्म
सम्बन्धितर्था कथं व्यवहारः; यथा कश्चित् इदं क्षेत्रं ग्रदोयविषये कर्तव्यति,
अर्थोऽपि लक्षितोऽपि भवोऽविषयति । तस्य व्यवहारस्य अनेकविषयं दर्शयति
कामुकचर्मेण । तृष्ण इति—न कर्मिकाभ्याय अवर्धमः; किन्तु प्रजापालकालिङ्गस्त्वा

अन्यस्यापि इति दर्शयति । पश्येदिति-पूर्वोक्तस्य (आचाराभ्यायोक्तस्य) अनुवादे
धर्मविशेषविषयानार्थः । “विद्विः”—वेदव्याकरणधर्मशास्त्राभिष्ठैः । ‘व्राक्षणैः’ न
क्षक्तियादिभिः । ‘व्राक्षणैः सह’ इति तृतीयानिर्देशात् एषामप्राधान्यम् । (“सहयुक्ते-
अप्रधाने” इति पाणिनिसूत्रस्परणात्) । अतश्च अदर्शने अन्यथादर्शने च राजो
दोषो न व्राक्षणानाम् । यथाह मनुः (VIII. 128)—अंदण्डगान् दण्डयन्नराजा-
दण्डगांश्चैवाप्य दण्डयन् । अयशो महदामोति नरकञ्जैव गच्छति इति (२) ।
कथम् ?—‘धर्मशास्त्रानुसारेण’ न अर्थशास्त्रानुसारेण । [देशादिसमयधर्मस्यापि
धर्मशास्त्राविरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वात् न पृथगुपदानाम् । तथा च वक्षयति—
निजधर्माविरोधेनयस्तुसामयिको भवेत् । सोपि यत्नेन संरक्षयः धर्मोराजवृत्तश्चयः
(३)] । कोधलोभविवर्जित इति—धर्मशास्त्रानुसारेण इति सिद्धे ‘कोधलोभ-
विवर्जितः’ इति वचनमादरार्थम् । कोधोभव्यम्; लोभो लिप्सातिशयः ॥

NOTES ON MITAKSHARA

1. Protection of subjects is the highest virtue of a qualified king duly coronated and this is not possible without punishing the wicked ; and this too is not possible without going through administrative justice ; and administration of justice is to be daily done by the king as said in Acharadhyaya sl. 360 “व्यवहारान् अहरहः पश्येत्” etc. Now the question arises—what is that administration, what are its varieties and how it is to be meted out ; this is not said before, so it is being said in this व्यवहाराभ्याय beginning with “व्यवहारान् नृपः पश्येत्” ।
2. “व्राक्षणैःसह” here shows less prominence of the Brahmanas; “for the paninisutra “सहयुक्ते अप्रधाने” gives non importance to the word connected by सह । so demerit will accrue to the

king only and not to the Brahmanas if administration is not looked at or it is wrongly seen. And Manu says— a king punishing the unpunishable and not punishing the punishable incur infamy and go to hell. 3. Here it is said according to धर्मशास्त्र and not according to अर्थशास्त्र of कौटिल्य etc dealing with political administration only ; for timely or local customs that do not run counter to dharmashastras will be included here by धर्मशास्त्र। For वाश्वलक्षण himself will say here in sl 188 “the धर्म that are to be observed in a particular time as अतिथिभोजन that are not contrary to ones own धर्म, also राजकृतधर्म should be observed.”

CHARCHA

1. मातृका—मातृका is lit source, origin, alphabet ; thence it means here “original formula or cannon of procedure” in व्यवहार or administration or in administration of legal justice in suits.

2. परयेत्—प्रा+लिङ्गात् । विषौलिङ् । It is king's duty. परयेत् is विचारयेत् here.

3. धर्मशास्त्रानुसारेण—धर्मशास्त्रस्य अनुसारः (अनुसरणम्), ६८८ । तेन । करणेतया । क्रोधलोभविवर्जितः—क्रोध is intolerance and anger ; लोभ is excessive greed । क्रोधश्च लोभश्च द्वन्द्वः । तात्पां विवर्जितः ३ तद् । Pred. to नृपः । The epithet धर्मशास्त्रानुसारेण suggests इन्द्रियसंयमः for a king ; comp. “इन्द्रियाणि जये योगं समातिष्ठेदिवानिराभ्”—, Manu, still क्रोधलोभविवर्जित is said to emphasise this and to,

turn attention of the king or ruler to this. See, “क्रोधलोभविवर्जित इति वचनम् आदरार्थम्”—in Mita.

5. विद्विः व्राह्मणैः सह=suggests that the king's council should contain Brahmans who are well-versed in vedas, vedangas and so virtuous truthful and equally well behaved towards others. Such Brahmans are expected to do justice in all cases like good ministers Compare “व्यवहारान् दिष्टज्ञुस्तु व्राह्मणैः सहपार्थिवः मन्त्रहै मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्”—Manu.

2. The king's councillors should be virtuous and truthful.

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः

राजा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥ २ ॥

Prose—राजा श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सन्यवादिनः सभासदः कार्याः । राजा रिपौ मित्रे च ये समाः ताद्धाः सभासदः कार्याः ।

Beng.—ঝাঙ্কা বেদাধ্যযনসম্পন্ন ধর্মজ্ঞ সত্ত্ববাদী শক্তি ও শিখে সভাবারশাব্দকারী সভামন্ত্র নিয়ন্ত করিবেন ।

Eng. The king should engage such councillors in his council, that are well-versed in the vedas in Mimanees, in धर्मशास्त्र etc. are virtuous and truthful and are also of equal-behaviours to both enemies and friends.

Mita—सम्बाद्धाह । किञ्च “श्रुताध्ययनसम्पन्नाः” श्रुतेन मीमांसाब्द्यकरणादिवर्जिते अवश्यमेव वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः । धर्मज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः । सन्यवादिनः सन्यवादीरीलाः । रिपीमित्रे च समाः—राजবেশविरहिताः । एषमन्त्राः सभासदः, सभार्थी संसदि यवा सीदिति उपविशन्ति तथादामानस्तु ।

कारैः राजा कर्तव्याः । [यद्यपि श्रुताध्ययनसम्पन्नाः] इत्यविशेषेभोक्तं तथापि ब्राह्मणाएव । यथाह कात्यायनः—“स तु सभ्यैःस्थिरैयुक्तः प्राङ्मैः मौलै—द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुरलैर्थशास्त्रविशारदैः” इति । ते च त्रयः कर्तव्याः, वहुवचनस्यार्थवत्त्रात् “यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रावेदविदस्त्रयः” इति मनुस्मरणाच्च (VIII. 11). । वृहस्पतिस्तु सप्तपञ्च त्रयो वा सभासदो भवन्ति इत्याह—“लोकवेदः सप्त पञ्च त्रयोपि वा । यत्रोपविद्या विप्राः स्युः सा यशस्वी सभा”— । न च “ब्राह्मणःसह” इति पूर्वकोकातानां ब्राह्मणानां “श्रुताध्ययनसम्पन्नाः” इत्यादि विशेषणम् इति मन्तव्यम् । तृतीय—प्रथमान्तनिदिष्टानां विशेषणविशेष्यभावासंभवात् । “विद्विद्धिः” इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणानां सभासदां च स्पष्टं भेदोदर्शितः—सप्राडविवाकः सामात्यः सबाह्यपुरोहितः । सप्तभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः” । तत्र ब्राह्मण अनियुक्ताः, सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अतएवोक्तं—“नियुक्ता वा धर्मज्ञो अनियुक्तावा वक्तुमर्हति” इति । तत्र नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेषि यदि राजान्यथा करोति तदासौ निवारणीयः, अन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन—अन्यायेनापि तं यान्तं येनुयान्ति सभासदः तेषि तद्वागिनः तस्माल्लोक्यनीयः स तैन्॒पः ॥ अनियुक्तानां पुनः अन्यथाभिधाने वा दोषो न तु राजः अनिवारण—“सभा वा न प्रवेष्यन्न वक्तव्यं वा समझसम् । अब्रुवन् विमुबन्वापि नरो भवतिकिलिपी ॥” इति मनुस्मरणात् (VIII. 13) । “रिषीमित्रे च” इति चकारात् छोकरङ्गनार्थं कतिपयैर्बिगृभिरप्यभिष्ठितं सहः कर्तव्यम्, यथाह कात्यायनः—“कुलशीलवयोरृतविचवद्विरप्यस्तरैः । विष्णविभिःस्याव कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितय्” इति । (1)] ॥

NOTES ON MITA

1. Though “श्रुताध्ययनसम्पन्नाः” is said without any restriction, still it refers to Brahmanas. Thus Katyayana says—“The king should be united with learned, hereditary

Brahman councillors, well versed in धर्मशास्त्र and धर्मशास्त्र (Politics); and the plural number shows three should be there at least; for Manu says—that is सभा where there are three “वेदवित्” । Smritikara Brihaspati however opines that सभासद् may be three, five or seven in “that is a council like a sacrificial seat, where three five or seven Brahmanas well versed in worldly ways, Vedas and धर्मशास्त्र sit together.” Again this epithet “श्रुतसम्पन्नाः” should not be construed as an adjective of “विद्विद्धिः ब्राह्मणःसहः” of the previous sloka, for there can be no विशेषणविशेष्यभाव of one ending in तृतीया and another in प्रथमाविभक्ति । Further then विद्विद्धिः and श्रुतसम्पन्नाः will be tautologous. Not only this, Smritikara Katyayana has shown difference between ब्राह्मण (as sl. 1) and सभासद् (as here in sl. 2) in “a king really remains in heaven when he is surrounded by judge, minister, Brahmana, priest and councillors”; of these ब्राह्मण is not appointed (he is naturally to remain being hereditary one), but सभासद् is appointed by the king later on.—So also it is said “one knower of धर्मशास्त्र whether appointed or not should speak out”. And in this matter, the appointed one should check or guide the king if he does otherwise in spite of real facts being presented, otherwise these सभासद् will incur fault. Katyayana says—The councillors that follow the king even if he runs after injustice will be entangled in faults, so they should reform the king, whereas the appointed ones will be entangled in

faults if only they pervert facts or remain silent thereon, but their fault will not arise if they do not check or reform the king ; for Manu says "one व्राह्मण should not enter such a council, he must speak aright ; non-speaking or perverse speaking makes him sinful."

By the epithet "रिपौ मित्रे स समाः" it is implied that council can be convened by some traders even to please subjects. For Katyayana on this says "a council should also be occupied by some traders of good heredity, having high lineage, character, age, money and conduct and that are not maliciously disposed."

CHARCHA

1. श्रुताभ्यायन etc—Qual. सभासदः। श्रुतक कर्मजि=श्रुतम् that is heard from आचार्य। According to Mitakshara it refers to गोमांसा, व्याकरण etc that are usually heard from आचार्य। अध्ययन is वेदाध्ययन, for it was indispensable for a Brahmana. अतः अध्ययनक्षम, द्वन्द्व। ताभ्याम् सम्पत्ताः endowed. इतत्। Or-अत and श्रुति refer to Vedas. श्रुतस्य (पद्मवेदस्य) अध्ययनम्। तेन सम्पत्ताः। पद्मवेदाध्ययन was imperative for a Brahmana "व्राह्मणेन निष्कारणोधर्मः पद्मवेदः अध्येयः ज्ञेयरचेति"—Sruti, quoted in महाभाष्य ॥ These should also be धर्मक्षमाः i. e. धर्मशास्त्रक्षमाः, and सत्यवादिनः। सभायां सीदन्ति इति सभा+सद+किवद्य=सभासदः councillors. उक्तकर्म of कार्याः। These are to be appointed by kings. — राजा सभासदः कार्याः।

The व्राह्मण referred to in sl. 1 here, are original learned Brahmanas (due to hereditary custom of the time);

१०

यात्रावस्त्रक्षमिति

and the सभासद् (व्राह्मण or otherwise) are those appointed by the king to safeguard him in his administration of justice. See Eng. Tran. of Mita.

Sometimes कुलशीलवित्तयुक्त traders are also made सभासद् if necessity arises for satisfaction of subjects—See Mita.

3. If the king is unable to administrate, then a well-versed judge should be appointed along with the councillors.

अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारात् नृपेण तु ।
मध्यैः सह नियोक्तव्यो व्राह्मणः सर्वधर्मविद् ॥ ३ ॥

Prose—कार्यवशात् व्यवहारात् अपश्यता नृपेण तु सम्बैः सह सर्वधर्मविद् व्राह्मणः (विचारकः) नियोक्तव्यः ।

Beng.—কার্যবশতে রাজপুত থাকিলা রাজা যদি ব্যবহারাদি (মামলা ঘোককমা) দেখিতে (বা বিচার করিতে) না পাইলেন, তাহা হইলে তিনি সভাগণের পক্ষিত সর্বধর্মব্রাহ্মাণিকেন্দ্রে ব্রাহ্মণ বিচারক নিযুক্ত করিবেন ।

Eng. If the king is unable to look to administrative affairs himself being otherwise engaged in some works, then he is to appoint a well-versed Brahmana Judge along with the councillors.

Mita—व्यवहारात् नृपः पश्येत् (sl. 1) राजुकं तपश्चात्प्रसादाह—कार्यान्तर-व्यातुलतका “व्यवहारात् अपश्यता नृपेण” धूर्तोऽः सम्बैः (सभासदिः :— sl. 2) सह ‘सर्वधर्मविद्’—सर्वात् धर्मशास्त्रात् सामविकांशं धर्मात् देखि विचारयति इति “सर्वधर्मविद् व्राह्मणः” न क्षमितादि नियोक्तव्यो व्यवहारादृष्टि । तः त

कात्यायनीकं गुणविशिष्टं कुर्यात् ; यथाह—“दान्तं कुलीनं मन्त्रस्थमनुदेवेगकरं स्थिरम् । परत्र भीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तं क्रोधवर्जितम्” इति ॥ एवम्भूतप्राक्षण्णासम्बवे क्षत्रियं वैश्यं वा निमुक्तीत, न श्रद्धम् । तथा च कात्यायनः—ब्राह्मणो यत्र न स्वाच्छु क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रं शुद्धं यत्तेन वर्जयेत् ॥ नारदेनापि मुख्यतो दर्शितः—“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राढ्विवाकमतेस्थितः । पश्येद्व्यवहारानुक्रमात्” । प्राढ्विवाकमतेस्थितो न स्वभूतेस्थितः राजा चारचक्षुषा परसैन्यं पश्यतीतिवत् ॥ [तस्य प्राढ्विवाकशन्दस्य इयं यौगिकी-संज्ञा—अर्थप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्, तयोर्वचनं विश्वमविच्छद्धं च सम्यैः सह विवेचयति वा इति विवाकः । प्राट् चासौ विवाकश्च प्राढ्विवाकः । उक्तश्च—विवादानुगतं पृष्ठा सम्भ्यस्तत्प्रयत्नः । विचारयति येनासौ प्राढ्विवाकस्ततः स्मृतः” इति] ॥ ३ ॥

CHARCHA

1. अपश्यता—वश+शत्=पश्यत् । न पश्यन् न विचारयन् । नश् तत् । तेन । Qual. नृपेण । See also पश्येत् sl. 1.

2. कार्यवशात्—हेतौ इमी । Being engaged in some affair of self.

3. सम्यैः—सभायां साधवः इति सम्याः (य प्रतयः), तैः । सहशब्दयोगे इया । These are सभासद referred to in the previous sloka.

4. ब्राह्मणः—उक्तकम् of नियोक्तव्यः । It is singular here and here it refers to a ब्राह्मणः विचारक । He is to be a धर्मशास्त्रसामयिक-स्थानीय शास्त्रादिवेत्ता also etc. He is so प्राढ्विवाकः । प्राढ्विवाकः is a विचारक—a judge ; derive पृच्छतीति प्रच्छु+क्षिप्=प्रश् । शcoming in place of च्छ by the rule—च्छ्वोः, शुद्धनासिके=प्रश् । ष् for त् by the rule—तत्रभ्रस्त्रसञ्ज्ञजयजराजभ्राजन्त्रशां षः=प्राप्, with दोषं by the varttiika “क्षिप् बच्च प्रक्षिप्त—दीघोऽसम्प्रसारणक्ष्व”=प्राढ् (in 1st sing). विवक्ति विविनक्ति विवेचयति इति विवाकः (बाहुलकात् कर्त्तरि ष् as

in the word अच्छुं अच्छ वा वदतीति अच्छावक=अस्त्रिवग् विशेष in vedas) । or Bhanuji has विवेचनमिति वि+वच+ष्ट् भावे=विवाकः । स अस्ति अस्य इति॒विवाकः with अच् प्रत्यय मत्वर्थीय । Then प्राढ् चासौ विवाकश्च प्राढविवाकः a judge, see Mita ; also compare “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं” तथैव च । नयर्पूं प्राक् वदति प्राढविवाकस्ततः स्मृतः” and “विवादानुगतं पृष्ठा । पूर्ववाक्यं प्रयत्नः । विचारयति येनासौ प्राढ्विवाकस्ततः स्मृतः”—Bhanuji under Amara “द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राढ्विवाकाकाशदर्शकौ” (both प्राढ्विवाक and अक्षदर्शक are विचारक) ॥

4. Punishment for an अन्यायकारी सम्य ।

रागाल्लोभाद् भयाद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सम्याः पृथक् पृथक् दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ४ ॥

Prose—रागात् (रजीगुणजन्यस्त्वेहातिशयात्) लोभात् भयाद् वा स्मृत्यपेतकारिणः (स्मृतिशास्त्रविश्वकारिणः) सम्याः पृथक् पृथक् विवादात् (विवादनिमित्तभूतात् दमात्) द्विगुणं दमं (राक्षा) दण्ड्याः ।

Beng.—स्वेच्छातः, अर्थलोभहेतु वा शारथाओग्नार भये यदि उक्तलभ्यगण स्मृतिशास्त्र वा लोकाचार बिक्रम आचरण करेन (बा उक्तोकाचारि ग्रहण करेन), ताहा इहैले ब्राह्मण तादेह अतोकके पृथक् पृथक् भाबे, विवादविषयीভूত अर्थादि अपेक्षा द्विगुण दण्डे दण्डित करिबेन ।

Eng. If any of these councillors do something against Dharmashastras or customs, out of affection, greed or fear, then these are to be separately punished with fine twice the amount involved in the defeat of the suit.

Mita—प्राढ्विवाकादयः सम्या यदि रागादिना स्मृत्यपेतं व्यवहारं विचारयन्ति तदा राक्षा किं कर्त्तव्यमित्याह—अपिच पूर्वोक्ता सम्या रजसो निरमुशत्वेन

नदपिभूता 'राजात्' स्नेहातिशयात्, 'लोभात्' लिप्सातिशयात्, भयात् सन्मासात् "स्मृत्यपेतं" स्मृतिविरुद्ध, आदिपदेन आचारापेतं कुर्वन्तः "पृथक् पृथक्" एकैज्ञानो 'विवादात्' विवादपराजयनिमित्तात् "दमात् द्विगुणं दमं दण्डगाः", न पुनर्विवादात्पदीभूतात् द्रव्यात् । (तथा सति स्त्रीग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसङ्गश्यात्) । रागलीभभयानामुपादानं रागादिष्वेव, द्विगुणो दमो न अक्षानमोहादिषु इति—नियमार्थम् (1) । [न च "राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम्" इति गौतमवचनात् "ब्राह्मणा न दण्डगाः" इति मन्तव्यम्, तस्य प्रशंसार्थत्वात् । यत्तु तत्र—षष्ठिः परिहार्यो राजा अवध्यश्चावन्यश्चादण्डरश्चावहिष्कार्यश्चापरिवापपरिहार्यश्च—इति, तदपि, "स एष बहुश्च तो भवति । लोकवेदवेदाङ्गविद् वाकोवाक्य-इतिहास पुराणकुशलः तदपेक्षस्तदृच्छाष्टच्चारिंशत्-संस्कारैः संस्कृतस्त्रियु कर्मस्वभिरतः षट्-सु वा सामयाचारिषु अभिविनीत इति प्रतिपादितबहुश्रुतविषयः, न ब्राह्मणमात्रविषयम् (2)] ॥ ४ ॥

NOTES ON MITA.

From Gautama's saying "राजा सर्वस्य ईषे ब्राह्मणवर्जम्" (i.e, the king lords over all except the Brahmanas), it is not to be concluded that "Brahmanas are not to be punished"; it is said only by way of Praise of Brahmanas. [They are punishable if necessity arises].

Also the saying there in Gautama "षष्ठिः परिहार्यः राजा" etc. i. e. the king is to spare the six and these are also अवध्य, अवन्ध्य, अदन्डग, अवहिष्कार्य, अपरिवाप (अनिन्द्य) and अपरिहार्य, —is with regard to all men well-versed in वेद, वदाङ्ग, वाकोवाक्य (=उक्तिप्रत्युक्तिवाक्य वा न्यायशास्त्र), इतिहास, पुराण and reformed in all the 48 rites said in srauta sutras etc. engaged in all the three rites (of यज्ञ, वेदपाठ and दान) and six customs (समय,

आचार &c.) of Dharma shastra, and not necessarily with reference to Brahmanas only (न ब्राह्मणमात्रविषयम्) । [Such a well-versed one—be he a Brahmana or not is to be spared from any kind of heavy punishment.]

CHARCHA

1. राजात् &c.—हेतौ ५मी । राग is affection or attachment due to रजेगुण which is constantly urging us to such action. लोभ is avarice or greed for money (so Upanishad advises—"मागृषः कस्यस्वद्वनम्") । भय is fear from some party, =intimidation.

2. स्मृत्यपेतकारिणः—अप+इ+त्त=अपेत ousted, driven. स्मृति is-स्मृतिशास्त्र । स्मृते: अपेतम् outside of स्मृति i. e, स्मृतिशास्त्रविरुद्ध । comp. "विनयादपेतपुरुषः" in Swapna I. स्मृत्यपेतं कुर्वन्ति इति जिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । Qual. सम्याः ॥ सम्यां साधवः=सम्याः with य-प्रत्यय=councillor or समासदः (including प्राद्विवाक even) as said by ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् in sl. 3 ante.

3. दण्डगाः—दण्ड+णिच् यत् कर्मणि । are to be punished construe—राजा सम्याः दण्डगाः ।

4. विवादात्—विवादे पराजयनिमित्तात् । अधिकार्थयोतक "द्विगुण" शब्दयोगे ५मी by the maxim "अधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्याविष्यते । तदस्मिन्नाधिकम् इति, यस्मादधिकमिति च सुत्रनिर्देशात् ।"—Bhattoji

5. द्विगुणम्—द्वौ गुणौ यस्मिन्, वहु तम् । Qual. दमम् ॥ दम्यते निविष्यते निगृहते येन इति दम+कर्मणे यज्=दमः originally self-restraint (cp "निग्रहो वाहृष्टीनां दम इत्यभिधीयते" and "अनिष्टात् कर्मणो विप्र यस्य चित्तनिवारणं स कोर्तितो दमः"), thence it here and in-

स्मृतिशास्त्र means punishment (दण्ड) of fine (अर्थदण्ड) usually ! Thus Manu also says “अभिचारेषु सुर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः”—IX.290. This दम (दण्ड) is ethically both instructive and educative.

6. Remark—Here mark the root दण्ड is द्रिक्मक । So the original sentence was—राजा सम्यान् दमं दण्डयेत् , becomes in voice change (with यत्) = राजा सम्याः दमं दण्डगः । Here the अप्रधान कर्म—“सम्याः” becomes उक्त (declared) by the rule “दुहादेरप्रधाने”, so दम् remains कर्म as before ; and we get सम्याः दमं दण्डगः ।

7. Molestation or oppression by unjust ways, is narrated to the king constitutes व्यवहार (suit).

स्मृत्याचारब्यपेतेन मार्गेणाधर्घितः परैः ।

आवेदयति चेद्राशे व्यवहारपदं हि तत् ॥ ५ ॥

Prose—स्मृत्याचारब्यपेतेन मार्गेण परैः आधर्घितः (पीडितःजनः) राहे नेत् आवेदयति—तत् हि व्यवहारपदं (व्यवहारविषयः) स्यात् ।

Beng—শুভি ও আচার বিকল্প পথ ধরিয়া অন্ত কর্তৃক নীড়িত ইইয়া যদি কেহ রাজার নিকটে আবেদন করে, তবে তাহাই মাঝনার বিষয় হয় ।

Eng. If one, oppressed by others by means of actions contrary to Smritishastras and contrary to usage and customs, applies to the king (as अर्थिन्—or वादिन्) —this constitutes the subject of litigation.

Mita—व्यवहारविषयमाह—“धर्मशास्त्र-समयाचारविरुद्धेन मार्गेण परैः आधर्घितः अभिभूतः यद्राहे प्राहविवेकाय वा ‘आवेदयति’ विश्वापयति ‘चेत्’ यदि,

तदावेदमानं “व्यवहारपदं”—प्रतिक्षीत्तरसंशय-हेतुपरामर्शप्रमाणनिर्णय प्रयोजनात्मकः व्यवहारः, तस्यपदं विषयः (1) । [तस्य चेदंसामान्यलक्षणम्, स च द्विविधः—शङ्काभियोगः, तत्त्वाभियोगश्चेति, यथाह नारदः—‘अभियोगस्तु विशेयः शङ्का तत्त्वाभियोगतः शङ्कासतां तु संसर्गात्तत्त्वं होङ्गाभिदर्शनात्’ इति । होडा लोप्त्रं (चौर्यधनं), लिङ्गमिति (चिह्नमिति) यावत् । तेन दर्शनं, साक्षाद्वा दर्शनं होङ्गाभिदर्शनं तस्मात् । तत्त्वाभियागीपि द्विविधः । प्रतिषेधात्मको विधगत्मकश्चेति यथा—“मतो हिरण्यादिकं गृहीत्वा न प्रयञ्छति” ज्ञेत्रादिकं ममायमपहरति इति । उक्तं च कात्यायनेन—“न्यायं स्वं नेच्छते कर्तुमन्वर्यायं वा करोति यः इति (2)] ।

N. B.—(1) व्यवहारपदं means व्यवहारविषयः determined by प्रतिक्षा (statement of some fact), उत्तर (Its reply), संशय (doubt about which is true) हेतुपरामर्श (determining existence of cause) प्रमाण (proof) निर्णय (conclusion). 2. This is the general characteristic of व्यवहार । This व्यवहार is of two kinds—(1) शङ्काभियोग and (2) तत्त्वाभियोग । Narada also on this says—अभियोग i.e. complaints are of two kinds—शङ्काभियोग and तत्त्वाभियोग । शङ्काभियोग (apprehension of fault) arises due to contact with the evil, and तत्त्वाभियोग (real fault) arises due to direct seeing some real sign —होङ्गाभिदर्शनात्—होडा means लोप्त्र, i.e, चौर्यधन and its लिङ्ग sign । seeing these direct or through reliable one ; तत्त्वाभियोग again is of two types—(1) प्रतिषेधात्मक (implying negation) and (2) विध्यात्मक (positiveness) as “he is not giving me back my gold etc. taken before” (प्रतिषेधात्मक) and “he is usurping or encroaching my land” (विध्यात्मक) respectively.

स व्यवहारविषयः पुनश्चाष्टदशधारिष्यते । यथाह मनुः—“तेषामाशमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ वेतन-सैगवचादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ सीमाविवादधर्मश्च पालये दण्डवाचिके । स्तेयं च साहसं चैव खीप्रहणं एव च । खीपुंधर्मो विभागश्च चूतसमाह्रय एव च । पदान्वष्टादशैतानि व्यवहारस्थितौ इह ॥ इति ।

This litigation subject concerns the following 18 points as said in Manu VIII ; of there 18 points, the first is— अणादानम् (giving or non-giving and realisation of debts) (2) निक्षेप (placing of one's wealth with another out of confidence) (3) अस्वामिविक्रय (selling by a non-owner) (4) सम्भूय समुत्थान (enterprise or business by several in conjunction as partners) (5) दत्तस्यअनपकर्म (not taking back even after illegal giving) (6) वेतनस्यअदानम् (not giving wages) (7) संविदः व्यतिक्रमः (perversation of contract or promise) (8) क्रयविक्रयानुशयः (quarrel when remorse arises due to buying or selling) (9) स्वामिपालयोविवादः (quarrel of owners of cattle etc,) (10) स्वामीविवादः (quarrel over boundary line of ग्राम &c) (11) दण्डपालयम् (12) वाक्पालयम् (13) स्तेयम् (theft of money etc) (14) साहसम् (forcible taking of money etc) (15) खीसंग्रहणम् (illicit connection with females) (16) खीपुंधर्म (arrangement of one with a female) (17) विभाग (division of ancestral property) (18) दृगताह्रय is दृगतसमाह्रय (challenge with stake at dice).

एतान्यपिसाज्यभेदेन पुनर्वकुत्वंगतानि । यथाह नारदः—“एषामेव प्रभेदोन्यः शतमटोचरं भवेत् । क्रियाभेदात् मनुष्याणां शतरात्रो निगचते” इति ॥

[“आवेदयति-चेद्राजे” इत्यनेन स्वयमेवागत्य आवेदयति, न राजप्रेरितः ततपुरुष-प्रेरितो वा इति दर्शयति । यथाह मनुः—“नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजा वाप्यस्य पुरुषः । न च प्राप्तिमन्येन असेतार्थं कथञ्चन” इति । परैरिति परेण पराभ्यां परैरित्येकस्य एकेन द्वाभ्यां वहुभिर्वा व्यवहारो भवति इति दर्शयति ।]

यत्पुनः—“एकस्य वहुभिःसार्थं खीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विलुप्ताहृतः इतिवचनं, तत् भिन्नसाध्यद्वयविषयम् (this concerns two different suits or matters to be proved—साध्य) ।

“आवेदयति चेद्राजे” इत्यनेनैव राजा पृष्ठो विनीतवेष आवेदेत् । आवेदितं च युक्तंचेत् मुदादिना (चिङ्गविशेषण)—(royal sealed Paper or the like) प्रत्यर्थाहान्, अकल्यादीनां (व्याधितानां) अनाहानम् इत्यार्थ-सिद्धमिति न पृथगुक्तम्—(In आवेदयति राजे— summoning of प्रत्यर्थि if in health goes without saying so not here separately stated) स्मृत्यन्तरे स्पष्टार्थमुक्तम् यथा, “काले कार्याधिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतःस्थितं । किं कार्यं काचेतपोडा मा भैषोन्नै हि मानव ॥ केन कर्मिनकदा कस्मात् पृच्छेदेवं सभागतम् । एवं पृष्ठ स यद् ब्रूयात् स सम्यवैहाणैःसह । विमृश्य कार्यं, न्यायं चेदाहानार्थमतःपरम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् । अकल्यकबालस्यविषमस्थक्रियाकुलान् । कार्यात्तिपाति-व्यसनि-तृप्तकार्योत्सवाकुलान् । मत्तोन्मत्प्रमत्तार्तान् भृत्याश्राहयेत् नृपः । न हीनपक्षां शुवर्तिं कूले जातां प्रसूतिकां । सर्ववर्णेत्समां कल्याणं, ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥ तदीधनकुट्टमिन्यः स्वैरिष्यो गणिकाश्चयाः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाहान-मिष्यते । कालं देशं च विशाय काव्योणाच्च वलावले । अकल्यादीनपि शनैर्यनैवाहयेत् नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येषि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याहानयेद्वाराजा गुरुकाव्येष्वकोपयन् ॥ इति ॥ [कल्य and not कल्प means सुस्थ] ।

आसेषव्यवस्थापि अर्थसिद्धैव (आसेषः=restraining ; restraining interning etc. too of प्रत्यर्थि goes without saying here in

“आवेदयतिचेत्राहे”) । [नारदेनोक्ता—“वक्तव्येण स्वतिष्ठन्तमुतकामन्तः— तदचः । आसेधयेत् (निरोधयेत्) विवादार्थी (वादी) यावदाह्नानदर्शनम् । स्थनासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्मणस्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधः नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् । आसेधकाले आसिद्ध आसेध योतिवर्तते । स विनेयोऽन्यथाकुर्वन् आसेद्धादन्डभाग्भवेत् नदीसन्तारकान्तार दुर्देशोपगृहादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुतकामन्त्रापरान्त्युत ॥ निर्बेष्टुकामो रोगार्त्तोयियन्तुर्व्यसनेस्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योदयतस्तथा गवां प्रचारेगोपालाः शस्यावापेक्षीवलाः । शित्यिनक्षापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे” । इति । आसेधो राजाज्ञयावरोधः । अकल्यादयः, पुत्रादिकमन्यः वा सुहृदं प्रेषयेपुः, न च ते परार्थवादिनः—“योन आता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत । परार्थवादी दन्डः स्थाद् व्यवहारेषु विश्वन् ॥ विरुद्धं विविधं विशेषेण वा त्रुवन् =वित्रुवन् इत्यर्थः] ॥ ५ ॥

CHARCHA

1. स्मृत्याचार etc—विशेषण अपेतः व्यपेतः । स्मृति is धर्मशास्त्र ; आचार is usage, custom and timely duties etc. स्मृतिश्च आचारश्च, दन्ड । तास्याम् व्यपेतः gone from, i.e outside of, सुप्तसुपा । तंन । Qual. मार्गेण । मार्गेण has करणे तथा ।

2. आधर्षितः—आ+धृष+णिन् कौ कर्मणि=आधर्षितः oppressed. Its अनुकूकर्ता is —पैरः । आधर्षितः refers to आधर्षितः जनः ।

3. राहे—क्रियायोगे, कर्मणि वा चतुर्थी । The क्रिया here is आवेदयति । राहे आवेदयति=राजानम् अनुकूलयितुं विज्ञापयति वा । This suggests filing of suit by the plaintiff (वादिन् वा अर्थिन्), also summoning the प्रत्यर्थिन् (defendant or विवादिन्), and restraining the accused persons where possible or necessary (See Mita). Now suits may arise on all the 18 points ; तत्त्वव्यवहारपदं=विवादपदं stated in Mitakshara by quoting Manu VIII (which see).

6. Then आवेदित statement of अर्थिन् is to be written before the प्रत्यर्थिन् with name, date etc.

प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समा-मास-तदर्धाह-नामजात्यादिचिह्नितम् ॥ ६ ॥

Prose—अर्थिना धथा (येन प्रकारेण) आवेदितं (विज्ञापितं) प्रत्यर्थिनः (विवादिनः, प्रतिपक्षस्य इत्यर्थः) अग्रतः तत् समा-मास-तदर्धाह-नामजात्यादि-चिह्नितं (यथा तथा कृत्वा) लेख्यं (लेखनीयम्) ।

Beng. अर्थी (वा शाश्वताकारी वादी) शाश्वतेभावे बलिशाछे, ताह। अठार्थी वा विवादीর शाश्वते निश्चिते इहैবে, आৱ তাঁড়ে বৎসৱ, শাস, পক্ষ, দিন, নাম, জাতি (শান) অঞ্জিত নামেৰ শৃষ্টি পৰিচয় বা উল্লেখ থাকিবে ।

Eng. The petition or narration (statement) of the Plaintiff as stated by him, should be written before the antiparty or the defendant specifying the year, month, paksha, date, name, caste etc. (of the parties) therein.

Mita—प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किञ्चुर्यादित्याह—(what should the प्रत्यर्थिन् do being brought before the king's council either by sealed summon or by officer is being said) ?—अर्थते इत्यर्थः साध्यः, सोस्यास्तीति अर्थी, तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी, तस्याग्रतः पुरतो लेख्यं लेखनीयम् यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा, न पुनरन्यथा, अन्यवादादित्वेन व्यवहारस्य भङ्गप्रसङ्गात् । “अन्यवादी कार्यद्वेषी नोपस्थाता निस्तरः । आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः”—(नारदस्मृतिः) ॥ आवेदनकाले एवार्त्तिवचनस्य लिखितत्वात् पुनर्लेखनमर्थकम् इत्यत आह—समामासेत्यादि । अर्थात् संवत्सर-मास-तिथि-वारादिना अर्थिप्रत्यर्थिनाम् नामजात्यादिचिह्नितम् (लेख्यं स्यात्) । आदिशब्देन द्रव्यतत्संस्थासान-

वेलाक्षमादिलिङ्गादोनि गृणन्ते । [यथोक्तम् – “अर्थवद्वर्षमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकृतम् साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतर्थानुवन्धितं च । प्रसिद्धमविलङ्घं च निश्चितं साधने क्षमम् । संक्षिप्तं लिखिलार्थं च देशकालाविरोधि च । वर्षतुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावस्थसाध्याख्यात्याकारवयोग्यतम् । साध्यप्रमाणसंख्यावत् आत्मप्रत्यर्थिनामवत् । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरङ्गितम् । क्षमालिङ्गात्मपोडावत् कथिताहरूदायकम् । यदावेदयते राजे तद् भाषा इत्यतिधीयते ॥”] [भाषा=प्रतिक्षा=पक्ष (statement) इति नार्थन्तरम्—These are not separate words but, synonyms] । अवेदनसमये कार्यमात्रं लिखितं प्रत्यर्थिनोन्नतः समामासादिविशिष्टं लिख्यते इति विशेषः (the matter only is to be stated during petition, but this is to be done with dates etc before the defendant—this is the speciality here).]

संबत्सरविशेषणं यदपि सर्वव्यवहारेषु नोपयुज्यते, तथापि आधि-प्रतिग्रहक्येतु—(in mortgage, gift, buying) निर्णयार्थमुपयुज्यते, “आधौप्रतिग्रहे कीते पूर्वातुवलवत्तरा” इति वचनात् । अर्थव्यवहारोपि एकस्मिन् बत्सरे यत् सख्याकं यदव्यं यतो येन गृहीतं प्रत्यर्थितश्च, पुनः अन्यस्मिन् बत्सरे तद्व्यं तत् संख्याकं ततस्तेनगृहीतं, याच्यमानो यदिन्द्रियात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्थितश्च इति । बत्सरान्तरे गृहीतं प्रत्यर्थितश्च नास्मित बत्सरे—इत्युपयुज्यते । एवं मासाध्यपि योज्यम् । देशस्थानादयः पुनः स्थावरेष्वेषोपयुज्यते—“देशश्चैव तथास्थानं संनिवेशस्तथैव च । जातिःसंज्ञाधिवासश्च प्रमाणं लेत्रनाम च । पितृपैतामहश्चैव पूर्वराजानुकीर्तनम् । स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवशयेत्”—इति स्मरणात् (कात्यायनस्मृतौ) । देशो मध्यदेशादिः । स्थानं वाराणस्यादि । संनिवेशः—तत्रैव पूर्वपरादिदिग्बिभागपरिच्छङ्गः सम्यक् निविष्टः गृहक्षेत्रादिः । जातिः—अर्थिप्रत्यर्थिनोन्नतिहाणत्वादि । संज्ञा च—देवदत्तादिः । अधिवासः—समोपदेशनिवासी जनः । प्रमाणं निवर्त्तनादि भूपरिमाणम् । लेत्रनाम—शानिलेत्रं, क्रसुकलेत्रं, कृष्णभूमः, पाण्डुभूम इति ।, चितुः पितामहस्य च नाम अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वेषां त्रयाणाम् । राजां नामकीर्तनश्च ।

समामासदीनां यस्मिन् व्यवहारे यावदुग्रुज्यते तत्र तावत् तह्ये खनीयम् इति तात्पर्यर्थः—(The sense is, year, month, dates etc should be given suiting each separate suit). (एवं पक्षलक्षणेऽस्मिते पक्षलक्षणरहितां पक्षवद्वभासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेव इति योगीश्वरेण न पृथक् पक्षाभासाः उत्त्वाः (such being the characteristics of पक्ष वा statements having the signs mentioned above, naturally then, पक्षाभासत्व of those having no real पक्षलक्षण comes up automatically, so योगीश्वर Yajnavalkya has not mentioned it separately here) ।

अन्यैस्तु विस्पष्टार्थमुक्ताः—“अप्रसिद्धं निरावाधं निरर्थं निष्प्रयोजनं । असाध्यं वा विन्द्धं वा पक्षाभासं विवर्जयेत्” इति । अप्रसिद्धं यथा—“मदीयं शशविपाणं गृहोत्वान् प्रयच्छति” इत्यादि । निरावाधं—“अस्मद्गृहदीपालोकेनायं स्वगृहे व्यवहरतीति” । निरर्थं—अभिधेयरहितं ‘कचटपगजङ्गदव’ इत्यादि । निष्प्रयोजनं यथा—“अयं देवदत्तोस्मद् गृहसन्निधौ मुखरमधीते” इत्यादि । असाध्यं यथा—“अहं देवदत्तेन सभ्रभङ्गमुपहसितं इत्यादि ॥ एतत् सर्वं साधनासंभवात् असाध्यम् । अल्पकालत्वात् साक्षिसम्भवो लिखितं दूरतोल्पत्वात् दिव्यमिति । विलङ्घं यथा—“यथाहं मूकेन शस्त्रं” इत्यादि । पुरराष्ट्राण्डिविलङ्घं वा—“राजा विवर्जितोयश्च यश्च पौरविरोधकृत । राष्ट्रस्य वा समस्तस्य प्रकृतीनां तथैव च । अन्ये वा ये पुराणमहाजनविरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहाराः प्रकीर्तिः” इति ।—[Such अप्रसिद्ध पक्षाभासादियुक्त suits are not to be taken or admitted].

यत्तु—“अनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिद्ध्यति” इति, तत्र यदनेकवस्तुसंकीर्णं शस्युज्यते तदा न दोषः । “मदीयमनेन हिरण्यं वासो रूपकादि वा अपहत-झैम्येऽविवर्ष्य अदृष्टत्वात् । ऋणाद्वदानादि पदसंकरे पक्षाभास इति चेत् तदपिन ॥” “मदीया रूपका अनेन दृढ्यागृहीताः सुवर्णं चास्य हस्ते निक्षिप्तम् । लेत्रनाम-

मपहरतीति प्रभूतीनां प्रक्षत्वं सिध्यते व । किन्तु क्रियाभेदात्क्लेषं व्यवहारो न युगपत् इत्येतावत् । यथाह—कात्यायनः—“वहुप्रतिशं यत् कायं व्यवहारे सुनिश्चित् । कामं तदपि गृहीयात् तत्त्वबुभुत्सया” इति । तस्मादनेक पदसंकोर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिध्यतीति तस्यार्थः । अर्थिग्रहणात् पुत्रपित्रादिग्रहणं तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वादेपात् ॥ “अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा । यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ” इति स्मरणात् नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वा आवापोद्धारेण (न्यूनाधिक्यपरिहारेण) विशोधितं पश्चातपत्रे निवेशयेत् । “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्गिवाकोभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम्”,—इति कात्यायनस्मरणात् । शौधनश्च यावदुत्तरदर्शनं कर्तव्यं नातः परम् । अनवस्थाप्रसङ्गात् । अतएव नरदेनोक्तं—“शोषयेत्पूर्ववादं तु यावश्मोत्तरदर्शनम् । अवष्टव्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोषनं भवेत्” —इति (=प्रथम खस्त्रा परे संशोधन) । पूर्वपक्षमशोषयित्वैव यदोत्तरं दापयन्ति सम्यास्तदा ‘रागालोभात्’ इत्युक्तदण्डेन सम्यान् दण्डयित्वा पुनः प्रतिशापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्त्तनीयो राज्ञेति—(when councillors dispose of cases without such scrutinising of the first statement पूर्वपक्ष, then they are to be punished by the king and a fresh suit is to be ordered as in modern times) । ६ ।

CHARCHA

1. समामास &c.—Adv. qual कृत्वा understood (see prose); or adv. qual. लेख्यम् ।—चिह्नितं यथातथा लेख्यमित्यर्थः । समा. is year. मासादृश् is पक्ष । अहन् is day. नाम name; जाति caste तस्य अर्दम् तदर्थम्, इतत् । समा च मासश्च तदर्थश्च नाम च जातिश्च इन्द्र । तानि आहीनि (सामान्ये नयु सकम) येषां, वहु । तैः चिह्नितम् । Adv. These are necessary (each one or all) as a suit, a particular litigation. See Mita also.

7. Then the कर्तव्य after admission of such written statement is being stated. here—

श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वविदकसन्निधौ
ततोर्थीं लेखयेत् स्यः प्रतिशातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥

Prose—श्रुतार्थस्य (प्रत्यर्थिना श्रुतार्थस्य) उत्तरं, पूर्वविदकसन्निधौ लेख्यं (लेखणीयं) । ततः अर्थी (वादी) प्रतिशातार्थसाधनं (प्रतिशातार्थस्य अमाणं) सद्यः (तदानीमेव) लेखयेत् ।

Beng. বাদীর কথা ছনিয়া, বিবাদী প্রত্যর্থী, তার উকুর অশুশ্ৰায়াবেদক অর্থাৎ বাদীর মাম্বনই লিখাইবেন। বাদী আবাব বিজি প্রতিজ্ঞাত মাম্বলাব শ্বপঙ্কে অমাণ তখনই লিখাইবেন। (বাদী তৎক্ষণাৎ শ্বপঙ্কসাধনের জন্য অমাণ অদর্শন করিয়া লিখাইবেন) ।

Eng. — Having heard the plaintiff's statement (पूर्वपक्ष), the defendant (प्रत्यर्थी) should give his reply before him and have it recorded ; then the plaintiff too should show proof in favour of his statement प्रतिशा there and then and have it recorded in writing.

Mita—एवं शोषितपत्रालूढे पूर्वपक्षे किंकर्तव्यमित्याह—श्रुतः भाषार्थे येन प्रत्यर्थिना असौ “श्रुतार्थः”, “तस्योत्तरं” पूर्वपक्षात् उत्तरत्रभवति इत्युत्तरं “लेख्य” लेखनीयम् । पूर्वविदकस्य अर्थिनः सन्निधौ समीपे, उत्तरं च पूर्वोक्तस्य निराकरणम् उच्यते । यथाह—“पक्षस्य व्यापकं सारम् असंदिग्धमनाकुलम् अव्याख्यागम्यम् इत्युत्तरं तद्दिदो विदुः” इति ॥ [पक्षस्य व्यापकं निराकरणसमर्थं, सारं त्वाय्यं न्यायादनपेतम् । असंदिग्धं—सन्देहरहितम् । अनाकुलम् पूर्वोपराविरुद्धम् । अव्याख्यागम्यम् अप्रसिद्धपदप्रयोगेन दुःखिष्ठविमक्तिसमाप्ताध्याहाराभिधानेन वा अन्यदेशभाषाभिधानेन वा कह

न्यास्त्वयेयार्थं न भवति तत् सदुत्तरम् ॥ तत्र चतुर्विधम् – संप्रतिपत्तिः, मिथ्या, प्रत्यवस्कन्दनं (=सकारणोत्तरम्), पूर्वन्यायस्वेति । यथाह कात्यायनः— “सत्यं मिथ्योत्तरस्यैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्वन्यायविधिश्चैवम् उत्तरं स्याच्छ्रुविधम्” इति । तत्र सत्योत्तरं यथा— “रूपकशतं महां धारयति” इत्युके “सत्यं धारयामि” इति । यथाह—“साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिस्तदाहता” इति । मिथ्योत्तरं यथा—“नाह धारयामि” इति । तथा च कात्यायनः— “अभियुक्तोभियोगम् यदि कुर्यादपहवम् । मिथ्यातत्त्वानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥ तत्र मिथ्योत्तरं पुनश्चतुविधम्—“मिथ्यैतत्त्वाभिजानामि तदा तत्रन सञ्चिष्ठः । अजातकास्त्वम् तत्काले इति मिथ्याचतुर्विधम्” ॥ प्रत्यवस्कन्दनं नाम—“सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहेणलब्धम्” इति । यथाह नारदः—“अर्थिना लिखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा । प्रपथ कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम्” । पूर्वन्यायोत्तरं तु यत्राभियुक्त एवं ब्रूयात्—“अस्मिन्नथे अनेनाहमाभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गं पराजितः” इति । उक्तस्य कात्यायनेन—“आचारेणावसक्षोपि पुनर्लेखयते यदि । सोभिषेययोजितः पूर्वं प्राढ्यन्यायस्तु स उच्यते” ॥ एवमुत्तरलक्षणे लिखे उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदवभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धम् । (१) । स्पष्टोकृतं च स्मृत्यन्तरे—“संन्दिग्धमन्यत् प्रकृतात् अत्यल्पमतिभूरि च । पद्मैकदेशव्याप्त्यन्यतया नैवोत्तरं भवेत् । यद्यस्तपदमव्यापि निगृहार्थं तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये” इति ॥ तत्र सन्दिग्धम्— “सुवर्णशतमनेन गृहीतम्” इत्युक्ते “सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं माषशतं वा” इति । प्रकृतात् अन्यत् यथा—“सुवर्णशताभियोगे पषशतं धारयामि” इति । अत्यरपं यथा—सुवर्णशताभियोगे “पञ्चाशतं धारयामि” इति । अतिभूरि (यथा)— सुवर्णशताभियोगे द्विशतं धारयामि” इति । पद्मैकदेशव्यापि—हिरण्यवस्त्राभियोगे “हिरण्यं गृहीतं नान्यत्” इति । व्यस्तपदम्—शृणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्, यथा सुवर्णशताभियोगे “अनेनाहं ताङितः” इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषेण अव्यापि यथा मध्यदेशे वाराणस्यां पूर्वस्यां दिग्ंशि देशमनेनापहतम् इति पूर्वपक्षे लिखिते “क्षेत्रमपहतम्” इति । निगृहार्थं यथा—

सुवर्णशताभियोगे किमहमेव अस्मै धारयामि इति ध्वनिना प्राढ्यविवाकः सम्यो वा अर्थो वा अन्यन्यै धारयति इति सूचयतीति निगृहार्थम् । आकुलं पूर्वापरविस्तु यथा—सुवर्णशताभियोगे कृते “सत्यं गृहीतं न धारयामि” इति । व्याख्यागम्यं यथा—इःशिष्याविभक्तिसमाप्ताधाराभिधानेन व्याख्यागम्यम्, अदेश भाषाभिधानेन वा, यथा—सुवर्णशतविषये पितृशूणाभियोगे ‘गृहीतशतवचनात् सुवर्णनांशतं गृहीतम्’ इति ने जानामि । असारं यथा न्यायविस्तु, यथा “सुवर्णशतमनेन बृद्धग्ने गृहीतवृद्धिरेव दत्ता न मूलमिति अभियोगे “सत्यं बृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीत मिति ॥ उत्तरम्” इति एकवचननिर्देशात् उत्तराणां सङ्करो निरस्तः, यथाह कात्यायनः “पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणं । मिथ्या चैव एकदेशे च संकरात् तदनुत्तरम्” ॥ अनुत्तरत्वे च कारणं तेनैवोक्तम्—नन्तरे कस्मिन्विवादे क्रियास्यादादिनोर्धयोः न स्वार्थसिद्धिरभयो न चैकत्र क्रियाद्यम्” ॥ मिथ्याकारणोत्तरयोः संकरे अर्थिप्रत्यर्थिनोद्योरपि क्रिया प्राप्नोति “मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि” इति स्परणात् । तदुभयमेकस्मित् व्यवहारे विस्तुम् । यथा— सुवर्णं रूपकशतक्षेन गृहीतमिति अभियोगे—“सुवर्णं=गृहीतंस्वर्णं गृहीतं प्रतिदत्तम्, कारणात् न्यायसङ्करेत् प्रत्यर्थिन् एव क्रियाद्यम् । “प्राढ्यन्यायकारणोक्तौतु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम्” ॥ यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तम् रूपकं व्यवहारमार्गं पराजितः” । अत्र च प्राढ्यन्याये जयपत्रेण वा प्राढ्यन्याय-दर्शिभिर्वा भावयितव्यम्, कारणोक्तौतु साक्षिलेख्यादिभिर्मावयितव्यमिति विरोधः । एवमुसरत्रयस्करैपि द्रष्टव्यम् । यथा—अनेन सुवर्णं रूपकम् वसामि च ‘गृहीतानि’ इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं न गृहीतं, वस्तविषये तु पूर्वन्यायेन पराजितः” इति (एवं चतुर्संकरेपिष्ठेषां चानुत्तरत्वं यौगपद्मे तत्स्य तस्यांशस्य तेन तेन विमा असिद्धेः क्रमोक्तात्तरत्वम् । क्रमाशार्थिनः प्रत्यर्थिनः सम्यानां चेच्छया भवति (यत्र पुनर्स्मयोः संकरे तत्र यस्य प्रभूतार्थिष्वयत्वं तत्क्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहार प्रवर्त्तयितव्यः; क्रमात् अस्त्विष्वयोपादानेन तु व्यवहारो द्रष्टव्यः । यत्र तु संप्रतिस्पृश्यतान्तरस्या

च संकरस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । संप्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथा हारीतः—“मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे । सत्यंचापि सहान्येन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् “इत्युक्त्वा उक्तम्”—” यत् प्रभूतार्थविषयं तत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरं तत्र तज्ज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा संकीर्णभवति इति शेषः । शेषापेक्षया ऐच्छिकक्रमं भवति । तत्र प्रभूतार्थं यथा—“अनेन सुवर्णं” रूपकशं वस्त्राणि च गृहीतीनि इत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं रूपकशं न गृहीतं, वस्त्राणि च गृहीतानि प्रतिदत्तानिच” इति । अत्र मिथ्योत्तरस्य प्रभूतविपयत्वान् अर्थिनः क्रियामादाय प्रथमं व्यवहारः प्रबर्त्तयितव्यः, पश्चात् वस्त्रविषयो व्यवहारः । एवं मिथ्याप्राढन्यायसंकारे कारणप्राढन्यायसंकरे च योजनीयम् । तथा तस्मिन्नेवाभियोगे, गृहीतानि प्रतिदत्तानि इति वा वस्त्रविषये पूर्वं पराजित इति चोक्तरे संप्रतिपत्तेः भुरिविषयत्वेषि तत्र क्रियाभावात् मिथ्यायुत्तर-क्रियामादाय व्यवहारः प्रबर्त्तयितव्यः । यत्रतु मिथ्याकारणोत्तरयोः कृतस्नपक्षव्यापित्वं यथा—शङ्खग्राहिकतया (=तत्त्वानेन) कक्षिददति ‘इयं गौर्मदीया अमुकस्मिन् काले नष्टा, अद्यास्य गृहे दृष्टा इति । अन्यस्तु ‘मिथ्यैतत्’ प्रदर्शितकालात् पूर्वमवास्मद् गृहेस्थिता मम गृहेजाता च इति वदति । इदं तावत् पक्षनिराकरणसमर्थत्वात् नानुत्तरम् । नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात्, नापि कारणमयं एकदेशव्यापि अभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सकारणं मिथ्योत्तरमिदम् । अत्र च प्रतिवादिनः क्रिया, “कारणे प्रतिवादिनि” इति वचनात् ॥ ननु ‘मिथ्याक्रिया पूर्ववादे’ इति पूर्ववादिनः कस्मात् क्रिया न भवति ? तस्य शुद्धमिथ्याविषयत्वात्, “कारणे प्रतिवादिनि” इत्येतदपि कस्मात् शुद्धकारणविषयं न भवति ? नैतत् । सर्वस्यापि कारणोत्तरस्य मिथ्यासह-चरितरूपत्वात् शुद्धकारणोत्तरस्याभावात् । प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिक्षाताथैकदेशस्य अभ्युपगमे नैकदेशस्य मिथ्यात्वम् यथा— ‘सत्यं रूपकशं गृहीतं न धारयामि, प्रतिदत्तत्वात् । प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिक्षाताथैकदेशस्य अभ्युपगमो नास्त्वीति विशेषः । एतच्च हारीतेन स्पष्टीकृतं “मिथ्याकारणयोर्बापि ग्राह्यं कालान्तरम्” इति । अत्र मिथ्याप्राढन्याययोः पक्षव्यापित्वं यथा—

‘रूपकशं धारयामि’ इत्यभियोगे मिथ्यैतत् अस्मिन्नर्थे पूर्वमयं पराजितः इति । अतापि प्रतिवादिन एव क्रिया, “प्राढन्यायकारणोत्तरे प्रत्यधी निर्दिशेत् क्रियाम्” इति वचनात्, शुद्धप्राढन्यायेस्याभावात् अनुत्तरत्वप्रसङ्गात्, संप्रतिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वोपन्यासेन साध्यत्वनिराकरणादेवोत्तरम् । यदा तु कारणप्राढन्यायसंकरः, यथा—शतमनेन गृहीतम्” इत्यभियुक्तः प्रतिवदिति ‘सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तश्च इत्यस्मिन्ने वार्थे प्राढन्यायेनायं पराजितः इति । तत्र प्रतिवादिनी यथारुचि इति न क्वचित् वादिप्रतिवादिनोरेकस्मिन् व्यवहारे क्रियाद्यप्रसङ्गः इति—निर्णयः ॥ [N. B.— The gist here is this—the reply of the defendant against the matter or petition of the अर्थी or वादी, should be able to retort the plaintiff's statement with just clear undoubtful and non-contradictory lucid meaning requiring no explanation or interpretation of any kind. The four reply will be—either सत्य i. e. acceptance or संप्रतिपत्ति ; or मिथ्या, or a refuting reply with cause (प्रत्यवस्कन्दन =सकारणोत्तरम्), or with reference to his prior defeat on this point—(This is पूर्वन्याय) ; This or such will be the right reply(उत्तर)before the plaintiff ; and other things are उत्तराभास or apparent reply but is not the real reply ; it will do us no good—न स्वार्थसिद्धये स्यात्.]

एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनायत्तत्वात् साधननिर्देशं कः कुर्वन्तः (Now who is next to do the showing of cause or साधन to establish the साध्य to be proved—the अर्थी is to show proof now of his plaint or suit or व्यवहार)—इत्याह—तत उत्तरानन्तरम्, अर्थी साध्यवान् सदगतव अनन्तरमेव “प्रतिक्षार्थसाधनं लेखयेत् ।” प्रतिक्षातः साध्यः स चासौ अर्थस्त्र इति प्रतिक्षातार्थः, तस्य साधनं च—साध्यतेनेन इति साधनम् प्रमाणम् । [अत्र “साधः लेखयेत्” इति वदता उत्तराभिषाने

कालविलम्बमप्यक्रीकृतम् इति गम्यते । तत्त्वोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति वदतायस्य साध्यमस्ति स प्रतिज्ञातार्थसाधनम् लेखयेत् इति उत्तम् । अतश्च प्राङ्म्यायोत्तरे प्राङ्म्यायस्यैव साध्यत्वात् प्रत्यर्थी एव अर्थी जात इति स एव साधनं लेखयेत् । कारणोत्तरेपि कारणस्यैव साध्यत्वात् कारणवादो एव अर्थीस एव लेखयेत् । मिथ्योत्तरे तु पूर्ववादे वार्थी स एव साधनं निर्दिशेत् । “ततोर्थी लेखयेत्” इतिवदता अध्येव लेखयेत् नान्य इत्युत्तम् । अतश्च संप्रतिपत्युत्तरे साध्याभावेन भापोत्तरत्वादिनोः द्वयोरप्यर्थित्वाभावात् साधननिर्देश एव नास्ति इति तावतैव व्यवहारः परिसमाप्ते इति गम्यते । एतदेव हारीतेन स्पष्टमुत्तम्—प्राङ्म्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थीनिर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादो तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” इति ॥ ७ ॥

CHARCHA

1. श्रुतार्थस्य etc—श्रुतः अर्थः येन (प्रत्यर्थिना), वहु । The प्रत्यर्थी who heard the statement---तस्य । शेषे इष्ठी, related to उत्तरम् । The उत्तरम् is to be written down [(लेख्यम्=लिख+ण्णूयत्कर्मणि)] । पूर्वविदकस्यसन्निधौ (अधि० ७मी) एव लेख्यम् । Or—It means the matter heard---by कर्मधा ।

2. लेखयेत्=लिख+ण्णूयत् । Then अर्थी should have this recorded, The recording should be there and then—सचः (which will favour the अर्थी) ॥ क्षर्थी प्रमाण' (साधन) लिखति=अर्थी राजपुरुषेण साधनम् लेखयेत् in णिच् ।

3. प्रतिज्ञातार्थसाधनम्—प्रतिज्ञात is what is to be proved (साध्यवस्तु) i.e. the statement written or filed, प्रतिज्ञातः चासौ अर्थस्वं कर्मधा । तस्य साधनम् (कारणम्) । obj. of लेखयेत् । The अर्थी is to do this.

4. The cause of suit being proved the suit is won usually, thus 4 points are involved in a suit or व्यवहार in general—

तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतोन्यथा ।
चतुष्पादव्यवहारोयं विवादेषु पदर्शितः ॥ ८ ॥

Prose—तत्सिद्धौ (साध्यस्य प्रमाणेन सिद्धौ सत्याम्) अर्थी सिद्धिम् (जयम्) आप्नोति । अन्यथा (अप्रमाणेन) अथ विपरीतं (पराजयम्) आप्नोति । विवादेषु अयं चतुष्पात् [(1) “प्रत्यर्थिनोग्रतः लेख्यम्” (sl.6) (2) श्रुतार्थस्य उत्तरंलेख्यम् (sl. 7), (3) ततः अर्थीलेखयेत् (sl. 7) (4) प्रमाण or साधन सिद्धादि (sl. 8)] व्यवहारः उपदर्शितः ।

Beng—শাস্ত্রানুসন্ধি প্রমাণ দ্বারা সিদ্ধ হইলে অর্থী জয়লাভ করে, আর, লিখিত বস্তু প্রমাণ করিতে না পারিলে পরাজিত হয় । (শব্দান্তাদি) অষ্টাদশবিবাদবিষয়ে এই চতুষ্পাত্ সাধারণ ব্যবহারবিধি অদর্শিত হইল । (অথম=লিখিত ভাষাপদ, মিতীয় ক্ষতার্থের উভৰ-সেখন, তৃতীয় অর্থীর পান্তোকারণ জবাব প্রদর্শন, চতুর্থ প্রমাণসিদ্ধি) ।

Eng—Thus प्रतिज्ञातार्थवस्तु (The original written matter) being proved, the अर्थी gains victory. other wise he is defeated ; thus here the four-pointed general procedure is shown in all the main 18 varieties of cases (mentioned in Manu and quoted before here in P17) ; [The four points (पाद) are —(1) प्रत्यर्थिनोग्रतः लेख्यं called भाषापाद---with statement in plaint as in sl 6, (2) श्रुतार्थस्य उत्तरं (sl. 7)=उत्तरपाद defendant's reply (3) अर्थी प्रमाणं लेखयेत् (sl 7) plaintiffs affidavit in reply and proofs क्रियापाद (4) तत्सिद्धौसिद्धिः (sl 8)—साध्यसिद्धि पाद] ।

Mita—ततः किमित्यत आह—“तस्य साधनस्य प्रमाणस्य” वद्यमाणलिखित साक्षादिलक्षणस्य “सिद्धौ” निवृत्तौ “सिद्धिं” जयलक्षणाम् आप्नोति । अतोस्मात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरेण साधनासिद्धौ “विपरीतं साध्यस्या-सिद्धिं” प्रराजयलक्षणामाप्नोतीति सम्बन्धः ॥ एवं व्यवहाररूपमभिधाय उपसंहरति—“व्यवहारान् नृपः पश्येत्” (sl. 1) इत्युको व्यवहारः । सोयमित्यं “चतुष्पात्” चतुरशकलनया विवादेषु ऋणादानादेषु “उपदर्शितः” वर्णितः । तत्र “प्रत्यर्थिनोग्रतः लेख्यम्” (sl. 6) इति भाषापादः प्रथमः । “श्रुतस्यार्थस्यैक्तरम् लेख्यम्” (sl. 7) इति उत्तरपादे द्वितीयः । ततः “अथो” लेख्येत्सद्य इति क्रिया पादस्ततोय । तत् सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति इति साध्यसिद्धिपादश्वतुर्थः ॥ यथोक्त—परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रविपत्तिषु वाक्यन्यायाधवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते’ इति ॥ संप्रतिपत्तुत्तरे तु साधनानिर्देशात् भाषार्थस्य असाध्यत्वात् न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोस्तीति द्विपात्वमेव । उत्तराभिधानान्तरं सम्यानाम् अधिप्रत्यर्थिनीः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्श लक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहार पादत्वेनानभिधानात् व्यवहारहत्तृस्मवदाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् ॥ इति साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. तत्सिद्धो—तस्य (प्रधानस्य साधनस्य) सिद्धिः । provision of proof ६तत्-१ तस्याम् । अधिं ७मी । or भावे ७मी ।

2. चतुष्पात्—चत्वारः पादाः अस्य, वह-१ Having 4 points or procedures.

In this final वहुब्रीहि of चतुर्+पाद, पाद becomes पात् with elision of final अ by the rule “संख्यासुपूर्वस्य” पादस्य लोपः । The four points (पाद) are—(1) first petition and then written statement of अर्थो—भाषापाद (2) next the

reply of प्रत्यर्थी—उत्तरपाद (3) अर्थो’s reply with proof क्रियापद—(4) lastly culmination of proof or सिद्धिपाद including जय-पराजय-दण्ड, see Mita, also Eng. & Beng Tr. And in fact this is the procedure in High Courts etc even now—thus statement in plaint ; defendant’s Reply with affidavit ; Plaintiff’s counter reply and affidavit ; procedure of proof etc : And this is the general procedure in all व्यवहारपद (matters of suits) ; इति साधारणव्यवहार मातृका प्रकरणम् ॥

अथ विशेषस्यप्रकरणम् or असाधारणस्य व्यवहारमातृकाप्रकरणम् ।

(Now follow special restrictions in litigations or special formula in special legal procedures)

9. Duties of प्रत्यर्थी^० and अर्थी^० in a suit.

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तं च नान्येन नोतां विप्रकृतिनयेत् ॥ ६ ॥

Prose—अभियोगम् (अपराधम्) अनिस्तीर्यं (अनुत्तीर्यं) (वादिना आनीतमभियोगमजित्वा इत्यर्थः) एनम् (अभियोक्तारं वादिनं) न प्रत्यभियोजयेत् (अपराधेन न योजयेत्) । अन्येन अभियुक्तं (जनं) च न प्रत्यभियोजयेत् । उक्तं (अभियोगकाले, आवेदनसमये उक्तं कथितं विषयं) विप्रकृतिं (भाषाकालेच्च विरुद्धभावं) न नयेत् ।

Beng—वादीর आनीत अभियोग शीर्षांसित ना होया पर्याप्त अतिबादी अभियोगा वादीके, पालटा कोন अभियोगे अभियुक्त करिबे ना । वादीकर्त्तृक अभियुक्त बाजिकेओ अग्कोनও वादी अभियोगे अभियुक्त करिबेन ना । वादी अभियोगकाले

ये वास्तव बलिशांहे वा ये पक्ष शापन करिशांहे, भाषाकाले (निखाईबाब समझ) ताहार विक्रमभाब किछु निखाईबे वा वालिबे ना ।

Eng—The defendant (प्रत्यधीं वा प्रतिवादी) should not accuse with any counter complaint till the final disposal of the suit, already brought against him by the Plaintiff (वादी or अर्थी) ; no one even should further accuse any defendant already accused by another plaintiff ; and the statement filed during complaint should not be contradicted later during recording in suits (भाषाकाले) ।

Mita—एवं सर्वव्यावहारोपयोगिनीं व्यवहारमात्रकामभिधाय अधुना क्वचिद्ग्रव-हारविशेषे कश्चिद्दिशेषं दर्शयितुमाह— । अभियुज्यते इति अभियोगः अपराधः । “तमभियोगम् अनिस्तीर्थ” अपरिहृत्य एनमभियोक्तारं न प्रत्यभियोजयेत्” अपराधेन न संयोजयेत् । [यथपि प्रत्यवस्कन्दनं प्रत्यभियोगस्य तथापि स्वापराधपरिहारात्मकत्वात् नास्य प्रतिषेधविषयत्वम् । अतः स्वाभियोगानुपर्मदनं स्यस्य प्रत्यभियोगस्यायं निषेधः ॥ इदं प्रत्ययिनमधिकृत्यउक्तम् । Though प्रत्यवस्कन्दनं is a kind of or implies some प्रत्यभियोग, still that being meant only to set aside a charge or being a reputation of charge will not come under this consideration of प्रत्यभियोग (a fresh suit) intended here. This is here said with reference to a प्रत्यधिन् only] ।

अथ अर्थिनं प्रत्याह अभियुक्तं चनान्येन इति । “अन्येनाभियुक्तम्” अनिस्तीर्थाभिमोगम् अन्योर्थीं “नाभियोजयेत्” । किञ्च “उक्तम्” आवेदनसमये यदुक्तं तत् ‘विप्रकृतिं’ विरुद्धभावं “न नयेत्” प्रापयेत् । एतदुक्तं भवति— यदस्तु येन रूपेणावेदनसमये निवेदितं तदस्तु तथैव भाषाकालेपिलेखनीयं नान्यथा , [“ननु प्रत्यधिनोप्रतः लेख्यं यथावदितमधिना” (sl. 6) इत्यवेदम्

उक्तम्, किमर्थं पुनरुच्यते “नोक्तं विप्रकृतिनयेत्” इति ? उच्यते— “यथावेदितमधिना” इत्यनेनावेदनसमये यदस्तु निवेदितं तदेव भाषासमयेषि तथैव लेखनीयम् । एकस्मिन् विषये न वस्तुन्तरम् स्यात् (There should not be another matter on the same subject) । यथा— “अनेन स्पृकशतकं वृद्धग्रा गृहीतम्” इत्यावेदनसमये प्रतिपाद्य प्रत्यधिसञ्जितौ भाषासमये “वस्त्रशतं वृद्धग्रा गृहीतम्” इति न वक्तव्यम् । तथा सति पदान्तरागमनेषि वस्त्रवन्तरगमनात् हीनवादी दण्डः स्यात् (in that case something else being implied and वादी is हीनवादी and the हीनवादी should be punished) ; ‘नोक्तं विप्रकृतिनयेत्’ इत्यनेन एकस्तुत्वेषि (though the वस्तु is one) पदान्तरगमनं “वृद्धग्रा गृहीत्वा अयं न प्रयन्तति” इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले (another kind of statement on the same) निषिद्ध्यते यथा— स्पृकशतं वलादप्रहृतवान्” इति बदति । तत्र वस्त्रवन्तरगमनं निषिद्ध्य, इह तु पदान्तरगमनं निषिद्ध्यते इति न पौनश्कृतम् । एतदेव स्पष्टीकृतं नारदेन — पूर्वपादं परित्यज्य योन्यमालम्बते पुनः । पदान्तरम्बन्कमणात् ज्ञे यो हीनवादीसदैनरः— हीनवादी दण्डे भवेत् न प्रकृतादर्थाद्वयते अतः प्रत्यधिनोर्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थम् एवायम् “अभियोगमनिस्तीर्थ” इत्यादुग्रपदेशो न प्रकृतार्थ-सिद्ध्यसिद्धिविषयः (the present sl. is for प्रमादपरिहार) । अतप्य वक्षगति (sl. 19) “छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नपः” इति । एतच्च अर्थविषयव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मनुष्कृते च व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवद्वारात् हीयते एवं (there will be a defeat) । यथाह नारदः— “सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छ्ले प्रमादाभिधानेषि नावसीदति । परस्त्रीभूमि-शूणादाने शास्यापरथान्नहीयते” इति । अस्यार्थः—सर्वेषु अर्थविवादेषु न मन्युक्तेषु वाक्छ्ले प्रसादाभिधानेषि नावसीदते न पराजीयते, न प्रकृतादर्थात् हीयते इत्यर्थः । अत्रोदाहरणं परस्त्री इत्यादि । परस्त्रीभूमि-शूणादाने प्रमादाभिधानेन दण्डेरेषि यथा प्रकृतादर्थान्नहीयते एवं सर्वेष्वर्थविवादेषु (In these प्रमादाभिधान

does not necessarily lead to पराजय)। अर्थं विवादप्रहणात् मन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्वीयते (in provocative quarrels प्रमादाभिधान leads to पराजय or defeat) इति गम्यते । यथा—अहमनेन शिरसिपादेन ताङ्गित इत्यावेदनसमये अभिधाय भाषाकाले “पादेन हस्ते ताङ्गित इति वदन् न केवलदण्डग्राः पराजीयते च ॥ ६ ॥

CHARCHA

1. अनिस्तीर्य—नि+स्तू (क्रादि)+ल्यप=निस्तीर्य having crossedover or tided over. न निस्तीर्य ।

2. प्रत्यभियोजयेत्—प्रति+अभि+युज+णिन् लिङ्गात् । Nom. प्रत्यर्थी etc. understood.

3. नयेत्—नी+लिङ्ग+यात् । Nom. वादी &c. understood. नी is दिक्कर्मकम् । Here उक्तम् (उक्तं वस्तु) is प्रधान कर्म, and विप्रकृतिं (विरुद्धप्रकृति वा विरुद्धभाव) is अप्रधानकर्म । One should not later contradict the statement made during filing a suit.

10. Exception as regards counter complaints said before.

कुर्यात् प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ।

उभयोः प्रतिभूर्गात्म्यः समर्थः कार्यनिर्णये ॥ १० ॥

Prose—(आनीताभियोगमनिस्तीर्यापि) कलहे (वागदण्डपार्ष्ययुक्ते कलहे) साहसेषु (शस्त्रादिनिमित्तव्यापादनादिषु) च, (सद्यएव) प्रत्यभियोगं (अभियोक्तारं प्रतिअभियोगं) कुर्यात् । (ततः) उभयोः (अर्थं प्रत्यर्थिनोः) कार्यनिर्णये (दण्डदानादिव्यापारे) समर्थः प्रतिभूः (प्रतिनिधिः—“यामिन” इति भाषा) ग्राहाः (सम्यैः स्वीकार्याः) ।

Beng. यदि कलह उपहित हয়, বা শান্তাদিব্যাপারে ইন্দোপক্ষ থেকে তবে (আনৌত অভিযোগ উচ্ছীর্ণ না হইলেও) অভিযুক্তব্যক্তি

अताभियोग करिते पारिबेन । एवं तथन उভয় পক্ষের दशादि कार्या निर्णয়ে उपযুক্ত यামिन বা मध्यात्, (सञ्जगणहै) ठिक् करिज्ञा दिबेन ।

Eng. But in the matter of severe quarrels or in the matter of killing by some weapon, an accused person is entitled to bring or file a counter complaint (though his previous charge has not been tidedover) ; and in such cases the royal councillors will appoint some arbitrator able to decide punishment etc. in the matter.

Mita—“अभियोगमनिस्तीर्य” इत्यस्यापवादमाह—‘कलहे’ बागदण्ड-पार्ष्यात्मके, “साहसेषु” विषशस्त्रादिनिमित्तव्यापादनादिषु प्रत्यभियोगसम्भवे पूर्वाभियोगमनिस्तीर्यापि अभियोक्तारं “प्रत्यभियोजयेत्” । [ननु अत्रापि पूर्वपक्षानु-पमर्दनहृपत्वेन अनुत्तरत्वात् प्रत्यभियोगम्य प्रतिज्ञान्तरत्वे युगपद्व्यवहारासम्भवः समानः । सत्यम् । नात्रयुगपद् व्यवहाराय प्रत्यभियोगोपदेशः, अपितु न्यूनदण्डप्राप्ते अधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथाहि—“अनेनाह” ताङ्गितः शसोवा” इत्यभियोगे “पूर्वमहनेन ताङ्गितः शसोवा इति प्रत्यभियोगे दण्डालपत्वम् । यथाह—नारदः—“पूर्वमाक्षारयेत् (क्षीणंकुर्यात्) यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी, पूर्वे तु विनयो (दण्डः) गुरुः” । इति । यदापुनद्वयोर्युगपत् ताङ्गिनादिप्रवृत्तिस्तत्त्वाधिकदण्डनिवृत्तिः—“पारुष्ये साहसे वापि युगष्टतसंप्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः (दण्डः) स्यात् समस्तयोः” । एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्तप्रसम्भवेषि कलहादौ प्रत्यभियोगोर्थवान् शूणादानादिषु तु निर्धक एव (Thus simultaneous suit being inadvisable and inconsistant here, the advice of प्रत्यभियोग in कलह etc. is significant but not so in taking or realising debts etc.) ॥] ।

अर्थं प्रत्यर्थिनोर्बिधिमुक्तवा ससम्यस्य सभापतेः कर्त्तव्यमाह—‘उभयोः’ अर्थं प्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्यं—“कार्यनिर्णयः”

[“आहिताग्रादिषु” पाठात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः (?)] । निर्णयस्य यत् कार्यं साधितधनदानं दण्डदानं च तस्मिन् “समर्थः प्रतिभूः” प्रतिभवति तत्कार्यं तद्विभवतीति “प्रतिभूर्ग्रहिः” ससम्बन्धेन सभापतिना । तस्यासम्भवे अर्थिप्रत्यर्थिनो रक्षणे पुरुषा नियोक्तव्याः । तेभ्यश्चताम्यां प्रतिदिनं वेतनं देयम् । यथाह कात्यायनः—“अथनेत् प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तुवादिनः । स रक्षितो दिनस्यान्ते दधाद्गृह्यत्याय वेतनम्” इति ॥ १० ॥

CHARCHA

1. कुर्यात्—कृ+लिङ्गात् । Nom. अभियुक्तः जनः understood.

2. प्रतिभूः—प्रति+भू+क्लिप् कर्त्तरि । one who stands for others ; both as representative and guarantor (प्रतिनिधि वा जामिन) । उक्तकर्म of ग्राहः । सम्भ्यः प्रतिभूः ग्राहः । This प्रतिभू should be a fit one (समर्थ) in कार्यनिर्णय (determination of procedure). कार्य is procedure, निर्णय=settling or determining. Both कार्यं and निर्णय may be विशेष्य and विशेषण । so expound—कार्यस्य निर्णयः दत्त । Mita says—निर्णयस्य कार्यम्, कार्यनिर्णयः and supports पूर्वनिपात of the word कार्यं by the rule “वाहिताग्रादिषु” । But this is unsound. First of all, this regulates पूर्वनिपात in वहुव्रीहि and not in तत्पुरुष as here ; then though आहिताग्रादि class is आकृतिगण (an open list), still the words are all there with निष्ठान्त words ; for it is an exception of the rule “निष्ठा” i. e., निष्ठान्तं वहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् ; and “वाहिताग्रादिषु” is the next rule ; so it is with ref. to both वहुव्रीहि and कान्त words । But here कार्यं is न्यन्त not a कास्त word and the समास in Mita is पष्ठीतत् । So Vijnaneshwara's ref. here to आहिताग्रादि class is wrong,

11. In such complaints punishments will be given for false sayings or false complaints.

निहवे भावितो दद्याद्दनं राजे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्दनं हरेत् ॥ ११ ॥?

Prose—निहवे (प्रत्यर्थिना सत्यापलापे सति) भावितः (साह्यादिभिः प्रमाणीकारितः प्रत्यर्थी) अर्थिने धनं (अभियुक्तं धनं) दद्यात्, राजे च तत्सम (समानं) दण्डस्वरूपं धनं दद्यात् । मिथ्याभियोगी च अभियोगात् द्विगुणं धनं हरेत् (दण्डस्वरूपं धनं राजे दद्यात्) ।

Beng. প্রতার্থী যদি সতোর অপলাপ করে, তবে সাক্ষাদিদ্বারা অশানীকারিত প্রতার্থী, অর্থীকে অভিযুক্ত ধন ত দিবেনই, দণ্ডস্বরূপ রাজাকেও তুলা পরিমাণ ধন দিবেন । আর যদি অভিযোগ মিথ্যা অশানিত হয়, তবে মিথ্যাভিযোগী অর্থী অভিযোগ বিষম্বের দ্বিগুণ ধন দণ্ডস্বরূপ রাজাকে দিবেন ।

Eng. In case of denial by a defendant in a suit, if it is proved to be true by witnesses, documents etc, then the defendant is to give the demanded money to the plaintiff, also an equal amount to the king, as punishment, but if the suit be false then the plaintiff is to pay to the king twice the sum (mentioned in the plaint) as penalty (for instituting a false case).

Mita—अर्थिप्रत्यर्थिनोनिर्णयकार्ये ससम्बन्धेन सभापतिना प्रतिभूर्ग्रह्य इत्युक्तं किं तज्जिर्णयकार्यं यस्मिन् प्रतिभूर्ग्रह्यते इत्यपेक्षिते आह—अर्थिना निवेदितस्याभियोगस्य “प्रत्यर्थिनापहवे कृते” यदार्थीना साक्षादिभि-‘र्भावितः’ अकृतीकारितः प्रत्यर्थी, तदा “दद्याद्दनं” प्रकृतमर्थिने, “राजे च तत्समम्”

अपत्तिपदम्। अर्थात् भावयितुं न शकोतितदा स एव “मिथ्याभियोगी जात” इत्यभियोगात् द्विगुणं धनं दद्यात् राहे। [प्राढ्याये प्रत्यवस्कन्दने च इदमेव योजनीयम्।] तत्र अर्थेव अपहववादी प्रत्यर्थिना भावितो राजे प्रकृतधनसमं दण्डं दद्यात्। अथ प्रत्यर्थी प्राढ्यायांकारणं वा भावयितुं न शकोति तदा स एव मिथ्याभियोगीति राजे द्विगुणं धनं दद्यात्। अर्थिने च प्रकृतं धनम्। संप्रतिपत्युत्तरे तु दण्डाभाव एव। एतच्च ऋणदानविषयमेव। पदान्तरेषु (in other व्यवहाराः) तत्र तत्त्व दण्डाभिधानात् अधनव्यवहारेषु अस्य असंभवाच्च न सर्वविषयत्वम्। “राजा अधगर्णिकोदाप्यः” (sl 42) इत्यस्य ऋणदानविषयत्वेषि तत्रैव विशेषं वक्षगामि। यदा—एतदेव सर्वव्यवहार-विषयत्वेनापि योजनीयम् (or this concerns all varieties of व्यवहारपद)। कथम्?—अभियोगस्य निहवे अभियुक्ते न कृते यद्यभियोत्तवा साक्षगादिभिर्भावितोभियुक्तस्तदा तत्समं तत्र तत्र प्रतिपदोक्तम् एव। चशब्दोवधारणे। धनं दण्डं दद्याद्वाजे इत्यनुवादः। अथाभियोक्ता अभियोगं भावयितुं न शकोति तदा “मिथ्याभियोगी” इति प्रतिपदोक्तं धनं दण्डं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते। अत्रापि प्राढ्याये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनोयम्॥ ११॥

CHARCHA

- निहवे—नि+हु+अप्=निहव denial, तस्मिन्। भावे उमी।
- भावितः—भू+णिच्च+क कर्मणि। Made to be proved by साक्षिन् &c. Refers to प्रत्यर्थी। He is to give the amount complained of to the अर्थी and an equal amount to the king as penalty.
- अभियोगात्—अधिकार्थं द्विगुणशब्दयोगे ५मी। See under “दद्यात् द्विगुणं धनम्”—sl. 4.

4. हरेत्-हृ+लिङ्गात्। used in the sense of प्रापण। Should pay as penalty. Nom. मिथ्याभियोगी (अर्थी)। बहेत् is also the reading here.

12. The defendant's reply should be made immediate in some cases.

माहसस्तेयपारूप्यगोभिशपात्यये ख्लियाम्।

विवादयेत् सद्य एव कालोन्यत्रेच्छ्या स्मृतः॥ १२॥

Prose—साहस-स्तेय-पारूप्य-गो-अभिशाप-अत्यये स्त्रियाम् (विषये) सच एव विवादयेत् (उत्तरं दापयेत्)। (अस्य विवादविषये) कालः (उत्तरदानकालः) इच्छावा (अर्थं-प्रत्यर्थि-सम्भादीनाम् इच्छा) स्मृतः।

Beng—विशेषादिनिमित्त इनन, চৌর্য, রাকদঙ্গপারুষ্য, দুর্ধৰতী গাড়ী, পাতকের অভিযোগ, ধনপ্রাপনের নাশ শকায় এবং কুলখী বা দ্রাগ-দাসীসমস্কে বিবাদ বিষয়ে কালক্ষেপ না করাইয়া। প্রতিবাদীকে উভয় দেওয়াইতে হইবে। অগ্র বিবাদবিষয়ে অর্থিপ্রতার্থি ও সভাদের ইচ্ছাদীন উভয় দেওয়াইবে।

Eng. In matters of slaughter by weapons, theft, quarrels, in milch cow, in commission of crimes in loss of money or life, of women too, the reply should be made to be given there and then, but in other matters, it depends on the will of the parties or counsellors.

Mita—ततः “अर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् (sl. 7) इति वदता उत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणं दर्शितं, तत्रापवादमाह—“साहसं” विषशस्त्रादि-निमित्तं प्राणव्यापादनादि, “स्नेयं” चौर्यं ‘पारूप्यं वाग्दण्डपारूप्यं’वक्ष्यमाण लक्षणं, “गौ”दौंग्नी, “अभिशापः” पातकाभियोगः, ‘अत्ययः’ प्राणधनादिपातः। तस्मिन् द्वन्द्वैकवद्भवाद् एकवचनम्। “स्त्रियां” कुलस्त्रियांहास्यां च (कुलस्त्रियां दास्यां च चारित्रविवादे, दास्यां स्वत्वविवादे) “विवादयेत्”

उत्तरं दापयेत् सद्य एव, न तत्र कालप्रतीक्षणं कर्तव्यम् । “अन्यत्र” विवादान्तरेषु, “कालः” उत्तरदानकालः “इच्छा” अक्षिप्रत्यर्थिसम्यसमाप्तीनाम् इच्छा स्मृत ऊक्तः ॥

CHARCHA

1. साहस etc—for meanings see Mita & Tran. Here समाहारैकत्व comes by the dictum “सर्वे इन्द्रो विभाषा एकवद भवतीति वाच्यम्” । विषयाधिकरणे ७मी ।

2. विवादयेद—वि+वद+णिच्च+लिङ्गात्। should cause to give reply. Nom. सम्यादिजनः &c. understood.

13-15. A bad person who is unfit for a suit is known by such signs.

(देशाद्देशान्तरं याति सुक्रिणी परिलेदि च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥ १३ ॥
परिशुष्यद्दस्खलद्वाक्यो विरुद्धं वहुभाषते
वाक्चक्षुः पूजयति नो तथौष्टौ निर्भुजत्यपि ॥ १४ ॥
स्वभावात् विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगेथ साद्ये वा दुष्टः स परिकीर्तिः ॥ १५ ॥

Prose—यः देशात् देशान्तरं याति, सुक्रिणी (ओष्ठप्रान्तौ) परिलेदि च, यस्य ललाटं स्विद्यते (स्वतः एव घर्मयुक्तं भवति), मुखं चास्य वैवर्ण्यम् पति यः परिशुष्यद्दस्खलद्वाक्यः (सन्) विरुद्धं वहुभाषते, परस्य वाक्चक्षुः नो (न) पूजयति, तथा ओष्ठो निर्भूजति (वक्यति), यश्च स्वभावात् मनोवाक्कर्मभिः विकृतिं गच्छेत् स (जनः) अभियोगे साद्ये वा दुष्टः परिकीर्तिः (तुष्टः) ॥

Beng. যে এক দেশ ইষ্টে অঁচ দেশে কেবলই শাষ্টে থাকে, উষ্টে থাল জিশ্বাধীনা ঢাঁচে, শার ননাটে বুত ধর্মযুক্ত হয়, গুথ বিরণতা

आপु हय, ये अलद्वाको ओ विच्छात्वाको वह विकृति कथा बले, परेव वाकोर उत्तर देय ना वा चक्रव अति उपयुक्त सम्मान प्रदर्शन करेना, निज उष्ट नियत बक्त्र करेन, ये उभाववशतः यन वाका ओ कर्म नियत विकृति आपु हय, से लोक शामला करिबार वा साक्ष दिवार उपयुक्त हय ना ।

Eng. The person who goes or wanders from one country to another (i. e, is always on the go), licks the corners of lips by his tongue-tip, whose forehead naturally perspires, face attains paleness, who talks much incoherently with faltering words, does not pay heed to others words or eyes, curves his lips, and by nature shows unnaturalness of mind, speech or action, is regarded as bad or unfit for filing complaint or for witness,

Mita—“मनोवाक्कायकर्मभिः” यः स्वभावादेव न भयादिनमित्तात् “विकृतिं विकारं याति” गच्छति असौ “अभियोगे साद्ये वा दुष्टः परिकीर्तिः तुष्टः” । तां विकृतिं विभज्यदर्शयति—“देशाद्देशान्तरं याति” न क्वचिदवतिष्ठते “सुक्रिणी” औष्ठप्रान्तौ “परिलेदि” जिह्वाग्रेण स्पर्शयति (? स्पृशति) घट्यति इति कर्मविकृतिः । अस्य “ललाटं स्विद्यते” स्वेदविन्दक्षितं भवति, “मुखञ्च वैवर्ण्यं” विवर्णत्वम् पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा “पति” गच्छतीति कार्यस्य विकृतिः । “परिशुष्यद्दस्खलद्वाक्यः” परिशुष्यत् सगदगदं स्खलद् व्यत्यस्तं बाक्यं यस्य स तथोत्कः । “विरुद्धः” पूर्वापरविरुद्धः “बहु च भाषते” इति वाचोविकृतिः । परोत्कां वाचं प्रतिवचनदानेन “न पूजयति”, चन्द्रुर्बा प्रतिवीक्षणेन “न पूजयति” इति मनसो विकृतिलिङ्गम् । तथा “ओष्ठौ निर्भूजति” बक्यति इत्यपि कायस्य विकृतिः । [एतच्चदोष—सम्भावनामात्रमुच्चरते, न दोषनिश्चयाय । स्वाभाविक-नैमित्तिक विकारयोर्विवेकस्य दुर्बिज्ञेयत्वात् । अथ कश्चित् निषुणमतिविवेकं प्रतिपद्धेत तथापि न पराजयनिमित्तं कार्यं भवति । नहि मरिष्यते लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वन्ति । एवमस्य पराजयो भविष्यतीति लिङ्गादवगतेषि एव धराजयनिमित्त—कार्यप्रसङ्गः (१)] ॥

NOTES ON MITA.

1. All this is said by way of probability of दोष in such a person and not for surety of दोष in him for these may be natural or due to some cause—and it is very difficult to divine real fact ; even if a keen-witted discovers the real fact, still then there should be no procedure of defeat ; none does funeral rites of a dying one ; so though पराजय of such a person is determined by outward signs, still question of defeat-procedure cannot be adopted beforehand.

CHARCHA

1. देशात्—अपादाने ५मी॥ अन्यः देशः देशान्तरम्, मधुरव्यं सकादित्वात् समासः।

2. परिलेदि—परि+लिह+लटति। Licks. सुकि is ओष्ठप्रान्त, is neuter and is declined—like वारि। dual here ; obj. of परिलेदि।

3. स्विधते—स्विद दिवादि+लटते कर्म कर्त्तरि। For स्विद is परस्मैपदी।

4. वाकचक्षुः—वाक्सहितं चक्षुः, शाकपार्थिवादितत्। वा वाक् च चक्षुश्च, प्राण्यज्ञत्वं प्रकल्पय, समाहारदन्द। obj. of पूजयति। वाक्पूजन is by giving reply ; and चक्षुपूजन is to give honour when one's eye falls on another ; not to do or observe such etiquette is a sign of मनोविकार।

5. निर्भूजति—निस्+भूज कौटिल्ये तु दादि+लट् ति।

6. मनोवाक् &c—दन्द। करणे इया।

16. A bad judge and a bad defendant are to be punished.

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेत् यश्च निष्पतेत् ।

न चाहूतौ वदेत् किञ्चिद्दीनो दण्डश्च स स्मृतः ॥ १६ ॥

Prose—यः (सम्यः विचारको वा) स्वतन्त्रः सन् (विचारं सम्यग्वृत्वा) सन्दिग्धार्थं (अघमर्णेनास्वीकृतं वस्तु) साधयेत् (साध्यत्वेन गृहीयात्), यः (प्रत्यर्थी) निष्पतेत् (स्थिरीकृतमर्थं अदत्ता पलायेत्), यश्च आहूतः (उपस्थितः अभियुक्तः) किञ्चित् न वदेत्—एष सर्वः हीनः (सत्यन्यायविधयात् हीयते इति-हीनः, न्यायहीन इत्यर्थः) दण्डश्च स्मृतः ।

Beng.—যে সভা বা বিচারক বিচারবাপার অপেক্ষা না করিয়া বা সমাক্ বিচার না করিয়া অধর্মকর্তৃক অস্তীকৃত অর্থ বা বিষয় সত্য বলিয়া স্থাপন করেন, তিনি হীন (গ্রায়হীন), যে প্রত্যার্থী প্রমাণিত অর্থাদি না দিয়া পলাঞ্চন করে সেও হীন (গ্রায় হীন), আর যে অভিযুক্ত আদালতে আছুত হইয়া কিছুই না বলে সেও হীন (গ্রায়হীন)। এরা দণ্ডযোগ্য বলিয়া কথিত হয়।

Eng.—That councillor or Judge who establishes a debatable (doubtful) conclusion without rightly considering it, is a bad one ; a defendant that does not pay the proved sum etc. but flies off is also a bad one ; and a summoned (accused) one who does not say anything by way of a reply in the court is also a bad one ; these are regarded as punishable too.

Mita—किञ्च “सन्दिग्धमर्थम्” अघमर्णेन अनङ्गोकृतमेव “यःस्वतन्त्रः” साधननिरपेक्षः “साधयेत्” आसेधादिना “स हीनोदण्डश्च” भवति। “यश्च स्वयं प्रतिपन्नः” साधनेन वा साधितं यांच्यमानो निष्पतेत् “पश्यायेत्,”

अद्वाभिशुक्तो, राजा आहूतः” सदसि न किञ्चिद्वदति “सोपिहीनो दण्डास्मृत्” इति सम्बद्धते । “अभियोगे साक्षेग वा दुष्टः स परिकोर्त्तिः” इति प्रस्तुतत्वात् हीनपरिक्षानमात्रमेव माभूत, इति “दण्डः”—ग्रहणम् । दण्डास्य चापि “शास्योऽप्यर्थान्नहीयते” इत्यर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तत्प्रामूदिति हीनग्रहणम् ।

CHARCHA

1. साधयेत्—साधि i. e. साध + जिच् लिङ्गात् । should establish or say as right ; or सिध्य दिवादि + जिच् लिङ्गात्=साधयेत् (सिध्य becomes साध by आत्म added in जिच् by the rule ” सिध्यतेरपारलौकिके ” for here there is no reference to पारलौकिक matter). Nom. यः i. e. यः सम्यः वा विचारकः ।

2. स्वतन्त्र :— It means without regard to proper विचार ।

Pred. to यः ।

3. सन्धिग्रार्थम्—a doubtful matter. obj. of साधयेत् ।

4. निष्पतेत्—निम्+पत + लिङ्गात् । Nom. यः । Should fly off or abscond.

5. आहूतः—आ+हू+त्त कर्मणि । A summoned accused. These are हीन i. e., न्यायहीन । And these are दण्डः too. These are both हीन and दण्ड ।

17. Mode of Examination of witnesses in case of simultaneous claim for a land or property.

साक्षिषूभ्यतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः

पूर्वपक्षेभरीभूते भवन्तुत्तरवादिनः ॥ १७ ।

Prose—(एकस्मिन् विषये) उभयतः वादिनोः साक्षिषु सत्सु, पूर्ववादिनः (पूर्वं मयाभुक्तमितिवादिनः) प्रष्टव्याः । तस्मिन् पूर्वपक्षे अधरीभूते (दुर्बलीभूते) उत्तरवादिनः (उत्तरकाले मयाभुक्तमितिवादिनः) साक्षिणः (प्रष्टव्याः) भवन्ति ।

Beng—একই সম্পত্তি বিষয়ে দুই পক্ষের যুগপৎ দাবী উপস্থিত হইলে, পূর্ববাদীর (প্রথম আমার ছিল এই বাক্য বাদীর) সাক্ষীগণকে প্রথমে জিজ্ঞাসা করিবে। পূর্বপক্ষের দাবী দুর্বল হইলে, উত্তরপক্ষ (বা পরে আমার হইল এইক্ষণ বাদীর) সাক্ষিসমূহকে প্রশ্ন করিবে বা এবিষয়ে জিজ্ঞাসা ও জেরা করিবে ।

Eng.—In case of simultaneous claim of two parties for a property, the witness of the first claimer should be examined ; his case being weak the witness of the second claimer (उत्तरवादिन्) should be examined.

Mita—अथ यत्रद्वावपि युगपद्माधिकरणं प्राप्तौभाषावादिनौतदयथा—कश्चित् प्रतिग्रहेण द्वेत्रं लब्ध्वा कञ्चित्कालमुपभुज्य कार्यवशात् सकुद्रुम्बो देशान्तरं गतः । अन्योपि तदेव द्वेत्रं प्रतिग्रहेण लब्ध्वा कञ्चित्कालमुपभुज्य देशान्तरं गतः । ततो द्वावपि युगपदागत्य “मदीयमिदंद्वेत्रं मदीयमिदंद्वेत्रम्” इति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ, तत्र कस्य क्रिया (साधनस्यात्) इत्याकाङ्क्षायामाह—‘उभयतः’ उभयोरपि “वादिनोः” पक्षयोः “साक्षितुस्तत्सु पूर्ववादिनः (—“पूर्वस्मिन् काले मया प्रतिगृहीतमुपभुक्तङ्ग” इति योवदत्यसौ पूर्ववादी, न पुर्यःपूर्वं निवेदयति तस्य) “साक्षिः प्रष्टव्याः” । यदात्वन्य एवंवदति—“सत्यमनेन पूर्वंगृहीतमुपभुक्तङ्ग किन्तु राजा इदमेव द्वेत्रमस्मादेव क्रमेणलब्धा मध्यदत्तम्” इति तत्र पूर्वपक्षः असाध्यतया अधरीभूतः । तस्मिन् “पूर्वपक्षे अधरीभूते” दत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपभुक्तङ्ग इति वादिनः कथयतः साक्षिणः प्रष्टव्याः भवन्ति ।

इदमेव व्याख्यानं युक्तरम् । मिथ्योत्तरे पूर्ववादिनः साक्षिणो भवन्ति ॥ शास्त्रन्यायकारणोक्तौ पूर्वपक्षेभरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य “ततोर्थं लेखयेत्साध्यः प्रतिशातार्थसाधनम्” (Sl. 7) इत्यनेनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तिप्रसङ्गात् ॥

पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेन—“मिथ्या क्रिया पूर्वादे कारणे प्रतिवादिनि । प्राङ्म्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्रं क्रिया भवेत् ।” इत्युत्तरा “द्वयोर्विवदतोर्येऽद्वयोः सत्सु च साक्षिषु । पूर्वपक्षो भवेद् यस्य भवेयुस्तस्य साक्षिणः” इति वदता । एतस्य च पूर्वव्यवहारविलक्षणत्वात् भेदेनोपन्यासः ॥

CHARCHA

1. उभयतः—उभययोः इति उभयतत्सि (आदादि)=उभयतः i. e., उभयपक्षयोः । Qual. वादिनोः understood । वादिनोः has शेषे षष्ठी ॥ साक्षिषु—भावे उमी ।

2. पूर्ववादिनः—पूर्ववादिन् is one who claims that he enjoyed the property first. See Mita. तस्य । शेषे छठी, related to साक्षिणः ॥ पूर्वपक्षे has भावे उमी ; पूर्वपक्षे अधरीभूते दुर्बलेसति ।

3. उत्तरवादिनः—This refers to one who says later—I got the property in a legal way. शेषे छठी । construe—उत्तरवादिनः साक्षिणः भवन्ति i. e., प्रष्टव्या भवन्ति ।

18. In a litigation with pledge of money, the defeated should pay a sum also as penalty.

सपणश्चेद् विवादःस्यात् तत्र हीनं तु दापयेत् ।
दण्डं च स्वपणं चैव धनिने धनमेव च ॥ १८ ॥

Prose—चेत् (यदि) सपणः विवादः स्यात् तत्र हीनं (न्यायहीनं = पराजितं प्रतिवादिनं) च दण्डं स्वपणं दापयेत् । धनिने (अर्थिने) (केवलं) धनमेव च दापयेत् ।

Beng आর যদি পণ করিবা বিবাদ উপশ্চিত হয়, তবে শরিলে শীন বা পরাজিত প্রতিবাদী স্বপণের ঘূলগুরুত্ব গ্রাহকে

(शिथांकथनेन ऊ) दण्ड दिवे । अर्थात् क्रमम् भवीकृत शब्दे दिते इतेवे ।

Eng. If the suit be with some pledge of money, then the defeated defendant is to pay penalty equal to the pledged money—to the king and only money to the plaintiff (अर्थी) [N. B.—penalty (for false statement) is to be given to the king.]

Mita.—अपि च, यदि “विवादः व्यवहारः सपणः” (पणं पणः । तेन सह वर्तते इति सपणः) स्यात्, तदा तत्र तस्मिन् सपणे व्यवहारे “हीनं” पराजितं पूर्वोक्तं दण्डं स्वकृतं पणं राजे, अर्थिने च विवादास्पदीभूतं धनं दापयेत् राजा ॥

यत्र पुनरेकः कोपावेशवशात्—“यद्यहमत्र पराजितो भवामि तदा पणशतं दास्यामि” इति प्रतिजानीते, अन्यस्तुन किञ्चित् प्रतिजानीते तदापि व्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिन् च प्रवृत्ते पणप्रतिक्रावादी यदि हीयते तदा स एव सपणं दण्डं दाप्यः । अन्यस्तु पराजितो दण्डं दाप्यः न पणम् । “स्वपणः” इति विशेषोपादानात् यत्र त्वेकः शतम् अन्यस्तु पञ्चाशतं प्रतिजानीते, तत्रापि पराजये स्वकृतमेव पणं दाप्यौ । [“सपणश्चेदविवादः स्यात्” इति वदता परहितोपि विवादो दर्शित इति] ॥ १८ ॥

CHARCHA

1. सपणः—पणः is pledge or pledge-money. पणेन सहवर्त्तमान =सपणः वा सहपणः । Qual. विवादः ।

2. हीनम्—हीन is a पराजित person. obj. of दापयेत् ॥ दा+णिच्च+लिङ् यात्—shall cause to give. Nom. प्राङ्मिवाकः etc. understood, हीनः धनिने धनं ददाति=प्राङ्मिवाकः हीनं धनिने धनं दापयेत् (in चिन्) ॥ see sl. 20 also.

3. दण्डं स्वपणं—obj. of दापयेत् ॥ दण्ड is penalty here for मिथ्योक्ति । The defeated one is to pay दण्ड equal to स्वपणमुत्तधन to the king. And he is to pay पणीकृतधन to the धर्मिन् वा अर्थिन् । See Mita. construe—स्वपणं स्वपणस्वरूपं दण्डम् ।

19. The king is to dispose of a suit in the line of truth (i.e stated fact.)

छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान् नयेन्नपः ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः ॥ १६ ॥

Prose—नपः छलं निरस्य भूतेन (सत्यतत्त्वानुसारेण) व्यवहारान् (विवादान्) अन्तंनयेत् । भूतमपि (सत्यघटनमपि) अनुपन्यस्तं सत व्यवहारतः (व्यवहारेण) हीयते (हानियुक्तं भवति) ।

Beng. ৱাজা মিথ্যা ছলনাদি বিদূরিত করিশা অকৃত (সত্তা) তথ্যানুসারে শাশ্বতার বিষ্পত্তি করিবেন । এবং কোন শাশ্বতায় যদি কোন সত্তা ঘটেন উপশাপিত না করা হয় বা প্রশাপিত না হয়, তবে তাশ বাবহারে বা শাশ্বতার চিঠারের বহিষ্ঠূত থাকিবে ।

Eng. The king should end a suit according to true facts by weeding out (or eradicating) all lies or fabrications; and a true fact if not placed or if not proved in a suit will be left out of consideration i. e, this shall not come within the compass of litigation and justice.

Mita.—কিঞ্চ 'ছল' প্রমাদাভিহিত' (false statements) 'নিরস্য' 'ভূতেন' বস্তুতত্ত্বানুসারেণ 'ব্যবহারান् নপঃ অন্তং নযেত্' । "তস্মাত् ভূতমপি অনুপন্যস্তম্" অনভিহিত' 'হীয়তে' হানি' গঢ়তি "ব্যবহারতো" ব্যবহারেণ সাক্ষ্যাদিভি: । তস্মাদ্বৃতানুসরণং কর্তব্যম् । যথার্থিং প্রত্যর্থিং নৌ সত্যকে

বদতস্তথা সসম্বেন সভাপতিনা যতিতব্যং সামাদিভিস্থায়ে: । তথা সতি সাক্ষ্যাদিনৈরপেক্ষেণ নির্ণয়ো ভবতি । অথ সর্বধাপি ভূতানুসরণং ন শক্যতে কর্তব্য, তথা সতি সাক্ষ্যাদিভিন্নির্ণয়: কার্য্য ইত্যনুকল্পঃ । যথোক্তম— ভূতচ্ছলানুসারিত্বাদু দ্বিগতিঃ সমুদ্বাহ্তঃ । "ভূতং তত্ত্বার্থসংযুক্তং, প্রমাদাভিহিতং ছলম্" ইতি [ভূত is that which is stated with true facts, and ছল is that said with lies বা প্রমাদ] ॥ তত্র ভূতানুসারী ব্যবহারে মুল্যঃ ছলানুসারীত্বনুকল্পঃ (=a secondary course or substitute) সাক্ষিলেখ্যাদিভির্ব্বিত্বারনির্ণয়ে কদাচিদ্ব বস্ত্বনুসরণং ভবতি, কদাচিন্ন ভবতি, সাক্ষ্যাদীনাং ব্যভিচারস্থাপি (অযথার্থবাদিত্বস্য) সম্ভবাত ॥ ১৬ ॥

CHARCIIA

1. ছলম্—obj. of নিরস্য । ছল is here "lie". নির+অস (ক্ষেপেদিবাদি)+ল্যপ=নিরস্য having set aside.
2. ভূতেন—ভূত is truth here. করণে ৩য়া । For ভূল meaning সত্য, cp— "ভূতার্থব্যাহতিরেণ ন স্তুতিঃ পরমেষ্ঠিনঃ"---Raghu.
3. নযেত—নী+লিঙ্ঘযাত্ । Nom. নপঃ । নী is দ্বিকর্মক, here প্রধানকর্ম is "অন্তম" understood, and অপ্রধানকর্ম is ব্যবহারান । See "ব্যবহারান নযেদন্ত নপঃ"---Mita.
4. অনুপন্যস্তম—উপ+নি+অস+ক্ত কর্মণি=উপন্যস্তম placed or stated. ন তথা=অনুপন্যস্তম । Adj. qual. ভূতম্ । Secondarily it may mean অপ্রমাণিতম্ with stretch of imagination. Prefer former meaning see sl. 20. "ন গ্রাহস্ত্বনিবেদিতঃ" ।
5. হীয়তে—হা+লট তে কর্মকর্তৃরি । is left out of consideration. Nom. ভূতম্ । For a similar use and for details, see "যাবন্মানাত ন হীয়তে"—Kirat XI. sl. 61 and "স্বর্গাদ্ব হীয়তে" in Sid-Kau. under the rule "ব্যাদানে চাহীয়ুহোঃ" ।

6. व्यवहारतः—This is same as व्यवहारेण having करण इया । Here तृतीयान्तात् तस् comes by the rule “हीयमान पापयोगाच्च” and here there is connection with someform of हा (हीयमान) ।

20. If one item in a suit is proved, then the whole is to be taken as true.

निहुते लिखितं नैकमेकदेशेविभावितः ।

दापः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राष्यस्त्वनिवेदितः ॥ २० ॥

Prose—यदि प्रत्यर्थी लिखितं नैकम् (अर्थात् सर्वम्) निहुते (अपलपति, न स्वीकुरते) किन्तु यदि एकदेशे विभावितः (साक्षादिभिः प्रमाणितः) स्यात्, तदा नृपेण अर्थी सर्वमर्थं दाप्यः । (आवेदनकाले, भाषाकाले) अनिवेदितः विषयः नृपेण न ग्राष्यः ।

Beng. অতীর্থী যদি মামলায় নিশ্চিত সবই অঙ্গীকার করে, কিছু লিখিত বিষয়ের একদেশ বা একটি বিষয়ে যদি জাক্ষান্দির দ্বারা অমাণিত হয়, তখন তাঁরা কে একাংশ সত্য ধরিয়া বাদৌজ অভিযুক্ত সমস্ত বিষয়েই প্রতিবাদী বা অতীর্থীদ্বারা দেওয়াইবেন । কিছু ভাষাকালে শাশ্বত ইত্যে নাই, তাহা পরে জানাইলেও নৃপতি তাঁরা গ্রাশ করিবেন না ।

Eng.—If a defendant denies all the items complained of (in the plaint) but if one item is proved by witness etc, then the king will compel the defendant to pay to the plaintiff all the items complained of ; but nothing else will be accepted to be genuine if not already stated during petition.

Mita---“भूतस्म्यनुपन्त्यस्तं हीयते व्यवहारत” (sl. 19) इत्यत्रोदाहरण-
माह—“नैकम्” अनेकं सुवर्णरज्जतवस्त्रादि लिखितम् अभियुक्तमर्थिन् य”
प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहुते अपजानीते तदार्थिना “एकदेशे” हिरण्ये साक्षादिभिः
प्रत्यर्थी “भावितः” अङ्गीकारितः, ‘सर्वंरज्जतार्थं’ पूर्वलिखितं “दाप्योर्थिने
नृपेण” । “न ग्राष्यस्तु अनिवेदितः”—पूर्वं भाषाकाले अनिवेदितः पश्चादर्थिना
पूर्वं मया विस्मृतः इति निवेदयानोनग्राष्यः नादर्तव्यो नृपेण ॥ एतत्तु न केवल
वाचनिकं युक्तिसिद्धमपि । ‘एकदेशे प्रत्यर्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयात्
एकदेशान्तरेपि मिथ्यावादित्वसम्भवात्, एवम् अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादित्व-
निश्चयात् एकदेशान्तरेपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एवं तर्कापरनाम-सम्भावनाप्रत्ययानु-
ग्रुहीतादस्मादेव योगीश्वरबचनात् सर्वं दापनीयं नृपेण इति निर्णयः (one
item being proved, there is probability of others being true, this is due to सम्भावनाप्रत्यय otherwise called तर्कं (तर्कापरनामिका
सम्भावना), so king is to make defendant pay everything complained of) एवज्ञ तर्कवाक्यानुसारेण निर्णय क्रियमाणे वस्तुनोत्यथात्वेषि
व्यवहारदर्शिनां न दोषः । तथा च गौतमः---“न्यायाधिगमे तर्केभ्युपायस्ते-
नाम्युष्म यथास्थानं गमयेत्” इत्युत्का “तस्माद्राजाचायौ” अनिन्द्यौ”
इत्युपृष्ठं इरति । न चैकदेशभावितः अनुपादेयबचनः प्रत्यर्थी इत्येतत्वदिह यम्यते—
“एकदेश विभावितः नृपेण सर्वं दाप्यः” इति बचनात् ॥ [There is no
विरोध of this with कात्यायन स्मृति ; that is a general formula,
it is a special one--see below]

यत्तु—कात्यायनेनोक्तम् “अनेकार्थाभियोगेषि यावत् संसाधारेद्दनी ।
साक्षिभिस्ताबदेवासौ लभते साधितं धनम्” इति, तत् पुत्रादिदेयप्रत्याहरण-
स्त्रियम् । तत्र हि वृहूर्धानभियुक्तः पुत्रादिः “न जानामीति” इति प्रतिबद्ध-
अपहृवबादी न भवति इत्येकदेशविभावितोषि न क्षमित्वसत्यवादोति । “निहुते
लिखितं नैकम्” इति शास्त्रं तत्र न प्रवर्तते । निहुताभावात् अपेक्षितं
तर्काभावाच (there is no निहुत in कात्यायन । निहुत is denial by

knowing it as true.)—"अनेकार्थाभियोगेषि" इति कात्यायनवचनं तु सामान्यविषयं, विशेषशास्त्रविषयं निहितोत्तरं परिहृत्य अक्षानोत्तरे प्रवर्तते। [So कात्यायनशास्त्र is a general one and refers is अक्षानोत्तर, but here is a special शास्त्र referring to निहितोत्तर denial by knowing as true]। ननु "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । उने वाप्यथिके वार्ये प्रोक्तं साध्यं न सिध्यति" इति वदता कात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिः एकदेशे भाविते, अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यति इत्युक्तम्। तथासति एकदेशे भाविते अभावितैकदेशसिद्धिः कुतस्तगा (? कुतः स्यात्)? उच्यते-लिखितसर्वार्थसाधनतया उपन्यस्तैः साक्षिभिः एकदेशाभिधाने अधिकाभिधाने कृत्त्वमेव साध्यं न सिध्यति इति तस्यार्थः। तत्रापि "निश्चितं न सिध्यति" इति वचनात् पूर्ववत्संशय एव प्रमाणान्तरस्य अवसरोस्ति एव। "छलं निरस्य" इति नियमात्। साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतया उद्दिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेषि साधिते कृत्त्वसाध्यसिद्धिः भवत्येव। तावतैव साहसादेः सिद्धत्वात्। कात्यायनवचनात्—” साध्यार्थीषिगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्। खोसङ्गे साहसेचौर्ये यत् साध्यं परिकीर्तितम्” इति ॥ २० ॥

CHARCHA

1. निहिते—ह (अपलपने अदादि)+लटते। Denies. Nom. प्रत्यर्थी। शात्वापलापः शात्वा अपलापः एव निहितः। Its opp. is अक्षानोत्तर, हानाभावेन अपलापोत्तर।

2. नैकम्—न एकम्, नैकम्, न अर्थक—नशब्देन सहसुपेति समासः। obj. of निहिते।

3. विभावितः—वि+भू+णिच+त् कर्मणि made to prove. साक्षिभिः विभावितः (प्रमाणोक्तः) प्रत्यर्थी इत्यर्थः।

4. नृपेण सर्वं दाप्यम्=In अणिच् the sentence was प्रत्यर्थी सर्वं ददाति। In णिच् it is—राजा प्रत्यर्थिनं सर्वं दापयति।

In V. ch it becomes राजा प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यते also राजा प्रत्यर्थी सर्वं दाप्यः (अणिने इत्यर्थः)। दा+णिच्+यत् कर्मणि=दाप्यः is to cause to give by order—देयत्वेन वोधयितव्य इत्यर्थः। And दाप्यः is in agreement with प्रत्यर्थी।

21. In case of स्मृतिविरोध the विशेष or special व्याय prevails and स्मृति always prevails over अर्थशास्त्र।

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु वलवान् व्यवहारतः।

अर्थशास्त्रात्तु वलवद्धमशास्त्रमिति स्थितिः ॥ २१ ॥

Prose—स्मृत्योः (स्मृतिशास्त्रद्वयस्य) विरोधे सति व्यवहारतः (वृद्धव्यवहारतः ; वृद्धव्यवहारानुसारेण सामान्यविशेषलक्षणः) न्यायः (शुक्तिः) वलवान् स्यात् ; तु अर्थशास्त्रात् धर्मशास्त्रं वलवत् इति स्थितिः (इति नियम इत्यर्थः)।

Beng.—যদি দ্বৈতি শূভ্রিশাস্ত্রের মধ্যে বিরোধ উপস্থিত হয়, তবে বৃক্ষব্যবহারাদি কৃশানুশাস্ত্রে সামান্যবিশেষবিধি গ্রাম্য বলবান् জানিবে। কিন্তু অর্থশাস্ত্র ও ধর্মশাস্ত্রের বিরোধ ইউলে ধর্ম শাস্ত্রকেই (অর্থাৎ ধর্মশাস্ত্রাভিন্নে) বলবান ইউলেক।

Eng.—In case of conflict of two Srmiti-shastras, follow the usage of the old by applying the principle of the formula of general and special injunction; but Dharmashastra will always prevail over Arhashashtra (the science of Polity) in cases of conflict. [N. B.—As in व्याकरण, so in स्मृतिशास्त्र, a general formula सामान्यनियम will be superseded by a विशेष नियम; so कात्यायनशास्त्र directing that in cases of several items of सुवर्ज वस्त्र घन etc. order

of payment will be with regard to what is proved, refers to suits in general, whereas here in sl. 20 the order to pay every item even if one item is proved, is with regard to cases where निहित and अपहित or deliberate denial of known facts are involved ; it is thus a special sutra and will apply in cases of निहित see sl. 20 also ; and will in such cases—prevail over कात्यायनशास्त्र and no conflict will arise—this is सामान्यविशेषन्याय and such न्याय is वलवान् in व्यवहार] ।

Mita—ननु निहिते लिखितं नैकम् (sl 20)—इतीयं स्मृतिः तथा “अनेकार्थाभियोगेपि” इति कात्यायन स्मृतिः (च) —अनयोः स्मृत्योः परस्परविरोधे सति इतरेतरवाधनात् अप्रामाणं कस्माक्षभवति । विषयव्यवस्था का आक्रोयते इत्यत आह—“यत्र स्मृत्योः परस्परयोः विरोधपरिहाराय, विषयव्यवस्थापनादौ उत्सर्गापवादलक्षणे न्यायो वलवान्” समर्थः स्यात् । स च न्यायः कुतः प्रत्येतत्व्य इत्यत आह—“व्यवहारात्” वृद्धव्यवहारात् अन्वयव्यतिरेकलक्षणात् अवगम्यते । अतः प्रकृतोदाहरणे पि विषयव्यवस्थैव युक्ता । एवमन्यत्रापि विषयव्यवस्थाबिकल्पादि यथासम्भवं योज्यम् ॥

[Here we have “निहिते नैकम्” but in कात्यायनस्मृति as cited before we have “अनेकार्थाभियोगेपि” and thus there arises a conflict ; in such cases “अनेकार्थाभियोगेपि” etc is a general formula, where as “निहिते” etc is a special one for it enjoins a formula in case of निहित or denial by knowing it as true, whereas कात्यायनस्मृति speaks of non-knowledge of facts ; and then follows वृद्धव्यवहार in such cases applying positive (अन्वय) and negative (व्यतिरेक) sides of both].

एवं सर्वत्र च प्रसङ्गे अपवाह्याह—“धर्मशास्त्रानुसारेण” इत्यनेनैवैशाजसामर्थ्य-शास्त्रस्य निरस्तत्वात् धर्मशास्त्रान्तर्गतमेव राजनीतिलक्षणधर्मशास्त्रमिह विवितम् । अर्थशास्त्र-धर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधे “अर्थशास्त्रात् धर्मशास्त्रम् वलवत् इति स्थितिः” मर्यादा (नियमः) ॥

यथपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषोनास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यात् अर्थस्य चाप्राधान्यात् धर्मशास्त्रं कलबत् इत्यभिप्रायः । धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौदर्शितम् । तस्मात् धर्मशास्त्रान्तर्गत्यास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य वाधेव न विषयव्यवस्था, नापि विकल्पः । [Though being composed by the same शृष्टि, both धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र (Polity) do not differ in reality, still प्रमेय (provable) धर्मशास्त्र is main and अर्थशास्त्र the instrument to धर्म is subordinate to धर्मशास्त्र, so धर्मशास्त्र is वलवान्, and प्राधान्य of धर्म is also shown in our shastras ; hence in case of विरोध of धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र, अर्थशास्त्र will be barred, and no विकल्प (alternative व्यवस्था) lies in this] ।

किमत्रोदाहरणम् ? न तावत् (उदाहरणं युक्तं)—“गुरुं वा वालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे-दोषो हन्तुर्भवतिकश्चन । प्रच्छनं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमन्युच्छति” इति धर्मशास्त्रम् (Manu VIII 350-51), तथा—“आततायिनमायान्तमपि बेदान्तगंरणे जिधांसस्तं जिधांसीयान्न तेन ब्रह्माभवेत्” इत्यार्थशास्त्रम् । “इयं विशुद्धिर्दिता प्रमाण्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते” (मनु-११, ८६) इत्यादि धर्मशास्त्रम् । तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं वलवत् इति युक्तम् ॥ अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभावात् वलावलचिन्ता अवतरति (Acc. to Mitakshara no conflict arises in the above instances as he will show here)—तथा हि “शास्त्रं द्विजातिभिर्गोप्यं कर्मो-

यज्ञोपस्थ्यते (मनु-८।३।४८) इत्युक्तम् “आत्मनश्च परित्राये दक्षिणानाशं संगरे । खीविप्राभ्युपपत्तौ च मृत् धर्मेण न दण्डभाक् ॥” (मनु ८। ४६) इत्यात्मरक्षणे दक्षिणादानां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च खीविप्राह्णर्हिसायाक्ष—” आत्मायिनमकूटशस्त्रेण मृत् न दण्डभाक् इत्युत्तमा, तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते “गुरुं वा वालवृद्धौ वा” इत्यादि । गुर्वादीन् अत्यन्त्यावध्यान् अप्यात्मायिनो हन्यात् किमुत्तल्यान् इति ॥ “वा”—शब्दश्रवणात् अपि ‘वेदान्तपारागम्’ इत्यत्र “अपि” शब्दश्रवणात् न गुर्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः ; ‘नात्मायिवधे दोषो अन्यत्रगोत्राह्णवधात्’ इति सुमन्तवचनाक्ष । आचार्यं च प्रवक्तारं मातृरं पितरं गुरुम् । न हिंस्यात् ब्राह्मणानाशं सर्वांश्चैव तपस्विनः” इति मनु वचनाक्ष । आचार्यदीनामात्मायिनां हिंसाप्रतिषेधेन इदं वचनमर्थवान् नान्यथा, हिंसामाक्षप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रान्वै सिद्धत्वात् । ‘नात्मायिवधे दोषो हन्तुर्भवतिकश्चन्’ इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेव (नात्मायिवधे दोषः is to apply excluding ब्राह्मण) । यतः “अप्सिदोगरदश्चैव शखपाणिर्धनापहः । देत्रदारहरक्षै व पद्मे श्वात्मायिनः, यथा—उच्यतासिविषाणिक्ष शापोद्यतकरस्तथा आथर्वेण हन्ता च पिशुनक्षापि राजनि । भार्यातिक्रमकारी च वस्त्रान्वेषण्टतपरः । एवमाद्यान् विजाणीयात् सवनिवाततायिनः” इति सामान्ये-नात्मायिनः दर्शिताः । अतश्च ब्राह्मणादय आत्मायिनश्च आत्मादित्रिआर्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणाः प्रमादात् यदि विषये रन् तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति निश्चयः (लघुप्रायश्चित्त and राजदण्डाभाव) is in cases where there is no motive of homicide even if death occurs in such cases । तस्मादन्यदिहोहारणं वक्तव्यम् ॥

तस्मादुच्यते—“हिरण्य भूमिलाभेभ्यो मित्रलविर्वर्ग यतः । अतो यनेत तत् प्राप्तौ” इत्यर्थशास्त्रम् । “धर्मशास्त्रानुसारेण ऋषिलोभविवर्जितः (ग्रहणीयः)” इति धर्मशास्त्रम् । तयोः कचिद्दिपयं विरोधो भवति (This is a case of विरोध of धर्मशास्त्र and अर्थशास्त्र acc. to विहानेश्वर) । यथा—“चतुषाद् व्यवहारे प्रवर्त्तमाने एकस्यजये अवधार्यमाणे मित्रलविर्वर्गति, न धर्मशास्त्रमनुसृतं अवति । अन्यस्य जने अवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतं भवति, मित्रलविर्वर्गति ।

तत्रार्थशास्त्राद् धर्मशास्त्रं वलवत् । अतस्व “धर्मर्थं सज्जिपाते अर्थग्रहिणः एतदेव” इति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तम्बेन । एतदेवेति=द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तं चरामृश्यते ॥ २१ ॥ N. B.—व्यवहारतः has करणे उया स्थाने तसिः ॥ न्यायः—is युक्ति as is current from old usage. Nom. to स्थात् ॥ अर्थशास्त्रात्—विभाग ५मी ॥ इति स्थितिः=इति नियमः ॥

22. Means (साधन) necessary to prove a case are stated..

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तिंतम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतमसुच्यते ॥

Prose—लिखितं भुक्तिः (उपभोगः) साक्षिणश्च इति त्रिविष्टं प्रमाणं कीर्तिंतम् । एषाम् अन्यतमाभावे दिव्यान्यतमसुच्यते ।

Beng. এখন মাগ্নাত্র সাধক, অশানের কথা বনিতেছেন :— লিখিতপ্রাণ, ভোগদ্বারা প্রাণ এবং সাক্ষিদ্বারা প্রাণ, এই ত্রিবিষ্ট প্রাণ শান্তে কথিত হইয়াছে । এই তিনটীর একটীরও যদি সম্ভব না হয়, তবে একমাত্র দ্বিতীয়ে প্রাণ বনিয়া কথিত হয় ।

Eng. Means necessary to prove a case are—(1) written document (ii) enjoyment of the disputed object, and (iii) witness ; these three are called proofs (in a suit) ; and any one of these being unavailable, the only proof will be by depending on divine matter (दिव्यप्रमाण) । [N. B.—if one party resigns on these human proofs and the other on divine one, then a judge is to avail himself of the human proof].

Mita—प्रभीयते परिच्छिष्ठते अनेन इति “प्रमाणम्” । तत्र द्विविष्ट—प्रानुषं दैविकश्चेति । तत्र प्रानुषं प्रमाणं त्रिविष्ट—लिखितं, भुक्तिः, साक्षिणश्चेति इति॑र्ति॒—मंहर्षिभिः । तत्र लिखितं द्विविष्ट—सासनं चीरकम॒चेति॑ ।

शासनभूतलक्षणम् । चीरकन्तु वद्यमाणलक्षणम् (see sl. 84-85 ahead) भुक्तिस्थभोगः । साक्षिः वद्यमाणस्वरूपप्रकाराः ॥

[ननु लिखितस्य साक्षिणश्च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देन्तर्भावादुक्तं प्रामाण्यम् ॥ भुक्ते स्तु कथं प्रामाण्यम् ? उच्यते — भुक्तिरपि कैश्चिद् विशेषणैर्युक्ता सत्त्वहेतुभूतक्रयादिकमध्यव्यभिचारात् अनुमापयन्ती अनुपपद्यमाना वा कल्पयन्ती इत्यनुमाने—अर्थापत्तौ चान्तर्भवतीति प्रमाणमेव] ॥ “एषां लिखितादीनां त्रयाणाम् अन्यतमस्याभावे दिव्यानां” वद्यमाणस्वरूपभेदानाम् “अन्यतमम्” जातिदेशकालद्व्याधेक्षया प्रमाणमुच्यते । मनुष्याभावे एव दिव्यस्य प्रामाण्यम् अस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूपप्रामाण्ययोरागमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादेन युगपद् धर्माधिकरणं प्राप्तयोरेको मानुषीं क्रियाम् अपरन्तु दैवीमवलम्बते, तत्र मानुपमेव क्रियाआद्या । यथाह कात्यायनः—“यदेवको मानुषीं ब्रूयात् अन्यो ब्रूयात् दैविकोम् । मानुषं सम्भवति तत्रापि न दैवमाश्रयणीयम् । यथा—“रूपकशतमनया वृद्धग्र गृहीत्वा न प्रयच्छति इत्यभियोगाप्नवे—“अग्रहे साक्षिः सन्ति नो संख्यायां वृद्धिविपये वा, अतोदिव्येन भावयामि” इत्युक्ते तत्रैकदेशविभावितन्यायेनापि संख्यावृद्धिविशेषसिद्धेन दिव्यस्यावकाशः । उक्तं च कात्यायनेन—“यद्येकदेशव्याप्तापि क्रिया विद्यते मानुषी । साग्राद्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम्” ॥

यतु—गृद्धसाहसिकानां तु प्राप्तं दिवैः परीक्षणम् इति, तदपि मानुषासम्भव-
भूतनियमार्थम् । यदपिनारदेनोक्तम्—“अरण्ये निर्जने रात्रावन्तवेशमनि साहसे ।
न्यासस्याप्नवे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया”, तदपि मानुषासम्भवे एव । तस्मात्
मानुषाभावे एव दिव्येन निर्णय इत्योत्सर्गिंकम् । अत्र चापवादो द्वयते—
“प्रकान्ते साहसे बादे पारुष्ये दण्डवाचिके । वलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो
दिव्यमेव च ॥” तथा लेख्यादीनामपि कचित्प्रियमो द्वयते तथा, “पूर्णशेषी-
गणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च
साक्षिः” । तथा—“द्वारमार्गक्रियाभोगजलंवाहादिषु क्रिया । भुक्तिरेव तु
गुर्वीं स्यात् न दिव्यं न च साक्षिः” । तथा—“दत्तादत्ते तु भूत्यानां स्वामिनां

निर्णये सति । विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति । दूरते समाङ्गये चैव
विवादे समुपस्थिते । साक्षिः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यम्” ॥
इति ॥ २२ ।

CHARCHA

1. कीर्त्तिम्—कृत+क्त कर्मणि । Is declared. अनुकर्ता is=श्रूपिभिः &c. Agrees with उक्तकर्म—प्रमाणम् ॥ लिखितं is document or written statement. भुक्ति is उपभोग । साक्षिः witness. All these three have इति शब्दयोर्गे इमा ॥

2. एषाम्—निर्दारणे वा शेषे पष्ठी । comp “अन्यतरान्यतमशब्दौ अन्युतपन्नौ स्वभावात् द्विवृष्टिये निर्दारणे वर्तते” Kaumudi । construe—अन्यतमाभावे सति । See also “हला युवयोरन्यतरागच्छतु”—Sak III. before sl. 20 and our notes there. See also our “तयोरेकः” in Rag. v. sl. 60 for further details.

3. दिव्यान्यतमम्—दिविभवम् इति दिव्यम् with यत् प्रत्यय । divine. दिव्यं च (तत्) अन्यतमम् च इति कर्मधा । Agrees with उच्यते (ब्रू वा वच लटते कर्मणि) । Note अन्यतर is like सर्वं being read in सर्वादिगण and not so is अन्यतम—it is like ordinary अकारान्त शब्द । comp “अन्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् न संज्ञा” ।

23. In all suits the later (साधन=प्रमाण) क्रिया is more powerful.

सर्वे अर्थविवादेषु वलवत्युत्तरा क्रिया ।

आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वात् वलवत्तरा ॥ २३ ॥

Prose—सर्वेषु अर्थविवादेषु उत्तरा (परवर्ती) क्रिया (साधनप्रमाणक्रिया) वलवती स्यात् । (किन्तु) आधौ (वन्धकव्यापारे) प्रतिग्रहे (दानलवधविषये) क्रीते (क्रयविषये) पूर्वा क्रिया (प्रमाणक्रिया) वलवत्तरा स्यात् ।

Beng. गमन् अर्थादि विवादविषयेह, उभयपक्षेर अगाणदि सत्त्वे, परं अगाणक्रिया बलवान् हैवे। तत्र वक्तु, दावथितिश्च एवं क्रम व्यापारे प्रथम अगाणक्रियाहै बलवक्त्र हैवे।

Eng. In all suits of money etc. the later "Pramana" (Proof) will prevail ; but in mortgage, gifts and sales, the first documentary Proof will supersede later ones.

Mita—उभयत्र प्रमाणसद्वावे प्रमाणगतवलावलविवेके असति पूर्वपरयोः कार्ययोः कस्य वलीयस्तुमित्यत्राह—“ऋणादिषु सर्वेषु अर्थविवादेषु उत्तरा क्रिया” क्रियते इति क्रिया (procedure) कार्यं वलवती। उत्तरकार्ये साधिते तद्वादी विजयीभवति, पूर्वकार्येसिद्धेषि तद्वादी पराजीयते। यद् यथा—कश्चिद् ग्रहणेन धारणं साधयति कश्चित् प्रतिदानेन धारणम् तत्र ग्रहणप्रतिदानयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिदानं वलवत् इति प्रतिदानवादी जयो भवति। तथा-पूर्वं द्विकं शतं गृहीत्वा कालान्तरे त्रिकं शतम् अङ्गीकृतवान् तत्र उभयत्र प्रमाणसद्वावेषि त्रिकशतत्रहणं वलवत्। पश्चाद् भावित्वाद् पूर्ववाधेन अनुत्पत्तेः। उक्तश्च—“पूर्ववाधेन नोतपत्तिरुत्तरस्य हि सेतस्यति” इति॥ अस्यापवादमाह—“आध्यादिषु त्रिषु पूर्वमैव कार्यं वलवत्”। यथा—एकमैव द्वोत्रम् अन्यसग्राधिं (वधकं) वृत्त्वा किमपि (अर्थादिकं) गृहीत्वा, पुनरन्यस्यापि आधाय किमपि गद्वाति, तत्र पूर्वमैव तद् भवति, नीत्तरस्य। एवं प्रतिग्रहे क्रये च भवति॥ नन्वाहितस्य तदानीम् अस्वत्वात् पुनराधानमेव न सम्भवति एवं दत्तस्य क्रीतस्य च दानक्रियौ नोपपथते. तस्मादिदृं वचनमनर्थकम् इति नेत्! उच्यते—अस्वत्वेषि यदि मोहात् कश्चित् लोभाद्वा पुनराधानादिकं करोति तत्र पूर्वं वलवत् इति न्यायमूलमेवेदम् इत्यचोद्यम्” [It is said that in आधि (mortgage), प्रतिग्रह (gift-pratidāna), क्रय (sales), the first action will prevail ; now a question arises that mortgage

etc being afterwards another's स्वत्व (due to own अस्वत्व); how can its remortgage is possible, so this saying here is unreasonable ; on this Mitakshara says that even if these are others due to अस्वत्व, still due to avarice and vitiation of wits men adopt a second mortgage and in that case first mortgage (पूर्वा क्रिया etc) will be बलवत्तर—so this saying is reasonable here (न्यायमूलम्) and such above argument (पूर्वपक्ष or चोद्य) is not to be advanced ; (चोद्य—is पूर्वपक्ष in mimansa shastra)].

CHARCHA

1. अर्थविवादेषु—अर्थ should be taken here as विपयवस्तु वा प्रयोजन। “अर्थोऽभिषेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु”। अधि ७मी। But the reading “सर्वेष्व विवादेषु” is better here ; for सर्वेषु विवादेषु will include all matters or subjects of suits.

2. क्रिया—It means कार्य i. e., प्रमाणकार्यं।

3. आधौ—आधीयते इति आ+धा+कि कर्मणि=आधि is वन्धकद्रव्य pawn (mortgage), अधि ७मी।

24. In case of उपभोग, twenty year's enjoyments gives right ; but in case of liquid money etc. ten year's enjoyment gives right.

पश्यतोऽवृत्ततो भूमेहीनिर्विशतिवार्षिकी ।

परेण भूज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ २४ ॥

Prose—परेण भूज्यमानायाः भूमेः (सम्बन्धे) विशतिवार्षिकी हानिः (विशतिवर्षोपभोगजन्या हानिः भवति) ; परेण भूज्यमानस्य धनस्य धनादेः दशवार्षिकीहानिर्भवति (दशवत्सरोपभोगजन्या हानिःभवति)।

Beng—একজনের ভূমি যদি অপরব্যক্তি বিংশতিবৎসর ভোগ করিতে থাকে, এবং ভূমীয়ে ইহা দেখিয়া ও জানিয়া ও কিছু প্রতিবাদ না করেন, তবে এই ভূমি অপরেরই হইবে। সেইক্ষণ হন্তী অশ্ব ধনাদি ব্যাপারে অন্তে দশবৎসর ভোগ করিলে, এগুলি ভোগদ্বিলক্ষণারীরই হইয়া থাম।

Eng.—If one's property is being enjoyed by another for twenty consecutive years, and the owner does not say anything against this though he has full knowledge thereof, then the property goes to the enjoyer; similarly in case of wealth (including elephants, horses etc) ten year's enjoyment by another gives him right of this (i. e. this becomes enjoyer's own property).

Mita—भुक्तेः कैश्चिद् विशेषणैयुक्तायाः प्रामाण्यं दर्शयिष्णन् कस्याश्चिद् भुक्तेः कार्यान्तरमाह । “परेण अमंवन्येन भुज्यमानां भुवंधनं” वा पश्यतः अन्नवतः । “मदीयेयं भुः न त्वया भोक्तव्या” इत्यप्रतिषेधयतः, तस्य भूमिः “विंशतिवापि की” अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता । हानिर्भवति । “धनस्यनु” हस्तग्रवादेद्दादिशवापिको हानिः स्यात् ।

नन्वेतत् अनुपपन्नं नह्यप्रतिषेधात् स्वत्वमपगच्छति । अप्रतिपिदस्य दानविक्रयादिवत्स्वत्वनिवृत्तिहेतुत्वस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् । नापि विंशतिवर्षोपभोगात् स्वत्वम् ; ऊपभोगस्य स्वत्वे अप्रमाणात्वात् । प्रमाणस्य च प्रमेयप्रत्युत्पादकत्वात्, रिक्थक्रयादिपु स्वत्वकारणहेतुष्पाठाच्च ।

[This is not proper ; स्वत्व or right of ownership does not cease due to non-objection ; for gift or sale is said of property not objected when enjoyed by others ; and in such enjoyment of other's property, there is no

cessation of rightship-causes that are universally accepted by all or in shastras ; so mere enjoyment for 20 years can't give one ownership-right ; ऊपभोग is not accepted anywhere as cause for ownership ; ऊपभोग is not producer of स्वत्व (where is the प्रमेय here), and so in matter of purchase, in ग्रिक्थ (The inherited property) स्वत्वकारक causes are enumerated ; hence मिताक्षरा here by quoting shastras will show that due to such 20 years enjoyment, the owner will lose his right of “usufruct” only i. e. the productions, profits etc of the property so long, and not his absolute ownership ; the owner will however have right to file case to reinstate his right.—to regain his absolute स्वत्व—see न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः below.]

तथाहि—स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाद्घिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकंलब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः-इत्यष्टावेव स्वत्वकारकहेतुन् गौतमः पठति न भोगम् । न चेदेव वचनं विंशतिवर्षोपभोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वं प्रतिपादयति इति शुक्लम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतुनाच्च लोकप्रसिद्धत्वेन शास्त्रैक-समषिगम्यत्वाभावात् । एतच्च विशाग-प्रकरणे निपुणतरसुपपादयिष्यते। गौतमवचनं च नियमार्थम् ॥

अपिच “अनागमंतु योभुड्के वहून्यन्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेतपृष्ठिबीपतिः” इत्येतदनागमोपभोगस्य स्वत्वहेतुवे विरुद्ध्यते । न च —अनागमंतु यो भुड्के—इत्येतत् परोक्षभोगविषयम्, “पश्यतोन्नवतः” इति प्रत्यक्षभोगविषयमिति शुक्लवत्कुम् । “अनागमंतुयोभुड्के” इत्यविशेषाभिधानात् । “नोपभोगे बलंकार्यमाहत्रा तत्सुतेन वा । पशुखीपुरुषादीनामिति भर्मोन्यवस्थितः”—इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगेच हानिकारणाभावेन हानेरसम्भवात् ।

न चैत्तमन्तव्यम्—“आधिप्रतिग्रहकरेषु पूर्वायाः क्रियायाः प्रावल्यादपवादेन भूषिष्ये विंशतिवर्षोपभोगयुक्तायाः, धनविष्ये दशवर्षयुक्तायाः, उत्तरस्याः क्रियायाः प्रावल्यमनेनोच्यते इति । यतस्तेषु उत्तरैव क्रिया तरवतो नोपपदते, स्वमेव शाखेयं देयं विक्रेयश्च भवति । न चाहितस्य दत्तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्तव्वदाने प्रतिग्रहे च दण्डः स्मर्यते—” अदेयं अभ्युग्रहाति यश्चादेयं प्रयच्छति । उभौतौ चौरवच्छास्योदाप्यौ चोत्तमसार्हिसम्” तथा आध्यादीनां त्रयाणाम् अपवादत्वे अस्य श्लोकस्य आधिसीमादीनामुत्तर-श्लोके अपवादो नोपपदते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिः अनुपपन्नैव, नापि व्यवहारहानिः । यतः—उपेक्षां कुर्वतस्तस्य तृष्णीम्भूतस्यतिष्ठतः काले विषन्ने पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिद्धते “इति नारदेन उपेक्षालिङ्गाभावकृता व्यवहारहानिरुक्ता, न तु वस्त्वभावकृता हानिः । तथा मनुनापि—“अजडश्चै-पौगण्डो विषयश्चास्य भुज्यते । भग्नं तद्ववहारेण भोक्ता तद्वन्मर्हति” इति व्यवहारतो भङ्गो दर्शितः न वस्तुतः ।

व्यवहारभङ्गश्चैव—भोक्ता किलवदति “अजडोयमपौगण्ड अवालोयमस्य सञ्जिधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं” मयाभुक्तं, तत्र वह्वः साक्षिः सन्ति, यथस्य स्वमन्यायेन मयाभुज्यते तदायं किमिति एतावन्तं कालमुदास्ते” । इति ; तत्रचायं निरुत्तरो भवति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्तवो व्यवहारो भवत्येव । “छलं” निरस्य भूतेन व्यवहाराज्ञायेन्वृपः” इति नियमात् ॥ अथ मतं (व्याख्यानान्तरं)—यथपिन वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि पश्यतोपतिषेधतः व्यवहारहानिशङ्का भवति इति तञ्जिवृत्तये तृष्णी न स्थातव्यमितुपदिश्यते इति ; तच्चन, स्मार्त्तकालाया (स्मरणयोग्यकालिकायाः) भुक्ते हर्विनिशङ्काकारणत्वाभावात् ; तृष्णी न स्थातव्यम् इत्येतावन्मात्रभिधितसायां विंशतिग्रहणमविवक्षितं स्यात् ॥ अथोच्यते विंशतिग्रहणम् उच्चन् पत्रोपोद्घावननिराकरणार्थम्, यथाह कात्यायनः “शक्तस्य सञ्जिधौ अर्थो यस्य लेख्येन भुज्यते । विंशतिवर्षाण्यतिक्रान्तं तत्पत्रं दोषवर्जितम्” इति, तदपिन आध्यादिष्वपि विंशतेरुच्चं पत्रोपोद्घावन—निराकरणस्य समत्वेन ‘आधिसीमा’ इत्यपवादासम्भवात् । यथाह कात्यायनः

“अथ विंशतिवर्षाणि आधिभुक्तः सुनिश्चितः । तेन लेख्येन तत्पत्रिद्विलेख्य-दोषविवर्जिता ॥ तथा “सीमाविवादे निर्णीति सीमापत्रं विधीयते तस्यदोषा प्रवक्तव्या यावद्वर्पाणि विंशतिः इति ॥ एतेन “धनस्य दशबार्षिको” इत्यपि प्रत्युक्तम् । (तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योर्थोवक्तव्यः । उच्यते, “भूमेर्धनस्य च हानिरिह विवक्षिता, न वस्तुहानि नापि व्यवहारहानिः । तथाहि “निराकोशं विंशतिवर्षोपभोगात् ऊर्ध्वं यथपि स्वामी न्यायतः द्वेष्ट्रं लभते, तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधलक्षणात् स्वापराधात्, अस्मद्वच्च वचनात् ॥ परोक्षभोगे तु विंशतेरुच्चं प्रयत्नेष्वपि फलानुसरणं लभते एव, ‘पश्यतः’ इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साक्षोशे, “अत्रुवतः” इति वचनात् ।) विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निराकोशे चलभते, विंशतिग्रहणात् ॥ ननु उतपन्नस्यापि फलस्य सत्वात् हानिरुपपन्नैव ।) वादम्, तस्य स्वरूपाविनाशेन तथैवावस्थाने, यथा तदुतपन्नपूर्वपनसवृक्षादीनां यत्पुन-स्तादुपन्नसुपभोगान्नां तत्र स्वरूपनाशादेव सत्वनाशः । “अनागमं” तु योभूङ्के वहन्यवदशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेन्वृपतिः” इत्यनेन वचनेन निष्क्रयरूपेण गणयित्वा चौरवत् तत्पत्रं द्रव्यदानं प्राप्तम्, “हानिविंशतिवार्षिकी” इत्यनेन अपोद्यते (वाग्यते) । राजदण्डः पुनरस्त्येव विंशतेरुच्चं प्रयत्नेष्वपि, अनागमोपभोगात् अपवादाभावाच्च । तस्मात् स्वामुग्रेक्षालक्षणस्वापराधात् अस्माच्च वचनात् विंशतेरुच्चं फलं नष्टं, न लभते इति स्थितम् । एतेन “धनस्य दशबार्षिकी” इत्येतदपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

CHARCHA

1. परेण भुज्यमानायाः—Refers to भूमेः । भूमेः is related to हानिः । सम्बन्धे षष्ठी ।

2. विंशतिवार्षिकी—विंशतिवर्षाणि (व्याप्त्य) भवतीति विंशतिवर्ष+उच्च=विंशतिवार्षिक with उत्तरपदवृद्धि by the rule “वर्षव्याभविष्यति”, and here there is no reference to भविष्यत्काल । ततः लियाम् ढीप् । Qual. हानिः । Similarly derive and parse दशबार्षिकी with ref. to धनस्य ।

25. Such स्वत्वहानि will not take place in case of mortgage, boundary suit, trust, and monies of minors etc.

आधिसीमोपनिक्षेप-जड़वालधनैर्विना ।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरेषि ॥ २५ ॥

Prose आधिसीमोपनिक्षेपजड़वालधनैः विना (एतानि वर्जयित्वा विशितवार्थिक्यादिः हानिर्भवति), तथा उपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैः विना (हानिर्भवति) । [N. B.—आधि is here mortgaged property ; उपनिक्षेप here is money trusted by naming and counting ; and उपनिधि here is good given as trust but kept closed in a sealed casket (for further details also see under sl. 65)]

Beng বক্তক, সীমাবিবাদ, গচ্ছিতধনদ্রব্য, জড় (হাবাবোবা) বা বালকের ধন, এবং পেটিকাবক্ত গচ্ছিতদ্রব্য, রাজকীয় ভূম্যাদি, শৌধিন ও শ্রোত্রিয় ব্রাহ্মণের ধনসম্পত্তি ছাড়া বিংশতিবর্ষ বা দশবর্ষে স্বত্ত্ব বা উপস্থিতহানি হইবে । (কাগণ এ জাতীয় বাপারে বা এরা স্বত্বাবশতঃ তদীয় স্বত্ত্ব বিষয়ে উদাসীন হইতে পারে শুভ্রাং এ জাতীয় ধনাদিতে বিংশতিবর্ষভোগেও এদের স্বত্ত্বাদি নষ্ট ইয়া না) ।

Eng. Such loss of right by 20 years or 10 year's enjoyment as the case may be, will take place excepting mortgage—property, long-contracted boundary disputes, in trusted money, in dumb's or minor's properties or goods, also in trusted sealed caskets (with goods within), in kings goods, in women's goods or in goods of a learned (srotriya) Brahman.

Mita—आधिश्च सीमा च उपनिक्षेपस्त्र, आधिसीमोपनिक्षेपाः' जडश्च बालश्च जडवालौ, तयोर् धने जडवालधने च—आधिसीमा-उपनिक्षेपाश्च जडवालधने च “आधिसीমोপনিক্ষেপজড়বালধনানি”, ‘তৈরিনা’। उपনিক্ষेपोनाम स्वरूपसंख्याप्रदर्शने रक्षणार्थं परम्य इस्ते निहितं द्रव्यम्। यथाह नारदः—

“स्वं द्रव्यं यत्र विज्ञाम्भान्निक्षणत्वविशिक्षितः । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥ उपनिधानमुपनिधिः । आध्यादिषु पश्यतोब्रुवतोपि भूमेर्विशतेरुच्चं अनस्य च दशभ्यो वर्षेभ्य कर्ध्वमप्युपचयहानिर्भवति (फलहानिर्भवति), पुरुषापराधस्य तथाविधस्य अभावात्, उपेक्षाकारणस्य च तत्र तत्र (आध्यादिषु) सम्भवात् । तथाहि—“आधेराधित्वोपाधिक एव भोग इत्युपेक्षायामपि न पुरुषापराधः । सीमनिश्चरकृततुषाङ्गारादि चिह्नैः सुसाध्यत्वादुपेक्षा सम्भवति । उपनिक्षेपोपनिध्योभुक्तेः शास्त्रे प्रतिषिद्धत्वात् । प्रतिषेधातिक्रमे उपभोगे च सोहयफललाभात् उपेक्षोपपत्तिः । जडवालयोर्जडत्वात् बालत्वात् उपेक्षा युक्तैव । राजो बहुकार्यव्याकुलत्वात्, खीणामशानात् अप्रागलभगाच्च । श्रोत्रियस्याध्यनाध्यापन—तदर्थविचारानुष्ठानव्याकुलत्वात् उपेक्षा युक्तैव । तस्मात् आध्यादिषु सर्वत्र उपेक्षाकारणसम्भवात् समक्षभोगे निराक्रोशे च न कदाचिदिपिफलहानिः ॥ २५ ॥ [N. B.—In आधि, उपेक्षा etc indifference to भोग arises due to its being an आधि and so another's property. So in the case of others—hence no फलहानि here —See Mita].

CHARCHA

1. आधि etc—इन्द्र of आधि, सीमा, उपनिक्षेप, जड़, बाल । then तेषां धनानि । तैः । विनाशब्दयीगे इया । स्वत्वहानि will not take place in the goods of these ; so in goods of उपनिधि, राज, खी and श्रोत्रिय । for meaning of उपनिक्षेप (trust of counted money) and उपनिधि (trust of good within a sealed casket) see above : श्रोत्रिय is a वेदज्ञ ब्राह्मण, it is irregularly formed (निपातनसिद्ध) directly for छन्दः अधीते or as a प्रत्ययान्त from the word छन्दस् । छन्दस्+षन्=श्रोत्र+षन्=श्रोत्रिय,—by the rule “श्रोत्रियशन्दोधीते” । In this sense छन्दस् is also correct. See also our sak VI. sl. 1. under “अनुकम्पामृदुरपि श्रोत्रियः” ।

26. punishment in usurping goods of आधि etc. for getting स्वत्वं ।

आध्यादीनां विहर्तारं धनिने दापयेद्दनम् ।

दण्डं च तत्समं राजे शक्तयपेक्षमथापि वा ॥ २६ ॥

Prose—आध्यादीनां (श्रोत्रियपर्यन्तानां) विहर्तारम् (अपहर्तारं) धनिने (स्वामिने) धनम् (विवादास्पदीभूतं धनम्) दापयेत् । राजे च तत्समं (विवादास्पदीभूतधनसमं) दापयेत् । अथापि वा शक्तयपेक्षं (वहु वा स्वल्पं वा धनं) दापयेत् ।

Beng—আধি, সীমা, উপক্ষেগাদি পূর্বোক্ত বিষয়ে ধনসম্পদাদিতে যে বাক্তি অযথা ভোগদখল স্থাপন করিতে চায়, বিচারক তাকে ক্ষেত্রে ধন ধনস্বামীকে দেওয়াইবেন, এবং অভিযুক্ত সম্পত্তির সমগ্রলোক দণ্ডকাপে বাজাকে পাওয়াইবেন। কিঞ্চ যদি বিচারক (প্রাইবিবাক) মনে করেন যে ঐ অগ্রায়ভাবে দখলীকৃত সম্পত্তির তুলাগুলো দণ্ডে অপহারকের যথাযথ শাসন হইল না, তখন তিনি শক্তি বৃক্ষিয়া অধিক বা উপযুক্ত দণ্ড দেওয়াইতে পারেন [অথবা অপারগ বাক্তিকে নিকাদি ধিক্কার প্রভৃতি দণ্ড দেওয়াইবেন] ॥

Eng—In case of usurpation of mortgaged property etc (as stated in the prior sloka) the judge will cause the usurper pay commensurate or equal money (of the goods under suit) to the real owner and such fine to the king ; and if deemed this punishment as light, then the judge may order higher or adequate fine to the king (or punishment of calumny to the pauper)

Mita—“य आध्यादीना” श्रोत्रियपर्यन्तानां चिरकालोपभोगवलेन ‘विहर्ता’ अपहर्ता, “तं विवादास्पदीभूतं धनं स्वामिने दापयेत्” इत्यनुवादः । “दण्डं

च तत्समं विवादास्पदीभूतद्रव्यसमं राजे दापयेत्” इति विधिः (प्राइविबाकस्य विधिः—law for a judge) । यथापि गृहज्ञेत्रादिषु तत्समो दण्डो न सम्भवति तथापि “मर्यादायाः प्रभेदेच सीमातिक्रमणे तथा” (sl. 155) इत्यादिर्विक्षणमाणो दण्डो द्रष्टव्यः । अथ (चेत् ?) तत्समदण्डेन अपहर्तुः दमनं न भवति बहुधनत्वेन, तदा “शक्तयपेक्षं धनं दापयेत्” । यावता तस्य दर्पोशमे भवति तावत् दापयेत् । “दण्डो दमनात् इत्यादुस्तेन अदान्तान् दमयेत्” (गौतमः) इति दण्डयहणस्य दमनार्थत्वात् ॥ यस्य तत्समं द्रव्यंमास्ति. सोपि यावता पीड्बते तावदाण्डयः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति असो धिग्दण्डादिना (“धिक्” इति कुत्सनस्त्रस्यदण्ड) दमनीयः । तथा च मनु—“धिग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् वाग्दण्डंतदनगतरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” इति । यधदण्डीपि शारीरो ब्राह्मणब्रतिरिक्तानां दशधादर्शितः । तथाहमनुः—दशस्थानानि दण्डस्य मनुः ! स्वायम्भुत्रोब्रवीत् । त्रिपुरवैष्णु यानिस्युरक्षतो ब्राह्मणोब्रजेत् । उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् । चतुर्नासाच कणौ च धनं देहस्तैव च “इति” । एतेषां यन्निमित्तापराधमत्त्रैव दृपस्थादौ निग्रहः कार्यं इति द्रष्टव्यम् । करो वा कारयितव्यो यन्धनागारं वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तं कात्यायनं—“धनदानासहं कुदु मासोनं कर्मकारयेत् । अशक्तोवन्धनागारं प्रवेशयो ब्राह्मणादते” इति ॥ ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादीनि (cessation of usual works) प्रयोज्यानि । यथाहगौतमः—कर्मवियोग-विख्यापननिर्वासनाङ्ककरणान्यवृत्तौ” इति नारदेनापि—वधः सर्वस्वापहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तोदण्ड-उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामपि दण्डविधिः स्मृतः” इत्युक्तवा उत्तम्—“वधादते ब्राह्मणसम्, न वर्थं ब्राह्मणोर्हति” इति “शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात् । ललाटे अभिसस्ताङ्क प्रयाण गर्दभेन च इति नारदः ॥ अङ्केन च व्यवस्थादर्शिता “गुरुत्लपेभगः कार्यः सुरापाने सुराच्वजः । स्तेयेतुश्चपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्”—इति (such signs or अङ्क, are to be depicted on the

body of the अपराधी) ॥ यत्—“चनुनिरोधो ब्राह्मणस्य” इत्यापस्तत्ववचनं ब्राह्मणस्य पुराणिर्बासनसमये वस्त्रादिना चनुनिरोधः कर्त्तव्य इति तस्यार्थः—न तु चनुरुद्धरणम् (but not uprooting of eyes, this is the sense due to Manu or Narada वचन) । “अक्षतो ब्राह्मणोन्नेत्” (मनुः), न शारीरो ब्राह्मणेदण्डः (गौतम) इत्यादिमनुगौतमादिवचनविरोधात् इत्यलमनेन प्रसङ्गे न ॥ २६ ॥

CHARCHA

1. विहर्त्तारम्—वि+ह+त्तुरूच । It means अपहर्ता stealer or usurper ; we avoid त्तुरूच here, for then कर्मपटी will be barred in आच्यादीनाम् by the rule “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतुनाम्” ।

2. दापयेत्—दा+णिच् तिष्यात् । should cause to give ; construe—विहर्त्ताधिनिनेधनंददाति=प्राढ़विवाकः विहर्त्तारं धनिने धनं दापयेत् (in णिच्)=दापनत्वेन वोधयेत् ।

3. तत्समम्—तेन समम्, तत्तत् । or we may also say तस्य समम् । Thus is in pursuance to the rule “तुल्याथैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्तरस्याम्” ।

4. शक्तपेक्षम्—शक्तिमपेक्षते इति शक्ति+अप+ईङ्गा ण कर्त्तरि । Qual. धनम् । Here ण comes with कर्मपटद after ईङ्ग by the rule “ईङ्गित्तमिभ्याञ्च” ।

27. Barring hereditary property Acquisition is greater in proving स्वत्व or right, than उपभोग of goods for विशतिवर्ष etc.

आगमोभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वकमागतात् ।

आगमेषि वलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्रनो ॥ २७ ॥

Prose—आगमः (दानक्रयादिना प्राप्तिः) भोगात् (स्वत्वभोगात्) अभ्यधिकः (स्वत्वविषये वलीयान्), पूर्वकमागतात् (पूर्वपुरुषक्रमेण प्राप्तात्) भोगात् विना (तत्र भोगस्वत्वमेव प्रवलम्) । आगमेषि (प्राप्तसम्पत्तिविषयेषि) वा यत्रस्तोकापि (स्वल्पापि) भुक्तिः नो (न इत्यर्थः) (स्वत्वविषये) तत् न वलं (किन्तु द्वृवलमेव) [See also “Remark” below and Mita for another Interpretation here].

Beng—यদি প্রতিগ্রহ কর্য প্রভৃতি দ্বারা আগম বা সম্পত্তি প্রাপ্তি ঘটে, তবে তাহা ভোগস্বত্ত্ব (অর্থাৎ ভোগদ্বারা লক্ষ্যস্বত্ত্ব) হইতে বলবৎ হয় । (অর্থাৎ আগমাধীন ভোগই স্বত্ত্বে প্রবল প্রমাণ) । কিন্তু অপিতামহ পিতামহ পিত্রাদি পূরুষক্রমাগত সম্পত্তিতে নিরবচ্ছিন্ন ভোগই প্রবল । এক্ষেত্রে ভোগ আগমের অপেক্ষা রাখেনা । আবার আগম বা সম্পত্তি প্রাপ্তিতেও, ভোগরহিত হইলে স্বত্ত্ব বলবৃক্ত হয় না । আগমক্ষেত্রে ভোগদ্বারাই স্বত্ত্বের প্রবলতা হয় । অর্থাৎ ভোগবাতীত আগম ভোগসম্বন্ধিত আগম হইতে দ্বীর্বল হইয়া থাকে ।

Eng.—Right due to gift or purchase is more powerful than right due to long enjoyment (as stated before) ; but this is not so in the case of inherited property got one after another for three generations, for here स्वत्व is established merely by भोग (enjoyment) of the property ; and in purchased or acquired property too, non-enjoyment makes the right weak ; i. e. property got but not enjoyed makes the right and title weak.

Expl—सम्पत्तिवा goods can be got by gift, by purchase, by inheritance or by long enjoyment for 20 years or more as said before ; now स्वत्व got by gift or purchase

is more powerful than स्वत्व due to long enjoyment only ; in fact भोग due to विशुद्ध आगम is स्वत्वे प्रमाण ; and स्वत्व, in inheritance is kept by long enjoyment only ; again स्वत्व in acquired or purchased property or goods is appreciated and established by both possession and enjoyment. Title and right are weak if there be no possession or enjoyment of the property ; for दान is स्वसत्तांचंस and परसत्ता-उत्पादन and that is accepted by all if gift or purchased property is enjoyed : उपस्वत्वभोग alone can assure this ; so it is said that भोगयुक्त title is more powerful than भोगहीन title (right). So आगमाधीनः भोगः स्वत्वे प्रमाणम् । —(see now also Mitakshara here).

Mita—स्वत्वब्यभिचारात्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रामाण्यमुक्तम् । भोगमात्रस्य स्वत्वब्यभिचारित्वात् कीदृशो भोगः प्रमाणमित्यत आह [As स्वत्व वा right goes invariably with भोग, our author has spoken of particular भोग (sl. 24) that conduces to स्वत्व, for every भोग does not invariably accompany स्वत्व]—स्वत्वहेतुः प्रतिग्रह-क्रयादिः “आगमः” । स भोगदप्यथिको वलीयान्, स्वत्वबोधने भोगस्य आगमसापेक्षात्वात् । यथाह नारदः—आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् । अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति” ॥ न च भोगमात्रात् स्वत्तुगमः, परकोयस्यापि अपहारादिनाभोगसम्भवात् । अतएव—“भोगं केवलतो यस्तु कीर्त्येज्ञागमं क्वचित् । भोगच्छलापदेशेन विहेयः स तु तस्करः “ति नारदेन स्मर्यते । अतश्च सागमो दीर्घकालः निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षेति पञ्चविशेषण-युक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । तथा च स्मर्यते—“नागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदो-अपरिवर्जितः प्रत्यर्थिसंनिधानश्च परिभोगोपि पञ्चधा” ॥ क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापि

भोगस्य प्रामाण्यमित्याह—“विना पूर्वकमागतात्” इति । पूर्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः, पूर्वक्रमः । तेनागतः योभोगस्तस्माद्विना”, आगमोभ्यधिकः इति सम्बन्धः । स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमोशक्तातनिरपेक्षः न सत्तानिरपेक्ष । सत्ता तु तेनैवावगगम्यते इति बोध्यम् । “विना पूर्वकमागतात्” इत्येतच्च स्मार्तकालप्रदर्शनार्थम् (स्मार्तकाल=स्मरणयोग्यकाल) । “आगमोभ्यधिको भोगात्” इति च स्मार्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्यकाले योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयसम्भवात् आगमज्ञान सापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् (भोग depending on known आगमज्ञान establishes स्वत्व) । अस्मात्तेऽनु तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेन आगमाभाव-निश्चयासम्भवात् आगमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् (as in inheritance from 3 generations) । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन —स्मार्तकाले क्रिया (प्रमाणः) भूमेः सागमासुक्तिरिष्यते । अस्मात्तेऽनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता” इति ॥ स्मार्तश्चकालः वर्षशतपर्यन्तः ‘शतायुबैंपुरुषः’ इति श्रुतेः । अनुगमाभावात् इति योग्यानुपलब्ध्य-अभावेन आगमाभावनिश्चया —सम्भवात् इत्यर्थः, अतश्चवर्षशताधिको भोगः सन्ततः अप्रतिरिवः प्रत्यक्षशांगमाभावे वानिश्चिते अव्यभिचारात् आक्षिकागमः स्वत्वं गमयति ॥ अस्मात्तेऽपि काले अनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव “अनागमं तुयोभुद्भै वहून्यदेशतान्यपि । चोरदन्डेन तं पापं दन्डयेत् पृथिवीपतिः” ॥ इत्युक्तम् ॥ न च “अनागमं तुयोभुद्भै” इत्येकवचननिर्देशात् “वहून्यब्दशतान्यपि” इति अपि-शब्दप्रयोगात् प्रथमसैव पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगोपि दण्डविधानमिति मन्तव्यम् । द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चैतदिष्यते—“आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा इति नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्वत्र निरागमोपभोगे “अनागमं तुयोभुद्भै” इत्येतत् द्रष्टव्यम् । यदपि ‘अन्यायेनापियद्भुक्तं’ पित्रा पूर्वतरैखिभिः । न तच्छक्यमपाहर्तु क्रमात् त्रिपुरुषागतम्” इति, तत्रापि “क्रमात् त्रिपुरुषागतम्” इत्यस्मार्तकालभोगोपलक्षणम् ।

त्रिपुरुषविक्षयम् एकवर्षभ्यन्तरे पि पुरुषवयातिक्रमसम्भवात्, द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः सग्रात्। तथा सति “स्मार्तं काले क्रियाश्रुमेः सागमा भुक्तिरिष्यते” इति स्तुतिविरोधः। “अन्यायेनापियद्ध कम्” इत्येतच्च अन्यायेनापि भुक्तमपहर्तुं न शक्यं, किं पुनरन्यायायानश्चये इति व्याख्येयम्। अभिशब्दश्रवणात्। यच्चोक्तं हारीतेन “यद्विनागमम् अत्यन्तं भुक्तं पूर्वैलिभिर्भवेत्। न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम्” इति, तत्राप्यत्यन्तम् आगमं विना। अत्यन्तमुपलभ्यमानमागमम् विनेति व्याख्येयम्, न पुनरागमस्वरूपं विना इति। आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तम्। “क्रमात् त्रिपुरुषागतम्” इत्येतदुक्तार्थम्॥ ननु स्मरणयोगेत्रकाले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपत्तम्। तथा हि—“यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमात् न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम्। अथ प्रमाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वं गमयति। अवगतोप्यागमः भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वं गमयितुमलम्। मध्येदानविक्षयादिना स्वत्वापागमसम्भवात् इति सर्वमनवद्यम्॥

आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम्, आगमन्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह—“यस्मिन् आगमे स्वत्वापि भुक्तिर्भेदोनास्ति, तस्मिन् आगमे वलं सम्पूर्णं नैवास्ति”। अयमभिसन्धिः—स्वत्वत्वनिष्ठतिः परस्वत्वापादानां च दानम्, परस्वत्वापादानां च परो यदि स्वीकरोति तदासम्भवते, नान्यथा। स्वीकारः त्रिविधः—मानसः, वाचिकः, कायिकश्चेति। तत्र ‘मानसः’ ममेदमिति संबन्धस्पः। ‘वाचिकस्तु’ ममेदमित्याभिव्याहारोल्लेखो सविकल्पक प्रत्ययः। ‘कायिकः’ पुनरपादानाभिमर्शनादिरूपो-अनेकविधः (taking, enjoying &c)। तत्र च नियमः स्मर्यते—“द्वात् कृष्णाजिनं पृष्टेण-पुञ्चे करिणं करे। केसरेषु तथैवाश्वं दासी शिरसिदापयेत्॥ इति। आश्वलायनोपग्राह—” अनुमन्त्रयेत प्राण्यभिमृशेद् वप्राणि कन्या च”॥ इति। तत्र हिरण्यवस्त्रादौ उदकदानान्तरम् त्रव-

आदानादि सम्भवात् त्रिविधोपि स्वीकारः सम्भवते। हेत्रादौ पुनः फलोपभोगवृत्तिरेकेन कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनापि उपभीगोन भवितव्यम्। अन्यथा दानक्रियादेः सम्पूर्णता न भवति इति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकल आगम द्वुर्वलो भवति, भोगसहितादागमात्। एतच्छद्योः पूर्वापरकालापरिक्षाने। पूर्वापरकालापरिक्षाने तु विगुणोपि पूर्वकालागम एव वलीयान्। अथवा—“लिखितं साक्षिनोभुक्तिः प्रमाणं त्रिविधम्” इत्युक्तं एतेषां समवाये कुत्रियस्य वा प्रावल्यमित्यन्तर्दद्यम् उपतिष्ठते—आगमोभ्यधिको भोगात् विना पूर्वकमागतात्। “आगमेपि वलनैवभुक्तिः स्वीकारपि यत्रनो” इति। अथमयः—आशोपुरुषो साक्षिभिर्भवित आगमो भोगादप्यधिको वलवान्। पूर्वकमागतात् भोगाद्विना। सपुनः पूर्वकमागतः भोगश्चतुर्थेषुरुषे लिखितेन भावितात् आगमात् वलवान्। मध्यमे तु भोगरहितात् आगमात् स्तोकभोगसंहितोप्यागमः वलवान् इति। एतदेव नारदेन स्पष्टीकृतम्—“आदौ तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा। कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनी”॥ २७ ॥

CHARCHA

1. भोगात्—In भोगात् अभ्यधिकः, भोगात् has अधिकार्थशब्दयोगे इमी। Again भोगात् when is connected with पूर्वकमागतात्, it takes विनाशब्दयोगे इमी।

2. नौ—An अव्यय in the sense of ‘न’। comp “शब्दविदेव नौ भाति राजनीतिरप्स्मशा” in Magha II,

3. Remark—Vijnaneshwara construes & interprets the last line thus also—barring पूर्वकमागत भोग, आगमभोग established by साक्षिन् is वलवत्। Again पूर्वकमागत भोग is more powerful than ordinary written proof of आगम (acquisition) in the fourth generation in the line, but

भोगरहित आगम in the two intermediate generations, is superseded even by स्वत्वभोगयुक्त आगम, See also Mita for details.

28. In आगम of property, written document (लिखित प्रमाण) is to be shown by the original purchaser only to prove स्वत्व, and not his sons etc.

आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।
न तत्सुतस्तसुतोवा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ २८ ॥

Prose—येन (पुरुषेण) आगमः (भूम्यादेः प्राप्तिस्वोकारः) कृतः, स अभियुक्तः सन् तम् (आगमप्रमाणम्) उद्धरेत् (प्रतिपादयेत्) । किन्तु तत्सुतः पुनः तत्सुतः अपि तु तं (प्रमाणम्) न उद्धरेत् । तत्र (पुत्रादिपक्षे) भुक्तिः (पितुः सम्पत्तिभोगः) गरीयसी भवति (अतश्चतदेव स्वत्वे प्रमाणम्) ।

Beng. যে রাঙ্কি ছুঃশান্তি-সম্পত্তি কৃশাদি দ্বারা প্রেরণ করিবারে হইলে, সে “কোথা ইহৈতে সে সম্পত্তি পাইল”—এভাবে অভিযুক্ত ইহলে, লিখিত দলিলাদি দ্বারা স্বত্ত্ব প্রতিপন্ন করিবে; কিন্তু এ বিষয়ে উক্ত ব্যাপারে তার পুত্রের বা পুত্রের পুত্রের কোন স্বত্ত্ব প্রমাণ করিতে হইবে না। পুত্র-পৌত্রের অবিচ্ছিন্ন ভোগই এ বিষয়ে স্বত্ত্ব প্রমাণ করিবে। [N. B.—অর্থাৎ অবিশুদ্ধ আগম বিষয়ে মূল পুরুষই দায়ী ও দণ্ডনীয়] ।

Eng. If a purchaser or holder of a property is challenged as to whence he has got it, he is to prove his title by documents etc.; but original purchaser's son or son's son is not to prove such title (if such occasion arise); their unobstructed enjoyment is proof enough as to their ownership.

Mita—“पश्यतोत्रु वत्” इत्यत्र विश्वितवर्णोपभोगादूर्ध्वं भूमेधनस्यापि दशवर्णोपभोगादूर्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्, तत्र फलानुसरणवत् दण्डानु-सरणमपि न भविष्यति—इत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रामाण्यव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह—“येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः” स्वीकारः “कृतः सपुरुषः”—‘कुतस्ते क्षेत्रादिकम्’ इत्यभियुक्तः (सन्) ‘तमागमः’ प्रतिग्रहादिकम् लिखितादिभिः ‘उद्धरेत्’ भावयेत् (प्रतिपादयेत्) । अनेन चाद्यस्य पुरुषस्य आगमम् अनुदरतः दण्ड इत्युक्तं भवति । (This points to दण्ड of आद्यपुरुष, if he is unable to prove आगम of सम्पत्ति etc). ‘तत्सुतः’ द्वितीयोभियुक्तः नागममुद्धरतः, किन्तु अविच्छিন्नप्रतिरबसमक्षभोगम् (उদ্ধরेत्) । अनेन आगममनुदरतः द्वितीयस्य न दण्डः अपि तु विशिष्टं भोगमनुद्धरतो दण्ड इति प्रतिपादितम् । तत्सुतः (सुतस्यसुतः) तृतीयः नागमं नापि विशिष्टं भोगम् (special enjoyment) उद्धরेत् । अपि तु क्रमागतं भोगमात्रम् । अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुदरणे दण्डो न आगमानुदरणे न च विशिष्ट-भोगानुदरणे च इत्यभिहितम् ॥ ‘तत्र तयोः’ द्वितीयतृतीययोः “भुक्तिरेव गरीयसी” । तत्रापि द्वितीये (भुक्तिः) गुरुः, तृतीये गरीयसी इति विवेकः । त্রिष्वव्यागमानुदरणे अर्थहानिः समानैव, दण्डे तु विशेष इति तात्पर्यार्थः । उक्तं च हारीतेन—“आगमस्तु कृतोयेन सदण्डप्रस्तमनुदरन् । न तत्सुतस्तसुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि” ॥ २८ ॥ [N. B.—In case of अবিশুদ্ধ আগম, son, grandsons are not দণ্ডয়, but they may lose right of enjoyment (ভোগ্যহানি)].

CHARCHCA

1. उद्धरेत्—उद्द+ह or धृ+लिङ्घयात् । shall prove. प्रतिपादयेत् । In case of अবিশুদ্ধাগম, original holder of property will be punished and not their sons or grandsons.
2. तत्सुतः—तस्य (मूलग्राहीतुः) सुतः ॥ second तत्सुतः means,

तत्सुतस्य सुतः i. e. मूलप्राप्तोत्तरसुतस्य सुतः—third generation. construe—तत्सुतः वा तत्सुतः प्रमाणं न उद्धरेत्। तेषां भुक्तिः गरीयसी, अतश्च प्रमाणम्। In case of original अविशुद्धागम, पुत्र वा पौत्र may lose भोग्यसम्पत्ति।

29. In case of death of original holder of property, the enjoyer thereof is to prove Title.

योभियुक्तः परेतः स्यात्स्य रिक्षी तसुद्दरेत्।

न तत्र कारणं भुक्तिरागभेन विना कृता ॥ २६ ॥

Prose—यः (भूम्यादिग्रहीता) अभियुक्तः (पक्षात्) परेतः (मृतः) स्यात् रिक्षी (सम्पत्तिभोगकारि-पुत्रादिः) तम् (स्वत्वप्रमाणम्) उद्धरेत् (प्रतिपादयेत्)। तत्र आगमेन (क्रयादिना) विना कृता भुक्तिः न कारणं (स्वत्वे न प्रमाणम्)।

Beng.—সম্পত্তিদখলকারী ব্যক্তি জাজদারে অভিযুক্ত হইয়া, মাগ্না নিষ্পত্তির পূর্বেই পরিশো গেলে, তাহার উত্তরাধিকারী সম্পত্তিভোগী পুত্রগণ সম্পত্তির ব্লঙ্ঘন প্রমাণ করিবেন। কারণ, বিজুক্ত আগমনক্ষত্রিত ভোগ (সাক্ষীদ্বারা সাধিত হইলেও) প্রমাণস্বরূপ হইবে না।

Eng. If original holder of a property is challenged as to the right of the property, dies before the suit is disposed, then his sons etc the enjoyers of his inheritance—is to prove right of Title; here mere enjoyment without proof of real ownership is no proof of Title.

' Mita—अस्मात्कालोपभोगस्य आगमक्षाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तम् 'विना पूर्वकमागतात्' इत्यत्र, तस्यापवादमाह—यदापुनराहर्त्तदिः 'अभियुक्तः'

अस्मात्व्यवहारनिर्णय एव 'परेतः स्यात्' परलोकं गतो भवेत् 'तदा तस्य रिक्षी' पुत्रादिः तमागमम् 'उद्धरेत्' प्रतिपादयेत्। यस्मात् तत्र व्यवहारे 'भूक्तिरागमरहिता' किन्तु साक्षगादिभिः साधितायि न प्रमाणम्। पूर्वाभियोगेन भोगस्य सापवादत्वात्। नारदेनाप्युक्तम्—“तथास्त्वदविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः। पुत्रेण सोर्खः संशोध्यः न तं भोगो निवर्त्ततेत्” [it is to be proved (संशोধ्य), mere भोग will not prove and establish the Title] ॥

CHARCHA

1. रिक्षी—रिक्षम् is inherited property ; bequest. तत्र अस्ति अस्य इति रिक्षी i. e., holder of an inherited property i. e., sons etc. Also comp. ननु गर्भः पित्रःरिक्षम् हंति" in Sak VI, Nom. to उद्धरेत्।

29 (A)—स्वत्वं is proved not by mere भुक्ति but by भोग of विशुद्धागम (=rightly held property).

आगমेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम्।

अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छति ॥ ३० ॥

Prose—वিশুদ্ধেন আগমেন ভোগঃ প্রমাণতাং যাতি। অবিশুদ্ধাগমঃ ভোগঃ প্রামাণ্যং ন এব গচ্ছতি।

Beng.—বিজুক্তভাবে প্রাপ্ত সম্পত্তির ভোগ প্রমাণশীল। কিন্তু অবিযুক্ত বা অগ্রাধিকারী প্রাপ্ত সম্পত্তির কেবল ভোগ সত্ত্বে প্রমাণযোগ্য হইবে না।

Eng—Enjoyment of property rightly got attains proof of title; but enjoyment of unjustly got property is not to be taken as proof of title (न स्वत्वे प्रमाणम्)।

Mita—See under sl. 27.

CHARCHA

1. विशुद्धे आगमेन—करणे इया। विशुद्ध आगम is property got legally. So अविशुद्धागम is property not justly and legally got. भोग only in such (अविशुद्धागम) property cannot give right & title. Title in property here is thus to be proved by लिखितप्रमाण साक्षिप्रमाण and भोगप्रमाण।

2. Remark—Nirnayasagara Press Edition does not read this sloka, but we accept this for it clearly states the cause, the प्रमाण of स्वत्त्व; And it is hinted by Mitakshara under sl. 27 “आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणम् इतुरक्तम्” etc.

30. Gradual strength in the panel of judges in disposal of suits.

नृपेणाधिकृता पूर्गाः श्रेणीयथ कुलानि च ।
पूर्वं पूर्वं गुरुज्ञेयं व्यवहारविधौ नृणाम् ॥ ३० ॥

Prose—नृणाम् व्यवहारविधौ नृपेण अधिकृताः (व्यवहारदर्शने नियुक्ताः) पूर्गाः (एकस्थानवासिनां समूहाः) श्रेण्यः (नानाजातीनाम् एककर्मोपजीविनां संघाताः) कुलानि (ज्ञातिसम्बन्धिवन्धूनां समूहाः) च भवन्ति, (एषाम्) पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयम् ।

Beng—लोकेर बिचारबाबहार जग्न, राजा कर्त्तुक नियुक्त बिचारक पुरुषबर्ग (अनेक समय) ग्राम ओ नगरवासी लोक हय, कখনो बा नानाजातिर एकजातीय कर्मोजीबী हয়, অথবা জাতি-সম্বন্ধে ও হইয়া থাকে। অর্থাৎ উহারা রাজাকর্ত্তুক নিযুক্ত হইয়া ব্যবহারবিধয়ে ব্যবহারনির্ণায়ক হইয়া থাকেন। এই তিনপ্রকার শোকের মধ্যে প্রদর্শনকাম পূর্ব পূর্ব ব্যবহারদর্শী বলবান् হইয়া

থাকেন। [অর্থাৎ রাজনিযুক্ত বিচারক যাহা রায় দিবেন, পরাজিত ব্যক্তি যদি অসম্ভুষ্ট হইয়া তদ্বিক্রিকে পুনর্বিচার চায়, তবে জ্ঞাতি প্রভৃতির রায়ের চেয়ে, শ্রেণির রায় বলবান হইবে তদপেক্ষায় ও গ্রাম নগরবাসীদের রায় সম্থিক বলবান् হইবে এবং পুরুষবিগ্নাত ব্যবহারের আর আপীল চলিবে না। সেক্ষেত্রে একমাত্র রাজাৰ নিকটে আপীল চলে] ।

Eng. In the matter of disposal of suits of subjects, the judges appointed by the king may be some citizens, or some persons carrying on same livelihood, or these may be some kindred friends relations ; in that case the judgment of each preceding one will be more weighty than the subsequent ones (i. e., each preceding ones will be more binding, than the subsequent ones judgments).

Mita—अनिर्णीतव्यवहारे व्यवहर्त्तरि प्रेते व्यवहारो (suit) न निवर्त्तते इति स्थितम् । निर्णीतिपि व्यवहारे, स्थिते च व्यवहर्त्तरि, व्यवहारः क्वचिचित् प्रवर्त्तते, क्वचिच्च प्रवर्त्तते—इति व्यवस्थासिद्धये (व्यवस्थानिष्ठतये) व्यवहारदर्शिनां (बिचारकानां) बलावलमाह—“नृपेण राजा अधिकृताः” व्यवहारदर्शने नियुक्ताः (“राजाः सभासदः कार्या” इति पूर्वमुक्ताः) ‘पूर्गाः’ समूहाः, भिन्नजातीनां भिन्नवृत्तीनामपि एकस्थाननिवासिनाम्—यथा आमनगरादयः । “श्रेण्यः”—नानाजातीनाम् एकजातीनामपि एकवृत्तीनां संघाताः—यथा हेडाबुकादीनाम् (अश्वविक्रेतारो हेडाबुकाः) ताम्बुलिक-कुविन्द (तन्तुबाय) चर्मकारादीनां च । “कुलानि” ज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनां समूहाः । तेषां नृपाधिकृतादीनां चतुर्णां (?) मध्ये पूर्वं पूर्वं यद्यत् पूर्वं पठितं तत्तद्गुरु” बलবদ্ধে যম্ । নৃণাং ব্যবহৃত্যাং “ব্যবহারবিধৌ” ব্যবহারদর্শনকার্যে । এতদুক্তং ভবতি—নৃপাধিকৃতৈः নির্ণীতি ব্যবহারে পরাজিতস্য যদ্যপ্যসন্তোষঃ কুটিষ্ঠবুদ্ধ্যা ভবতি, তথাপিন পূর্গাদিষু পুনর্ব্যবহারো ভবতি । এবং

पूर्णनिर्भिते न श्रेष्ठादिगमनम् ; तथा श्रेनिनिर्भिते न कुलगमनम् स्यात् । किन्तु कुलनिर्भिते श्रेणिगमनस्यात् । श्रेणिनिर्भिते पूर्णगमनस्यात् । पूर्णनिर्भिते नृषाधिगमनं भवति (see Beng) । नारदेन पुनर्पूर्णप्रधिकृतैर्निर्भितेषि व्यवहारे नृपागमनं भवतीत्युक्तम्—“कुलानि श्रेण्यश्चैव गणश्चधिकृता नृपाः । प्रतिष्ठाव्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरम् । तत्र च नृपगमने सोत्तरसभेन राक्षा पूर्वैः सम्बैः सप्तव्यघारे निर्भियमाने यज्ञसौ कुष्ठवादी पराजितस्तदासौ दण्डः । अथासौ जयति तदाधिकृताः सम्या दण्डगाः ॥ ३० ॥

CHARCHA

1. व्यवहारविधि—व्यवहारस्य विधिः, in the matter of disposal of suit. तस्मिन् । अधिं षमी ।

2. पूर्णः, श्रेण्यः, कुलानि—See prose, Beng. and मिताक्षरा for the meanings of these words or groups. Nom. to भवन्ति &c. understood.

3. पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेयम्—Thus here judgment of each prior mentioned one, will prevail over the subsequently mentioned ones. So appeal from पूर्णविचार can be to the king only.

21. Admission of appeal or re-trial may be in following cases under all circumstances.

बलोपाधिविनिवृत्तान् व्यवहारान्विवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारवहिः शत्रुकृतांस्तथा ॥ ३१ ॥

Prose—बलोपाधिविनिवृत्तान् (बलप्रयोगेन भयप्रदर्शनेन च निष्प्रान्) व्यवहारान् (विवादान्) निवर्तयेत् (पुनरावर्तयेत्) । तथा स्त्री-नक्तम्-अन्तरागारवहिःशत्रुकृतान् व्यवहारात् निवर्तयेत्—पुनः प्रवर्तयेत् ।

Beng—बलप्रयोग वा भयप्रदर्शन द्वारा वे विवादेव निष्प्रान्ति करा इडेयाछेह, से विवादेव पुनर्विचार कराइवे । सेहेक्कप ढीलोकृ द्वारा आनी॒, बाखिकाले कृत वा गृहाभृष्टरे कृत वा ग्रामेव बाहिरे कृत वा शक्तद्वारा कृत विवादेव ओ पुनर्विचार चलिवे ।

Eng. A suit disposed by application of force (or persuasion) or by show of intimidation can be re-instated again; so a suit brought by a woman, a suit whose matters are executed at night, a suit in the interior of an apartment, or outside a village or instituted by an enemy should be tried again (i.e., there should be a fresh trial in these cases).

Mita—दुर्वलैर्व्यवहारदर्शिभिर्द्वैव्यवहारः प्रवर्त्तते (पुनः प्रवर्त्तते) प्रवलष्टस्तु न निवर्त्तते इत्युक्तम् । इदानीं प्रवलष्टोपि व्यवहारः कचिन्निवर्त्तते इति आह—‘वलेन’ वलात्कारेण, “उपाधिना” भयादिना विनिवृत्तान् निष्प्रान् ‘व्यवहारान् निवर्तयेत्’ । तथा स्त्रीभिः, नक्ते रात्रौअस्त्रीभिरपि कृतान्, अन्तरागारे गृहाभ्यन्तरे, वहिः ग्रामादिभ्यः, शत्रुभिश्वकृतान् व्यवहारान् निवर्तयेत्—इति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

CHARCHA

1. बलोपाधि—बल is force or application of force ; उपाधि is भयप्रदर्शन here. बलञ्च उपाधिश्च ; ताभ्यां विनिवृत्तान् (निष्प्रान्) Qual. व्यवहारान् । व्यवहार is suit (माम्ला) here. The reading उपधि is also seen here, then उपधि is deceit ; we prefer उपाधि here for usually भयप्रदर्शन in suits are seen even today.

2. निवर्तयेत्—नि+वृत+लिङ्गात् । Should reinstate, renew. Nom. राजा, विचारकः etc. understood.

3. सी &c—नक्तम् is an अव्यय meaning night or at night. अन्तःस्थितम् आगारम्, शाकपार्थिवादि। or आगरे इति अन्तरागारम् वा अन्तरागरे, विभक्तपर्यं अव्यक्तिभाव। or—आगरस्य अन्तः अन्तरागारम्, राजदन्तादि। वहिः is आमाद्वहिः। शत्रुक्ष। एभिःकृतान्। Qual. व्यवहारान्। obj. of निवर्तयेत्। In such cases retrial or appeal will take place.

32. Following suits however are unfit for trial.

मत्तोन्मत्तार्त्त्व्यसनिवालभीतादियोजितः ।

असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्धति ॥ ३२ ॥

Prose—मत्तोन्मत्तार्त्त्व्यसनिवालभीतादियोजितः व्यवहारः, असंबद्धकृतः अपि व्यवहारः (विवादः) न सिद्धति (न उपयुक्तो भवति) ।

Beng. गड (बा गातान), उम्माड (बा पागल), आर्ड (शौडिङ) ब्रजनिन् (चरित्रहीन बा विपद्ग्रस्त), बालक, शत्रुवादिभ्यातिष्ठृत, शूर बा ब्राह्मेविक्रिकाचारी द्वाग्रा आद्योजित वा प्रकृतिविवाद, मन्त्रक-व्रहित कर्तुक आनीत विचार वा असिक्ष वा अशृष्टैत इहेबे ।

Eng. A suit instituted by a drunkard, by an insane, by a diseased one ; by a dissipated or by one fallen inperil, or by an intimidated one, or by a revolutionist, or a suit brought by one unconnected with the matter should not be admitted for trial.

Mita—असिद्धव्यवहारिण आह—अपिच, 'मत्तो' मदनीयद्रव्येण, 'उन्मत्त' उन्मादेन पञ्चविधेन वातपित्तश्लेष्मसंनिपात-ग्रहसम्भवेनोपसृष्टः, 'आत्मो' व्याध्यादिना, 'व्यसनम्' इष्टवियोगः अनिष्टप्राप्तिनिनित् दुःखम्, तदान् "व्यसनी", 'वातो' व्यवहारायोगः, भीतोरातिभ्यः। आदिग्रहणात् पुरराष्ट्रादिविस्तुः।

["पुरराष्ट्रविस्तुश्च राजा विसर्जितः । अनादेयो भवेद्वादो धर्मविद्विलदाहृतः" इति मनुस्मरणात्] "एतैयोजितः" व्यवहारो न सिद्धति । अनियुक्तासंबद्ध-कृतोपि व्यवहारः न सिद्धति इति सम्बन्धः ॥

यत्तु स्परण—“गुरोः शिष्ये, पितुः पुत्रे, दम्पत्योः स्वामिभूत्ययोः । विरोधे मिथस्तेषां व्यवहारो न सिद्धति” इति, तदपि गुरुशिष्यादीनाम् आत्यन्तिकव्यवहार-निषेधपरं न भवति । तेषामपि कथञ्चिद्व व्यवहारस्य इष्टवात् । (The Smriti that—quarrel between गुरुशिष्य, पितापुत्र, दम्पति and स्वामीभूत्य is to be settled mutually, and should not be admitted, is a general one and not a total prohibition of suits between these ; for suits between these sometimes are fit for trial ; following quotations of गौतम and मनु support this—) तथाहि “शिष्यादिशिष्ठिः अवधेन शक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तनुभ्याम्, अन्येन घन् राजाशास्यः” इति गौतमस्मरणात् । “नोत्तमङ्गे कथञ्चन” इति मनुस्मरणात् । यदि गुरुः कोपावेशवशात् महतादण्डेन उत्तमाङ्गे ताइयति, तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः शिष्यो यदि राजे निवेदयति, तदाभवत्येव व्यवहारपदम् ॥ तथा “भूर्यापितामहोपात्ता” (sl 121) इत्यादि वचनात् पितामहेपात्ते भूर्यादौ पितापुत्रयोः स्वाम्ये समाने, यदि पिता विक्रयादिना पितामहोपात्तं भूर्यादि नाशयति तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं प्रवेशयति तदा पितापुत्रयोरपि भवत्येव व्यवहारः ॥ यथा—“दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके [N. B.=संप्रतिरोधकः] नाम सर्वस्वहरणंकृत्वा दुर्गादौ परवलैनिरोधकरणम्], गृहोतं स्त्रीधनं भर्ता नाकामो दातुमहिति” इति स्मरणात् । दुर्भिक्षादिव्यतिरेकेण यदि भर्ता स्त्रीधनं व्ययीकृत्य विद्यमानधनोपि याच्यमानो न ददाति, तदा दम्पत्योरपि इष्टते व्यवहारः ॥ तथा भक्तदासस्य स्वामिनासह-व्यवहारं वक्ष्यति । गर्भदासस्यापि ; गर्भदासादीनिधिकृत्य—“यश्चैषां स्वामिनं कक्षिम्मोचयेत् प्राणसंशयात् । दासत्वात् स बिमुच्येत् पुत्रभागं लभेत च” —इति नारदोक्त्वात्, तदमोचने, पुत्रभागादाने च स्वामिना सह व्यवहारः केन

वार्यते ॥ तस्माद्दृष्टाद्धयः श्रेयस्करो न भवति गुर्वादिभिर्व्यवहार इति प्रथमं शिष्यादयः निवारणीयाः राजा ससम्बेन—इति “गुरोः शिष्य” इत्यादि शोकस्य तातपर्यर्थिः । अत्यन्तनिर्वन्धेतु शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्त्तीयो व्यवहारः ॥

यदपि—“एकस्य बहुभिःसार्थं खीणां प्रेष्यजनस्य च । अनादेयो भवेदादो अर्थविद्विरुद्धाहृतः” इति नारदवचनम् । तत्र एकस्यादि—“गणद्रव्यं” हरेद्वयस्तु संविदं लघयेच्च यः” (sl. 187), तथा “एकंस्ता वहूनाञ्च” (sl. 221) इत्यादि स्मरणात् एकार्थैः बहुभिः सार्थं व्यवहार इध्यते एव, इति भिन्नार्थवहुभिरेकस्य युगपद् व्यवहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । “खीणामित्यपि” गोप-शौन्तिकादि-खीणां स्वातन्त्र्यगाद् व्यवहारो भवत्येव इति । तदस्यासां कुलखीणां पतिषु जीवतस्तु तत्पारतस्त्रवादनादेयो व्यवहार इति व्याख्येयम् । “प्रेष्यजनस्य च” इत्येतदपि प्रेष्यजनस्य स्वामिपारतन्त्रगात् स्वार्थव्यवहारोपि स्वाम्यनुकृतैव व्यवहारो नान्यथा इति व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

CHARCHA

1. मत्तोन्मत्त &c—first, द्वन्द्व । for meanings, see Tran. & Mitak. तैः योजितः (प्रयोजितः), तत्त—१ Qual. व्यवहारः । Such व्यवहार i. e. instituted by such persons should not be admitted. सिध्य दिवादि+लट ति=सिध्यति is valid. न सिध्यति=is not valid. व्यसन is both विपद् and कामज्ञोद्यजदोपि । “व्यसन” विपदिभ्रंशे दोषे कामजे कोपजे” । So व्यसनी is विपद् वा दुःखग्रस्त as विशानेश्वर in मिताक्षरा says ; or it means कामाधभिभूत ; such persons lose wit usually, and suits of these are not to be admitted, comp. “अधोधः व्यसनी याति” Manu VII.

2. असंबद्धकृतः—असंबद्ध is unconnected ; व्यवहारेण सह असंबद्ध is one not at all having any connection whatsoever in a suit. See Mita also तेन कृतः । Qual. व्यवहारः । The reading:

असंबद्धकृतः is not consistant here, for it may also give the idea of “one having no relation”; whereas non-related persons too having interest in a suit may institute the same.

33. Ordainment or rule in case of lost money.

प्रनष्टाधिगतं हेयं नृपेण धनिने धनम् ।
विभावयेन चेष्टिङ्गैस्तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३३ ॥

Prose—प्रनष्टाधिगतं (पूर्वं प्रनष्टं पश्चात् अधिगतं) धनं नृपेण धनिने (धनस्वामिने) देयम् । यदि च लिङ्गैः (रूपसंख्यादिभिर्लिङ्गैः) न विभावयेत (न प्रमाणयति । अथव गृह्णाति) तदा यहीता तत्समं दण्डमर्हति ।

Beng—পূর্বে চোর বা দশ্য কর্তৃক অপহৃত বা নষ্ট ধন যদি পরে শুকাদিকৃতরাজপুরুষ কর্তৃক অধিগত বা প্রাপ্ত হয়, তবে রাজা (অমাণ লইয়া) উহা ধনস্বামীকে দেওয়াইবেন । কিন্তু যদি কেহ উহা সংখ্যা বা আকৃতি অভিত্বারা অমাণিত না করিয়া নয়, তবে তাকে পরে তৎপরিমাণ মূল্য দণ্ড দিতে হইবে ।

Eng—If lost or stolen money is later got by custom or other revenue officers etc. then the king should give (or order to give) it over to the real owner ; but if one takes it by not proving the amount or nature of coins etc, then later on, he is to pay an equal amount thereof by way of punishment.

Mita—परावर्त्तये । व्यवहारमुक्ताइदानीं परावर्त्तये (returnable) द्रव्यमाह । ‘प्रनष्ट’ हिरण्यादि, शौलिकस्थानपालादिभिः (by custom or revenue officers) अधिगतं राजे समर्पितं यत्तत् धनम् राजा

धनिने देयम् (दाप्तम्)। यदि धनी स्पक्तंखयादिभिलिङ्गैर्विभावयति । यदि “न विभावयति (लिङ्गैः) तदाततसमं दन्वः” असत्यवादित्वात् ॥ अधिगमस्य स्वत्त्वनिमित्तत्वात् स्वत्त्वे प्राप्ते ततपरावृत्तिरनेनोक्ता । अत्रच कालावधि वक्षगति (sl 173) शौलिकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाकूसंवत्सरात् स्वामी हरेतपरतोनृपः” इति । मनुना पुनः संवत्सरतय-मवधित्वेन निर्दिष्टम्—“प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजात्रपदं निधापयेत् । अर्वाकूत्रवदात् हरेत् स्वामी परतो नृपतिर्हरेत्” इति । तत्र वर्षत्रयपर्यन्तमवश्यं रक्षणोयम् । तत्र यदि संवत्सरादवाकि स्वाम्यागच्छे तदा कृतस्नमेव दद्यात् । यदापुनः संवत्सरादूर्ध्वं आगच्छति तदा किञ्चिद्ग्रागं रक्षणमूलं गृहोत्त्वा शेषंस्वामिने दद्यात्, यथाह—“आददीताथ षड्भागप्रनष्ठाविगतान्लृष्टः । दशमंद्वादशंवापि सतां धर्ममनुस्मरन्” (इतिमनुः) । तत्र प्रथमेव वृत्तस्नमेव दद्यात्, द्वितीये द्वादशं भागं, तृतीये दशमम्, चतुर्थादिपुष्प षष्ठं भागंगृहीत्वा शेषं दद्यात् । राजभागस्य चतुर्थोऽशः अधिगन्त्रे दातव्यः । स्वाम्यनागमे तु कृतस्नस्य धनस्य चतुर्थमंशम् अधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं राजा गृहीयात् । तथाह गौतमः—“प्रनष्टस्वामिकमधिगम्य संवत्सरराजारक्षणम् । कर्वमधिगन्तुश्चतुर्थोऽशः राजा: शेषम् “इत्यत्र संवत्सरमित्येववचनमविवक्षितम् । “राजा त्रपदं निधापयेत्”—इति स्मरणात् । “हरेत् परतो नृप,” इत्येवपि स्वामिन्यनागते त्रपदादूर्ध्वं व्ययीकरणाभ्यनुज्ञानपरम् । ततः परमागते तु स्वामिनि व्ययीभूतेविद्रव्ये राजा स्वाम्यमवतार्य ततसमं दद्यात् एतच्च हिरण्यादिविषयम् । गवादिविषयेवक्षगति (sl 174) पणानेकशके दद्यात्—इत्यादिना ॥

CHARCHA

1. प्रनष्ट etc—प्र+नश+त्त=प्रनष्ट lost or stolen ; note that प्राणाः is with cerebral due to the rule “नशोः पान्तस्य” (नत्वं न स्यात्) । पूर्वं प्रनष्टं पश्चात् अधिगतं (राजपुस्त्यादिभिः) इति कर्मधा ।

Qual. धनम् । Originally नृपः धनिने धनं ददाति=नृपेण धनिने धनं देयम् ।

2. विभावयेत्—वि+भू+गिच्+लिङ्गात् । Should prove ; if unproved धन is taken by not showing proof or लिङ्ग, punishment will be of equal amount. लिङ्गैः=स्पसंख्यादिभिलिङ्गैः, करणे ३या

34 & 35—If treasure-trove is got by digging, the king should give half of this to Brahmana—he getting the sum will enjoy the whole ; others getting it will get 1/6 part from the king.

राजालब्ध्वा निधिं दद्याद्द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वान् अशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रमुर्यतः ॥ ३४ ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा षष्ठांशमाहरेत् ।

अनिवेदितविशातो दाप्तस्तं दण्डमेव च ॥ ३५ ॥

Prose—राजा निधिं (निखातायांभूमौसापितं धनं) लब्ध्वा द्विजेभ्यः (न्राद्यागेभ्यः) अर्द्धं दद्यात्—शेषं कोषे निवेशयेत् । द्विजः पुनः विद्वान् (सन्) लब्ध्वा निधिं अशेषम् आदद्यात् (गृहीयात्) यतः स (न्राद्याणः) सर्वस्य प्रभुः । (किन्तु) इतरेण (अनेग्रन् जनेन) निधौ लब्धे, राजा षष्ठांशमाहरेत् (तन्मात्रं दद्यात् अधिगते) अनिवेदितविशातः (जनः) (राजा) तं निधिं दाप्तः दण्डमेव च (शक्तप्रेक्षया स दाप्तः) ॥

Beng—जाजा यदि भूमध्ये निशात् श्वर्णादिधनं पान् तबे ताँ आकृष्ण आक्रमदेब दिबेब, (बाकिटो जाजकोषे जाखिबेब) ; आत्र यदि बिद्वान् आक्रम ताहा पान, तबे तिनि जबटाइ निबेब, कारण आक्रम जगত्तेर प्रभु (रक्षक ओ प्रिचालक) । ऐত्र बाकि निधि

पाइले, राजा षष्ठांश्च परिमाण तादेव दिवेन ; आर यदि वा इत्र व्यक्ति इहा ना जानाय एवं राजा परे भानिते पारेन, तबे राजा सबै विवेन एवं एके दण्डानेर व्यवस्था करिबेन ।

Eng.—If a king gets underground treasure-trove, then he will distribute half of this to Brahmans, if again a learned Brahman get this, then he will take the whole of it, for he (Brahmana) is the guarder and instructor of all ; If some one else get such underground treasure the king should give him one-sixth part of it and the rest the king will take himself ; if such treasure got is not narrated to the king and the king later knows this, then the king will take away the whole treasure and cause such getter or discoverer pay commensurate fine by way of punishment.

Mita—रथ्याशुलकशालादिनिपतितस्य सुवर्णादेनैष्टस्याधिगमे विषिमुक्ता अथुना भूमौ चिरनिखातस्य सुवर्णदेनिधिशब्द-वाच्यस्य अधिगमे विषिमाह—उक्तलक्षणं “निधि” राजा लब्ध्या अर्धं ब्राह्मणेभ्योददात्”, शेषं कोषे निधापयेत् । “ब्राह्मणस्तु विद्वान्” श्रुताञ्चयनसम्पन्नः सदाचारो “यदिनिधि” लभेत तदा अशेषं=सर्वमेव आददात्” गृहीयात् । “यस्मात् असौ सर्वस्य जगतः प्रभुः” । “इतरेण तु” राजविद्वब्राह्मण्यतिरिक्ते, अविद्वब्राह्मणक्षत्रियादिना “निभौलव्ये राजा षष्ठांशमधिगन्त्रे दत्ता शेषं निधि” स्वयमाहरेत् । यथाह वशिष्ठः—अप्रहायमानं विच्चं योषिगच्छेद्राजा तद्दरेत्, अधिगन्त्रे षष्ठमशं प्रददात्” इति । गौतमोपि—“निध्याधिगमो राजधनं भवति, न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य, अब्राह्मणो-प्याख्याता षष्ठांशं लभेत इत्येके” । [अनिवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा (?)] अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राहे, इति ‘अनिवेदितविज्ञातः’ । यः कक्षित् निधि लब्ध्या राहेन निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा “स सर्वं तं निधि” दाप्यो दण्डं च”

शक्तपेक्षया ॥ अथ निधेरपि स्वाम्यागत्य रूपकसंज्ञादिभिः स्वत्वं भावति (प्रमाणयति) तदा तस्मै राजा निधिं दत्ता षष्ठं द्वादशं बांशं स्वयमाहरेत् । यथाह मनुः—“ममायमिति योव्रूयाञ्चिदिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा” इति । अंशविकल्पस्तु वर्षकालाधिक्षयावेदितव्यः ॥

CHARCHA

1. आददात्—आ+दा+लिङ्गात् । should take. No कर्त्तव्यप्राय विवक्षा here, for such विद्वान् ब्राह्मण taking it will expend for the good of other, for “स सर्वस्य जगतः प्रभुः” (पालकः चालकश्च धर्मानुसारेण) । compare Manu here “ब्राह्मणो जायमानी हि पृथिव्यामधिजायते । ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये ॥ सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् “.....सर्वं वै ब्राह्मणोर्हति”—I. 99-100. Here the rule “आडोदोनास्यविहरणे” should guide आत्मनेपद in आ+दा if there be no कर्त्तव्यप्रायविवक्षा । So it is an आर्षप्रयोग here for आददीत । Also comp “आददीताथषड्भागम्—सतां धर्ममनुस्मरम्” in Manu VIII. 30 etc. Nom. द्विजः ।

2. आहरेत्—Here आहरेत् means दधात्=place at his or discoverer's disposal Nom. राजा । or construe—षष्ठांशं दत्ता शेषम् आहरेत् गृहीयात् ।

3. अनिवेदितविज्ञातः—अनिवेदितश्चासौ विज्ञातश्च कर्मधा । Qual. इतरः understood. If he becomes अनिवेदित and then he is विज्ञात, then the धन will be taken away by the king and he will be punished by fine. उक्तकर्म of दाप्यः (दा+ण्च यत् कर्मणि) । See दाप्य in sl. 20 for gram. here. Vijnaneshwara here says कर्त्तरि निष्ठा वा क्त in अनिवेदित. But this is unsound ; for in case of क्त, it should not come.

after सकर्म roots in the कर्तृवाच्य by making these अकर्मक by अविवक्षित-कर्मक. for Bhattoji in his Manorama says that कर्तरि क्त is not available after roots that have become अकर्मक through अविवक्षा of the कर्म—cp. गत्यार्थाकर्मक—इति सुत्रे अपिन् गृष्णन्ते। दत्तवान् पक्वान् इत्याशर्थे दत्त पक्व इत्यापत्तेः; and Bhashya under “आशितः कर्ता” says “अत्रैव निपातनात् कर्तरि क्तः” and such कर्तरि क्त is unwarranted in case of other सकर्मक roots. So we suggest this in such cases निवेदित+णिच् नुपंसके भावेत्त=निवेदितम् meaning निवेदनम्। then निवेदितमस्ति अस्य इति निवेदित+अच् मत्वर्थे=निवेदितः। न तथा। one who has not given information; so we may 'get विज्ञातः (वि+ज्ञा नुपंसके भावेत्त+अच्) having knowledge of his निधिलाभः or here वि+ज्ञा+क्त 'कर्मणि=विज्ञातः 1. e, राजा पश्चात् विज्ञातः'। For further details here see our Kirata I. 1 under विदितः॥

36. The King should arrange payment of चौरहृतद्रव्य to its owner, otherwise sin accrues

देयं चौरहृतं द्रव्यं राजा जानपदाय तु ।

अदद्वि समाप्नोति किल्बिषं यस्यतस्यतत् ॥ ३६ ॥

Pros—राजा चौरहृतं द्रव्यं जानपदाय अप्यनत (तस्मै) देयम्। हि (वस्मान्) यम्य तत् (तस्य सम्बन्धे) अददत (राजा) किल्बिषं (पापम्) समाप्नोति ।

Beng. राजा (चौरहृतद्रव्या, (चोबকে धरियা लইয়া)) সেই দ্রব্য নগরবাসী ধনস্থারীকে ফিরাইয়া দেওয়াইবেন বা দিবেন। কারণ এই ধন ধনস্থারীকে না দিলে রাজা পাপভাক্ত ধন (ধনস্থারী ও চৌরের পাপভাক্ত এবং নিজেও পাপকর্মভাক্ত হন) ।

Eng. The king should arrange payment of thief-stolen goods to the owner who is his own city-resident ; if he does not pay this to the real owner, then he attains sins (of the owner and of the thief as well as he himself incurs sin).

Mita. चौरहृतं प्रत्याह—“चौरैःहृतं द्रव्यं” चीरेभ्यः विजित्य “जानपदाय” स्वदेशनिवासिने यस्य तत् द्रव्यं तस्मै ‘राजा दातव्यम्’। ‘हि’ यस्मात् ‘अददत्’ अप्रयच्छन् ‘यस्य तदपहृतं द्रव्यं’ तस्य किल्बिषम् समाप्नोति’। तस्य चौरस्य च यथाह मनुः—“दातव्यं सर्ववर्णेभ्यो राजा चौरैहृतं धनम्। राजा तदुपभुज्ञान-श्रौरस्याप्नोति किल्बिषम्” इति ॥ यदि चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषम्। अथ चौरहृतं यत्मानोपि आहर्तुं न शक्नुयात् तदा तावद्धनं स्वकोशात् दद्यात्। यथाह गौतमः—“चौरहृतमवजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशादादधात्। कृष्णदैपायानोपि—“प्रत्याहर्तुं न शक्तस्तु धनं चौरैहृतं यदि। स्वकोशात्तद्विदेयं स्थादशक्ते न महीक्षिता’ इति । [Acc. to Manu, the king by not giving the चौरहृतधन to its owner gets the sin of चौर। If the king himself enjoys by getting the money from the thief, then he gets चौरपाप ; if he connive payment then he gets owner's sin ; if again the king cant deliver हृतद्रव्य even by best efforts, then he should order payment of the stolen sum from his राजकोश। Gautama also supports this by “चौरहृतमवजित्य”। कृष्णदैपायान 1. e, व्यास too supports this in “प्रत्याहर्तुं न शकः” etc] ॥ ३६ ॥

CHARCHA

1. जानपदाय—जनपदस्य अयम् वा तदभव इति जानपद (with अ) । सम्प्रदाने ४र्थ । should be given to the नगरवासी whose द्रव्य is औरहृत ।

2. अददत्—दा+शत्=ददत्। न ददत्। Qual. राजा। construe—यस्यतत् (धनं) तस्य (सम्बस्ये) तत् अददत् or राजा चौरहत् इव्यं जानपदाय स्वभिन्ने देयम्। यस्य तत् (द्रव्यम्) तस्य अददत् तस्य किलिक्षम् समाप्नोति। Not only this, in this way the king will be पापभाक् due to this पापकर्म॥—“धर्मेव हतोहन्ति धर्मोरक्षति रक्षितः… तस्माद्गमेन हन्तव्यः…कृष्णो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते शतम्…कृपलं तं विदुं वास्तम्माद्गमं न लोपयेत्।…एक एव सुहृद्मर्मो निधनेष्यनुयाति यः, शरीरेण सम् नाशं सबूमन्यद्वि गच्छति”—Manu VIII, 15-17.

अथ ऋणादानप्रकरणम्।—(Realisation and giving of debts). (of the eighteen items or points of विवाद as said before this is the first). [N. B.—“ऋणदानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमुच्यते” इति नारदवचनसारः] ।

37 $\frac{1}{80}$ % Interest monthly on loans given on mortgage ; otherwise 2% etc.

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमाच्छ्रुतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥ ३७ ॥

Prose—सवन्धके (आधिसहिते) ऋणे मासि मासि अशीतिभागः (अशीतितमः भागः) वृद्धिः स्यात् (शतमधिकृतग्र अशीतितमभागः वृद्धिः स्यात्) अन्यथा (अर्थात् अवन्धके ऋणे) वर्णक्रमात् (व्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रवर्णक्रमात्) द्वित्रिचतुष्पञ्चकम् शतं वृद्धिः स्यात् ।

Beng. যদি কোন সম্পত্তি রাজ্য বক্ষক বাধিয়া খণ্ড গ্রহণ করা হয়, তবে অধর্ম ব্যক্তি উভয়র্গকে (অর্থাৎ যে খণ্ড দেশ তাকে) শতকরা আশাভাগের একভাগ শুল মাসে শাসে দিবে।¹ আবু অবক্ষক খণ্ডে ব্রাহ্মণগণি চারিবর্গ যথাক্রমে শতকরা ছাই, তিনি, চাত্রি ও পাঁচ টোকা শুল দিবে।

Eng.—In case of loans against mortgage, the debtor is to pay $\frac{1}{80}$ % Interest per month ; but in case of unprotected loans interest will be respectively, 2, 3, 4 and 5% according as the debtor is a Brahman, Kshatriya, Vaishya or Sudra.

Mita.—साषारणासाधणरूपां व्यवहारमातुकामभिधाय अघुना अष्टादशव्यवहार-पदानाम् आधम् “ऋणादानपद” दर्शयिते—“आशीतिभागो वृद्धिः स्यात्” इत्यादिना, “मोन्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणधने” (sl. 64) इत्येवमन्तेन ॥ तत्र ऋणादानम् सप्तविधम्—(1) ईशं ऋणं देयम् (अवश्यदेयम्), (2) ईश-मदेयम् (अपरिशोधयम्), (3) अनेनाधिकारिणदेयम् (4) अस्मिन् समये देयम् ५. अनेन प्रकारेण देयम्—इति अधमणे पञ्चविधम् ।

उत्तमणे—दानविधिः, आदानविधिश्च इति द्विधिश्च । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् “ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानग्रहणधर्मस्याम् ऋणादानमिति स्मृतम्” इति ॥ तत्र प्रथमसुत्तर्मण्यस्य दानविधिमाह, तत्पूर्बकत्वादितरेषाम—‘मासि मासि’ प्रतिमासम् । बन्धकं—विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरितियावत् । बन्धकेन सह वर्तते इति सवन्धकः प्रयोगः । तस्मिन् “सवन्धके प्रयोगे” प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य “अशीतितमः भागः वृद्धिः” धर्म्याभवति । ‘अन्यथा’ बन्धकरहिते ‘वर्णनां’ ब्राह्मणाचतुर्वर्णनां “क्रमेण द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतं” (?) धर्म्यं भवति । ब्राह्मणेष्यमणेद्विकं शतं, क्षत्रिये त्रिकं बैश्येचतुष्कं, शूद्रे पञ्चकम् । ‘मासिमासि’ इत्येव । धौवा त্রयो वा चत्वारः पञ्च वा द्वित्रिचतुष्पञ्चाः (छू बहुवीहौ) ! अस्मिन् शते वृद्धिदर्दयते इति “द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम्” ² “संख्याया अतिशदन्त्यायाः कल्” इत्यनुषृतौ “तदस्मिन् बृद्धग्रायलाभशुलकोपदा दीयते,” इति कल् ॥ (शুলে বৃদ্ধিক্ষতিঃ, প্রতিমাসং তু কালিকা । ইচ্ছাকৃতাকারিতা, স্যাত্ কাযিকা কাযকর্মণা) ॥ ইচ্ছাবৃদ্ধির্মাসিমাসি গৃহণতে ইতি কালিকা । ইয়মেব বৃদ্ধির্দিবস-গৃহণযা বিমুক্ত প্রতিদিবসং গৃহণমাণা কাযিকা ভবতি । তথা চ নারদেন—“কাযিকা কাযিকাচৈব কারিতা চ তথাপরা । চক্রবৃদ্ধিঃ শাস্ত্রে

तस्य वृद्धिर्चतुर्विधा' इत्युत्तमाउत्तम्—“कायाविरोधिणी शश्वत् पणपादादि-
कायिका । प्रतिमासं ल्लबन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता । वृद्धिः सा कारिता
योधमणिकेन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्च चक्रवृद्धिरुद्धाहता” ॥

CHAROHA

1. मासि मासि=बीप्सायां द्वित्वम् ।
2. अशीति &c—अशीतितमः भागः=अशीतिभागः by the
dictum “कचित् वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वमिष्यते”, अशीति here
means अशीतितमः । This is in Apposition with वृद्धिः । Also
note here “विषेयौहेश्ययोः लिङ्गवचनेषु न तनुत्ता” ।

3. वर्णक्रमात्—हेतौ ५मी ।

4. द्वित्रि &c=द्वौवा त्रयो वा चत्वारः वा पञ्च वा अस्मिन् इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः
(with ड प्रत्यय in वहनीहि)—पत्व in...चतुःपञ्च because of the
prohibition “अनुत्तरपदस्यस्य” in the rule “नित्यं समाप्ते
अनुत्तरपदस्यस्य” । So the reading द्वित्रिचतुष्चकम् here is sound.

Similarly द्वित्रिचतुःपञ्चकम् is also not good ; for द्विःत्रिः चतुः
with सुचू to denote frequency of action will not be consistent with पञ्च having no कृत्वसुचू प्रत्यय to denote क्रियाभ्यावृत्तिः ॥

द्वित्रिचतुःपञ्चाः वृद्धिर्दीर्यते अस्मिन् शते इति कन् । द्वित्रिचतुःपञ्चकम् ।
Same case with or Q. शतम् । For कन् in the sense of वृद्धि &c in
some matter, see the rule “तदस्मिन् वृद्धग्रायलाभशुल्कोपदा दीयते”
(Mita), construe—पञ्चकं शतं वृद्धिः स्यात् ॥ शतम्=here a
collection of शत so say शतं प्रति वृद्धिः स्यात् । In this sense of
शत (meaning a collection of शत), compare the Panini rule
“शताच्च ठन्यतौ अशते” where अशते means “not in a collection
of शत” । शतम् is in App. to वृद्धिः ।

38. Interest for forest-enterers, sea-traders etc.

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विशकं शतम् ।

ददुर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ ३८ ॥

Prose—कान्तारगास्तु दशकं शतं वृद्धिं ददुयः (उत्तमर्णय), सामुद्राः
(समुद्रव्यवहारिणः) विशकं शतं वृद्धिं ददुयः । सर्वोसु जातिषु सर्वे स्वकृतां
(कारितां अर्थात् स्थिरीकृतामित्यर्थः वृद्धिं) वा ददुयः ।

Beng. যে সকল বণিক আগ্রহণ করিয়া সমাধিক লাভের জন্য^১
দুর্গম বনে (ব্যবসায় জন্য) যায়, তারা শতকরা দশভাগ শুদ্ধ দিবে ।
তাদৃশ সমুদ্র ব্যবসায়ীরা শতকরা কুড়িভাগ শুদ্ধ দিবে । ব্রাহ্মণাদি
সকল জাতির আগ্রহাশী (অধমর্ণ), শিশীকৃত শুদ্ধ দিবে । [এই
শিশীকৃত ইন্দ্রিয় নাম কারিতা ইন্দ্রি] ।

Eng. The traders treading in deep forests (after taking
loan) should pay 10% loan interest to their creditors ; so
such sea-farers should give 20% loan Int. to their creditors
(due to greater profit in this) ; and all people of all castes
should pay the stipulated amount of interest on loans taken.

[Interests are of 4 kinds—(1) चक्रवृद्धि वा compound
Interest, (2) monthly interest called कालिका (3) daily
interest termed कायिका वा (4) stipulated amount of interest
called करिता (स्थिरीकृता)].

Mita.—ग्रहीतृविशेषण वृद्धेः प्रकारान्तरमाह—कान्तारम् अरण्यं गच्छन्तीति
“कान्तारगः” । ये वृद्धया धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थम् अतिगहनं प्राणघन-
विनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति “तेदशकं शतं ददुयः” । येच समुद्रगास्ते विशकं
शतं ददुयः । मासि मासि इत्येव । एतदुकं भवति—कान्तारगेभ्यो दशकं
शतं सामुद्रे भ्यश्च विशकं शतम् उत्तमर्ण आदथात । मूलविनाशस्यादि

शक्तिस्त्रात् ॥ इदानों कारितां वृद्धिमाह—“सर्वे ब्राह्मणादयोधमर्णः अवन्धके सवन्धके वा स्वकृतां स्वाम्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु ददुः ॥ [कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति, यथाह नारदः—“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्याद् अनाकारिता क्वचित् । अनकारितमप्युर्ज्वरं वत्सराधार्तं विवर्धते ।”] यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेन उक्तम्—“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् । ऊर्ज्वरं संवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” । यश्च याचितकमादाय याचितोप्यदत्त्वा देशान्तरं व्रजति तं प्रति तेनैवोक्तम्—“कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ज्वरं मासात्रयात्स्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्” ॥ यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितक न ददाति तं याचितकालादारम्य अकारितां वृद्धिं दापयेत् राजा । यथाह—‘स्वदेशेष्यि स्थितोयस्तु न दथाद् याचितः क्वचित् । तं ततोऽकारितां वृद्धिमनिच्छल्तं च दापयेत् ।’ अनाकारित वृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः—‘पण्यमूल्यंभूतिन्द्र्यासोदण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिता (अनाकारिता) । इति ॥ ३८ ॥ [आक्षिकपणः = अक्षक्रीडासन्वन्निधिनः पणाः] ॥ (Pana usually are copper coins).

CHARCHA

1. कान्तारगाः &c—Nom. to ददुः ॥
2. विंशकम्—विंशतिः अस्मिन् वृद्धिर्दायते इति’ विंशति+इबुन् असंशायाम्=then विंश+अक=विंशकम् । ‘See the rule’ विंशतिंशदृश्या इन्संशायाम्’ । obj. of ददुः ॥ Q. शतम् ।
39. Interest in case of cattle, cloth, paddy etc.

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणापरा ।

वस्त्रान्यहिरण्यानां चतुर्खिद्विगुणापरा ॥ ३६ ॥

Prose—पशुस्त्रीणां सन्ततिस्तुवृद्धिः (वृद्धिस्त्रप्यमस्यात्) ; रसस्य (तैल-

ष्टादिरसद्व्यस्य) [वृद्धयावर्धमानस्य] अष्टगुणाष्टदिः परा स्यात् (नातः परं वर्धते) ; वस्त्रान्यहिरण्यानां चतुर्खिद्विगुणा च वृद्धिः परा स्यात् ।

Beng—বক্তৃত পশুস্ত্রীর সমতিই উভয়র্থের পক্ষে বৃদ্ধিস্বরূপ গণ্য হইবে । (অর্থাৎ উভয় সেই সমতি বা শাবক পাইবে) । কিন্তু রসাদি জ্বর ধার নিলে, মূল্যগণনায় বৃদ্ধি হইতে থাকিলে (এবং অধৰ্ম যদি কারিত কোন বৃদ্ধি না দেয়) তবে বৃদ্ধি অষ্টগুণ পর্যন্ত হইতে পারে (এর বেশী নয়) ; তৎপর বস্ত্র ধান্ত ও হিরণ্যের বৃদ্ধি যথাক্রমে চারিগুণ, তিনগুণ ও দ্বার্ষে অর্থাৎ মূল্যের চারি, তিন ও দুই পর্যন্ত বৃদ্ধি হইবে (এর বেশী নয়) ।

Eng.—In case of mortgaged female-cattle etc. their issues will be counted as Interest to the creditor, in case of liquid substances like oil, ghee etc the interest (if not given) may increase up to eight times of the value of the goods ; in case of cloth paddy and gold the accumulated interest may be respectively four times, thrice or and twice the original value of the goods.

Mita—अधुना द्रव्यविशेषेण वृद्धिविशेषमाह—पशुस्त्रीणां सन्ततिरेब वृद्धिः (स्यात्) पशुनां ज्ञोणां पीषणासमर्थस्य प्रयोगः सम्भवति [one unable to keep cattle, desiring their maintenance and issues may keep these as mortgage to a creditor] । ग्रहणक्षीरपरिचर्याधिनः [The debt given is to enjoy milk etc of cattle &c.]. अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिप्राप्तमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियतो परावृद्धिरित्यपेक्षित आह—[The maximum amount of accumulated interest to be given at a time will be thus] “रसस्य” तैलधृतादेवृद्धिर्हस्यमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य ‘स्ववृतया दृढग्रावर्धमानस्य’ अष्टगुणा वृद्धिः परा,” नातः परं वर्धते । तथा “वस्त्रान्यहिरण्यानां दधारंहृयं” चतुर्खुणा त्रिपुणा द्विष्टार्द्धिः

परा” ॥ [वशिष्ठेन तु रसस्य ब्रैगुण्यमुक्तम्—द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं । धान्येऽत्र रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतमध्युणम् । मनुनातु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम्—धान्येशदेलवे वास्त्रे नातिकामति पञ्चताम् ॥ । शदः दोत्रफलं पुष्पमूलफलादि, लबो मेषोर्णचमरीकेशादिः, वास्त्रे वसीवर्द्धतुरगादिः । धान्यशदेलवाव्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिकामति इति ॥] तत्र अधमर्णयोगग्रतावशेन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्थाद्रष्टव्या । एतच्च सकृदप्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः रेकसेकाभ्यां प्रयोगान्तरकरणे-सुवर्णादिकं द्वैगुण्याधतिक्रम्य पूर्ववद्वर्धते । सकृदप्रयोगेषि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्धयाहरणे अधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यासम्भवात् पूर्वाहितवृद्धया सह-द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्धते ऐव । यथाहमनुः—‘कुसीदवृद्धिद्वैगुण्य’ नात्येति (“सकृदाहिता” इत्यपि पाठः) [Manu says—Interest should not exceed twice at a time in case of loans taken.] उपचर्यार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीद-तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिः, सा द्वैगुण्यं नात्येतिनातिकामति । यदि सकृदाहिता सकृदप्रयुक्ता, पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति ॥ “सकृदाहिता” इति पाठे तु शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रति संवत्सरं वा अधमणादाहिता द्वैगुण्यं नात्येति व्याख्येयम् । तथा गौतमेनापुण्यम्—चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य इति । ‘प्रयोगस्य’ (The object or money kept) इत्येकवचननिर्दिशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोभिप्रेतः । ‘चिरस्थान’ इति निर्देशात् शनैः शनैः शनैः द्वैगुण्यहेषे द्वैगुण्यातिक्रमोदर्शितः ॥ ३६ ॥

CHARCHA

- अष्टगुण—अष्टौगुणः यस्यां बहु—। Qual वृद्धिः understood.
- वस्त्र etc—वस्त्राङ्ग, धान्याङ्ग, हिरण्यम् च, द्वन्द्व । अत्र द्रव्यविवक्षार्थो “कातिरप्राप्निनाम्” इति समाहारो न । तेषाम् । Related to वृद्धिः ।

3. चतुर्स्रि etc.—चत्वारश्च त्रयश्च, द्वौच इति चतुर्स्रिदयः द्वन्द्व । (यथाक्रमं) एतेगुणा यस्याम् ॥ वह । Q. वृद्धिः । maximum accumulated interest on वस्त्र etc if given at a time should on no account exceed चतुर्गुण लिगुण वा द्विगुण of the face value of goods.

40. Creditor should not be interfered by the king when he is duly realising his due money.

प्रपञ्चं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्मवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दन्डो दापाश्च तद्दनम् ॥ ४० ॥

Prose—प्रपञ्चं (स्वीकृतं) अर्थं साधयन् (प्रत्याहरन् उत्तमणः) नृपतेः (नृपतिना) न वाच्यः (निवारणीयः) । साध्यमानः (याच्यमानः अधमर्णः) नृपं गच्छन् दण्डः स्यात् । (शकुणनुसारेण) धनिने (उत्तमण्य) तद्दनम् राशा दाप्यः ।

Beng. अधमर्ण कर्तुक श्वीकृत अर्थ उत्तमर्ण शर्तः आदाय करित्तে चेष्टा करिले राजा ताते वाधा दिबेन ना । एবং শাচ্যমান অধমর্ণ যদি এজন্ত রাজার নিকট যায় তবে রাজা তাঁর দণ্ড বিশান করিবেন এবং তাঁকে দিয়া ধনীর ধন দেওয়াইবেন ।

Eng. If a creditor legally realises his due accepted by the debtor, then the king should not interfere in this; rather if the debtor approaches the king, he should be punished for (delay) and be ordered payment of dues to the creditor.

Mita—शृणप्रयोगधर्मा उक्ताः, साम्प्रतं प्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणधर्माः उच्यन्ते— (the rules regarding advancing loans are enumerated, now the procedures regarding the realisation of money laid as loan

to a debtor are stated)—‘प्रपञ्चमभ्युपगतम् सधमणेन ‘धन’ साह्यादिभिर्भावित’ वा साधयन् प्रत्याहरन् धर्मादिभिरुपायैः उत्तमणे “नृपतेर्वान्यः” निवासीयः ‘न भवति’ ॥ धर्मदियश्चोपाया मनुना दर्शिता—“धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेत् अर्थं पञ्चमेन वलेन च” इति ॥ धर्मेण प्रीतियुक्ते न सत्यवानेन, व्यवहारेण साक्षिलेख्यादुपायेन, छलेन उत्सवादिव्याजेन भूषणादिग्रहणेन, अचरितेन अभोजनेन, पञ्चमेन उपायेन वलेन निगडवन्धनादिना ; उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यम् एतैस्यायैरात्मासात् कुर्यात् ॥ “प्रपञ्चं साधयन्नर्थं न वाच्य” इतिवदन्धप्रतिपन्नं साधयन् राजा निवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टीकृतं कात्यायनेन—‘पीड्येद् यो धनो कश्चिद्दणिकं त्यायवद्दिनम् । तस्मादर्थात् स हीयते तत्समं चाप्नुयाद्दमम्’ इति ॥ यस्तु धर्मादिभिरुपायैः ‘प्रपञ्चमर्थं साध्यमानः’ याच्यमानः ‘नृपं गच्छेत्’ राजनमभिगम्य साधयन्त्तमभियुद्के सदण्डग, भवति’, शक्तग्नुसारेण “धनिने तद्वन् दाप्यश्च” ॥ [राजादापने च प्रकारा दर्शिताः—“राजात् स्वामिने विप्रं सान्तेनैव प्रदापयेत् । देशाचारेण चान्यास्त्र दुष्टान् संपीडगदापयेत् । रिच्छिनं सुहृदं वापि छलेनैवप्रदापयेत्” इति ॥ “साध्यमानो नृपं गच्छन्” इत्येतत् ‘स्मृत्याचारव्यपेनेन’ इत्यस्य प्रत्युदाहरणं बोध्यव्यम् ॥ ४० ॥

CHARCHA

1. साधयन्—साध+णिच्च+लटः स्थाने शत् । सिध+णिच्च शत् also gives साधयत् if the reference is to something अपारलौकिक । And the present one is अपारलौकिक, so the rule applies. The sutra on the point is “सिध्यतेरपारलौकिके” । (see ante) construe—अर्थं साधयन् प्रत्याहरन् उत्तमणः ।

2. वाच्यः—वच्च+ण्यत=वाच्यः is to be said. Agrees with उत्तमण—उत्तमणः understood. नृपते: वा नृपतिना वाच्यः by the rule “कृत्यानां कर्त्तृरि वा” । By the rule “वचोअशब्दसंक्षायाम्” we get वाच्य otherwise काक्य to mean शब्द ।

3. साध्यानः—deriv. above. It means याच्यमानः । Q. अथमणः understood. दा+णिच्च+यत् कर्मणि=दाप्यः is to be given. See sl. 2o for gram. here.

41. The procedure where there are many creditors.

गृहीतानुकसादाप्यो धनिनामधमणिकः ।

दत्त्वा तु व्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

Prose—अधमणिकः (समानजातीयेषु धनिषु), धनिनां (धनं) [वा धनिनां सम्बन्धे] गृहीतानुकमात् राजा धनं दाप्यः । (भिन्नजातीयेषु) व्राह्मणायैव च दत्त्वा तदनन्तरम् (क्षत्रियादिकः) (नृपतिना वा) दाप्यः ।

Beng. অনেক উক্তর্থ শুলে ধনিগণ যদি সমানজাতীয় হন, তবে রাজা অধর্মকে শৃঙ্গতক্ষমানুসারে ধন দেওয়াইবেন (অর্থাৎ ধনগ্রহণক্রমে পূর্ব পূর্ব উক্তর্থের অর্থ অণশোধ করাইবেন) ; ভিন্ন জাতীয় বহু উক্তর্থ অভিযোগ আনিলে রাজা ব্রাহ্মণ-ক্ষত্রিয়াদি বর্ণ ক্ষমানুসারে অধর্মকে দিয়া থেকে পরিশোধ করাইবেন ।

Eng. In case of many creditors of same caste, the king should cause the debtor to pay debts in order of precedence (in procurement of debts) ; but if the creditors are of different castes, then the king should order payment of debts in the order of Brahmana, Kshatriya etc.

Mita—वद्वृत्तमणिकेषु (धनिषु) युगपतप्रामेषु ५कोधमणिकः केन क्रमेण दाप्यो राजा इत्यपेक्षिने आह—समानजातीयेषु धनिषु “येनैवक्रमेण धनं गृहीतं तेनैव क्रमेणाधमणिकः राजा दाप्यः” । भिन्नजातीयेषु तु व्राह्मणादिकमेण ॥

CHARCHA

1. गृहीतानुकमात्—गृहीतः अनुकमः । कर्मधा । तस्मात् । ल्यप्लोप कर्मणि ५मी । गृहीतकममाश्रित्य इत्यर्थः । or हेतौ ५मी ॥ धनिनाम—सम्बन्ध विवक्षया धर्ती ।

2. अधमणिकः—अधमम् ऋणम् by कर्मधा—gives अधमर्णम् । तत् अस्ति अस्य इति अस्तप्रये ठन् प्रत्ययः by the rule “अत इनिठनौ” । Similarly we get उत्तमणिक (as here in sl. 42 and in Mitakshara etc) ॥ Also note उत्तमम् ऋणमस्य gives उत्तमर्णः and अधमम् ऋणमस्य gives अधमर्णः by वहु । See our Karakaprakarana also under the rule “धारेस्तमर्णः” ।

42. If the creditor is weak to realise his due, then the king will arrange payment and punishment by taking costs from the creditor.

राजाधमणिकोदाप्यः साधितादशकं शतम् ।

पञ्चकंच शतं दाप्यः प्राप्तार्थो हुन्तमणिकः ॥ ४२ ॥

Prose---अधमणिकः राजा साधितात् (स्वीकृतात् अर्थात्) शतं (प्रति) दशकं दाप्यः (दण्डस्वरूपः दाप्यः) । प्राप्तार्थः उत्तमणिकः शतं (प्रति) पञ्चकं राजा दाप्यः (भूतिस्वरूपः दाप्यः) ।

Beng. उत्तमणिक आदाये असर्व इले बाजा अधर्मके प्रमाणीकृत अर्थ देओয়াইবেন ; শতকবা দশমাংশ দণ্ডস্বরূপও দিতে ইলেবে এবং একেত্রে উত্তমণিকেও শতকব। পঞ্চমাংশ দিতে ইলেবে বা বাজাকে তিনি দিবেন । (N. B.—এটা মান্ত্রান খণ্ড স্বকপ গ্রাহকপ্রাপ্তা) ।

Eng. If a creditor is weak (in power) and can't realise his duly proved sum, then the king will cause the debtor pay the proved money and also one-tenth percent of realisation will be his punishment ; and one-fifth per cent will have to be given by the creditor to the king as costs etc.

Mita—यदापुनः उत्तमर्णो दुर्वद्धु प्रतिपञ्चमर्थं धर्मादिभिस्यायैः साधयितुम् (प्रत्याहर्तुम्) अशक्नुवन् राजा साधितार्थोभवति, तदाधमर्णस्य दण्डमुत्तमर्णस्य च भूतिदानमाह—“अधमणिकी राजा प्रतिपञ्चार्थात् साधितात् दशकशतंदाप्यः” । प्रतिपञ्चस्य साधितार्थस्य दशममशं राजा अधमणिकांत् दण्डरूपेण गृहीयात् इत्यर्थः । ‘उत्तमर्णस्तु पञ्चकं शतं भूतिरूपेण दाप्यः साधितार्थस्य विशतितमं भागभूत्तमणिकाजा भूत्यर्थं (as cost or recompence) गृहीयादित्यर्थः ॥ अप्रतिपञ्चार्थसाधने तु दण्डविभागे पूर्वं दर्शितः—“निहवे भावितो दधात्” इत्यादिना (see sl. 11 ante).

CHARCHA

1. दशकशतम् and पञ्चकशतम्—construe लतं दशकं (with कन्) दाप्यः (अधमर्णो दाप्यः)—see also sl. 37. for deriv of पञ्चकम् (as पञ्च अस्मिन् शते बृद्धिर्दियते इति पञ्चकम् with कन्) । So we get दशकम् । See sl. 37-38 also.

43 Procedure of payment by an अधमर्ण when he is निर्धनः ।

हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दीप्यो यथोदयम् ॥ ४३ ॥

Prose—ब्राह्मणादिरुत्तमर्णः परीक्षीणं (धनहीनं) हीनजातिमृणार्थं (श्राणदार्यार्थं) कर्मकारयेत् । ब्राह्मणस्तु परीक्षीणः (अधमर्णःसन्) यथोदयम् (यथासम्भवं) शनैः दाप्यः ।

Beng—অধমর্ণ যদি ধনহীন হয় এবং হীনজাতি হয়, তবে আক্ষণাদি উত্তমর্ণ ক্ষেত্র আদায় কর্তৃ তাকে দিয়া কর্ম করাইয়া নইবেন । আবার নির্ধন আক্ষণ যদি অধমর্ণ হন् তবে তার নিকট ইলেতে বথাসম্ভব ধীরে ধীরে ক্ষেত্র আদায় করিবেন ।

Eng.—If some higher caste is a creditor, then he to realise his due from a lower caste poor debtor by making him work, but if the Brahmana is a debtor and is poor as well, then he is to be ordered to pay gradually by instalments.

Mita—सधनमधमणिकं प्रत्युक्तम् (in prior sloka), अषुना निर्धनमधमणिकं प्रत्याह—“ब्राह्मणादिजातिरूपर्मणः हीनजातिं परिक्षीणं निर्धनम् ऋणार्थं ऋणनिवृथ्यर्थं ‘कर्म’ स्वजात्यनुरूपं ‘कारयेत्’ तत्कुदुम्बाविरोधेन (by non-interference of his पोष्यवर्ग)। ‘ब्राह्मणस्तु पुनः परिक्षीणः निर्धनः शनैः शनैः यथोदयः’ यथासम्भवम् ऋणं दाप्य;॥ अतच “हीनजातिग्रहणं समानजातेरपुरपलक्षणम्। अतश्च समानजातिमपि परिक्षीणं यथोचितं कर्म कारयेत्। “ब्राह्मणं” ग्रहणश्च श्रेयोजातेरपलक्षणम्। अतश्च क्षत्रियादिरपि परीक्षीणी वैर्यादेः शनैःशनैर्दाप्यः यथोदयम्। एतदेव मनुना स्पष्टोकृतम्—कर्मणापिसमं कुर्यात् भनिकेनाधमणिकः। समोपकृष्टजातिश्च दद्यात् श्रेयांस्तु तच्छनैः”। उत्तर्मण्णन समं निवृत्तोत्तर्णाधमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः [To equalise उत्तर्मण्ण-अधमर्ण relation or equal the अधमर्ण he is to do work]॥

CHARCHA

1. परिक्षीणम—परि+क्षि+क्त=परिक्षीणः one weak of money (here). क्षि becomes क्षी in कर्त्तरि क्त by “निष्ठायाम् यद्यद्येऽ”, then निष्ठा क्त becomes न by the rule ‘क्षियोदीर्घात’। Qual. हीनजातिम्

2. ऋणार्थम्—ऋणाय इदम् इति ऋणार्थम्, a नित्यतत् of ४र्थी तत् class. Adv. qual. कारयेत् (कृ+णिच्+लिङ्गात् ; should cause to do).

3. यथोदयम्—उदय is प्राप्ति here. उदयमनतिक्रम्य, ~ यथोदयम्, अव्ययीभाव। Adv. qual दाप्यः॥ दा+णिच+यत् कर्मणि (see sl. 20).

44. Non-acceptance of श्रण will not conduce to further interest etc.

दीयमानं न गृहाति प्रयुक्तं यः स्वकं धनम्।

मध्यस्थस्थापितं चेत्सगाद्वर्धं तेन ततः परम्॥ ४४ ॥

Prose—यदा उत्तर्मणः दीयमानं प्रयुक्तं स्वकं धनं न गृहाति, तदा तत् (धनं) मध्यस्थस्थापितं चेत्, ततः परम् (स्थापनात् परं) न वर्धते ।

Beng. अधर्मर्ण ऋणशाध करिते छाश्ले यदि उत्तर्मण (इन्डियन लोड) সেই নিজস্ব ধন গ্রহণ না করে, তবে ছেশা মধ্যস্থ ইঞ্জে দিবে, তখন ইশার আবৃ শুন ইন্ডিয়া ইঞ্জে না ।

Eng. If a debtor is desirous to pay off the debt, but if the creditor does not accept this due of his (greed for further interest), then it should be placed in the hand of some arbitrator, and then no further Interest will accrue.

Mita—मध्यस्थस्थापितं न वर्धते — किञ्च उपचयार्थं “प्रयुक्तं धनं” अधमणेन दीयमानमुत्तमणोः” बृद्धिलोभाद् “तदि न गृहाति” तदाधमणे न “मध्यस्थहस्तेस्थापितं यदि स्वात् तदा” ततः स्थापनाद्वर्धं “न वर्धते”। अथ स्थापितमपि यान्यमानो न ददाति ततः पूर्वबत् वर्धते एव॥ ४४ ॥

CHARCHA

1. दीयमानम्—दा+कर्मणि शानन्। Qual. धनम्। The प्रयुक्त धन that is now अधमणेन दीयमानम्॥ Then it should be placed with some arbitrator or mediator (मध्यस्थ)। मध्यस्थस्थापितं न वर्धते ।

४५. The common debt for maintenance is अवश्यदेय ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थे यहणं तु कृतं भवेत् ।

ददुरस्तद्विकूथिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥ ४५ ॥

Prose—अविभक्तैः (वहुजनैः) कुटुम्बार्थे (कुटुम्बपोषणार्थं) यद् ऋणं कृतं भवेत्, तत् कुटुम्बिनि प्रेते (मृते) प्रोषिते (दूरप्रवासे गते वा) रिकूथिनः (रिकूथभोगिनः, धनप्राहिणः इत्यर्थः) ददुयः । [N. B.—रिकूथं=प्रितधनम् क्रमं विना प्राप्तद्वयम् च] ।

Beng. যদি একান্নপরিবারভুক্ত বহুজন পোষ্যপালনের জন্য কোন ঋণ করেন, তবে পরিবারস্থামী মৃত হইলে বা বছকাল ধরিমা বহুব গেলে, তৎসম্পত্তিভোগিগণই সেই ঋণ পরিশোধ করিবেন বা পরিশোধ করিতে বাধ্য থাকিবেন ।

Eng. If several persons of an undivided family incur debts for the maintenance of the family members, and if the head of the family subsequently dies or goes abroad for long then this is to be paid off by the enjoyers or heirs of the inheritance or inherited property.

Mita. इदानी देयमृणं यदा येन च देयं तदाह—अविभक्तैर्वहुभिः कुटुम्बार्थम् एककेन वा यहणं कृतं तदेषु कुटुम्बी ददात् । तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद् रिकूथिनः सर्वे ददुयः ॥ ४५ ॥

CHARCHA

1. कुटुम्बार्थे—कुटुम्बस्य अर्थः प्रयोजनं, इतत् । तस्मिन् । विषयाधिकरणे ओमी । Debt for पोष्यपालन must be paid by कुटुम्बी or गृहस्थामी । If he is dead or gone off for long, then रिकूथभोगिनः शृणं ददुयः ॥ रिकूथ here is here ancestral inheritance—पैतृकसम्पत्ति वा

it means क्रमं विना स्वकीयत्वेन प्राप्तं धनादिकम् any bequest or inheritance—Though रिकूथ means any धन, comp. “रिकूथं धनं वसु” in Amara and “र्गमस्यः पित्रयः रिकूथमर्हति” Sak VI 21. in स्मृति it is पैतृकधनसम्पत्ति see sl. 29. रिकूथ+मत्वर्थे इनि=रिकूथिन् one owning bequest (here). रिकूथ and दाय (inheritance of ancestral property) are synonymous.

2. प्रोषिते—qual. कुटुम्बिनि । प्र+वस+त्त कर्त्तरि अपिकर्मकत्वात्=gone abroad (and for long here).

46. But husband's personal debts wont be paid by wife or viceversa, so son's debts will not be paid by parents.

न योषित् पतिपुत्राम्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।

दद्याहते कुटुम्बार्थात् पतिः स्त्रीकृततथा ॥ ४६ ॥

Prose — कुटुम्बार्थात् ऋते, योषित् पतिपुत्राम्यां कृतम् ऋणं न दद्यात्, पिता पुत्रेण कृतम् ऋणं न दद्यात् ; तथा पतिः स्त्रीकृतम् ऋणं न दद्यात् ।

Beng. কুটুম্বপোষণের জন্য না হইলে যোষিত্তী পতির ঋণ, বা যোষিত মাতা পুত্রের ঋণ, পিতা পুত্রকৃত ঋণ এবং পতি স্ত্রীকৃত ঋণ শোধ করিবেন না বা শোধ করিতে বাধ্য থাকিবেন না । [কিঞ্চ পোষ্যপালনের জন্য । ৩ অভিভাবক কুটুম্বী অবশ্যই পরিশোধ করিবেন ।]

Eng. Excepting for maintenance of family, the debt incurred by husband should not be paid by wife, nor son's debt will be paid by mother or father ; similarly wife's debt is not necessarily to be paid by husband.

Mita—येन शृणं देयम् इत्यन्न प्रत्युदाहरणमाह—“पत्न्याकृतमृणं योषिद्” प्रार्थी न दद्यात् । पुत्रेणकृतं शृणं योषित् माता नद्यात् । तथा पुत्रेणकृतं

पिता न दधात् । तथा भार्याकृतं पर्तिं दधात् । “कुदुम्बार्थात् श्रते” इति सर्वशेषः । अतश्च कुदुम्बार्थं येन केनापि कृतं तत् कुदुम्बिना देयम् । तदभावे तदायहरैर्देयम् इत्युक्तमेव ॥ ४६ ॥

CHARCHA

1. योषित्—योषित् is a woman ; in connection with पति it refers to wife ; and in connection with पुत्र it refers to माता here ! Nom. to दधात् ।

2. कुदुम्बार्थात्—कुदुम्बस्य अर्थः प्रयोजनम्, इतत् । तस्मात् । श्रते शब्दयोगे श्रमी by the rule “अन्यारादितर्त्ते—” etc. चान्द्रमते श्रतेशब्दयोगे द्वितीया च । comp. “पुरुषाराधानमृते” । See Manorama also.

47. son should not pay ancestral debt incurred due to drinking and dissipation etc.

सुराकामदूरतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दधान्नं पैतृकम् ॥ ४७ ॥

Prose—सुराकामदूरतकृतं, दण्डशुल्कावशिष्टकम् तथा वृथादानं पैतृकं श्रणं (पितुरागतम् श्रणम्) पुत्रः इह (संसारे) न दधात् ।

Beng. सुरापाने, कामसंतोषे, पाशक्रीडाय एवज्ञ रूढं ऐपत्रकश्च, वाजदण्डपे निर्धारित अदृष्टं ऐपत्रक श्च, कश्चादानादि शुल्केर अवशिष्टं श्च, धूर्तादिके अयथादृष्टं ऐपत्रकश्च, पूत्रं दिते वाधा थाकिबे ना ।

Eng. The ancestral debt incurred for drinking, dissipation and stakes in gambling, the remainder of debt levied • as punishment by the king and remaining debt during

daughter's payment of dowry, also debt for unnecessary payment to knaves, cheats etc should not necessarily be paid by the son (though enjoying inheritance).

Mita—“पुत्रोत्रैश्चणं देयम्” (sl. 50) इति वद्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह— सुरापानेन यत्कृतश्चूणं, कामकृतं खीव्यसननिमित्तं, दुरते पराजयनिमित्तं, दण्डशुल्कयोरवशेषं (श्रणं), “वृथादानं” धूर्तवन्दिमलादिस्म्यो यतप्रतिशातः (श्रणं)—“धूर्ते वन्दिनि मले च कुवैधे कितवे शने । चाटचारणचौरेषु दत्तंभवति निष्कलम्” इति स्मरणात् । “एतदणं पित्राकृतं शुकादिः” शौणिह- कादिस्म्यो “न दधात्” ॥ अत्र “दण्डशुल्कावशिष्टम्” इत्यवशिष्टग्रहणात् सर्वं दातव्यमिति इति न मन्तव्यम् ; “दण्डं वा दन्डशेषं वा शुल्कं तच्छेषं वा न दातव्यं तु पुत्रेण यज्ञनं व्यावहारिकम्—” इत्यौशनस्मरणात् । गौतमेनाप्युक्तम्—” “मण्डशुल्कदूरतदण्डा न पुत्रानधिभवेयुः” इति न पुत्रस्योपरि भवन्ति इत्यर्थः । अनेन अदेयम् श्रणमुक्तम् । ४७ ॥

CHARCHA

8. सुरा etc—सुरा here is सुरापान ; काम is कामसंभोग । सुरापानेन ; कामभोगेन (स्त्रीव्यसनेन इत्यर्थः), [द्रगत (दिव् + त्वा) in अत्क्रोडा,] अतूतेन पाशक्रीडाजन्येन कृतम् ; first दन्ड । Then इतत् । Qual. पैतृकम् श्रणम् ॥ दन्ड is राजदन्डजन्य अर्थ—वा debt incurred to meet राजदन्ड, शुल्क is debt incurred to meet taxes वा daughter's विवाहशुल्क । दण्डशुल्काभ्याम् अवशिष्टम्, the remainder of these सुप्तुष्टा ॥ वृथादान is debt un-necessarily incurred to pay knaves, panegyrics etc. Same case with पैतृकम् श्रणम् । पितुरागतम् gives both पित्राम् and पैतृकम् by the rule “पितृष्ट्रच्च” ।

48. Husband of गोप etc should pay wife's debts for their subsistence depends on wives.

गोपशोन्दिकशैलूष-रजकव्याधयोषिताम् ।
ऋणं दद्यात् पतिस्तेषां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥ ४८ ॥

Prose—गोप-शौण्डिक-शैलूष-रजक-व्याधयोषिताम् पतिस्तासां (जीवां) ऋणं दद्यात् । यस्मात् तेषां वृत्तिः तदाश्रया (स्त्रयधीना) ।

Beng—गोप, शुराकाबी, नाट्यजीवी, बजक ओ बाधेर पञ्चीरा यदि ऋण कরে, तबে ताहा ताहादेब स्वामी परिशोध करিবেন। काबण ॐ गोपादिर उत्ति (वा जीवनजीविका) द्वारा साहायोई हয়। (শ্রীব সাহাযো তাদেব জীবিকা হয় বলিয়া, এ ক্ষেত্রে শ্রীর ঋণ পতিইশ্বিবে)।

Eng.—The debts incurred by the wives of cowherds, wine-makers, actors, washermen or fowlers however, should necessarily be paid by their husbands; for livelihood of these depends on their wives,

Mita—“न पतिः स्त्रीकृतं तथा” इत्यप्रस्यापवादमाह—गोपो गोपातः, शौण्डिकः सुराकारः, शैलूषः नटः, रजको वस्त्राणां रस्त्रकः, व्याधोमृगयुः, एतेषां योषिद्विर्यूद्यं कृतं तत्तपतिभिर्देयम् । “यस्मातेषां वृत्तिः” जीवनं “तदाश्रया” योषिद्वीना ॥ “यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया” इति हेतुव्यपदेशात् अन्येषि येयोषिद्वीनास्तेषि योषितकृतमृणं दद्य रिति गम्यते [So the implication is all such depending on wives for subsistence should pay wife's debts] ॥

CHARCHA

1. गोप &c—द्वन्द्व । तेषां योषितः । ६८— । तासाम् । शेषे ६७ी, qual ऋणम् ॥ शुण्डिकात् आगत इति शुण्डिक+धण=शौण्डिकः । See the rules “तत आगतः” “ठगायस्यानेस्यः” and “शुण्डिकादिम्योधण्” ॥

२. तदाश्रया—ता आश्रयाः यस्याः—वहु— । qual वृत्तिः ।

49. Debt of husband accepted by wife or jointly incurred debt of husband should be paid by wife.

प्रतिपन्नं लियादेयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं वा यद्येण नान्यतर्जी दातुरमहति ॥ ४८ ॥

Prose—लियाप्रतिपन्नं (स्वीकृतम्) स्वामिनः ऋणं लियादेयम्, पत्या सहकृतं वा ऋणं देयम् । स्वयंकृतं वा यत्कृणं तत् लिया देयम् । ते अन्यत् ऋणं दातुं न अर्हति ।

Beng—স্বামী প্রবাসে যাইতে বা শুভ্যকালে যে ঋণ করিয়াছেন, তাহা পরিশোধের জন্য শ্রী শ্রীকার করিলে, শ্রীসেই ঋণ অবশ্যই দিবেন। অথবা স্বামী ও শ্রী একমোগে যে ঋণ করিয়াছিল, তাহা ও স্বামীর অবর্তমানে শ্রী দিবেন। শ্রী নিজে যে ঋণ করিয়াছেন তা ও দিবেন। এছাড়া অন্য ঋণ শ্রী দিতে বাধ্য থাকিবেন না।

Eng.—Debt incurred by husband to go abroad or while dying and accepted by wife, should necessarily be paid by her; so also she should pay debt jointly incurred with husband (after his demise), and should also pay self incurred debts; wife shall not necessarily pay other debts.

Mita—“पतिकृतं भार्या न दद्यात्” इत्यप्रस्यापवादमाह—मुमुक्षुं ना प्रवत्स्यता वा ‘पत्या नियुक्त्या ऋणदाने यत्प्रतिपन्नं ततपतिकृतमृणं लिया देयम् । यच्च पत्यासह भार्या ऋणकृतं तदपि भर्त्रभावे भार्यया अपुत्रया देयम् । यच्च “स्वयं कृतमृणं तदपिदेयम्” ॥ ननु “प्रतिपन्नादित्रयं लिया देयम्” इति च वक्तव्यम्, सन्देहाभावात् । उच्यते—“भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्वृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्वनम्” इति वक्तनात् निर्धनत्वेन

प्रतिपक्षादितु अदानशक्तायामिदमुच्यते—“प्रतिपक्षं स्त्रिया देयम्” इत्यादि [It should not be said that “ली is to give three debts as प्रतिपक्ष शूण etc, only ; for then there should not arise any doubt ; but as भार्या etc. are said as निर्भन्, so in cases of प्रतिपक्ष शूण etc, शूणस्य अदानशक्ता will not arise due to this वचन here)। न चानेन वचनेन लगादीनां निर्धनत्वमुच्यते, पारतश्रमात्-प्रतिपादनपरत्वात् (it is to establish पारतश्रम only of wives)। एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते ॥ “नान्यतस्त्रीदातुमर्हति” इत्येतत्तर्हि न वक्तव्यम् । विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते—‘प्रतिपक्षं स्त्रियादेयं’ पत्या वा सह यत् कृतम्” एत्येतयोरपवाहार्थमुच्यते । अन्यतसुराकारादिवचनोपात्तं प्रतिपक्षमपि पत्यासह कृतमपि न देयम् इति ॥ ४६ ॥

CHARCHA

1. प्रतिपक्षम्—प्रति पद+कृ कर्मणि । Accepted by wife. Q. शूणम् ।
2. स्वयंकृतम्—स्वयम् is an अव्यय meaning by self (आत्मना) । प्रकृत्यादित्वात् इयाः Either compounded or concompounded. The compound will be by the rule “स्वयं केन” । Cp, our “स्वयंविशीर्ण” etc, in kumara V. this will be a case of इत्यत्—provided by the above rule.

50. अवश्यदेय शूण of deceased or disabled father should be given by son or grandson if proved.

पितरि प्रेषितेप्रेते व्यसनाभिष्ठुतेषि वा ।
पुत्रपौत्रैर्कृणदेयं निहवे साक्षिभावितम् ॥ ५० ॥

Prose (दातव्यमृणमदत्त्वा) पितरि प्रेते, प्रोषिते (द्वारादसं गते) वा व्यसनाभिष्ठुते (व्याध्याभिष्ठुते) सति, पुत्रपौत्रैःशूणं देयम् । निहवे

(पुत्रैः पौत्रैर्वायपत्वापे सति) साक्षिभावितं (साक्षिभिः प्रमाणीकृतं) शूणम्
(पुत्रादिभिः) देयम् ।

Beng—दातव्य शब्द ना दिते पारिया पिता शूण, शूणगत थা बिपद्ग्रन्थ हইলে, पुत्र बা पौत्रः সেই শব্দ দিতে বাধ্য থাকিবে । पुत्रपौत्र अस्त्रीकार करिले साक्षी अভृतिद्वारा अभाणीकृत शब्द, पुत्रादिगण अর्थाइ दিবে ।

Eng If father dies or goes afar for long or is disabled by disease etc, then son or grandson (as the case may be) should pay off his just debt- ; in case of denial by sons etc they should pay this debt if proved by witnesses (documents) etc.

Mita—पुनरपि यद्यनं दातव्यं, येन च दातव्यं यत्रच काले दातव्यं तत्त्रितयमाह पितायदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतः, दूरदेशंगतः अचिकित्सनीयव्याध्याद्य-भिभूतो वा तदा तत्कृतमृणमाख्यापने अवश्यं देयम् । पुत्रेण वा पितृप्रनाभावेषि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च, तत्रक्रमः अव्ययमेव—पित्रभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्रः इति । पुत्रेण वा ‘निहवे’ अपलापे कृते अर्थिना साक्षादिभिर्भावितमृणं देयं पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः ॥ अत्र “पितरिप्रेतिः” इत्येतावदुलम् । कालविशेषस्तु (time limit of शूणदान) नारदेनोक्तो द्रष्टव्यः—“नार्वाकसंवत्सरात् विशात् पितरि प्रोपितेसुतः । शूणं दथात् पितृव्ये वा ज्येष्ठ-भ्रातरि अथापि वा” । प्रेतेषि अप्राप्यव्यवहारकालो न दथात्, प्राप्यव्यवहारकालस्तु दथात् (when the son etc, attains व्यवहारयोग्य age) स च कालस्तेनैव दर्शितः—गर्भस्थः सद्यो होयः अप्टमात् वस्त्ररातशिशुः । बाल आ घोडशाद्वर्षात् पौगण्डश्चेति गच्छते । परतो व्यवहारः स्वतन्त्रः पितरिमृते ॥” यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं वालोपि स्वतन्त्रो जातस्तथापि न शूणभाग् भवति ; यथाह—” अप्राप्यव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोपि हिन शूणभाग् स्वतन्त्रं हि स्मृतं ज्येष्ठे, ज्येष्ठं गृणवयशूणम्” इति ॥ तथासेषान्न-

निषेधश्च द्यते—” “अप्राप्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखी ब्रती । विषमस्थाश्च
नासेष्या नचैतानाह्येत्कृषः”—(These are not to be restrained or
summoned in suits) ॥ तस्मात् “अतः पुत्रेणजातेन स्वार्थसुतसुज्य यज्ञतः ।
ऋणात् पिता मोचनीयो यथा न नरकं ब्रजेत्” इति । पुत्रेणव्यवहारक्षतया
जातेन निष्क्रेन इति व्याख्येयम् । आदेतु वालस्याप्यधिकारः—“न
ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्” इति गौतमस्मरणात् ॥ [पुत्रपौत्रैः इति
वहुवचननिर्देशात् वहवः पुत्रा यदि विभक्ताः स्वांशानुसारेण ऋणं दद्युः ।
अविभक्ताश्चेत् सम्मूयसमुद्धानेन गुणप्रधानभावेन बर्त्तमानानां फ्रधानभूतेव
दद्यात् इति गम्यते (in case of अविभक्तार्थ the head or chief
should pay) । यथाह नारदः—” अतकर्व पितुःपुत्रा ऋणं दद्यर्थाशांतः
अविभक्ता विभक्ता वा यस्तावद् वहतेधुरम्” ॥ अत्र यद्यपि “पुत्रपौत्रैर्ऋणदेय”
इत्यविशेषेणोक्तम्, तथापि पुलेण यथा पिता सवृद्धिकं ददाति तथैव देयम् ।
पौत्रेण तु सम् दातव्यं न वृद्धिः इति विशेषोवगत्वत्वः । “ऋणमात्मीयवत्
पित्रं पुत्रैर्विभावितम् । पैतमहं समदेयमदेयं तुत्तसुतस्यतु” इति वृहस्पतिवचनात् ।
अत्रविभावितम् इत्यविशेषो-पादानात् “साक्षिविभावितम्” इत्यत्र साक्षिमहान्
प्रमाणोपलक्षणम् (साक्षिन् is indicative of other प्रमाण also) ।
सम् यावद् गृहीतं तावदेव देयम् न वृद्धिः । तत्सुतस्य प्रपौत्रस्य अदेयम्
अगृहीतधनस्य । एतच्चोत्तरश्चोके स्पष्टीक्रियते ॥ ५० ॥

CHARCHA

- प्रेषिते—प्र+वस+कृकर्त्तरि । If gone for long. Pred to
पितरि (wh, has भावे उमी) ॥ व्यसनेन विपदा अभिष्ठुतः (आकान्तः)
इति व्यसनाभिष्ठुतः । तस्मिन् ।

- पुत्रपौत्रैः—पुत्राश्च पौत्राश्च द्वन्द्व । तैः । अनुके कर्त्तरि इया ।
- निहवे—निहव is denial. भावे वा विषयाधिकरणे उमी ।
- साक्षिभावितम्—साक्षिभिः (साक्षियादिभिः इत्यर्थः) भावितम् प्रमाणीकृतम् ।
कृततः । Qual. ऋणम् understood,

५१. The enjoyer of रिक्थ वा पितृधन is to pay his debt.

रिक्थाह ऋणं दाप्यो योषिद्ग्राहत्तथैव च ।

पुत्रोपनन्याधितदव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थिनः ॥ ५१ ॥

Prose—रिक्थाहः (सम्पत्तिभोगी पुत्रादिः) ऋणदाप्यः तथा योषिद्-
आहः (तद्ग्राहक ऋणं) दाप्यः । पुत्रहीनस्य रिक्थिनः (धनभोगिनः) ऋणं
दाप्याः ।

Beng—সম্পত্তিভোগী অর্থাৎ পুত্রাদি উত্তরাধিকারী, কণ পরিশোধ
কারবে (ক্রয়াদিবাতিরেকে দানাদি সুত্রেও যে সম্পত্তি গ্রহণ করিবে,
সেই কণকারীর কণ দিতে বাধা থাকিবে) ; সেইকপ স্তীগ্রহণকারী
অর্থাৎ পরের স্তীকে যে দ্বিতীয় বার গ্রহণ করিয়াছে, সেই বাস্তু
অধর্ম এই স্তীর কণ শোধ করিবে । আবার মাতাপিতার সম্পর্কে যে
পুত্র ধন পায় নাই অথচ সমর্থ, সেও পিতৃধন পরিশোধ করিতে বাধা
থাকিবে । আবার যার পুত্র নাই, তার কণ তার সম্পত্তিভোগী
পিতৃব্য বা তৎপুত্রাদি পরিশোধ করিবে ।

Eng;—The enjoyer of property (i.e, son or heir orsuccessor)
should pay father's or original owner's debt ; similarly
taker of wife of another one, should pay that woman's
prior debts ; even a son who has not got any ancestral
property is to pay father's debt if able (out of moral
obligation) ; and debt of a sonless one should be paid
by those who will enjoy his property.

Mita—ऋणापाकरणे, ऋणी तत्पुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्तरोदर्शितास्तेषां च
समवाये क्रमोपि दर्शितः (see sl. 50) । इदानीं कर्त्तृन्तरसमवाये च
क्रममाह—अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्त्रीयं भवति तद्वा
रिक्थम् । विभागात् रिक्थं गृहातीति “रिक्थाहः” । “स ऋणं दाप्यः” ;

एतदुक्तं प्रवति—“थो यदीयं द्रव्यं रिक्थरुपेण गुह्याति स तत्कृतमृणं दाप्यः”। यो यदीयां योषितं गृह्णाति स तत्कृतमृणं दाप्यः। योषितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानन्हत्वात् भेदेन निर्देशः [योषित् वा woman is not a विभाज्य article like धन etc, so योषित् is separately mentioned here] । “पुत्रश्च अनन्याश्रितद्रव्यं ऋणं दाप्यः”—अन्यमाश्रितम् अन्याश्रितम् मातृपितृ सम्बन्ध द्रव्यं यस्य असौ अन्याश्रितद्रव्यः। न अन्याश्रितद्रव्यः इति “अनन्याश्रितद्रव्यः”। “पुलहीनस्य रिक्थिनः ऋणं दाप्याः” इति सम्बन्धः। एतेषां समवाये क्रमशास्र पाठकमएव यथा—“रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः, तदभावे योषिद्ग्राहः, तदभावे पुत्र इति”। [समवाय is एककालावच्छेदेन प्राप्तिः= simultaneous attachment of all in a matter] ॥ [नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते, ‘न भातरो न पितरः, पुत्रा रिक्थहराः पितुः’ इति पुत्रेसति अन्यस्य रिक्थयहणासम्भवात्। योषिद्ग्राहोपि नोपपद्यते — न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद् भर्तौपदिश्यते’ इति मनुचनात्। तथा तद्धणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तम्, ‘पुत्रपौत्रैऋणं देयम्’ इत्युक्तत्वात्। “अनन्याश्रितद्रव्यं” इति विशेषणमित्य-नर्थकम्, पुत्रे सति द्रव्यस्य अन्याश्रयणासम्भवात्, सम्भवे च रिक्थग्राह इत्यनेतैव गतार्थत्वात्। “पुलहीनस्य रिक्थिनः” इत्येतदपि न व्यव्यम्। पुत्रे सत्यपि ‘रिक्थग्राह एव ऋणं दाप्यः’ इति स्थितम्। असति पुत्रे रिक्थग्राहः सुतरां दाप्य इति सिद्धमेव। अत्रोच्यते—पुत्रे सत्यप्यन्यो रिक्थग्राही सम्भवति क्लीवान्व-वधिरादीनां पुत्रत्वेषि रिक्थहरत्वाभावात्। तथा च क्लीवादीननुकम्य “भर्तव्यास्युः निरंशकाः” इति वक्षगति (sl. 140) ; तथा सर्वणापुत्रोप्यन्यायाहृत्तिर्न लभेत एकेषाम्” इति गौतमस्मणात्। अतश्च क्लीवादिषु पुत्रेषु सर्वसु अन्यायवृत्ते च सर्वणित्रे सति रिक्थग्राही पितृव्यततपुत्रादिः। योषिद्ग्राहोपि यथपि शास्त्रविरोधेन न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिवेदेः पूर्वपतिकृत-ऋणापकरणाधिकारी भवत्येव ।

[Objections here may be raised thus—that समवाय (conglomeration) of several रिक्थग्राहो is not possible, for the

son living brothers or others can't be रिक्थग्राही ! similarly योषिद्ग्राह is not legitimate here, for a सती can't have a second husband ; similarly to say—son is to pay debt is unreasonable for it is already said before in sl. 50 by “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्”। so also the adjective “अनन्याश्रितद्रव्यं” is useless here, a son living, ancestral द्रव्य can't go to others, if it goes to others then “रिक्थग्राह ऋणं दाप्यः” will include this payment of debt ; similarly “पुलहीनस्य रिक्थिन्” is also-superfluous here ; “रिक्थग्राह ऋणं दाप्य” will signify this : and it goes without saying that for a अपुत्र, “रिक्थग्राहः” will pay debt. But विज्ञानेश्वर says—this is not so ; and the significance of these sayings are such, sometimes a son living, and he being disabled, blind or dumb, रिक्थ वा पितृधन will go to others (though he will be entitled to maintenance) ; so also रिक्थ goes to other males and cousins, if the son of a सर्वणी रुदी is characterless ; so “रिक्थग्राही ऋणं दाप्यः” and “पुलहीनस्य रिक्थिनः” are significant even after saying “पुत्रपौत्रै ऋणं देयम्” (in sl. 50) ; the adj. अनन्याश्रितद्रव्य �implies moral obligation of paying ancestral debt by a सर्वणीपुत्र not having रिक्थ। Though सती is not entitled to a second marriage, still one marrying another's married wife by transgressing this prohibition, should pay this wife's or woman's debts, so it is said “योषिद्ग्राहस्तथैव च” here. And this second marriage of a woman of पुनर्मूँ and स्वैरिणी type is seen in राज्ञ and in लोकसमाज। So all the sayings are significant here and no objection of

superfluity canarise.]. “योषिद्ग्राहः”—यक्षतसूणा स्वैरिणी-नामन्तिमां गृह्णाति, यक्ष पुनर्भुवां तिसूणा प्रथमाम् गृह्णाति [योषिद्ग्राह refers to last kind of 4 स्वैरिणी and first kind of three पुनर्भुवां as detailed below ; taker of these is to give debt of these] । यथाह नारदः—परपूर्वाङ्गियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भुविधा तासां स्वैरिणीं तु चतुर्विधा । कन्यैवाक्षतयोनियोपाणिग्रहणदृपिता । पुनर्भुविधा प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मनिवेद्य खीगुरुभिर्था दीयते । उत्पन्नसाहसा अन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिंता । उत्पन्नव्याभिचारा ॥ असत्सुदेवरेषु खीवान्धवैयो प्रदीयते सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिंता ॥ खीप्रसूता वा प्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणीं तु सा ॥ कौमारं पतिमुतसञ्च्य यात्वन्यं पुरुषंश्रिता । पुनः पत्युर्घमायात् सा द्वितीया परिकीर्तिंता ॥ मृतेभर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत् परं कामात् सा तृतीया परिकीर्तिंता ॥ प्राप्ता देशात् धनक्रीता छुतपिण्डासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिंता ॥ अन्तिमा स्वैरिणीनां या प्रथमा च पुनर्भुवाम् । ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद् यस्ताः उपाश्रितः ॥” इति ॥

तथान्योपि योषिद्ग्राहक्षणापाकरणे अधिकारी तेनैव दर्शितः—“यातु सप्रधानैव ली सापत्या बान्यमाश्रयेत् । सोस्या दधाद्यं भर्तुरुत्सज्जेद्वा तथैव ताम्” । प्रकृष्टेन धनेन सहवर्तते इति सप्रधना ; बहुधनेति यावत् । तथा ‘अधनस्य शापुत्रस्य मृतस्य उपैति यः क्षियम् । ऋणं वोद्धुः सभजते, सैव चास्य धनं स्मृतम्’—इति पुत्रस्य पुनर्वचनं क्रमार्थम् ॥ [“अनन्याश्रितद्रव्य” इति बहुषु पुत्रेषु रिक्थाभावेषि अंशग्रहणयोग्यस्य एव ऋणापाकरणे अधिकारो नायोग्यस्य अन्वादेरित्येवर्मर्थम् । “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इत्येतदपि पुत्रपौत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णाति तदा ऋणं दाप्याः, नान्यथा इत्येवर्मर्थम् । पुत्रपौत्रौ च रिक्थग्रहणभावेषि दाप्यावित्युक्तम्, यथाह नारदः—‘क्रमादव्याहतं ग्राहं पुत्रैर्यत् ऋणमृदृतम् । ददुः पैतामहं पौत्रास्तचतुर्थाभिवर्तते’ इति सर्वं

निरवद्यम् ॥ यदा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तम् । पुत्राभावे योषिद्ग्राहः दाप्य इत्युच्यते । “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इति रिक्थशब्देन योषिदेवोच्यते ।” “सैव चास्य धनं स्मृतम्” इति स्मरणात् । “यो यस्य हरते दारान् स तस्य हरते धनम्” इति च ॥ ननु योषिद्ग्राहाभावे “पुत्रो ऋणं दाप्यः” पुत्राभावे योषिद्ग्राह इति परस्परविरुद्धम् । उभयसद्वावे न कश्चिद् दाप्य इति । नैष दोषः । अन्तिमस्वैरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भुविधाहिणः सप्रधनखीहारिणक्षाधावे पुत्रो दाप्यः पुत्राभावे तु निर्वनिरपत्य योषिद्ग्राही दाप्यः [योषिद्ग्राह is to pay debt in such circumstances ; thus there is no fault here] इति । एतदेवोक्तं नारदेन—“धनखीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं हरेत् । पुत्रोभासतोः खीधनिनोः खीहारीधनिपुत्रयोः” । धनखीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत् स ऋणभाग् पुत्रोभासतोःखीधनिनोः; खीच धनं च खीधनं, तेविर्येते ययोस्तौ खीधनिनौ । तयोः खीधनिनोरसतोः पुत्र एव ऋणभाग भवति । धनिपुत्रयो-रसतोः पुलपत्र ऋणभाग्, पुत्राभावे खीहारी इति विरोधाभासपरिहारः ॥ “पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इत्यस्यान्या व्याख्या—एते धनखीहारिपुत्रा ऋणं कस्य दाप्या इत्यपेक्षायाम् उत्तमर्णस्य दाप्याः, तदभावे तत्पुत्रादेः, पुत्राध्यभावे कस्य दाप्या इत्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते—“पुत्रहीनस्य रिक्थिनः” इति । पुत्राध्यहीनस्य उत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिस्तस्य रिक्थिनः दाप्याः । तया च नारदेन—“ब्राह्मणस्य तु यदेयं सान्वयस्य च नास्ति चेत् । निर्विषेत् तत् सकुल्येषु तदभावे अस्य वन्धुषु”—इत्यभिहितम् । ‘यदा तु न सकुल्याः स्युरं च सम्बन्धिवान्वयवाः । तदा दद्याद्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्सु अप्सु निक्षिपेत्’—इति नारदः ॥ ५१ ॥

CHARCHA

1. रिक्थग्राहः—रिक्थम् (प्रिधन or ancestral bequest here,) गृहातीति रिक्थ+ग्रह+धन् (by कर्मण्)=रिक्थग्राहः a taker or enjoyer of ancestral bequest. उक्त प्रयोज्य कर्म of दाप्यः । Similarly derive & perse योषिद्ग्राहः ।

2 अनन्याश्रितद्रव्यः--- Qual पुत्रः। आ+श्रि+कर्त्तरि=आश्रित gone to ; अन्य here refers to पितृमातृसम्बन्धिधन which is not one's own but got by inheritance. अन्यम् आश्रितम्--२८८। अन्याश्रितं द्रव्यं यस्य, वहु---। न तथा। If a son, does not get any पितृमातृसम्पर्कित धन, then out of moral obligation, he is to pay father's debt पितृऋण is to be given by son (पुत्र), पुत्राभावे by a पौत्र (cp पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम् sl 50) ; if पितृसम्पत्ति somehow devolves on another, or it is gifted to another, then रिक्थयाहः ऋण दाप्तः ; if पिता dies penniless, समर्थं son should give his debt—अनन्याश्रितपुत्रः ऋणं पाप्तः ; if पिता is पुत्रहोन then the heirs to his property (रिक्थिनः) will pay debt Thus there is no inconsistency here. See Mitakshara also.

we may also explain अनन्याश्रितद्रव्यः thus---आ+श्रि+कर्त्तरि कर्मणि =आश्रित possessed by anyother. अन्येन आश्रितम्, इतत्। तादृशं द्रव्यं यस्य, वहु। न तथा। A पुत्र enjoying पितृधन is to pay पितृऋण, first of all before it is disposed of. That is, पुत्र getting father's property, should pay it off immediately and even before disposing of it or before धनविभाग or धनदान &c. “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्” (sl. 50), and we have then here रिक्थायाहः ऋणं दाप्तः if it is another's due to gift etc ; then it is said that when debt should be paid by पुत्र, he is to pay by not disposing of the ancestral inheritance—or before partition or distribution of the same (if there be a will). Thus also there is no पुनरुक्ति or repetition here of prior sayings.— Even when father dies penniless, समर्थं son is to strive to pay it first of all leaving other works—he is to be a पुत्र

in the right sense of the word (पुत्राम्नो नरकात् त्रायते पितरं सुतः) ---he is to be a त्राता, this is to be his central 'motive' and work, this is to be his sole view (लक्ष्य), this is sole first object (like द्रविण, अर्थ, विभव)—he is to be अनन्याश्रितद्रव्य, unengaged in or by anything, taking this ऋणशोध as his best asset or best variety of द्रव्य। compare—

“द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु।

हिरण्यं द्रविणं दग्धनमर्थं-रैविभवा अपि ॥”---Aitareya

रिच (विरेचने)+थक्=रिक्थ। ऋच (शब्दे)+कृथक्=ऋक्थ। Both mean धन, specially पितृधन (ancestral asset)

3 Remark---some hold both रिक्थ and ऋक्थ mean पितृधन। So the reading ऋक्थिनः is also seen here. For deriv of रिक्थिनः (रिक्थ+इनि मत्वर्थे) see sl. 45 ante

52. Taking of ऋण, guarantorship and witnesship are improper by holders of undivided properties.

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रतिभाव्यगृणं साद्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ ५२ ॥

Prose—अथ भ्रातृणाम दम्पत्योः दितुः पुत्रस्य च एवाविभक्ते द्रव्ये प्रतिभाव्यं (विश्वासाङ्गीकर्त्तव्यं प्रतिनिधित्वं) ऋण (तथा) साद्यं न स्मृतम् (मन्त्रादिभिः) ।

Beng ভাইদের মধ্যে, স্বার্মীস্ত্রী মধ্যে, পিতা ও পুত্রের মধ্যে সম্পত্তি অবিভক্ত থাকিলে, তখন তাদের সহিত কেহ প্রাতিভাবা বা জামিন থাকা ব্যাপার, ঋণগ্রহণ ব্যাপার করিবেন না বা তাদের সাক্ষাৎ গ্রহণ করিবেন না। [কারণ জামিন ও সাক্ষী থাকিলে

अनेक समय अग्रेव उग्र धन दिते हय, उहा अवश्य देश खान उहा दिते वाक्य । अविभक्त सम्पत्ति एकुन अस्त्रविधाव मृष्टि करने ।]

Eng. When some object or property remain undivided among the brothers, husband and wife, also among father and son, then these men should not stand as bail or guarantor for others, nor those should not take loan from others, nor are their witness reliable or acceptable.

Mita. अधुना पुण्यविंशेषे मण्यग्रहणं प्रतिपेत्यन् प्रगङ्गादन्यदपि प्रतिपेत्यति । प्रतिभुवोभावः प्रातिभाव्यम् । ब्रातृणां दम्पत्योः पितापुत्रयोश्च “अविभक्ते द्रव्ये”— द्रव्यविभागान् प्राक् “प्रातिभाव्यमृणं साङ्घवं च न स्मृतं” मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिपिण्डं, साधारणधनन्तवात् ; प्रातिभाव्यसाक्षित्वयोः पक्षे द्रव्यात्मानत्वात्, मृणस्य चावश्यदेवत्वात् । एतच्च परस्रात्मनिष्यतिरेकेण ; धरस्परानुमत्या त्विभक्तानामपि प्रातिभाव्यादि भवत्येत्र । विभागादूर्धं परस्परानुमतिव्यतिरेकेणापि मवति [प्रातिभाव्य etc are prohibited, for धन of these are common with others ; and in case of suretyship or witnessing or debt, the partner-person's share may be expended away in the meantime ; thus is said if प्रातिभाव्य, ऋण etc be without the permission of co-shareers ; if there be avowed permission, then प्रतिभाव्य (suretyship) etc are possible of one having undivided property ; so after विभाग of धनसंपत्ति these can be be done (even without mutual permission)] ॥

ननु दम्पत्योर्विभागान् प्राक् प्रातिभाव्यादि प्रतिपेष्ठो न युज्यते, तये विभागाभावेन विंशेषानप्रवक्यान् । विभागाभावत्त्रापत्तम्भेन दर्शितः—‘जायापत्योर्न विभागो विष्टं’ । सत्यम् । श्रोतस्मात्तोऽप्तिसाध्येषु कर्मसु तत्फलेषु च विभागाभावो न पुनः सर्वकर्मसु द्रव्येषु वा [Now प्रातिभाव्यनिषेष before विभाग of husband and wife seems inconsistent, for their

विभाग being impossible, how can there be this restriction. Apastamha has said that there is no विभाग of husband and wife. Vijnanesherara says—this is true ; but this विभागाभाव is with respect to rites and results of sruti and smriti matters, and not with respect to all other works or articles] । तथा हि—“जायापत्योर्नविभागो विद्यते” इत्युक्तवा, किमिति न विद्यते इत्यपेक्षायां हेतुमुक्तवान्—“पाणियद्वाणाद्विसहत्वं कर्मसु, तथापुण्यफलेषु च” इति । हि यस्मात् पाणियद्वाणादारभ्य कर्मसु सहत्वं श्रूयते—“जायापती अग्निमादधीयात्म” इति । तस्मादाधाने सहाधिकारात् आधानसिद्धाप्तिसाध्यकर्मसु सहाधिकारः । तथा “कर्मस्मार्तं विवाहाद्वौ” इत्यादि स्मरणात् विवाहसिद्धाप्तिसाध्येषु कर्मसु सहाधिकार एव । अतश्चोभयविभाग्निरपेषेषु कर्मसु पूर्तेषु जायापत्योः पृथगेवाधिकारः सम्बद्धते । तथा पुण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्योः सहत्वं श्रूयते—“दिवि ज्योतिरजरम् आरभेताम्” इति । येषु पुण्यकर्मसु सहाधिकार स्तेषां फलेषु सहत्वं इति वोद्द्रव्यम् । न पुनः पूर्तानां भर्तुङ्गाया अनुष्ठितानां फलेषु अपि ॥ ननु द्रव्यस्वामित्वेषु सहत्वमुक्तम्, “द्रव्यपरिग्रहेषु च”, “नहि भर्तुः विप्रवासे नैमित्तिके दाने स्तेयमुपदिशन्ति” इति । सत्यम् । द्रव्यस्वामित्वं पद्मगा दर्शितमनेन, न पुनर्विभागाभावः । यस्माद् “द्रव्यपरिग्रहेषु च” इत्युक्तवा तत्रकारणमुक्तम् भर्तुः विप्रवासे नैमित्तिके अवश्यकर्त्तव्ये दानेतिथिभोजनभिक्षाप्रदानादौ हि यस्मात् स्तेयमुपदिशन्ति मन्वादयस्तस्मात् भाव्याया अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति, अन्यथा स्तेयं (theft) सग्रात् । तस्मात् भर्तुरिच्छया अपि द्रव्यविभागो भवत्येव, न स्वेच्छया । यथा वद्यति—“यदि कुर्यात्-समानांशान् पद्मगः कार्या समांशिकाः” इति ॥ ५२ ॥

CHARCHA

- प्रातिभाव्यम्—प्रति+भूकिप्=प्रतिभू । प्रतिभू is विवाहसाध्यकर्त्ता अतिनिष्ठि—a guarantor, a bailee for another. तस्य भाव इति

प्रतिभू+षष्ठ्=प्रातिभाव्यम् suretyship or guarantorship—
so we get. साक्षम्। “युणवचन-त्राक्षणादिभ्यः षष्ठ्”। उक्तकर्म of स्मृतम्।

A प्रतिभू, a साक्षी is sometimes to give money, and this कष्ट is अवश्यदेय ; so holders of undivided property are unfit for these ; for later on their property etc may be nullified, expended or moribund.

53. Thus now varieties of प्रतिभू are being stated here.

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते ।

आदौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ५३ ॥

Prose—दर्शने (आनयनेन प्रदर्शनब्यापारे) प्रत्यये (विश्वासब्यापारे) दाने (धनदाने) प्रातिभाव्यं विधीयते । आदौ (दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ) वितथे (असत्यब्यापारे सति) दाप्यौ (राजा उत्तमर्णस्य सम्बन्धे धनं दाप्यौ) । इतरस्य (दानप्रतिभुवः) सुता अपि धनं राजा दाप्याः ।

Beng. অভিযুক্তকে বিচারালয়ে আনাইয়া দেখাইয়া দিবার জন্য, কোন বিষয়ে বিশ্বাস উৎপাদন জন্য, এবং ধনদান বিষয়ে অগ্রের জন্য জামিন থাকার দরকার হয়। তথাদে আম্বু দ্রুই বিষয়ে অর্থাৎ আনাইবাব ও বিশ্বাসোৎপাদন জন্য জামিনের দর্শনাভাবও বিশ্বাসভঙ্গ-ঘটিলে, রাজা জামিনদাবকে দিয়া উত্তর্ণকে ধন দেওয়াইবেন। আর ধনদান বিষয়ে অধমণঁ খণশোধ করিতে না পারিলে, জামিনদাব বা প্রতিভূ এমন কি অঘোজনস্থলে প্রতিভূপুত্রও সেই খণ দিতে বাধ্য থাকিবে।

Eng. A guarantor is required in the matter of bail (i. e., in producing and showing the accused in the court), in the matter of producing confidence in an act, and in the

matter of advancing debt ; in case of failure in the first two above cases, the guarantor is to pay penalty or money involved therein ; and in the case of giving debt, a guarantor and even a guarantor's son is liable for the sum to be given to the creditor.

Mita—अधुना प्रातिभाव्यं निरूपयितुमाह—प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेणसह समयः (प्रतिभू is a guarantor ; प्रातिभाव्य is understanding with a person to create confidence) । तच्च विषयभेदात श्रिधाभिधते—यथा, “दर्शने”—दर्शनापेक्षायाम्, एन दर्शयिष्यामि इति । “प्रत्यये”—विश्वासे, “मम प्रत्ययेनास्य धनंप्रयन्त्र, नायं त्वां बञ्चयिष्यते, यतोमुक्तस्य षुत्रोयम् उर्वराप्रायाभूरस्य, ग्रामवरोस्यास्तीति । “दाने”—यद्यदे न ददाति तदानीमहमेवदास्यामीति । “प्रातिभाव्य” विधीयते इति प्रत्येक सम्बन्धते । “आदौ” तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ । “वितथे” अन्यथाभावे अदर्शने विश्वासब्यभिचारे च राजा दाप्यौ । प्रस्तुतः धनमुत्तमर्णस्य दाप्यौ । “इतरस्य” दानप्रतिभुवः “सुताऽपि दाप्याः” ॥ [वितथे इत्येव शास्त्रে न निर्धनत्बेन वा अधमणे अप्रतिकुर्वति “इतरस्य सुता अपि” इति बदता पूर्वयोः सुता न दाप्या इत्युक्तम् । ‘सुता’ इति बदता “न पौत्रा दाप्या” इति दर्शितम्] ॥

CHARCHA

1. दर्शনे—द्वा+णिच् लुग्ट् i.e. (here) in the matter of producing an accused person in court (as in a bail-case), विषयाधि हमी ।

2. प्रत्यये—in creating confidence in some transaction ; दाने is the matter of giving loan of money. अधि हमी as noted above.

3. वितथे—coustrue वितथेसति आदौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ । construe—वितथेसति आदौ धनादिकं दाप्यौ ॥ इतरस्य दानविषयस्य सुता अपि धनादिकं दाप्याः—see Mitak.

54. Procedure when these three are dead.

दर्शनप्रतिभूयत्रमृतः प्रात्ययिकोपि वा ।
नतत्पुत्रा ऋणं ददुः ददुर्दानाय ये स्थिताः ॥ ५४ ।

Prose---यत्र (प्रातिभाव्ये) दर्शनप्रतिभूः, प्रात्ययिकः (प्रत्ययावस्थितः प्रतिभुः) वा मृतः, तत्र तत्पुत्रा ऋणं (तत्संक्षिष्टं ऋणधनं) न दद्युः । किन्तु दानाय (दानविषयमभिलक्षण) ये प्रतिभुवःस्थिता ते ऋणं (धनं) दद्युः ।

Beng—যিনি দর্শনাপাবে অতিভূ বা সিনি প্রত্যয় বাপাবে অতিভূ তাও মৃত ইলেন, পুত্রগণ পিতার অতিভূতসংশ্লিষ্টধন দিতে বাধা থাকিবেন আ। কিছি ধনদানবাপাবে অতিভূর মৃত্যু ইলেও পুত্রেরা তৎসংক্রান্ত মূলধন দিবেন।

Eng. If a guarantor in the matter of producing an accused in the court dies, or the same in the matter of trust dies, his sons will not be liable for money involved therein; but if a guarantor in some monetary transaction (of loan) is dead, his son too will pay the original money involved in this.

Mita---एतदेवस्पष्टीकर्तुमाह---“यदातु दर्शनप्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूः दिवंगतः, तदा तयोः पुत्राः प्रातिभाव्यायातं पैतृकमृणं न ददुः” । ये तु दानाय स्थिताःप्रतिभुवः दिवंगतास्तेषां पुत्रादद्युः” न पौत्राः । तेच मूलमेव दद्युः न च वृद्धिम् । “ऋणं पैतामहं” पौत्रः प्रातिभाव्यागतंसुतः । समं दद्यात् तत्सुतौ मुन दाप्यौ इति निश्चयः”—इति व्यासवचनांत् ॥। प्रातिभाव्यव्यतिरिक्तं पैतामहमृणं पौत्रः समं यावदगृहीतं तावदेव दद्यात्त्रवृद्धिम् ॥। तथा तत्सुतोपि प्रातिभाव्यागतं पितृपूत्रमृणं समेव दद्यात् । तयोः पौत्रपुत्रोः मुनौ प्रपौत्रपौत्रो अप्रातिभाव्यागतं प्रातिभाव्यागतं वा ऋणं यथाक्रमगृहीतधनौन दाप्याविति । यदपिस्मरणम्—“खादकोवित्तहीनः स्वातलमङ्को वित्तवान् यदि । मूलंस्य

भवेदेयं न हृदिं दातुमर्हति” । लग्नको यदि वित्तवान् मूलस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् ॥। यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा वन्धकं पर्याप्तिं गृहोत्त्वा प्रतिभूर्जातस्तत्र तदपुत्रावपि तस्मादेव वन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं ददुररेव । यथाह कात्यायनः—“गृहोत्त्वा वन्धकं यत्र दर्शनेस्यस्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्माद् दाप्यः स्यात्मणं सुसः” दर्शनप्रहणं प्रत्ययस्योपलक्षणम् । विना पित्रा=पितरिप्रते दूरदेशं गते सति वा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

CHARCHA

1. प्रात्ययिकः---प्रत्यये (प्रत्ययव्यापारे) भव इति अध्यात्मदित्तात् ठज्=प्रात्ययिकः one concerned in प्रत्ययव्यापार । Nom to मृत ॥

2. दानाय---कर्मणि इर्थी by the rule “किञ्चार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” । दानमभिलक्षणस्थित इति=दानायस्थितः । The reading दानाय यः स्थितः is also seen here but it does not agree with ददुः ।

55. Direction is case of many guarantors in a matter.

वहवः सुर्यदि स्वांशैर्ददुः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥ ५५ ॥

Prose---यदि वहवः प्रतिभुवः स्युः तदा धनं (देयमृणं धनं वा) स्वांशैः ददुः । एषु एकच्छायाश्रितेषु (सत्सु, एकमेव अधमणीश्रितेषु सत्सु) धनिकस्य उत्तमणीस्य यथारुचि एकः दद्यात् (तस्य रुच्यनुसारेण यमेव प्रतिभुवं प्राप्य धनं याचेत्, स एव दद्यात् इत्यर्थः) ।

Beng—যদি এক ব্যাপাবে বছ জামিন থাকে, তবে দেয় ধনান্তি অংশামূলাবে ভাগের হাতে অত্যোকে দিবে । আবাব একটী অক্ষরণকে আশ্রয় করিয়াই অনেক অতিভূ ইলেন ধনিক (উভয়র্থ) যদি ইচ্ছা করেন ‘আমি এই বাড়ির নিকটে ইলেতেই প্রাপ্য ধন নইব’ তবে সেই বাড়িই সংজ্ঞ দিবে, অংশামূলাবে নহে ।

Eng. If there be many guarantors in a self same transaction, then each one will pay as per his own respective share (got by division); or if each one of these guarantors stand under the same causal shade of one debtor, the creditor may realise his due from anyone of them if he so desires.

Mita—यस्मिन् अनेकप्रतिभूसम्भवस्तत्रकथं दाप्यस्तत्राह—‘यदेवकस्मिन् प्रयोगे हौ वहवो वा प्रतिभुवः स्युः तदा तद्गणं संविभज्य स्वांशेन ददुरः। ‘एकच्छायाश्रितेषु’ एकस्याधर्मण्स्य छाया साध्यं, तत्राश्रिता “एकच्छायाश्रिताः”। अधमणो युथा कृतलदब्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोपि प्रत्येकं कृतलदब्य-दानाय स्थिताः। एवं दर्शने प्रत्यये च। “तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषं सन्तु धनिकस्य” उत्तमर्णस्य ‘यथारुचि’ यथाकामम्। अतश्च धनिको वित्तादपेक्षायां स्वार्थं यं प्रार्थयते स एव कृत्लं दाप्यः, नांशतः। एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिदेशान्तरं गतस्तत् पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः। मृते तु कस्मिंश्चित् तत्सुतः स्वपित्रं शम् अवृद्धिकं दाप्यः। यथाह कात्यायनः—“एकच्छायाप्रविष्ठानां दाप्या यस्तत्र द्विगते। प्रोपिते तत्सुतः सर्वं पित्रंशं मृते समम्॥५॥

CHARCHA

1. स्वार्थः—स्वस्य अश्वः, इत्त। तैः। करणे इया।
2. एकच्छाया &c—एकस्य (अधमण्स्य) छाया (साध्यम्, स्वरूपम्)। एकच्छायाम् आश्रिताः, इत्त। तेषु। qual. एषु (wh. has भावे उमी)। यथारुचि=अव्ययीभाव—Adverb।

56. A debtor will pay twice as much as is openly paid by a prati�u।

प्रतिभूर्द्धिपितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम्।

द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकस्तस्य तद् भवेत्॥५६॥

Prose—(यत्र) धनिनः (उत्तमर्णस्य सन्वन्धे), प्रतिभूर्द्धित धनम् प्रकाशं (लोकसमक्षं) राजा दापितः स्यात्। तत्र अणिकैः (अधमणेः) तस्य (प्रतिभुवः सन्वन्धे) तत् धनं द्विगुणं प्रतिदातव्यं भवेत्।

Beng. येथाने दानप्रतिभूतके दिग्गा लोकसमक्षे, उत्तमर्णके बाजा धन देखाइবেন, যেখানে ধনিক অধমর্ণ সেই ধনের দ্বিগুণ ধন অভিভূতকে দিতে বাধা থাকিবে।

Eng. If in a matter a guarantor is to give money openly before many persons as per order of the king, then the debtor is to pay him twice as much.

Mita—प्रतिभावे कृणदानविधिगुत्तवा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह—“यद्दद्व्यं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा” धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राजा “धनिनो दापितो”, न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम्। यथाह नारदः—“यं चार्थं प्रतिभूदधात् धनिकेनोपपीडितः। अणिकस्तं प्रतिभूवे द्विगुणं प्रतिदापयेत्” इति ॥ “अणिकैरधमणेस्तस्य प्रतिभुवस्तदद्व्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात्”। तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम्; वचनारम्भ-सामर्थ्यात्। एतच्च हिरण्यविषयम्। [This द्विगुण दान has no reference to time limit, it is to be given forthwith or without delay; for the very statement here indicates this; the वचन is with regard to हिरण्य or wealth--see next] ॥

ननु इदं प्रतिभूर्द्धिपितो वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति; तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमावाधेनाप्नुपद्धते। यथा जातेष्विधानं शुचित्वावाधेन अपि, च सद्यः सवृद्धिक-दानपक्षे पशुखणां सद्यः सन्तत्यभावात् मूलदानमेव प्राप्नोति इति—तदसत्; “बख्धान्त्यहिरण्यानां चतुर्लिङ्गद्विगुणा परा” (sl. 39 ante) इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेः द्वैगुण्यमात्रविधाने चेद् वचनमनर्थकं स्यात्। पशुखणाश्च कालक्रमपक्षेषि सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव [If it is argued—that प्रतिभूर्द्धिपितः etc only enjoins द्वैगुण्यदान and that is

possible without reference to time-limit as well, just as doing of जातेषि (जात rites etc) can be done without any clash with शुचित्व । e, can be done in अशुचिकाल even ! moreover if सद्यःसृष्टिकदान is held here, then पशुली having impossibility of सद्यः सन्तति, only मूलधनदान comes in, then we say this is not so---it is a bad reasoning. In the sl. 39 "वस्त्रधात्यहिरण्यानाम्" द्वैगुण्य etc is established by कालक्रम, so again द्वैगुण्यविधान becomes superfluous if सद्यःदान is not adopted ; and in case of कालक्रमपक्ष even of पशुली, स्वरूप वा मूलदान is to be adopted if पशुली gets no issue ; so Mitakhara says that द्विगुणदान is to be adopted without ref. to कालक्रम । वचनारम्भ सामर्थ्यात्—see below also].

यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा सन्ततिरपि सम्भवत्येव । यदा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यन्तीति न किञ्चिदेतत् ॥ अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतं (suretyship is due to affection), अतश्च प्रतिभूवादत्तं प्रीतिदानमेव । न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्रागृद्धिरस्ति, यथाह नारदः—“प्रीतिदत्तं च यत्किञ्चित् वर्धतेन त्वयाचितम् । याज्यमानमदस्तं चेत् वर्धते पञ्चकं शतम्” इति । अतश्चास्य प्रीतिदत्तस्य अथाचित्स्यापि दानदिवसादारभ्य यावद्द्विगुणं कालक्रमेणवृद्धिः इत्येन वचनेनोच्यते इति । तदप्यसत् । अस्यार्थस्य अस्माद्वचनादप्रतीतेः । द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते । तस्मात् कालक्रममनपेक्षैऽव द्विगुणं प्रतिदातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुधूक्तमस्माभिः ॥ ५६ ॥

CHARCHA

1. दापितः—दा+णिच्च+क्त कर्मणि । उक्त प्रयोज्यकर्म is प्रतिभूः । At first प्रतिभूः (धनिनः सम्बन्धे) धनं दापति, becomes in णिच्च--राजा

प्रतिभूवं धनं दापयति । In voicech, it is राजा प्रतिभूः धनं दाप्यते वा दापितः etc as here.

2. ऋणिकेः—ऋणमस्ति अस्य इति ऋणिक with मत्वर्थीय ठन् by “अत इनिठनौ”, उक्तकर्स of प्रतिदातव्यम् ॥ धन+ठन्=धनिक like ऋणिक here ; also as in अधमर्णिक उक्तमर्णिक before.

57. Exception of this द्विगुणदान in following cases.

सन्ततिः स्त्रीपशुस्त्रेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा ॥ ५७ ॥

Prose—स्त्रीपशुस्त्रतिरेव दाप्यः ; धान्यं त्रिगुणमेव दाप्यः, वस्त्रं चतुर्गुणं दाप्यः तथा रसः (तैत्रादयः) अष्टगुणः (दाप्यः) इति प्रोक्तम् ।

Beng—গাড়ী অভূতি শ্রীপশুর অধমর্ণ, এই শ্রীপশুদাতার প্রতিভূকে সবৎসন্নিপশুমাত্র দিবে । ধান্যের অধমর্ণ প্রতিভূকে তিনগুণ ধান্য দিবে । বস্ত্রের অধমর্ণ চতুর্গুণ এবং ঘৃতটেলাদি রসদ্বয়ের অধমর্ণ শুতটেলাদি আটগুণ (শাহা চৰম ইক্ষিঙ্গপে বলা আছে—) তাহাই দিবে ।

Eng—In case of female cattle, the debtor is to pay female cattle along with the calf to the guarantor ; thrice as much in case of paddy, four times in case of cloth and eight times in case of liquid substances like oil, ghee etc, (to the guarantor).

Mita—प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्ते अपवादमाह (exceptions of द्वैगुण्य is being enumerated here)—हिरण्वद्वैगुण्यवत् कलानादरेष्व श्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्धया दाप्याः । शोकस्तु व्याख्यगत एव ॥ यस्यद्रव्यस्य यावतीवृद्धिः पराकाषोक्ता तद् द्वयं प्रतिभूदत्तं खादकेन तयावृद्धया सह कालविशेषमनपेक्षैऽव सद्यो दातव्यमिति तातपर्यायः [The debtor (खादक)

is to pay without delay, given by प्रतिभू on his behalf, at the respective stated maximum rate of interest without reference to time limit. This is the purport here]]

यदातु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने काले अधमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं दातब्यम् । तत्रयदि तं दर्शयति तदामोक्तव्यः, अन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः । “नष्टस्याण्वेषणार्थं” तु दाप्यं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौदर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्यदितं नैवदर्शयेत् । निवन्धं दापयेत् तु प्रेतेचैप विधिः स्मृतः—इति कात्यायनवचनात् ॥ उप्सके विशेषनिषेधश्च तेनवोक्तः—“न स्वामी न च वैश्वतः स्वामिनाधिकृतस्तथा ; निरुद्धद्विष्टारन्वै तं दिव्यधर्शचैवनकवन्ति ॥” नैव रिक्धी न मित्रं च न चैवात्यन्तवासिनः । राजकार्यनियुक्ताथ येच प्रव्रजिता नराः । न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे न तत्समम् । जीवन्वापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्तकः ॥ नाविकाय प्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति” इति । सन्दिधः अभिशस्तः । अत्यन्तवासिनः नैषिकव्रह्माचारिणः—इति प्रतिभूविधिः ॥ ५७ ॥

धनप्रयोगे द्वौविश्वासहेतु—प्रतिभूः आधिक्ष । यथाहनारदः—“विश्राम्भहेतु द्वावल प्रतिभूराधिरेव च” । तत्र प्रतिभूनिरूपितः । इदानीम् आधिनिरूप्यते । [In matters of धनदान वा धनप्रयोग वा ग्राणदान two things can create confidence of an उत्तमर्ण—namely first प्रतिभू (guarantor), secondly some आधि वा mortgaged matter or property or article, प्रतिभू is before stated, now आधि (आ+धा+कि कर्मणि) is being stated—] आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेन उत्तमर्णोधिक्रियते । आधीयते इति आधिः । य च द्विविधः—कृतकालः, अकृतकालश्च । पुनश्चैकरो द्विविधः—गोप्यः भोगश्च । यथाह नारदः—“अधिक्रियते इत्याधिः स विहोयो दिलक्षणः । कृतकालोपनेयश्च यावदेयोचतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोगप्रस्तर्थैव च”—इति ॥ कृते काले आधानकाले एवामुस्मिन्काले दीपोदसवादौ “मयाथमधमणिकोमोक्तव्यः अन्यथा

तवैवाधिर्विषयति” इत्येवं निश्चिते काले उपनेय आत्मसमीप नेत्रब्यः मोचनीय इत्यर्थः । देयं दानम् । देयमनतिकम्य यावदेयम् । उधतःनियतः स्थापित इत्यर्थः । यावदेयमुधतः यावदेयोधतः । गृहोत्धनप्रत्यपणीवधिः अनिलपित काल इत्यर्थः । गोप्यः=रक्षणीयः ॥ ५७ ॥

[आधि is plawcing of some द्रव्य as pledge or pawn or mortgage to a उत्तमर्ण (creditor) by a debtor (अधमर्ण), in exchange of money taken. In short, that which is pledged is आधि । It is of two types—(1) that for a limited time (2) that without any time—limit ; each of these two again are subdivided into (1) what is गोप्य वा रक्षणीय (to be protected), (2) what is भोग्य (to be enjoyed) ; in total then we have 4 types of आधि].

58. Details of आधि—Its transference etc.

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते ।

काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥ ५८ ॥

Prose—धने द्विगुणे सति आधिः प्रणश्येत् यदि न मोक्ष्यते (अधमर्णेन) ; काले (निर्दिष्टकाले व्यतीते सति) कालकृतः आधिःनश्येत् । फलभोग्यः आधिः (क्षेत्रारामादिः) न नश्यति ।

Beng—যে ধন আধি বাধিয়া অধমর্ণকে ধার দেওয়া হইয়াছে, তাহা যদি সূদসহ দ্বিগুণ হইয়া যায়, এবং ইত্যাবসরে অধমর্ণ তাহা ছাড়াইতে না পারে, তাহা হইলে, এই আধিতে অধমর্ণের স্বত্ত্ব নষ্ট হইবে । তখন ইহা উভয়র্ণের স্বত্ত্বে আধিবে । কৃতকাল (নির্দিষ্ট সময় কাল) আধি, কাল উভোর্ণ হইলে, উহার স্বত্ত্ব নষ্ট হইবে (উহা উভয়র্ণের হইবে) ; কিন্তু ফলভোগ্যসূক্ষ ভূমি, বাজি উদ্ঘান প্রভৃতি যে আধি, তাহার বির্দিষ্টকাল উভীর্ণ হইলে ও স্বত্ত্ব নষ্ট হইবে না ।

Eng.—If the pledge-money on some द्रव्य reaches twice as much (with interest) and the debtor is not able to clear it, then the pawned article will by right go to the creditor ; similarly pawn for a fixed period will be lost and by right will go to the creditor when the period expires and it is not cleared ; but enjoyable immovable mortgaged (property as gardens etc) will not usually be lost even if the fixed period is over (for the creditor in this case enjoys the products thereof) [Comp.—“भोगस्याधे चिरकालावस्थानेपि आधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति”]

Mita—एवं चतुर्दिवस्याधे विशेषमाह—प्रयुक्ते धने “स्वकृतयावृद्ध्या कालक्रमेण” द्विगुणीभूते यदि आधिरथमर्णेन द्रव्यदानेन मोक्षगते, तदा नश्यति” ; अधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुरेव स्वं भवति । कालकृत्=कृतकालः (“आहिताभ्यादिषु पाठात्” कालशन्दस्य पूर्वनिपातः) “स काले निरपिते प्राप्ते नश्यते” द्वैगुण्यान् प्राग् उर्वः वा । “फलभोगः” फलभोगं य दस्यासौ ‘फलभोगः’ क्वाचारमादिः । स कदाचिदपि ह न नश्यति । कृतकालस्य गोपयन्ते च तनकालानिकां नाग उक्तः—“कांन कालकृतो नश्यन्” इति । अकृतकालस्य भोगस्य नाशाभाव उक्तः—‘फलमोक्षयोन नश्यतीति’ इति । पारिशेष्यात् “आधिः प्रणश्येत्” इत्येतत् अकृतकाल-गोप्याधिविषयमवतिष्ठने । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरपितकालानिकान् च विनाशे, चतुर्दशिवसप्तीक्षणः कर्त्तव्यम्, वृहस्पतिवद्वनान्—“हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधेः । वन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहः प्रतीक्षय च । तदन्तरा धनं इत्वा अशी वन्धकमाप्नुयात्” इति ॥

नन्वाधिः प्रणश्येत् इत्यनुपत्तम् । अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतो दर्शनविक्रयादेः अभावात्, धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतिव्यक्तयादेरभावात्, गनुवचनविरोधात्—“न चाधेः कालसंरोधात् निसर्गेऽस्ति, न च विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिवेधात् धनिनः स्वत्वाभावो गम्यते । उच्यते [The answer to the above antiargument will be this]—आधीकरणेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तिरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः, उत्तर्मर्णस्य चात्यन्तिकं सत्वं भवति [आधीकरण “itself is a kind of स्वत्वनिवृत्ति with some reservation ; but the saying “आधिःप्रणश्येत्” declaros complete स्वत्वनिवृत्तिः of अधमर्ण & स्वत्वासि of उत्तर्मर्ण] । न च मनुवचनविरोधः (and “आधिःप्रणश्येत्” does not go against मनुवचन too) ; यतः मनुः “न त्वेवाधौ सोपकारे क्रौसीदोऽवृद्धिमाप्नुयात्” इति । भोग्याधिः प्रस्तुत्य इदमुच्यते—“न चाधेः कालसंरोधात् निसर्गेऽस्ति विक्रयः” इति । भोगस्याधेः चिरकालावस्थानेपि आधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति । इहापुरकः “फलभोग्यो न नश्यतीति” । गोपयाधौ पृथगारव्यं मनुना—“न भोक्तव्योवलाद आधिभुज्ञाने वृद्धिमुत्सुजेत्” । इहापिवक्षपते “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति” । “आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे” इति गोप्याधिः प्रत्युच्यते—इति सर्वमविस्त्रम् ॥ ८ ॥

संरोधः कालसंरोधः चिरकालमवस्थानं, तस्मात् कालसंरोधात् चिरकालावस्थानात् आप्रेन निसर्गः अस्ति, नान्यत्राधीकरणमस्ति, न च विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिवेधात् धनिनः स्वत्वाभावो गम्यते । उच्यते [The answer to the above antiargument will be this]—आधीकरणेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तिरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः, उत्तर्मर्णस्य चात्यन्तिकं सत्वं भवति [आधीकरण “itself is a kind of स्वत्वनिवृत्ति with some reservation ; but the saying “आधिःप्रणश्येत्” declaros complete स्वत्वनिवृत्तिः of अधमर्ण & स्वत्वासि of उत्तर्मर्ण] । न च मनुवचनविरोधः (and “आधिःप्रणश्येत्” does not go against मनुवचन too) ; यतः मनुः “न त्वेवाधौ सोपकारे क्रौसीदोऽवृद्धिमाप्नुयात्” इति । भोग्याधिः प्रस्तुत्य इदमुच्यते—“न चाधेः कालसंरोधात् निसर्गेऽस्ति विक्रयः” इति । भोगस्याधेः चिरकालावस्थानेपि आधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वं नास्तीति । इहापुरकः “फलभोग्यो न नश्यतीति” । गोपयाधौ पृथगारव्यं मनुना—“न भोक्तव्योवलाद आधिभुज्ञाने वृद्धिमुत्सुजेत्” । इहापिवक्षपते “गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति” । “आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे” इति गोप्याधिः प्रत्युच्यते—इति सर्वमविस्त्रम् ॥ ८ ॥

CHARCHA

1. प्रणश्येत्—प्र+नश+लिङ्गात् । Here cerebral ण comes by the rule “नशेःपान्तस्य” for here we have no ण । See also प्रनष्ट ante. Nom. आधिः ॥ द्वैगुणी अस्य, बहु । And धने (with आवे उमी) refers to गोपय (रक्षणीय) अकृतकाल आधिः ॥

2. मोक्षगते—मुच+लृटस्यते कर्मणि । Agrees with उक्तकर्म—आधिः ।

3. कालकृतः—कालः कृतः यस्मिन्, बहु । Qual. आधिः । Both कृतकालः and कालकृतः are correct by the rule ‘बाहिताभ्यादिषु’ । ..

Bhattoji here says “आकृतिगणोयम्” so usages like कालकृत, प्रभुपुरस्कृत etc are defended though not in the list. So the reading here strictly (in Mitakhara) should not be “आहिताप्तगदिषु पाठात कालशब्दस्य पूर्वनिपातः ‘but’ आहिताप्तगदेराकृतिगणत्वात् कालशब्दस्य पूर्वनिपातः”। कालं (कालं व्याप्त) कृतः also correct by the rules “कालाः” and “अत्यन्तसंयोगेच”। This refers to both कालकृत गोप्य and भोगर आधिः। अकृतकालफलभोगस्य आधिः नाशाभावः।

4. फलभोगः—भूज+ण्यत्=भोगम् to be enjoyed. See the rule “भोज्यं भक्षेण” hero ; and Bhattoji under this rule says “भोगमन्यत्”। फलं भोगं यस्य, वहु—। Qual आधिः।

59, No interest in गोप्याधिभोग etc, but it should be kept in tact.

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेथ हापिते ।

नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृताद्यते ॥ ५६ ॥

Prose—गोप्याधिभोगे वृद्धिः नो (न स्यात्) तथा सोपकारे (उपकारकारिणि वलीवद्दर्दौ) अपि हापिते (हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते आधै) न वृद्धिः स्यात्। नष्टः (आधिः) देयः (पूर्ववत् कृत्वा देयः), विनष्टः (अत्यन्तमेव नाशंप्राप्तः) आधिः देयः (मूल्यादिद्वारेण देयः), दैवराजकृतात् (ताद्वा-विनाशात्) च्छते आधिः देयः।

Eng—गोप्य अर्थात् ब्रजगीय आधि (ब्रजकीद्वय, येमन तामारकड़ा अङ्गुष्ठि) उच्चरण भोग करिते थाकिले सून दिते हैं ना, तेमनि उपकारयूक्त भोगा बनोवदानि आधितेओ सून दिते हैं ना। व्यवहारकाले आधि विकृत वा नष्टे हैं तात्र शूल

दिते हैं वे। एकेवारे नष्टे हैं शूलानि वारा कृतिपूरण दिते हैं वे। किञ्च दैव (अग्नादि जग्त) वा ब्राह्मविक्षेप जग्त आधिः नष्टे हैं शूलानि दिते हैं वे ना।

Eng.—No Interest with run on protectable pawn as copper cauldron etc, if used ; so also there will be no interest on benefactory enjoyable pawn like cattle even if used and made weak ; but if it is broken, then it should be mended ; if completely destroyed then its price is to be given as compensation ; but this should not hold good if the loss be due to divine dispensation or due to revolution.

Mita—किञ्च ‘गोप्याधेः’ ताम्रकटाहादेः ‘उपभोगे’ न वृद्धिः भवति । अल्पेयत्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हात्या, समयातिकमात् । तथा ‘सोपकारे’ उपकारकारिणि-बलीवद्दर्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके ‘हापिते’ हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते “नोवृद्धिः” इति सम्बन्धः । ‘नष्टो विकृति गतः ताम्रकटाहादिशिल्दभेदनादिना, पूर्ववत्कृत्वादेयः। तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत्, पूर्ववत्कृत्वादेयः। उपभूक्तोपिनेद् वृद्धिरपि हातव्या। भोग्याधिर्यदिनष्टस्तदा पूर्ववत्कृत्वादेयः। वृद्धिसद्वावे वृद्धिरपि हातव्या : ‘विनष्टः’ आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः। सोपि देयो मूल्यादिद्वारेण। तदानेसवृद्धिकं मूल्यं लभते धनी। यदा न ददाति तदा मूलनाशः। ‘विनष्टे मूलनाशः स्याद् दैवराजकृताद्यते’ इति नारदवचनात्। “दैवराजकृताद्यते”—दैवम् अग्नुग्रदकदेशोपम्बादि । दैवकृताद् विनाशाद् विनाश, तथा स्वापराधरहितात् राजकृतात् ॥ दैवराजकृतेतु विनाशे सवृद्धिकं मूलयं दातव्यमधमर्णेन, ‘आध्यन्तर’ वा (In दैवकृत वा राजकृत आधिनाश, the debtor is to pay both ‘Interest and मूल वा capital ; or a new आधि is to be kept)। यथाह—“स्रोतसाप्तह्ने लेत्रे राजा

चैवापहारिते । आधिरन्योथ कर्तव्यो देयं वा धनिने धनम्” इति । तत्र “स्रोतसापहृत” इति दैवकृतोपलक्षणम् ॥ ५६ ॥

CHARCHA

1. गोपत्राभि etc—गुपरक्षणे+यत्=गोप्यम् protectable. अधिः वा भावे ५मी ।

2. सोपकारे—उपकारेण सह वर्त्तमाने । Q. आधौ understood.

3. हापिने—हात्यागे+णिच+क्त कर्मणि । If rendered व्यवहारायोग्य । Even in सद्वृद्धिक भोगग्राधि, there will be no interest if rendered व्यवहारायोग्य by use.

4 दैव etc—ऋतेशब्दयोगे ५मी । दैवं च राजा च । ताम्यां कृतात् । See also Mitakshara and note therein on दैवकृते वा राजकृते आधिनाश etc.

60 आधिः consummation is by उपभोग ।

आधेः स्वीकरणात् मिद्दी रक्षयमाणोप्यमारताम् ।

यातश्चेदन्य आधेयो धनभागवा धनी भवेत् ॥ ६० ॥

Praso—आधेः (गोप्यसर भीम्यस्य आधेः) स्वीकरणात् (उपभोगात्) सिद्धिः (आधिग्रहणसिद्धिः) भवति । आधिः (यज्ञेन) रक्षयमाणोपि यदि असारतां (अविकृत एव असारतां) यातः, तदा अन्य आधिः आधेयः कर्तव्यः (स्थापितव्योवा), वा धनी धनधाग् भवेत् (धनिने धनं देयमित्यर्थः) ।

Beng—गोप्य एवं भोगा आधिः उपभोग द्वारा संष्ठिक प्रतिपक्ष वा प्रमाणित हय । आधिः सयज्ञे रक्षित हईले ओ यदि विकृत ना हईयाहै काले असार हईया याय, तबे अथर्व अनु आधिः स्थापन करिबे अथवा धनीके (उत्तर्मण्डके) सूदसह प्राप्य धन दिबे ।

Eng—A pawn is consummated and proved by its enjoyment or use ; if a pawn becomes useless in time even if well cared or protected, then the debtor is to place another pawn instead ; or he is to pay the debt (with interest) to the creditor,

Mita—अपि च ‘आधेः’ भोगस्य गोप्यस्य च ‘स्वीकरणात्’ उपभोगात् आधिग्रहण“सिद्धिर्भवति” । न साक्षिदेख्यादिमात्रेण नाप्युदेशमात्रेण । यथाह नारदः—आधिस्तु द्विविधः प्रेक्षो जड्मः स्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभय स्यापि भोगे यद्यस्ति नान्यथा’ । अस्य च फलम्—‘आधौ प्रतियहे क्रोते पूर्वातु वलवत्तरा’ इति । या स्वीकारान्ता क्रिया सापूर्वा वलवती, स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न वलवती ॥ स आधिः प्रयत्ने रक्षयमाणोपि कालवशैन “यथसारताम्” अविकृत एव सद्वृद्धिकमूलग्रद्वग्राप्यासतां “गतः तदा अन्य आधिः कर्तव्यः धनिने वा धनं देयम्” ॥ “रक्षयमाणोप्यसारताम्” इति वदता आधिः प्रयत्ने रक्षणोपो धनिना इति (अत्र) शापितम् ॥

CHARCHA

1. स्वीकरणात्—उपभोगात् । हेतौ ५मी ॥ सिद्धिः रक्षयमाणः by सन्धि becomes सिद्धी रक्षयमाणः ॥ आ+धा+यत् कर्मणि=आधेयः Is to be placed. Construe---अन्य आधिः आधेयः ।

2. धनभाग्—धनंभजते इति धन+भज+ण्व=धनभाग् receiver of धन, by the rule “भजोण्वः” । Pred. to धनी ।

61. Even twice interest is allowed when there is mutual promise, and आधि will not be lost.

चरित्रवन्धककृतं स वृद्धगा दापयेद्धनम् ।
सत्यंकारकृतं द्वन्द्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥ ६१ ॥

Prose—चरित्रवन्धककृत् (सदाशयरूपचरित्रेण कृतंसवन्धकं श्रुण्)
बृद्धग्रासह, स (नृपः अधमर्णं) धनं दापयेत् (द्विगुणमपि दापयेत्)। सत्यकारकृतं
द्रव्यं (धनं) द्विमुणमपि प्रतिदापयेत् (न च आधिनाशः स्थात्)।

Beng—উত্তমণ বা অধর্মৰ্ণের সদাশয়তা হেতু সবকক গৃহীত খণ্ড
বা ধন, ইন্দিয়া সহিত দ্বিগুণ হইলে, রাজা অধর্মৰ্ণকে দিয়। (উত্তমৰ্ণকে)
দেওয়াইবেন; বক্তব্য রাখিয়া খণ্ড ধন লইবার সময় যদি কোন
সত্যাঙ্গীকাব্যাকে, তবে ধন সুদসহ দ্বিগুণ হইলেও রাজাসম্মত এই
ধন দেওয়াইবেন (এতে আবিনাশ হইবে না)।

Eng—A debt taken on pawn dependent on the magnanimity of either of debtor, or creditor is to be paid along with adequate interest ; and if there be some promise involved in such transaction, then it with interest rising twice as much is also to be given (and there will be no loss of pawn in such cases as said in ‘आधि: प्रणशेषव द्विगुणेधने’— in sl. 58).

Mita—“आधिः प्रणश्यत् द्विगुणे” इत्यम्यापवादमाह—चरित्रं शोभना-
चरितम् (good behaviour), चरित्रेण बृहकं “चरित्रवन्धक”, तेन
यद्दद्वयमात्मसात्कृतं (अधमणेन), पराधीनं वा कृतम् (उत्तमणेन) । एतदुक्तं
भवति—धनिनः स्वच्छाशयत्वेन वहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्य अधमणेन अल्पमेव
थनमात्मसात्कृतम्, यदि वाधमणस्य स्वच्छाशयत्वेन अल्पमूल्यमपि आधिं गृहीत्वा
वहुद्रव्यमेव धनिना अधमणधीनं कृतमिति । तद्वन् स नृषो वृद्धगा सह

दापयेत् । अयमाशयः—एवं च वन्धकं द्विगुणीभूतेषि द्रव्ये न नश्यति, किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यम् । तथा सत्यंकारकृतम्”—करणंकारः । भावे धृष्टं । सत्यस्त्कारः—[“कारे सत्यागदस्य” इतिसूचेण सुमागमः] । सत्यं-कारेण कृतं सत्यंकारकृतम् । अयमभिसन्धिः—यदा वन्धकार्पणसमये एवेलथं परिभाषितं “द्विगुणीभूतेषि द्रव्ये (धने) मया द्विगुणमेव द्रव्यं दातव्यं नाधिनाशः” इति तदा “तद्विगुणं दापयेत्” ॥ अत्र अन्योर्थः—चरित्रमेव वन्धकं चरित्र-वन्धकम् । चरित्रशब्देन गङ्गाखानादि-अग्निहोत्रादिजनितपूण्यमुच्यते । यत्र तदेवाधिकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेव द्विगुणीभूतं दातव्यम्, नाधिनाशः । आधिप्रसङ्गात् अन्यदुच्यते—सत्यंकारकृतमिति—क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यद्गुलीयकादिपरहस्तेकृतं तद्वयस्थातिक्रमे “द्विगुणं दातव्यम्” । तत्रापि येनागुलीयकाधर्पितं स एव चेद्वयस्थातिकर्त्ता तेन तदेव दातव्यम् । इतररवेदव्य-वस्थातिकर्त्ता तदा तदेवाग्न लीयकादि द्विगुणं प्रतिपादयेत् [Another significance here on आधि item - In case of pawn of some gold ring etc with another in exchange for money to carry on business, then the transgressor of this, will have to pay twice money (if he is money-taker) or two goldning etc (if he is keeper of ring etc)] ॥

CHARCHA

1. चरित्रवन्धकवृतम्—चरित्रेण (सदाशयेन हेतुना) वन्धकम्। सुप्सुपा
 (वा इति acc. to some). तेन कृतम्। A pawn transaction
 carried on but dependent on good conduct or behaviour of
 अधर्मण or उत्तर्मण as the case may be. See Mitakshara.
 Qual. धनम्। दापयेत्—दा+णिच् लिङ्गात्॥ shall cause to give,
 even if it reaches twice the original amount with interest.
 And आभि in such case will not be lost. construe — वृद्धा:
 उद्दृष्टं स राजा दापयेत्।

2. सत्यंकारकृतम्—सत्यस्य कारः (करण्) इति सत्यङ्कारः with मुमागम by the rule “कारे सत्यागदस्य”। See also “सत्यङ्कार-मिवान्तकः”—Kirata XI. sl. 50. Qual. द्रव्यम् (=धनद्रव्यम्)। Here also no आधिनाश, even if द्विगुण of मूलधन is to be given.

See Mitrakshara.

62. If a debtor comes with money, the आधि is to be released then.

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोनगथा भवेत् ।

प्रयोजकेअसति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

Prose—उपस्थितस्य (अधर्मस्य) आधिः मोक्तव्यः (अनिना उत्तमर्णेन हत्यर्णः) अन्यथा स स्तेनः (चौरः) भवेत् (चौरवद्वदण्डप्रश्न)। प्रयोजके (प्रयोक्तरि उत्तमर्णे) असति (असन्निहिते) कुले (आसहस्ते) न्यस्य आधिमाप्नुयात् (वन्धकं गृहीयात्)।

Beng.—শব্দ লইয়া অধর্ম আনিলে তাব আধি মোচন করিয়া দিতে হইবে। নচেৎ সে ধনদাতা চোর হইবে (অর্থাৎ চৌরবদ্বদণ্ডপ্রশ্নেও হইবে)। আব ধনদাতা সেখানে উপস্থিত না থাকিলে কুলে আপুজনের নিকট সর্বদ্বিক ধন দিয়া আধি ফিরাইয়া লইবে।

Eng. If a debtor comes with money, then his pawn is to be released ; otherwise a non-releasor (उत्तमर्ण) will be regarded as a thief ; if the giver of money (उत्तमर्ण) is not present there, then the money with interest is to be given to some reliable person of the family and the pawn is to be taken back.

Mita—किञ्च धनदानेन आधिमोक्षणाय उपस्थितस्य “आधिर्मोक्तव्यः अनिना”। न दृष्टिलोभेन स्थापयितव्यः। अन्यथा अमोक्षणे स्तेनः भवेत्

चौरवद्वदण्डोपि भवेत्। असन्निहिते पुनः प्रयोक्तरि “कुले” तदासहस्ते सर्वद्विकं धनं विधाय अधर्मर्णिकः स्वं बन्धकं गृहीयात् ॥

CHARCHA

1. मोक्तव्यः—मुच+तव्य कर्मणि । Agrees with आधिः ।

2. न्यस्य—नि+अस (ज्ञेपे दिवादि)+ल्यप् । Having placed

63 When debtor is desirous to pay off no interest will run etc.

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः ।

विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥ ६३ ॥

Prose—वा (प्रयोजने मति) तत्कालकृतमूल्यः आधिः तत्र (प्रयोजके) अवृद्धिकः तिष्ठेत् । धारणकान् (अधर्मर्णात्) विना (अधर्मर्णे असन्निहिते सति) (धनिनः प्रयोजने च सति) आधिं ससाक्षिकम् विक्रीणीत ।

Beng. ধনী অনুপস্থিত, তদীয় কুলশ লোকও ধনগ্রহণে অসম্মত হয়, তখন রক্ষিত আধিব তৎকালোচিত মূল্য স্থিব করিয়া ধনীর নিকটই আধি থাকিবে, তবে আব শুদ্ধ চলিবে না। যদি অধর্ম অনুপস্থিত থাকে এবং ধন দ্বিগুণ হইয়া যায় (অথচ আধিব অনাশের চুক্তি আছে) তখন ধনী সাক্ষী নাথিয়া আধি (বন্ধকদ্বয়) বিক্রয় করিয়া ধন লইবে ।

Eng. In case family members do not agree to take money in the absence of the creditor (but the debtor wants this), then the mortgaged article should be determined by the current price and will remain with the creditor, but no interest will run on thenceforth ; again if debtor is absent, and the amount becomes twice with interest (and there is

some agreement), then the creditor is eligible to take money by selling the pawned or mortgaged article in the presence of witnesses. (See Mitakshara).

Mita—अथ प्रयोक्ताव्यसन्निहितः तदासाश्च धनस्य ग्रहीतारो न भवन्ति, यदि वा अमनिहिते प्रयोक्तरि आधिविक्तयेण धनदित्सा अधमर्णस्य तत्र किंकर्त्तव्यम् इत्यपेक्षिते आह—“तस्मिन्काले यत् तस्याधेमूल्यं तत्परिकल्पय तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत्”। तत् ऊर्ध्वं न विवर्धते। यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुच्चति, यावद्दा तत्मूल्यद्रव्यमूणे प्रवेशयति॥ यदा तु द्विगुणीभूतोपि धनं द्विगुणं धनमेव ग्रहीत्व्य, न त्वाधिनाश इति विचारितमृणग्रहणकाले एव, तदा द्विगुणीभूते इव्ये असन्निहिते चाधमर्णे धनिना किंकर्त्तव्यमित्यत आह—“धारणकात्” अधमर्णत् विना, अधमर्णे असन्निहितमृतदासैश्च सह तमाधिविक्रीय तद्दनं गृहीयात् धनी॥ वा-शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः (“वा” denotes a fixed alternative between आधिनाश एव द्विगुणीभूतधन or no आधिनाश due to contract even if धन is द्विगुणीभूत)। यत् ऋणग्रहणकाले द्विगुणीभूतेपि धने धनमेव ग्रहीत्व्य न तु आधिनाश इति न विचारितं, तदा “आधिः प्रणयेद्द्विगुणे” इत्याधिनाशः स्यात्। विचारिते त्वयं पक्षः॥ ६३॥

CHARCHA

1. तत्काल कृतमूल्यः—सः कालः that current time, कर्मधा। तत्काले कृनम् (विहितं परिकल्पितं वा), सुप्तुपा। तत्कालकृतं मूल्यं यस्य, वहु। Refers to आधिः। आधि to be determined by the current price.

2. अनुद्धिकः—अविद्यमाना वृद्धिः यस्मिन्, वहु। Pred. to आधिः। आधि is nom. to तिष्ठेत्॥ धारणकात्=अधमर्णत्। विनाशव्ययोगे ५मी।

3. ससाक्षिकम्—साक्षिभिः सह वर्त्तमानम्, वहु। समासान्त कप्। तत् यथा तथा। Adv. qual. विक्रीषीत (वि+क्री लिङ्गित)॥

64. Special provisions in भोग्य आधि when it is kept after debt has reached twice with Interest.

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु।

भोग्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने॥ ६४॥

Prose—यदा ऋणं (धनं) वृद्धा सह द्विगुणीभूतं, तदा (पुनः) आधौ कृते, तदुत्पन्ने (आन्युत्पन्ने) धने द्विगुणे प्रविष्टे धनिना आधिः भोग्यः (अवश्यमेव मोक्तव्यः)।

Beng. যখন ধন ন্বা প্রদত্ত শৰণ শুদ্ধসমেত দ্বিগুণ হইবে, তখন শনি আবার সফল ক্ষেত্রাদি আধি স্থাপন করা হয়, তবে এই আন্যুৎপন্ন ধন প্রাপ্তি ধনের দ্বিগুণ হইয়া গেলে, ধনী অবশ্যই সেই আধি ছাড়িয়া বা ফিরাইয়া দিবে। (See Mitakshraa also)

Eng. When the debt given by a creditor becomes twice as much with interest, and a further mortgage of some productive land is then kept, then when the sum got therefrom reaches twice as much as the due then this mortgaged property is to be given back or released. (See Mita also).

Mita—भोग्याधौ विशेषमाह—“यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्धा द्विगुणीभूतं तदाधौकृते, तदुत्पन्ने आन्युत्पन्ने इव्ये द्विगुणे धनिनः द्विगुणे प्रविष्टे आधिमोक्तव्यः”। यदि वा आधौ एव आधौ इत्ये “द्विगुणीभूते इव्ये त्वयाधिमोक्तव्य” इति, परिभाषया (understanding, contract) कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूतमृणं तदा, आधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने इव्ये द्विगुणे सति आधिमोक्तव्यः। अधिकोपभोगे तदपि देयम्। सर्वथासवृद्धिकमूलकज्ञापाकरणार्थ-

अनुपभोगविषयमिदं वचनम्। तमेन क्षयाधिमाचक्षते लीकिकाः। यत्तु द्रव्यर्थं एवादुपभोग इति परिभाषा तत्रद्वैगुण्यातिक्रमेषि यावन्मूलदानं तावदुपभूद्के एवाधिम्। एतदेवस्पष्टोकृतं वृहस्पतिना— ऋषीवन्धकमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दक्षां द्रव्यं तु सामकम्। यदि प्रकर्पितं तत्स्यात्तदा न धनभाग् धनीः शूणी च न लभेदन्धं परस्परमतं विना॥ [अस्यार्थः—फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः वन्धक आधिः। स च द्विविधः—सवृद्धिकमूलापकरणार्थः; वृद्धिमात्रापकरणार्थश्च। तत्र च सवृद्धिमूलापकरणर्थं वन्धं पूर्णकालं (पूर्णकालः यस्यासौ पूर्णकालः) तम् अवाप्नुयाद्दी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा वन्धमाप्नुयात्। वृद्धिमात्रापकरणार्थं तु वन्धं सामकं दक्षाप्नुयाद्दी। समं=मूलम्; सममव सामकम्॥ अस्यापवादम् आह—यदि प्रकर्पितं तत्स्यात्। तत् वन्धकं प्रकर्पितमतिशयितं वृद्धे रप्यधिकं फलं यदि स्यात् 'तदान धनभाग धनी' सामकं न लभेद्दी। मूलमदत्यैव शूणी वन्धकमवाप्नुयादिति। अथ त्वप्रकर्पितं तदन्धकं वृद्धयेषि अपर्याप्तं, तदा सामकं दक्षापि वन्धं न लभेत्। अधमणं वृद्धिशेषमपि दत्त्वैव लभेत् इत्यर्थः। पुनरुभयतापवादमाह—“परस्परमतं विना” उत्तमर्णधर्मयोः परस्परानुमत्यभावे ‘यदि प्रकर्पितम्’ इत्यादुरक्तम्। परस्परानुमतौ तूतवृष्टमपि वन्धकं यावन्मूलदानं तावदुपभूद्के धनी। निवृष्टमपि मूलमात्रदाने नैवाधमर्णो लभेत् इति॥ इति ऋणादानप्रकरणम्॥

CHARCHA

I. द्विगुणीभूतम्—द्वौगुणौ अस्य, वहु। अद्विगुणं द्विगुणं सम्पद्यमानंभूतम्=द्विगुणीभूतम् (with अभूतद्वावे च्चिप्रत्ययः)। Pred. to ऋणम्।

2. मोन्यः—मुच+ण्यत्। To be released. In मुच+ण्यत्, च does not become क by the rule “चजोः कु विष्यति”, for it is barred in case where आवश्यक is implied; the rule on the point is “ण्य आवश्यके”। See also our Sak. III under शोन्या॥

अथ उपनिधिप्रकरणम्— (Special Placing of pledge with

another ; almost the same as निक्षेप—See Mitakshara and notes below).

65. उपनिधि is special placing of द्रव्य with another out of trust.

वासनस्थमनाख्याय हस्ते अन्यस्य यदप्यते ।

द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिष्ठेयं तथैव तत्॥ ६५॥

Prose—वासनस्थं (पात्राभ्यन्तरस्थं) द्रव्यमनाख्याय अन्यस्य हस्ते यदप्यते तत्द्रव्यम् औपनिधिकं (स्मृतम्)। तत् तथैव प्रतिदेयम्।

Beng. কোন বাসন বা পেটিকাব ভিত্তির দ্রবা বিশেষের পরিচয় না দিয়া, চিহ্নিত বা মুদ্রিত কবিয়া যে দ্রবা বিশ্বাস সহকারে অঙ্গের হাতে দেওয়া হয় তাহাকে উপনিধিক (উপনিধিবিষয়ক) দ্রব্য বলা হয়। উশা সেইভাবেই নিক্ষেপকের হাতে ফিরাইয়া দিতে হইবে।

Eug.- The thing placed on another with trust after having kept within a sealed or marked casket, is called a “upanidhi” pledge-article ; this is to be returned to the placer in tact (and in time),

Mita. उपनिधि प्रत्याह—निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं “वासन” करम्भादि, तदस्थं “वासनस्थं यद्द्रव्यं”, रूपसंख्यादि विशेषमनाख्याय अकथयित्वा मुद्रितमन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्वम्भाद् अर्प्यते स्थाप्यते” तद्रव्यम् औपनिधिकम् उच्यते। (यथाह नारदः—“असंख्यात्मविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते तज्जानीयादुप-निधिं निक्षेपं गणितं बिदुः”)। “प्रतिष्ठेयं तथैवतत्”—यस्मिन् स्थापितं तेन, यथैव पूर्वमुद्रादिचिह्नितमेव तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्॥

CHARCHA

1. औपनिधिकम्—उपनिधीयते इति। उप+नि+धा+कि कर्मणि=उपनिधि: placing of special pledge with another, as in निक्षेप which

Kulluka defines "स्वधनस्य अन्यस्मिन् अपेणरूपो निक्षेपः" in a general sense. But strictly उपनिधि is उपनिक्षेप acc. to Medhatithi who defines उपनिक्षेप as " उपनिक्षेपो नाम स्पसंख्याप्रदशेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं द्रव्यम्"। Sometimes however as in विज्ञानेश्वर's Mitakshara उपनिक्षेप and निक्षेप are taken as counted money etc. placed with another (see sl. 25 ante), whereas उपनिधि here is placing of pledge with another within a sealed casket and uncounted. See also Narada quoted in the मिताक्षरा and compare "अन्यद्रव्यव्यवहितं द्रव्यमव्याकृतञ्च यत् । निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिकम् मृतम्"।

उपनिधौभवम् इति ठज्प्रत्ययेन औपनिधिकम् । अन्यात्मादेराकृतिगणत्वात् सिद्धम् ॥

66. उपनिधि is to be given in kind or invalue, except in case of royal requisition, divine dispensation or theft.

न दाप्योअपहृतं तु राजदैविकतस्करैः ।

भ्रेष्टेन्मार्गिते अदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् ॥ ६६ ॥

Prose—तम् (उपनिधिं) राजदैविकतस्करैः अपहृतं तु न दाप्यः । स्वामिना मार्गिते (याचिते अपि) अदत्ते सति चेत् भ्रेष्टः (नाशः) तदा उपनिधिः दाप्यः तत्समम् इण्डञ्च राजे दाप्यः ।

Beng. যদি এ স্থাপিত উপনিধি (দ্রব্য) রাজা গ্রহণ করেন, বা দৈববৃষ্ট্যাদিজন্ম নষ্ট হয়, বা অজ্ঞানিতভাবে চোর কর্তৃক অপছত হয়, তবে রক্ষক, স্থাপককে ঐ দ্রব্য দিতে বাধ্য থাকিবেন না । কিন্তু স্থাপক ঐ দ্রব্য যাচনার পর যদি রাজাদি দ্বারা নষ্ট হয় তবে রক্ষক দ্রব্যাদ্বামীকে উহার মূল্য দিবে এবং রাজাকে তৎসমান মূল্য দণ্ডও দিবে ।

Eng.—If the kept casket is lost due to royal requisition, divine dispensation or by theft, then the receiver or keeper of upanidhi will not be liable to return it back in tact, but if the same is lost in a similar way after the owner of upanidhi prays for it, then the receiver or keeper is to pay it back in current price and he is also to pay an equal amount of fine to the king.

Mita—"प्रतिदेयम्" इत्यस्यापवादमाह—तसुपनिधिं राजा देवेन उदकादिना (बृष्ट्यादिना) तस्करैर्पहृतं नष्टं न दाप्योसौ यस्मिन्नुपनिहितम् । धनिन शब्द तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिज्ञाकारितं न भवति । यथाह नारदः—“श्छीतुः सहयोर्थेन नष्टो नष्ट स दायिनः । देवराजकृते तद्वन्न चेत्जिज्ञाकारितम्” ॥ अस्य (पुनः) अपवादमाह”—“स्वामिना मार्गिते” याचिते यदिन ददाति तदा तदुत्तरकालं—यद्यपि राजादिभि‘भ्रेष्टः’ नाशः सञ्चातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया “धनिने ग्रहीता दाप्यः राजा”, राजे च तत्समदण्डम् (दाप्यः) ॥ ६६ ॥

CHARCHA

1. राजदैविक etc—देवे भवम्=देव+ठज्ज=दैविकम् divine dispensation राजा च दैविकञ्च, द्वन्द्व। better राजा च दैवश्च राजदेवे । राजदेवे भवम् इति राजदैविकम् । ठज्ज । राजदैविकं च तस्करः च (तस्करकृतश्च) द्वन्द्व । बहुप्रकारत्वविवक्षया बहुवचनम् । तैः । अनुकर्त्ता of अपहृतम् ॥ तेब समम् तनसमम्, ततत् । or तस्यसमभ् also by “तुल्यार्थं रुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्” or राजदेव+ठज्ज ।

64. Penalty in case of enjoyer of उपनिधि by receiver etc.

आजीवन्स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तं चापि सोदयम् ।
याचितान्वाहित-न्यासनिषेपादिभ्यः विधिः ॥ ६७ ॥

Prose—स्वेच्छया (स्थापकस्य अननुमत्या) (उपनिहितं द्रव्यम्) आजीवन् (उपभुजानः व्यवहरन् वा रक्षकः) दण्डः, तं (उपनिधिं) सोदयम् (सदृशिकं) दापयः (सः रक्षकः)। याचित-अन्वाहित-न्यास निक्षेपादिषु अपि अयं विधिः।

Beng.—यदि उपनिधिरक्षक, शापकेर बिना अनुमतितेह ऐ उपनिधिरवा भोग वा व्यवहार करे तबे से राजकर्तृक दण्डनीय। एवं वाङ्ग उपनिधिरवा, व्यवहारज्ञ सूदसह फिनाइया दे ओयाइबेन। ऐ विधि वा नियम, याचित द्रव्य (विवाहादिते वावहाराणि याचित अलक्षाव बन्धादि) अन्वाहित द्रव्य (रक्षक उपनिधि यदि परे अग्न इच्छे प्रदान करेन) श्वास द्रव्य (गृहस्त्रामीर असाक्षाते ताव वक्षित द्रव्य ताके दिवाव उग्न गृहजनके प्रदान) निक्षेप द्रव्य (साक्षातेह धनादि समर्पण) = प्रत्यक्षित विषये ओ प्रयोज्य।

Eng.—If a receiver of upanidhi wilfully uses or enjoys it without the permission of the placer, then the enjoyer will be punished by the king and he is to pay back the same with interest or profit (as the case may be); this rule holds good in case of articles asked (for using), in case of other trusted articles given through another etc.

Mita—भोक्तारं प्रतिदण्डमाह— यः “स्वेच्छया” स्वाम्भन्नहया उपनिहितं द्रव्यम् “आजीवन्” उपभुडके व्यवहरति वा, प्रयोगादिना लाभार्थसुपभोगानु-सारेण लाभानुसारेण च दण्डः। तं चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सदृशिकं व्यवहारेसलामं धनिने दाप्यः। (वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनोक्तम्— “निक्षेपं वृद्धिशेषं च कयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्धते पञ्चकं शतम्” इति। एतच्चभन्ति द्रव्यम्। उपेक्षाकाननष्टे तु तैनैव विशेषः दर्शितः—

“भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम्। किञ्चिन्नूपनं प्रदाप्यःस्याद् द्रव्यमशाननाशितम्” इति। किञ्चिचन्नूपम् इति चतुर्थांशहीनम्)॥

उपनिधेष्मान् याचितादिष्वतिदिशति—विवाहादुग्रतसवेषु वस्त्रालंङ्कारादि याचित्वा आनीतं “याचितम्”। यदेकस्य हस्तेनिहितं द्रव्यं तेनाप्यनुपश्चात् अन्यहस्तं “स्वामिनेदेहि” इति निहितं तद् “अन्वाहितम्”। न्यासी नाम गृहस्वामिने अदर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो—‘गृहस्वामिने प्रदेय’मिति। समक्षं तु समर्पणं निक्षेपः। [‘आदि’ शब्देन—सुवर्णकारादि हस्ते कटकादिनिमणिय न्यस्तस्य सुवर्णदेः, “प्रतिन्यासस्य” च परस्पर-प्रयोजनापेक्षया ‘त्वयेदं मदोयं रक्षणीय’, मयेदं त्वदीयं रक्षणते इति न्यस्तस्य—प्रहणन्। यदाहनारादः—” एष पत्र विधिःष्ठो याचितम्वाहितादिषु अयं विधिः, उपनिधेयः प्रतिदानादिविधिः स एव वेदितव्यः॥ ६७॥

CHARCHA

1. आजीवन्—आ+जीव+शन्। Here used in the sense of “enjoying” or “using”। स्वेच्छया has प्रकृत्यादित्वात् तृतीया।

2. सोदयम्—उदय here is वृद्धि वा लाभ due to enjoyment. तेन सह वर्त्तमानम्, वहु। Adv. qual. दाप्यः। The king is to order payment of this, so णिच् in दापय is used (see before)

3. याचित &c—for meaning of याचित, अन्वाहित, न्यास, निक्षेपद्रव्य ctc, see Beng and मिताक्षरा above.

अथ साक्षिग्रकरणम् (section on witnesses)

68-69. Characteristics of reliable witnesses,

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनाः।

धर्मप्रधाना ऋजुवः पुत्रवन्तोधनान्विताः॥ ६८॥

अग्वरा साक्षिणो शेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।
यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ ६६ ॥

Prose -- कुलीनाः तपस्विनः दानशीलाः सत्यवादिनः धर्मप्रधानाः
श्रज्जवः पुत्रवन्तो धनान्विताः श्रौतस्मार्तक्रियापराः अग्वरा शाक्षिणो शेयाः ।
सर्वे (साक्षिणः) सर्वेषु (व्राह्मणादिजातिषु अनुलोम-प्रतिलोमादिषु)
यथाजाति यथावर्णं स्मृताः ।

Beng. সাক্ষীগণ সদ্বংশজ্ঞাত, জপতপঃপরায়ণ, দানশীল, সত্যবাদী, ধর্মনিষ্ঠ, সরলমনা, ধন ও পুত্র সমন্বিত, শ্রৌতস্মার্তক্রিয়াবত ইইবেন। তাঁদের সংখ্যা ডিনের কম হইবে না। এতাদৃশ সাক্ষীগণ জাতি এবং বর্ণনূসাবে ইওয়া উচিত অর্থাৎ জাতিতে মূর্ধাবসিক্ষাদির অঙ্গস্থানের তাদৃশ সাক্ষী হইবে। তদুপর বাক্ষণের বাক্ষণ, ক্রতিবের ক্রতিয় সাক্ষী হইবে। জীলোকের ও জীলোক সাক্ষী ইওয়া বিধেয়।

Eng.—The witnesses should be of good lineage, habituated to Tapas (yapa), of charitable disposition, truthful, virtuous, candid, wealthy, having family, addicted to daily sacrificial rites and there should never be less than three witnesses they should also be of the same category (as मूर्धवसिक्त for मूर्धवसिक्त, अम्बष्ट for अम्बष्ट &c), and same caste (as व्राह्मण for व्राह्मण etc) as well. [N. B.—Usually साक्षी are either कृत वा निरूपित (appointed beforehand), वा अकृत वा अनिरूपित—not appointed as yet etc].

Mita—“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कोर्त्तिम्” (sl 22), तत्रभुक्तिर्निरूपिता। सम्पति साक्षिस्त्वत्य निरूप्यते। साक्षी च साक्षादर्शनात्-श्रवणात् भवति। यथामनुः—“समक्षदर्शनात् साक्षण्” श्रवणाच्चैव सिद्धति”।

स च साक्षी द्विविधः-कृतः, अकृतश्चेति। साक्षित्वेन निरूपितः कृतः। अनिरूपितः अकृतः। तत्र कृतः (साक्षी) पञ्चविधः, अकृतश्च षड्विधः—इति एकादशविधः।

यथाह नारदः—“एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टे मणीषिभिः। कृतः-पञ्चविधो-
श्चेयः षट्विधोऽकृत उच्यते”। तेषाङ्ग भेदस्तेनैव दर्शितः—लिखितः स्मारितश्चैव
यद्यच्छाभिष्ठ एव च। गृदश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः॥। लिखिता-
दीनां पुनः स्वरूपञ्च कात्यायनेनोक्तम्—‘अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये
संनिवेश्यते। स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकात् ऋते’ इति। “स्मारितः
पत्रकाढते” इत्यस्य विवरणं तेनैवकृतम्—“यस्तु कार्यप्रसिद्धर्थं दृष्टा कार्यं
पुनः पुनः। स्मार्यते अर्थिना साक्षी स स्मारित इहोन्यते” इति। यस्तु
यद्यच्छागतः साक्षी क्रियते स यद्यच्छाभिष्ठः। अनयोः पत्रानारूपत्वेषि भेदस्तेनैव
दर्शितः—प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्चयः। द्वौ साक्षिणौ-त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य
साधकौ” इति। तथा—“अर्थिना स्वार्थप्रसिद्धर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम्। यः
श्राव्यते स्थितो गृहे गृहसाक्षी स उच्यते।” तथा—साक्षिणामपि यः
साक्ष्यमुपर्युपरि भापते। श्रवणाच्छ्रवणाद्वापि स साक्षी उत्तरसंहितः॥ इति।
पठ्विधस्याप्यकृत्य (साक्षिणो) भेदो नारदेन दर्शितः—“ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च
राजा च व्यवहारिणाम्। कार्येष्वधिकृतो यः स्वादर्थिना प्रहितश्च यः॥
कुल्याः कुलविवादेषु विशेषास्तेषि साक्षिणः”॥ “पाड्विवाकग्रहणम्”
लेखकसभ्योपलक्षणार्थम्, लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः। नृपे परयति
तत्कार्यं साक्षिणः समुदाहताः” इति॥ [All these are witnesses
in a suit]—

तेषि साक्षिणः कोद्धाः, क्रियन्तश्च भवन्ति इत्यत आह—“तपस्विनः” तपः
शीलाः (? जपशीलाः), “दानशीलाः” दाननिरताः, “कुलीनाः” महाकुलप्रसुताः;
“सत्यवादिनः” सत्यवदनशीलाः, “धर्मप्रधानाः” न त्वर्थकामप्रधानाः, “श्रज्जवः”
अकुटिलाः, ‘पुत्रवन्तः’ विष्यमानपुत्राः, धनान्विताः वहुसुवर्णदिवनयुक्ताः,

“श्रौतस्मात्क्रियापरा:” नित्यनैमित्तिकानुषानरताः । एवम्भूताः पुरुषाः “त्रग्वरा: साक्षिणो भवन्ति” । त्रयः अवरा नृग्रना येषां ते “त्रग्वरा:”, त्रिभ्योर्वार्क् न भवन्ति, परतस्तु यथाकामं भवन्ति । जातिमनतिक्रम्य “यथाजाति”—जातयो जातयोमूर्धवासिस्त्कांद्याः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्र । तत्र मूर्धवासिस्त्कानां मूर्धावसिस्त्काः साक्षिणो भवन्ति । एवमन्त्रद्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य “यथावर्णम्”—वर्णा ब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एकोक्तलक्षणा उक्तसंख्यकाः साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साद्यं ख्यय एव कुर्यात् । यथाह मनुः—“स्त्रीणां साद्यं ख्ययः कुर्यात्” । सजातिसवर्णसम्भवे सबे मूर्धावसिस्त्कादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेषु मूर्धवासिस्त्कादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासम्भवं साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहितानाम् अन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनाथम् असाक्षिणः वक्तव्याः [such fit and qualified witnesses being unavailable, other ones may be witness barring those that are unfit for साक्षी or that are असाक्षिन् । असाक्षी are also of 5 types as said by Narada quoted below]—ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः—“असाद्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टिः पञ्चविधो तुधैः । वचनाद्वौपतो भेदात् स्वयमुक्तिम् तान्तरः” इति । पुनः वचनात् (due to special declaration) असाक्षिण इत्यत आह—“श्रोत्रियास्तापसा वृडा ये च प्रवजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनात्रात् हेतुरुदाहतः” इति (नारदस्मृतिः) ॥ तापसा=वानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्रा विवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्कः—“पित्रा विवादमान-गुरुकुलवासि-परिवाजक-वानप्रस्थ-निर्ग्रन्था असाक्षिणः” इति ॥ दोषात् असाक्षिणो दर्शिताः—“स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वशकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात् तेषु सत्यं न विद्यते” (नारदेन) । चण्डाः कोपनाः, कितवा दुग्रतकृतः ॥ भेदाद् असाक्षिणां च स्वरूपं तेनैकोक्तम्—” साक्षिणां लिखितानाश्च निर्दिष्टानाश्च बादिनाम् । तेषामेको अन्यथावादी भेदात् सर्वे न साक्षिणः ॥ तथा स्वयमुक्तिस्वरूपं चोक्तम्—“स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवैत्य

यो कदेत् । सूचीत्युक्तः स शस्त्रेषु न स साक्षित्वमहंति' इति ॥ मृतान्तरस्यापि
लक्षणमुक्तम्—“योर्थः आबयितव्यः स्यात् तस्मिन्नसति चार्थिनि । क तद्ददत्
“साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तरः” । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योर्थः
आबयितव्यो भवेत् “यूयमत्र साक्षिण” इति, तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति
भृते अर्थेचानिवेदिते, साक्षी क कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्य बदनु इति
मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः
आविता “अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिणः” इति तत्र मृतान्तरोपि साक्षी । यथाह
नारदः—“मृतान्तरोर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्वते” । तथा—‘श्रावितोना-
तुरेणापि’ यस्त्रूर्थो धर्मसंहितः । मृतेषि तत्र साक्षी स्यात् षट् सु चान्वहितादिषु
इति ॥ ६८-६६ ॥

CHARCHA

1. तपस्विनः—By this we like to take जपशीलाः; for गृहस्थ are not usually तापस like बाणप्रस्थ (see Mita)—where तापस (वानप्रस्थ) is called असाक्षी। साक्षी should be कुलीन, धर्मवान्, धर्मपरायण सत्यवादिन् etc. for such are reliable persons.
 2. धर्म &c—धर्मः प्रधानः (परायणः) येषां ते:, वहु ॥ त्रयः अवराः (न्यूनाः) येषां ते, वहु । Three is the minimum number of साक्षी।

70-71. The खी, वाल, वृद्ध, उन्मत्त, घूर्ते etc are not eligible or fit for साक्षी !

स्त्रीवालवृद्धकितव-मत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।
रङ्गावतारिपापण्डिकूटकुद्दिकलेन्द्रियाः ॥ ७० ॥

पतितास्थार्थसंबन्धसहायरिपुतस्कराः ।
साहसी हष्टदोषश्च निधूर्ताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥ ७१ ॥

Prose—खीवालवृद्धकितव-मत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः, रङ्गावतारिपापण्डि-कूटकद्
विकलेन्द्रियः, पतित-आस-अर्थसम्बन्धि-सहाय-रिपु-तस्कराः, साहसी छष्टोशश्च
तथा निधूतादाः आसाद्विषः स्मृताः ।

Beng—खीलोक, बालक, बृद्धि, द्रुतासक्त कितव, माताल,
पागल, अभिशस्त (अक्षहत्यादिपापग्रस्त), रङ्गावतारीबैट, पाषणी
(धर्मभान करिया लोकबंधक), कूटकर्गकारी, विकलेन्द्रिय, पतित,
बृद्धि, अर्थसम्बन्धी (विवादविषये सम्बन्धयुक्त), सहाय (एकই कार्ये ब्रती)
शक्ति, चोर, बलपूर्वक छक्कर्गकारी, दोषयुक्त एवं निधूत वा अस्त्रजन-
परित्यक्त प्रकृति व्यक्तिगत साक्षीर अनुपयुक्त ।

Eng—Women, boys, old ones, gamblers, drunkards, lunatics, extremely sinful ones, actors, Bhandas, wrong-doers, debilitated ones, outcaste ones, interested ones, allies, enemies, thieves, outragers, untruthful ones, and those forlorn by relatives etc are not eligible as witnesses.

Mita—खोप्रसिद्धा, वालः अ सव्यवहारः, वृद्धः अशोतिकावरः वृद्धग्रहणं
वचननिषिद्धानामाल्येपमणि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवः अन्देशी,
मत्तः पानादिना, उन्मत्तः ग्रहाविष्टः, अभिशस्तः अभियुक्तो ब्रह्महत्या-
दिना, रङ्गावतारीचारणः, पाषण्डिनो मिर्यन्थप्रभृतयः; कूटकृत कपटलेख्या-
दिकारी, विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः, पतितोब्रह्महादि, आसः सुहृद, अर्थसन्वन्धी,
सहाय एककार्यः, रिपुःशत्रुः तस्करः स्तेनः, साहसी वलावष्टम्भकारी ।
छष्टोशे छष्टविस्त्रवचनः, निर्धतो वन्धुभिस्तप्रकः । आध-शब्दात् अस्त्वेषामणि
स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणां भेदादसक्षिणां स्वयमुक्ते मृतान्तरस्य च
महणम् । एते खीवालादयः साक्षिणीन भवन्ति ॥

CHARCHA

1, खीवाल &c—द्वन्द्व । अभिशस्ता एव इति अभिशस्तकाः स्वार्थकू-
=accused of ब्रह्महत्या etc. Rest easy-See Beng. and Mitakshara.

72. sometimes there may be less than three witness,

उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मवित् ।

सर्वः साक्षी संग्रहणे चौर्यपारूषप्रसाहसे ॥ ७२ ॥

Prose—(कहाचित्) उभयानुमतः धर्मवित् एकः अपि साक्षी भवति ।
संहगणे (रहसि खीग्रहणे) चौर्यपारूषयसाहसे च सर्वः (अविशेषेण सर्व एव)
साक्षी भवति ।

Beng—কোন কোন বাপারে অর্থ-প্রত্যর্থীর উভয়ানুমতসিদ্ধ
একজন ধর্মজ্ঞ সাক্ষীতে ও কাজ চলিবে । আর গোপনে অগ্নের শ্রীগ্রহণ
(বা নারীহরণ), চৌর্যা, পারুষা এবং জনহত্যাদি সাহসকার্যে
সকলেই সাক্ষী হইতে পারেন । (তাতে তপস্তী শ্রোত্রিয়াক্ষণাদির
সাক্ষী হওয়ার বিচার নাই) ।

Eng—Even a single virtuous witness may do if relied on both by the plaintiff and the defendant ; and in the matter of taking another's wife or elopement, theft, cruelties and in out-rageous act of killing others every one can stand as witness

Mita—“त्रयवराः साक्षिणः मताः” इत्यस्यापवादमाह—क्षानपूर्वकम्
नित्यनैमित्तिककमानुष्ठायी “धर्मवित् स एकोपि उभयानुमतश्चेत् साक्षी-
भवति” । [अपिशब्दवलाद् द्वावपि ॥ यद्यपि “श्रौतस्मार्तक्रियापरा” इति
त्रयवराणामणि धर्मवित्वं समानं तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेषि साक्षित्वं

भवति । एकस्य द्वयोर्विभयानुभौतैग्रव साक्षित्वं भवति—इति अर्थवत् त्र्यग्नव्रयहणम् [साक्षित्वं of one or two धर्मवित् is accepted if उभयानुभौत ; so त्र्यग्नव्रय is significantly used here before] ।

“तपस्विनो दानशीलाः”—इत्यस्थापवादमाह—‘संग्रहणादीनि’ वक्त्रेग्रमाण-लक्षणानि । तेषु सर्वे वचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो भवन्ति ॥ दोषादसाक्षिणौ भेदादसाक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणोन भवन्ति, सत्याभावात् इति हेतोरत्राधि विद्यमानत्वात् ॥ “मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्”—इति वचनात् यद्यपि ख्लौसंहण-चौर्य-पारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्वबलावष्टम्भेन जनसमद्वं क्रियमाणानां साहसत्वम् । [रहसि क्रियमाणानां तु संग्रह-शब्दवाच्यत्वम् इति तेषां साहसात् पृथगुपादानम्—taking of another's women in secret is संग्रहण here, so it is taken apart from साहस here] ॥ ७२ ॥

CHARCHA

1. संग्रहण—संग्रहण is here taking of or eloping with another's woman in secret. विषयाधिकरणे ७मी ।

2. चौर्य &c—पारुष्य is both वाक्-पारुष्य and दण्ड-पारुष्य । साहस is here sudden outrageous act of killing others ; comp सहसा क्रियते कर्मयत्किञ्चित् वलदपितः । तत्साहसमिति प्रोक्तम् सहोवलमिहोन्यते” । चौर्यं च पारुष्यं च साहसम् च, समाहारद्वन्द्व by “सर्वोद्दन्दो विभाषा एकवद् भवतीति वाच्यम्” । विषयाधिकरणे ७मी । In such cases any one reliable and aware of acts may be witness.

73-75. Oath of witnesses

साक्षिणः आवयेद्वादि-प्रतिवादिसमीपगान् ।

ये पातककृतां लोका महापातकिनां तथा ॥ ७३ ॥

अभिदानां च ये लोकाः ये च ख्लौबालघातिनाम् ।
स तान् सर्वानवाप्नोति यः साह्यमनृतं वदेत् ॥ ७४ ॥

सुकृतं यत्त्वया किञ्चिद्जन्मान्तरशतैः कृतम् ।
तत्सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसे मृषा ॥ ७५ ॥

Prose—वादि-प्रतिवादिसमीपगान् साक्षिणः (प्राह॒ विवाकः सत्यं) श्रावयेत् । (एवं सत्यं श्रावयेत्)—ये पातककृतांलोकाः तथा महापातकिनां ये लोकाः, अभिदानां च ये लोकाः, ये च ख्लौबालघातिनाम् लोकाः (सन्ति), स तान् सर्वान् अवाप्नोति यः अनृतं साकृतं वदेत् । त्वया यत्किञ्चित् सुकृतं जन्मान्तरशतैः कृतम् तत्सर्वं तस्य जानीहि यं मृषा (मिथ्याभाषणे) त्वंपराजयसे ।

Beng—প্রাড়বিবাক বাদিপ্রতিবাদিসমীপগত সাক্ষিণগকে এই শপথ করাইবেন—“পাপকারিব্যক্তিগণ দেহান্তে যে নরকলোক প্রাপ্ত হয়, ব্রহ্মহত্যাদি মহাপাপকারিগণ যে নরকে যায়, অগ্নিদ্বাৰা প্ৰহত্যাকাৰীৰ যে নৱক হয়; খ্লৌবালক হত্যাকাৰীৰ যে গতি হয়—সে সবই, মিথ্যাবাদী সাক্ষী প্রাপ্ত হইবে । অধিকস্তু হে সাক্ষীন, তুমি মিথ্যাভাষণ দ্বাৰা যাকে পৱাজিত কৰিবে, সে তোমাৰ শতজন্মেৰ যা কিছু শুক্রতি আছে তাহা পাইবে ।”

Eng—The judge shall make the witnesses swear thus come before the plaintiff and the defendant—“the miserable regions allotted for the sinful, for the killer of Brahmans etc, for the murderers by fire, for the slaughterers of women and the boys will be reserved for the witnesses giving false evidences ; moreover “as witness, all your good merits earned in your prior hundreds of births will be his whom you will here defeat by false evidences.

Mita—साक्षिश्रावणमाह—अर्थिप्रत्यर्थिसक्षिघौ साक्षिणः समवेताम्
 (“नासमवेताः पृष्ठाः प्रब्रूमुः” इति गौतमवचनात्) वद्यमाणं श्रावयेत् ।
 [तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः—“सभान्तः साक्षिणः सर्वानर्थिप्रत्यर्थि-
 सक्षिघौ । प्राणविवाको नियुज्जीत विधिना अनेन सान्त्वयन् ॥ देवत्राह्णणसाक्षिघ्ये
 साहृयं पृच्छेष्टं द्विजान् । उद्दमुखान् प्राढ्खान् पूर्वाहो वै शुचिः शुचीन्” ॥
 “आहृय साक्षिणः पृच्छेत नियम्य शपथेभूशम् । समस्तान् विदिताचारान्
 विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक्” ॥ तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुना नियमो दर्शितः—
 “सत्येन शापयेत्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैः वैश्यं शूद्रं
 सवैस्तु पातकैः” इति—(mode of swearing for different वर्ण) ।
 ब्राह्मणमन्यथावृन्त्तं सत्यंते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि तत्र
 विफलानि इति, गोवीजकाञ्चनादीनि तत्र विफलानि भविष्यन्ति इति वैश्यम् ।
 शूद्रमन्यथा वृन्त्तं—तत्र सर्वाणि पातकानि भविष्यन्ति इति शापयेत् । अत्र
 चापवादस्तेनैव दर्शितः—“गोरक्षकान् बाणिजिकांस्तथा । कास्तुशीलवान् । प्रेष्यान्
 वार्द्धपिकांस्त्वैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्” इति । (विप्रग्रहणं क्षत्रियं वैश्ययोत्प-
 लक्षणम्) । कुशीलवाः गायकाः । प्रतिवादिना साक्षिद्यूषणे दत्ते प्रत्यक्ष्योग्यदूषणेषु
 वाल्यादिषु तथैव निर्णयः । अयोग्येषु तु तद्वचनात् लोकतत्त्वं निर्णयो न साहृयन्तरेण
 इति नानवस्था । यदि साक्षिदोपमुद्भाव्य साधयितुं न शक्नोति प्रतिवादी तदासौ
 दोषानुसारेण दण्डयः । अथ साधयति, तदा न साक्षिणः । यथाह—“असाधयन्
 दम् दाप्यः दृष्णं साक्षिणां स्फुटम् । भाविते साक्षिणो वर्ज्याः साक्षिधर्मनिराकृताः
 इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिपु दुष्टेषु अर्थीं यदा क्रियान्तरनिरपेक्षस्तदा
 पराजितो भवति ।” जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । यदि वार्षी
 निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः इति स्मरणात् । साकाङ्क्षेत् क्रियान्तर-
 मवलम्बेत् इत्यशिप्रायः] ॥

कथं श्रावयेत् इत्यत आह—“पातकोपपातकमहापातककारिणाम् अग्निदानां
 खीवालघातिनाञ्च ये लोकास्तान् सर्वानसौ अवाभोति, यः साहृयमनृतं वदति

तथा जन्मान्तरशतैर्थ्यत् सुकृतं कृतं, तत्रसर्वं तस्य भवति, यस्ते असृतवचनेन
 पराजितो भवति”—इति श्रावयेत् इति सम्बन्धः । एतच्च शूद्रविषयं द्रष्टव्यम् ।
 “शूद्रं सवैस्तु पातकैः”—इतिशूद्रे सर्वपातकश्रावणस्यविहितत्वात् । गोरक्षकादि
 द्विजाति विषयश्च । “गोरक्षकान् बाणिजिकान्” इत्युक्तवात् ॥ अन्यानेकजन्मार्जित
 सुकृतसंकं मणस्य महापातकादि फलप्राप्ते च अनृतवचनमात्रेण अनुपपत्तेः ।
 साक्षिसंत्रासार्थमिदम् व्यते । यथाह नारदः—“पुराणैर्धर्मवचनैः सत्यमाहात्मय-
 कीर्त्तणैः । अनृतस्यापवादैश्च भुशमुत्रासयेदिमान् ॥ ७३-७५ ॥

CHARCHA

1. वादिप्रतिवादि &c—वादिप्रतिवादिनोः समीपगान् (डृप्रत्ययः) ।
 Qual. साक्षिणः ।

2. पातककृताम्—The base is पातककृत् (with किप्) ॥
 महापतक+इनि मत्वर्थे=महापातकिन् । तेषाम् ॥ अग्निददाति इति अग्निदः
 (with क) तेषाम् ॥ खीवालघातिन् (with णिनि)—तेषाम् ।

3. जन्मान्तर &c—अन्यतजन्म इति जन्मान्तरम्, मयूरव्यंसकादित्वात्-
 सिद्धम् (नित्यसमाप्त) । जन्मान्तराणां शतानि । तैः । करणे इया ।

4. पराजयसे—परा+जि+लटसे । “विपराम्यां जे:” इत्यात्मनेपदम् ।
 Nom. त्वम् understood.

96. Punishment in case of a साक्षिण् not giving evidence
 after swearing.

अन्नुवन् हि नरः साहृयमृणं सदशवन्धकम् ।

राजा सर्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्क्त्वारिं शकेऽहनि ॥ ७६ ॥

Prose—नरः साहृयमव वन् (सन्) षट्क्त्वारिं शकेऽहनि प्राप्ते सति राजा
 सदशवन्धकम् (दशमांशसहित) सर्वम् कृणं प्रदाप्यः स्यात् ।

Beng—शपथ करिबार पर साक्षी यदि खण्ड विषये साक्षा ना देय एवं किछु ना बले, तबे राजा सूदसह समग्र खण्ड ता द्वारा धनीके देओग्याइबेन। एवं शपथबचनामूसारे दण्ड स्वक्रप निजेओ मूल खण्डेर दशमांश प्रहण करिबेन। छयचल्लिं दिनेर दिन आष्ट (उपस्थित) हईले राजा एই व्यावहा करिबेन।

Eng, If after swearing, a witness does not give any evidence about (a loan matter), then the king should order payment by him of the entire loan with interest to the creditor, and as punishment he the king should himself take one tenth of the original loan ; this will come in force on the forty-sixth day. (See Mitakshara).

Mita—यदा तु श्राविताः साक्षिणः कथंचिन्न ब्रुयुः; तदा किंकर्च्यमित्याह—
“यः साक्ष्यमङ्गीकृत्य श्रावितः सन् कथश्चिन्नवदति । स राजा सर्वं सघृदिकमूर्णं
घनिने दायः”। “सदशवन्धकम्” [दशशब्दोत्र दशमपरः]—दशमांशसहितम्।
दशमांशश्च राजो भवति—“राजा अधमर्णिको दायः साधितात् दशमं शतम्”
इत्युक्तवात्। एतच्च “षट्चत्वारिंशके अहनि प्राप्ते” वेदितव्यम्। ततः अर्वाक्
वदन्नदाय्य इदं च व्याध्यादुपप्लुवरहितस्य। यथाह मनुः—“त्रिपक्षादव्रुवन्
वाक्यमृणादिषु नरोगदः। तद्धेऽपानुयात् सर्वं दशवन्धं च सर्वशः” इति।
“अगद” इति राजदैवोपप्लुवविरहोपलक्षणम्॥ ७६॥

CHARCHA

1. सर्वम् ऋणम्—Refers to original ऋण with Interest.
construe—साक्ष्यम् अनुवन् नरः राजा सर्वम् ऋणं दायः।

2. सदशवन्धकम्—दशन् here means दशम। “क्वचित् संख्याशब्दस्य
दृष्टिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते”। then again दशम is दशमांश। दशमाशेन

सहवर्त्ती सदश or सदशमः। वन्ध is मूल ऋणवन्ध। सदशः वन्धः अस्मिन्,
वहु। समासान्त कप्। Refers to ऋणम्॥

3. षट्चत्वारिंशके अहनि (प्राप्ते)—षट् च चत्वारिंशक्ष, षट्चत्वारिंशत्।
ततः पूर्णे डटि सति षट्चत्वारिंश i. e., the 46th day. ततः कन् स्वार्थे
QuaL अहनि॥

77. Punishment in case of one not giving evidence though aware of facts.

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः।

स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥ ७७ ॥

Prose—यः नराधमः जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति हि, स कूटसाक्षिणां
(अनृतदृष्टसाक्षिणां) पापैः तुल्यः। दण्डेन च तुल्यः (तुल्यव्यवहारस्युक्तः)
स्यात्। (तुल्यदण्डयुक्तश्च स्यात्)।

Beng—ये साक्षी घटेना जानियाओ नवाधमेब गत साक्षा ना देय
সে কুটসাক্ষীদের তুলা পাপী হয়, এবং তাদেব তুল্য যোগ্য দণ্ড
পাইবে।

Eng. A witness who out of inhumanity does not give evidence even after knowing all real facts, gets sin equal to wily witnesses, and is to be punished similarly (i. e, equally or befittingly).

Mita—यस्तु जानन्नपि साक्ष्यमेव नाक्षीकरोति हौरात्मगात् तं प्रत्याह—
“यः पुनर्नराधमः” “विप्रतिपञ्चमर्थं विशेषतो “जानन्नपि साक्ष्यं न ददाति”
“स कूटसाक्षिणां तुल्यः पापैः दण्डेन च। कूटसाक्षिणश्च दण्डं वक्ष्यति।
कूटसाक्षिणश्च दण्डयित्वा पुनर्ब्यवहारः प्रवर्त्तनीयः। कूटोपि वा, कूटसाक्षे

विदिते विवर्तनीयः । यथाह मनुः—“यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्षं कृतं भवेत् । तत्काथं निवर्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत्” ॥ ७७ ॥

78. Procedure where witnesses give conflicting evidences.

द्वैधे वहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमाः ॥ ७८ ॥

Prose—(साक्षिणों) द्वैधे वहूनां वचनं (ग्राह्यम्), तथा समेषु (समसंख्यकेषु) द्वैधे गुणिनां वचनं ग्राह्यम् । गुणिद्वैधेतु ये गुणवत्तमाः (भवन्ति) तेषां वचनं ग्राह्यम् ॥

Beng—সাক্ষিগণের মধ্যে পরম্পর বিরোধোক্তি হইলে, বহুলোক যাহা বলিবে তাহাই গ্রাহ হইবে । সমসংখ্যক সাক্ষী বিকল্পবাদী হইলে গুণিদেব কথাই গ্রাহ হইবে । যদি বা উভয়পক্ষেই গুণিগণের মধ্যে বিকল্পকোক্তি হয়, তবে যাবা বেদাধ্যযনাদিহেতু অতীব গুণযুক্ত বিশ্বাসযোগ্য তাহাদের বচন বা সাক্ষাই গ্রাহ হইবে ।

Eng. If there be conflicting evidences among the witnesses, then the evidence of many should be taken into account ; if however conflict is seen among equal number of witnesses then the evidence of more meritorious ones should be recognised ; if again conflict be among meritorious on both sides, then the evidence of the most learned and the most meritorious reliable ones should be held valid.

Mita. साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णय इत्यत आह—“साक्षिणां द्वैधे” विप्रतिपत्तौ वहूनां वचनं ग्राह्यम् । समेषु “समसंख्यकेषु” द्वैधे ये गुणिनां वचनं

वचनं प्रमाणम् । यदा “पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्ति”स्तदा ये “गुणवत्तमाः” श्रुताध्यायनतदर्थानुष्ठान-धनपुत्रादिगुणसम्पन्नाः “तेषां वचनं ग्राह्यम्” । [यत्र तु गुणिनः कतिपये, इतरे च वहवस्करादिपि गुणिनामेव वचनं ग्राह्यम् । “उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपिर्घर्मवित्” इति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात् । यतु “भेदात् असाक्षिणः” इत्युक्तं तत् सर्वसाम्येन अगृह्यमाणविशेषविषयम्] ॥ ७८ ॥

CHARCHA

1. द्वैधे—द्वयोःस्थानयोः स्थितिः इति द्वि+धमुज=द्वैधम् (a मान्त्र अव्यय) । then द्वैधमेव इति द्वैधम्+ड स्वार्थे=द्वैधम् (a neuter अकारान्त base) by the Varttika “धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्” । This means “division into two”. भाबे सप्तमी । द्वैधे सति इत्यर्थः । See also our द्वैधीभवति in Sak II. 17.

79. Witnesses supporting the statement in the plaint will bring victory to the party.

यस्योच्चुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुव तत्स्य पराजयः ॥ ७९ ॥

Prose---यस्य वादिनः प्रतिज्ञां (व्यवहारस्थितं प्रतिज्ञां) साक्षिणः सत्यां उच्चुः, स जयी भवेत्, यस्य (वादिनः) प्रतिज्ञां अन्यथा (मिथ्या एतत् इति) साक्षिणः वदन्ति तस्य पराजयः ध्रुवः (निश्चितः स्यात्) ।

Beng—যে বাদীর ব্যবহারে অতিজ্ঞাত বিষয় সাক্ষিরা সত্য বলিয়া অতিপাদন করে, সে বিবাদে জয়ী হয় । আর যে বাদীর অতিজ্ঞাত বিষয় সাক্ষিরা মিথ্যা বলিয়া বলে, তাহার পরাজয় স্বনিশ্চিত ।

Eng. The plaintiff whose statement in the plaint is declared as true by witnesses comes out victorious ; if but

the same is declared as false by witnesses, then he is defeated in the suit.

[N. B. The king is to depend on some other evidences where witnesses forget facts and can't say or support its positive or negative side (भावपक्ष or अभावपक्ष) . Repeated cross-examinations in such cases should not be made—See Mitakshara].

Mita—"यस्य वादिनः प्रतिज्ञां" द्रव्यजातिगमन्यादिविशिष्टां "साक्षिणः सत्यां वदन्ति" सत्यमेव जानीमो वयमिति, "सजयी भवेत्"। "यस्य पुनर्वादिनः प्रतिज्ञाम अन्यथा" वैपरीत्येन "मिथ्येतत् इति" वदन्ति, तस्य पराजयो भ्रुवःनिश्चितः। [यत्र तु प्रतिज्ञातार्थस्य विस्मरणादिता भावाभावौ साक्षिणः न प्रतिपादयति तत्र प्रमाणान्तरेण निर्णयःकार्यः। न च राजा साक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः। स्वभावोक्तमेव बचनं ग्राह्यम् (natural open statement only is to be accepted)। यथाह—“रवभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम्। उक्ते तु साक्षिणः राजा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः” इति] ॥ ७६ ॥

CHARCHA—For वादिन् see हारिन् in Sak I

✓ 80. कूटसाक्षी are those who give deliberate false evidences.

उक्तेषि साक्षिभिः साक्षेष यद्यन्ये गुणवत्तमाः।

द्विगुणा वा अन्यथा ब्रूयुः कूटाः सुरः पूर्वसाक्षिणः ॥ ८० ॥

Prose—साक्षिभिः साक्षेये उक्तेषि, यद्यन्ये गुणवत्तमाः द्विगुणा वा साक्षिणः अन्यथा ब्रूयुः, तदा पूर्वसाक्षिणः कूटाः (मिथ्यावादिनः) भवेयुः।

Beng එතිඡාට විශයේ අනුත්‍යවාදී පාක්ෂීරා පාක්ෂ දිවාර පර යනි අනු ගුණවැම වා අනු ශ්‍රීගුණ පාක්ෂී පුර්වසාක්ෂීරා ජාහා වෙළිගැඹෙ,

तार विपरीत कथा बलेन (अर्थात् प्रतिज्ञात विषये अनुकूले साक्षा देन) तबे पूर्वसाक्षिण कूटसाक्षी वा शिथ्यासाक्षी बलिया अভिहित हैवेन ।

Eng. (In the matter of पराजय) If after evidences of witnesses are over, some other more reliable virtuous or many a one witnesses give evidence against them and favourable to original statement of facts, then the first or prior witnesses are called "Kuta Sakshin" or teller of false evidence (See also Mitakshara). (All this is to be before final disposal of the suit)

Mita—"अन्यथा वादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः" इत्यस्यापवादमाह— पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थवैपरीत्येन अभिहिते "यद्यन्ये" गुणवत्तमाः द्विगुणा वा अन्यथा" प्रतिज्ञातार्थानुगुण्येन साक्ष्यं वा युस्तदा पूर्वे साक्षिणः कूटा" मिथ्यावादिनः भवेयुः ॥ नग्वेतदनुपन्नम्, अर्थ-प्रत्ययी-सम्यासभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिः निगदिते प्रमाणान्तरान्वेषणे अनवस्थादोषप्रसङ्गात्—“निर्णिके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्। लिखितः साक्षिणोवापि पूर्वमावेदितं न चेत्”। “यथा पक्ते पु धान्येषु निष्फलाः प्रावृप्ते गुणाः। निर्णिकव्यवहाराणां प्रमाणसफलं तथा” इति नारदवचनाच्च । [some say—This is not proper ; if further साक्षिण् is called in a matter settled by साक्षिण्, then there will be no end of witnesses—Narada smriti supports this], उक्त्यते (the answer then is)—यदा अर्थी प्रतिज्ञातार्थस्य अन्तरात्मसाक्षित्वेन आविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणां बचनम् अर्थाविसंवादित्वेन अप्रमाणं मन्यमानः साक्षिष्वपि दोषं कल्पयति तदा प्रमाणान्तरान्वेषणं केन वार्यते । उक्तं च—कस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीकीनः । यथा चक्कुरादि-

करणदोषनध्यवसाये अपि अर्थविसंबादात् जनितस्य ज्ञानस्य अप्रामाण्येन करणदोषाकल्पना तथा इहापि । साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च ।” साक्षिभिर्भाषितं वाक्यं सह सम्यैः परीक्षयेत् ॥ [This is not so ; witnesses directly related to facts may sometime make contradictory statements due to बचनदोष or being pressed therein, then some other evidences are to be searched for, as चक्रु etc may give impressions contrary to facts due to करणदोष ; so वाक्यपरीक्षा of साक्षिणः is enjoined and is necessary in cases.—]

कात्यायनेनाप्युक्तम्—“यदा शुद्धा किया न्यायात्तदा वाक्यशोधनम् । शुद्धाच्च वाक्याद्यः शुद्धः स शुद्धोर्थं इतिस्थितिः” । किया=साक्षिलक्षणा, ‘नार्थसम्बन्धिनो नासा:’ इति न्यायात् यदा शुद्धा तदा “तथाक्य शोधन”=साक्षिवाक्यशोधन कर्तव्यम् । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन, “सत्येन शुद्धेत वाकप्रभः” इति स्मरणात् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्च यः शुद्धोऽवगतः अर्थं स शुद्धस्तथाभूत इति स्थितिः ईश्वरी प्रयादा न्यायविदाम् । कारणदोष वाधकप्रत्ययाभावे सत्यवित्थ एवार्थं इत्यर्थः ॥ ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान् साक्षिणोतिकर्त्त्वे कथं क्रियान्तरं प्रमाणीक्रियते ? नैषदोषः । यतः—“क्रियां वलवर्तीमुक्तवा दुर्बलां योवलम्बते । स जयेभवधृते सम्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम्” इति कात्यायनेन जयावधावणोत्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधात् जयावधारणात् प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहोदर्शितः ॥ नारदेनापि—“निर्निके व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्” इति वदता जयावधारणोत्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि । तस्मादुक्ते पि साक्षिभिः साक्षेत्र अपरितुष्यता क्रियान्तर-मङ्गोकर्तव्यम् इति स्थितम् ॥ एवं स्थिते यद्यभिहितवचनेभ्यः साक्षिभः गुणवत्तमा द्विगुणा वा पूर्वनिदिष्टा असञ्चिताः साक्षिणः सन्ति तदा त एवं प्रमाणीकर्तव्याः—“स्वभावेनैव यद्वयुस्तद्याहां व्यवहारिकम्” इत्यस्य सर्वव्यवहारसेष्टवात् ‘निनि’के व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् । लिखितं

साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत्” इति नारदवचनाच्च । पूर्वनिर्दिष्टान्तम् सम्बन्धे तु अनिर्दिष्टा अपि तथाविधाः साक्षिण एव ग्राहा न दिव्यम् “सम्बन्धे सम्बिकाणां प्राहो वर्जयेद् दैविकोऽक्रियाम्” इति स्मरणात् । तेषामधावे द्विव्यं प्रमाणीकर्तव्यम् । अतःपरमपरितुष्यता अपर्याधिना न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम् अवचनात् इति परिसमापनीयो व्यवहारः (thus will end a व्यवहार or a case having or requiring witnesses) ॥ यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंबादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षिणु दोषादोपेष अपरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसराभावात् सप्ताहावधिक-दैविकराजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्रच दोषावधारणे साक्षिणो विवादास्पदीभूतमृणं दाप्याः, सारानुसारेण दण्डनीयाश्च । अथदोषानव ध्यरणं तदा प्रत्यर्थिना तावता सन्तोषव्यम्, यथाह मनुः—‘यस्य धर्येत्, सप्ताहादुक्तवाक्यस्यसाक्षिणः रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं’ ऋणं दाप्या दमचसः” इति । एतच्च “यस्योनुः साक्षिणः सत्यां प्रतिक्षां स जयो भवेत्” इत्यस्य अपरितुष्यत-प्रत्यर्थिविषये अपवादोद्घृष्यः ॥

केचित्तु “उक्ते पि साक्षिभिः साक्षे” इत्येतद्वचनम् अर्थिना निर्दिष्टे पु साक्षिणु अर्थग्रन्थकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् द्विगुणान् वा अन्यान् साक्षिणः पूर्वोक्तविषयीतं संबादयति तदापूर्ववादिनः साक्षिणः कूटी इति व्याचक्षते— तदस्त् प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः—[this is a bad expl. for क्रिया of प्रत्यर्थिन् here is unreasonable] । तथा हि अर्थीनाम साध्यसार्थस्य जिदेष्टा, ततप्रतिपक्षस्तद-भाववादी प्रत्यर्थी [अर्थी is the plaintiff, the stater of a matter to be proved, and प्रत्यर्थी (defendant) is the anti-party who is to say and prove nonexistence or falsehood of plaintiff's statement]—तत्र अभावस्य भगवसिद्धि-सापेक्षसिद्धित्वात् भावस्य च अभावसिद्धिनिरपेक्षसिद्धित्वात् भावसैव साध्यत्वं दुर्लभम्, अभावस्य स्वरूपेष साक्षात्गदिप्रमेयत्वाभावात् । अतश्च अर्थिन् एव क्रियायुक्ता [अभाव is dependent on भाव, भाव is independent thereof, so]

भाव is to be proved ; and so अभाव cannot be प्रमेय by साक्षण् etc, so किया of अर्थी only is proper] । अपिचोत्तरानुसारेण सर्वत्रैव किया नियता स्पर्यंते—“प्राद्यन्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत्” । न चैकस्मिन् व्यवहारेद्योः क्रिया-‘नैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोद्दयोः’ इति स्मरणात् । तस्मात् प्रतिवादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वान्यथा वृगुल्तियनुपपन्नम् ॥ अथमतम्—यतदावपि भावप्रतिशावादिनौ ‘मर्दीयमिदं दायादप्राप्तं मदोयमिदं दायादप्राप्तम्’ इति प्रतिज्ञावादिनोः पूर्वार्पकालविभागानाकलित्तमेव वदत्स्तत्र द्वयोः साक्षिषु सत्तुकस्य साक्षिणो ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायामाह—“द्वयोर्बिर्विदतोरेऽद्वयोः सत्तुचसाक्षिषु, पूर्वपञ्चाभवेद्यमा भवेयुस्तस्य साक्षिणः इति वचनेन यः पूर्वं निवेदयति, तस्य साक्षिणीग्राह्या इतिस्मिते तस्यापवादः—“डक्के पि साक्षिभिः साक्षेत्र” इति । अतश्चपूर्वोत्तरयोवादिनोः समसंख्यकेषु समग्नेषु साक्षिषु सत्तु पूर्ववादिन एव साक्षिणः प्रष्टव्याः । यदातुउत्तर वादिनः साक्षिणो गुणवत्तमा द्विगुणा वा तदा प्रतिवादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः ॥ एवं च नाभावस्व साध्यता, उभयोरपि भाववादित्वात्, चतुर्विधीत्तरविलक्षणत्वात् प्रकूलोदाहरणे न क्रियाव्यवस्था । ‘एकस्मिन् व्यवहारे तु यथैकस्यार्थिनः क्रियाद्य’ फरमते तथा वादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्येषि अविरोधः इति । तदृष्ट्वाचार्योः नातुमन्यते—“उक्ते पिसाक्षिभिः साक्षेत्र” इत्यपिशब्दात् अर्थात् प्रेकरणाद्वा अस्यार्थस्य अनवगमात् इत्यलं प्रसङ्गेन ॥ ८० ॥

81. The punishment of कूटकारी and कूटसाक्षी ।

पृथक् पृथक् दण्डनोयाः कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।

विवादाद्विगुणं दण्डं विवास्यो व्राह्मणःस्मृतः ॥ ८१ ॥

Prose—कूटकृत् (यः अनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति स कूटकृत्) कूटकारी (तात्पात्रः) साक्षिणः (कूटसाक्षीः) विवादात् द्विगुणं दण्डं पृथक् पृथक् दण्डनोयाः । व्राह्मणस्तु विवास्यः (राह्मण् विवास्यः) स्मृतः (न तु दण्डनीयः) ।

Beng. यिनि धनादि द्वारा मिथ्यासाक्षी थाड़ा करेन तिनि कूटकृत् कूटकृतवादी एवं कूटसाक्षिण थ्रेत्येके, विवादे पराजय हइले ये परिमाण दण्ड विहित आছे ताहा द्विगुण दण्डे दण्डित हइवेन । दोक्षण कूटकृत वा कूटसाक्षी हइले वार्षे हइते निर्वासित हइवे ।

Eng. One maintaining or procuring false witnesses by money is a “Kutakrit” (malpracticer), such men and false witnesses—each of these should be fined amounting to twice money involved in the defeat in a case ; such a wrong doer Brahmin however is to be turned out of the kingdom.

Mita. कूटसाक्षिणो दशिंतास्तेपां दण्डमाह—यो धनदानादिना कूटान् साक्षिणः करोति स ‘कूटकृत्’ । साक्षिणश्च ये “तथा कूटास्ते विवादम् नाम” विवादपराजयात् पराजये यो दण्डस्तत्र तत्रोत्तस्यं “दण्डं द्विगुणं पृथक् पृथक्” एकैकरो दण्डनीयाः । “व्राह्मणस्तु (तात्पात्रः) विवास्यः” राष्ट्रात् निर्वास्यः न दण्डनीयः ॥ एतच्च लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने अन्यासे च मनुनोक्तम्—“लोभात् सहस्रं दण्डः स्यात् मोहात् पूर्वं तु साहस्रम् । ग्राहौ मध्यमौ दण्डो मैत्रग्रात् पूर्वं चतुर्गुणम् कामादशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु किंगुणं परम् । अज्ञानात् द्वेशते पूर्णे वालिश्यात् शतमेव च” इति । तत्रलोभोर्यजिष्पा, मोहो विपर्ययज्ञानम् । भयं सन्त्रासः, मैत्री छेहातिशयः, कामः स्त्रीव्यतिकराभिलापः, क्रोधोमर्पः । अज्ञानमस्फुक्षानम्, वालिश्य ज्ञानानुत्पादः । सहस्रादिषु तात्रिका पण गृह्णन्ते । यथा मनुः—“कौट-साद्यं तु कुर्वनान् त्रीनवर्णन् धार्मिको नृपः । प्रवासयेत् दण्डयित्वा, व्राह्मणं विवासयेत्” । एतच्च अन्यासविषयम्, “कुर्वनान्” इति वर्तमाननिर्देशात् । त्रीन् वर्णन् क्षत्रियादीन् पूर्वोक्तं दण्डं दण्डयित्वा प्रवासयेत् मारयेत् । [अर्थशास्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगात् । अस्य च अर्थशास्त्ररूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठेदनं जिह्वादेन इष्टवियोजनज्ञ कौटसाक्षयिष्यानुसारेण दण्डव्यम्] ।

ब्राह्मणं तु दण्डयित्वा विवासयेत् स्वराष्ट्रात् निष्काशयेत् । यद्वा—वाससो विगतो विवासाः । ‘विवासस’ करोति इति जिचिकृते (‘णाविष्टवृ प्रातिपदिकात्’ इति टिलोपे रूपम्) विवासयेत्, नशोकुर्यादित्यर्थः । अथवा—वसत्यस्मिन् इति वासोगृहम् । विवासयेत् भग्नगृहं कुर्यादित्यर्थः । ब्राह्मणस्यापि लोभादिकारण-विशेषापरिहाने अनभ्यासैः च तत्र तत्र उक्तो दण्ड एव । अभ्यासे अर्थदण्डो विवासनञ्च । तत्रापि जातिद्रव्यानुवन्धाथयेक्षया विवासनं नशोकरणं गृहभज्ञो देशात् निर्वासनं च इति व्यवस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषापरिहाने अनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाद्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादिवत् अर्थदण्ड एव । महाविषये तु देशात् निर्वासनमेव । अत्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनूक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थोदण्डो नास्ति इति मन्तव्यम् । अर्थदण्डाभावे शारीरदण्डे च निषिद्धे स्वल्पेष्यपराधे नशीकरणगृहभज्ञाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावो वा प्रसञ्जेत् “चतुर्णामपिवर्णानां प्रायश्चित्तमनुवर्तताम् । शारीरं धनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत्” इति स्मरणञ्च । तथा—सहस्रं ब्राह्मणो दण्डः गुप्तां विप्रां बलाद्वृजन्” इति मनुस्मरणात् । यतु शङ्खवचनम्—“त्रयाणां वर्णानां धनापहारवधवन्धक्रिया विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्य” इति, तत्रधनापहार सर्वस्वापहारो विवक्षितः वधसाहचयोत् । “शारीरस्त्वबरोधादि जीवितान्तः प्रकोर्त्तिः काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः [विंशतकपदिका एका काकिणी] सर्वस्वान्त-स्तथैव च” इति नारदे वधसर्वस्वहरणयोः सहपाठात् । यदप्युक्तम्—राष्ट्रदेन वहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम्” इति तत्प्रथमकृतसाहसविपयम्, न सर्वं विपयम् । शारीरस्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिद्दू भवति—“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् “इति सामान्येन मनुस्मरणात् । तथा मनुः—“न ब्राह्मणवधाद् भूयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्” इति ॥ ८१ ॥

CHARCHA

- विवादात्—विवादास्पदीभूतात् दण्डात् (अर्थादिदण्डात्) । अधिकार्थक “द्विगुणम्” शब्दयोगे ५मी (see sl. 11 & 4 ante) i This root

दण्ड is द्विकर्मक as राजा साक्षिणः द्विगुणं दण्डं दण्डयति ; this becomes in voicech—साक्षिणः राजा द्विगुणं दण्डं दण्डया वा दण्डनीयाः ॥ construe—कूटकृत् राजा दण्डं (अर्थादिदण्डं) दण्डनीयः and साक्षिणः राजा दण्डं दण्डनीयाः, the अप्रधानकर्म as साक्षिण् is voiced here by “दुहादेरप्रधाने” ॥

2. विवास्यः—राष्ट्रात् वहिष्कार्यः । वि+वस+जिच्+यत् धर्मणि ।
Pred to ब्राह्मणः ।

82. Punishment in denial of साक्ष्य after अङ्गीकार ।

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निहृते तत्त्वमोक्तृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ ८२ ॥

Prose---यः (साक्षित्वमङ्गीकृत्य) साक्ष्यं श्रावितः सन् (निर्गदनकाले) तत्त्वमोक्तृतः तत् साक्ष्यं अन्येभ्यः निहृते (‘नाहं साक्षीभवामि’ इति) स (पराजयविषये यः दण्डः तस्य) अष्टगुणं दण्डं दाप्यः । (ईद्या) ब्राह्मणं तु विवासयेत् (न तु दण्डयेत्) ।

Beng. যে ব্যক্তি সাক্ষিত্ব অঙ্গীকার করিয়া পথে সাক্ষাবিষয়ক-শপথাদি শুনিয়াও, স্বেচ্ছবিদ্বেষাদিবিশতঃ “আমি সাক্ষ্য দিব না বলিয়া” আজ্ঞাগোপন বা বিষয় গোপন করে, সে পরাজয়ের দণ্ডের অষ্টগুণদণ্ড দিবে । সে ব্যক্তি ব্রাহ্মণ হইলে তাকে রাজা নির্বাসিত করিবেন ।

Eng. If one, after enrolling as a witness avoids evidence out of affection or grudge even on hearing modes or oath procedures therein, then he is to be punished with fine eight times as much as in case of defeat ; but such a Brahman is to be driven out of the kingdom (See Mita here and under 81 for meaning of विवासन) ।

Mita. जानतः साक्षिगानकीकारे (विशेषम्) आह—अपिच “यस्तु” साक्षित्वमङ्गलीकृत्य अन्यैः साक्षिभिः सह “साह्यं आवितः” सन् निगदनकाले “तमोबृतः” रागाद्याक्रान्तचित्सः तत्साक्षग्रम् अन्येभ्यः साक्षिभ्यः “निहृते”—“नाहमत्र साक्षीभवामि” इति, “स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डम् अष्टुच दाप्यः”। “त्राह्णं” पुनरष्टगुणद्रव्यदण्डदानासमर्थं “विवासयेत्”। विवासनं नग्नीकरणगृहभङ्गदेशनिर्वासिनलक्षणम् विषयानुसारेण द्रष्टव्यम्। इतरेषां तु अष्टगुणद्रव्यदण्डदानासम्भवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडवन्धन-कारागृहप्रवेशादि द्रष्टव्यम्। [एतच्च पूर्वश्लोकेष्यनुसर्त्तव्यम्। यदा सर्वे साक्षयः निहृते तदा सर्वे समानदोषाः। यदा तु साक्षिगुन्तवा पुनरन्यथावदन्ति तदानुवन्धाद्यापेक्षया (दोषापेक्षया) दण्डयाः। यथाह कात्यायनः—“उत्तवान्यथा ब्रुवाणश्च दण्डया स्यु वाक्त्वालान्विताः” इति, न चान्येनोक्ताः साक्षिणोन्येन रहस्यनुसर्त्तव्याः। यथाह नारदः—“न परेण समुद्दिष्टमुपेयात् साक्षिणं रहः। भेदयन्नैव चान्येन हीयते एवं समाचरन्” इति ॥ ८२ ॥

CHARCHA

1. अन्येभ्यः—construe—अन्येभ्यः साक्षिन्यः तत् साक्षयः निहृते—withdraws his साक्षय from other witnesses or witness-list saying “नाहं साक्षीभवामि”। अपादाने इमी by the Varttika “जुगुप्सा विराम प्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्” ॥ for gram in अष्टुच दाप्यः see ante. sl. 20 etc.

2. विवासयेत्—वि+वस+णिच् लिङ्यात्। should drive out of the kingdom.

83. A witness may give false evidence, where otherwise capital punishment of a वर्णी is involved.

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साह्यनृतं वरेत् ।

तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः ॥ ८३ ॥

Prose—यत्र हि वर्णिनां (ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां वा ब्रह्मचारिणां) वधः स्यात्, तत्र साक्षी अनृतं वरेत्। तत्पावनाय (तत् अनृतवचनशोधनाय) द्विजैः सारस्वतः चरुः निर्वाप्यः (चरुकेन सारस्वतीम् इष्टं निर्वापयेत् कुर्यादित्यर्थः पापशोधनाय) ।

Beng—সতাৰলিলে যদি ব্রাহ্মণ ক্ষত্ৰিয়াদি চাৰিবৰ্ণের (বা ব্ৰহ্মচাৰীৱ) বধসম্ভবনা থাকে, তবে সে স্থলে সাক্ষী মিথ্যাই বলিবে (সত্য বলিবে না) । পবে মিথ্যজন্ত পাপ হইতে আজ্ঞশোধনেৰ জগ সৱৰ্ষতী দেৰীৰ উদ্দেশে চক্ৰ পাক কৰিয়া ইষ্টি বা যজ্ঞ সম্পাদন কৰিবেন ।

Eng. Where slaughter or killing (or capital punishment) is involved of any one of the 4 castes or of a Brahmacarin, there a witness may utter falsehood or give false evidence (or he may withdraw himself from evidences); and to absolve himself of this sin of saying false evidence, he is to perform “Saraswata” sacrifice by cooking milkrice (charu). [N. B. — By वर्णिवध, Mitakhara understands वध of any one of the 4 castes, whereas Manu by वर्णिवध means ब्रह्मचारी वध ; and वर्णिन् is a ब्रह्मचारी by the rule “वर्णद ब्रह्मचारिणि”—See kirata I “सवणी” विदितः समाययौ” । Hence मिथ্যাকথন of a साक्षी is अनुभोদित here is case of प্ৰাণদণ্ড । This also implies to remain silent if possible (or अবচন), or cessation from साक्षगदान if possible ; these being not possible or in any case if वध of अर्थी or प্ৰত্যৰ्थी is involved in either way, the साक्षी shall utter the truth ; and then shall do प্ৰায়শিত্ত for abso-

lution of this sin; even remaining silent amounts to प्रिध्यासाक्षणदान, so प्रायश्चित्त is necessary in any case. See Mita also].

Mita—साक्षिणमवचनम् असत्यवचनञ्च सर्वत्र प्रतिषिद्धं तदपवादार्थमाह— “यत् वर्णिनां” शुद्धिटक्षत्रिप्राणां “सत्यवचनेन वधः सम्भाव्यते, तत्र साक्षी अनृतं वदेत् “सत्यं न वदेत्” । [अनेन च सत्यवचनप्रतिषेधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनम् अवचनं च अभ्यनुज्ञायते ; यत्र शङ्काभियोगादै-सत्यवचनेवर्णिनोवधः, असत्यवचने न कस्यापिवधः तत्र अनृतवचनम् अभ्यनुज्ञायते । यत्रु सत्यवचने अर्थप्रत्ययिनोरन्यतरस्यवधः, असत्यवचने चान्यतरस्यवधः, असत्यवचने चान्यतरस्यवधः—तत्र तृष्णीम्भावाभ्यनुज्ञा राजा यद्यनुमन्यते । अथ राजा कथमप्यकथने न मुच्छति तदा भेदात् असाक्षित्वं कर्तव्यम् । तस्याप्यसम्भवे सत्यमेव वदितव्यम् । असत्यवचनेन वर्णिवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्च । उत्यवचने तु वर्णिवधदीष एव, तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्] ।

तर्हि असत्यवचने तृष्णीम्भावे च शास्त्राभ्यनुज्ञानात् प्रत्यवायाभाव इत्यत आह—“तत्पावनाय” अनृतवचनावचननिमित्प्रत्यवायपरिहाराय” सारस्वतश्चरुः द्विजैः ऐकैकशो निर्वाप्यः” कर्तव्यः । (सरस्वती देवता अस्य इति सारस्वतः) । (अनबस्त्रावितान्तरूपमपक्वादने चाश्वर्दः प्रसिद्धः) ॥ [इहायमभिसन्धिः— “साक्षिणमनृतवचनमवचनं च यत्रिषिद्धं तदिहभ्यनुज्ञातम् । “नानृतं वदेत् ” “अब्रवन् त्रुवन्वापि नरोभवति किल्वपी” इति सामान्येन अनृतवचनम् अवचनं च प्रतिषिद्धं, तदतिक्रमनिमित्प्रतिषिद्धं प्रायश्चित्तम् । [न च मन्तव्यम् साक्षिणमनृतवचनाभ्यनुज्ञानोपि साधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधातिक्रमनिमित्प्रत्यवायस्य तदवस्थात् अभ्यनुज्ञानवचनमनर्थकम् इति । यतः साह्यनृतवचनावचनयोः भूयान् प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरल्पीयान् इत्यर्थवत् अभ्यनुज्ञानवचनम् । यद्यपि भूयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तग्रा आनुषिङ्गकस्य

अल्पीयसः प्रत्यवायस्य निवृत्तिरन्यत्र तथापीद अभ्यनुज्ञानवचनात् प्रायश्चित्त-विधानाच्च भूयसो निवृत्तग्रा अल्पीयान् अपि आनुषिङ्गकोपि प्रत्यवायोन निवर्तते इति गम्यते । एतदेवान्यत्र प्रश्नेषु वर्णिवधाशङ्कायां पान्थादीनाम् अनृतवचनावचनमभ्यनुज्ञानं वेदितव्यम् । न च तत्र प्रायश्चित्तमस्ति, प्रतिषेधान्तराभावात् । निमित्तान्तरेण कालान्तरे अर्थतत्त्वावगमेष्वि साक्षिणमन्येषां च दण्डाभावोऽस्मादेव वचनादवगम्यते ॥ ८३ ॥ इति साक्षिप्रकरणम् ॥

CHARCHĀ

1. वर्णिनाम्—May mean both त्राहणक्षत्रियादि चतुर्वर्ण (as in मिताक्षरा), वा ब्रह्मचारी as in Manu VIII.

2. तत्पावनाय—पू+णिच्+ल्युठ=पावनम् purifying विशेधनम् । तस्य अनृतवचनस्य पावनम् । इतत—। तादर्थे इथी ।

3. सारस्वतः—सरस्वती देवता अस्य इति सारस्वतः with अ॒ in the sense “सास्य देवता” । Qual. चरुः । चरु is परमात्मा (See Mita) । It is here to be prepared specially for सारस्वती इष्टि । So सारस्वतचरु here refers to सारस्वती इष्टि ।

अथलेख्यग्रकरणम् (Section on documents=निधिपत्रादि)

84-85. There should be documents with witnesses etc. in registration of money etc.

यः कश्चिदथो निष्ठानातः स्वरूप्या तु परस्परम् ।

लेख्यं तु साक्षिमत्कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥ ८४ ॥

समा-मास-तदर्धाह नामजातिस्वगोत्रकैः ।

सत्रहचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥ ८५ ॥

Please—यः कश्चित् अर्थः (हिरण्यादिः) (धनिकाधर्मर्योक्तव्ये)

'परस्पर' स्वरुच्या निष्णातः (स्थिरीकृतः, व्यवस्थितः च) तस्मिन् (अर्थे) लेख्यं साक्षिमत् (साक्षियुक्तं) धनिकपूर्वकम् (धनिकनामलेखनपूर्वकं) कार्यम्—(कालान्तरे विवादेसति तन्निंश्यार्थमिदं कार्यम्)। तत् लेख्यं समामस्तदधार्हः—नामजातिस्वगोत्रकैः (सह) सम्रक्षणारिकात्मीयपितृनामादिचिह्निं कार्यम् ।

Beng—হিৰণ্যাদিব্যাপারে ধনিক ও অধমর্ণের মধ্যে যদি পৱন্তিৰ বিজ ইচ্ছামত কোন ব্যবস্থা কৰা হয় (যথা, আমি এতদিনমধ্যে, এভাবেসুসহ হিৰণ্যাদি দিব), তখন (ভবিষ্যতে বিবাদনির্ণয়ের জন্য) সাক্ষি রাখিয়া প্রথমেই ধনিকের নাম লিখাইয়া দলিল কৰিবে । তাতে গৃহীত খণ্ডের তাবিথ, বৎসর, মাস, অর্কমাস বা পক্ষ এবং দিন বা তিথি, (ধনিক ও অধমর্ণের উভয়ের) নাম, জাতি ও গোত্রের সহিত, অধীয়মান বেদশাখার নাম, আজীব্য ও পিতৃনাম এবং গৃহীত দ্রব্যেরও নাম সংখ্যা প্রভৃতি স্পষ্টভাবে উল্লিখিত থাকিবে ।

Eng. If in some negotiation of loan there be some mutual understanding of payment according to convenience of both the creditor and debtor, it should be done before witnesses and with the name of creditor at the outset (to avoid misunderstanding in future); moreover this document should be marked with year, month, fortnight, day, name, caste and gotra (of each) along with the name of vedic school he belongs to, the name of relations, of father etc, as also the name and amount etc of the loan taken.

[N. B—Having stated about witnesses in matters of व्यवहार (suits), our author now speaks of लेख्य or

documents in negotiations of loans etc ; documents are either (1) शासन=commandments—राजशासनम् (दुरुमपत्र), and जानपद (i. e, done in some जनपद or country); again जानपदलेख्य may be (i) स्वहस्तलिखित or (ii) परहस्तलिखित ; mostly in स्वहस्तलिखितলेख्य, witnesses are not required it is अসाक्षिक, but in परहस्तलिखितলेख्य or अन्यकृतलेख्य (documents completed by pleaders etc) साक्षिन् with names of parties with the names of their fathers, lineage, caste year, month, date, etc are necessary and there should be details of the loan etc—mode of repayment etc—Now see Mitakhara] ।

Mita—भुक्ति-साक्षिणौ निरूपितौ, साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्रलेख्यं द्विविधिम् शासनं जानपदं च इति । शासनं निरूपितम् । जानपदमभिधीयते । तत्र द्विविधम्—स्वहस्तकृतम् अन्यकृतञ्च । तत्र सहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृत साक्षिकम् । अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यथाह नारदः—“लेख्यं तु द्विविधं शेयं स्वहस्तान्यकृतं” तथा । असाक्षिमत् साक्षिमत् सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः” इति ।

तत्रान्यकृतमाह—धनिकाधमर्णयोः “योर्थः” हি॰ण्यादिः “परस्परं स्वरुच्या” इयताकालेन एतावदूदेयम्, इयती च प्रतिमासं वृद्धिः इति “निष्णातः” व्यवस्थितः, “तस्मिन्नार्थे” कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतर्त्वनिर्णयार्थं “लेख्यं साक्षिमत्” उक्तलक्षणसाक्षियुक्तं “धनिकपूर्वकं” धनিকः पूर्वः यस्मिन् तत् धनिकपूर्वकम् इत्यर्थः । “कार्यं कर्तव्यम्” । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कार्याः । “कर्ता तु तत्कृतं कार्यं” सिद्धर्थं तस्य साक्षिणः । प्रबत्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाथ लेख्यकम्” इति स्मरणात् ॥ ८४ ॥

अपिच ‘समा’ वत्सरः, मासश्चैवादिः, तदर्थं (तस्य मासस्य अर्धम्) पक्षः—शुक्रः कृष्णो वा, अहस्तिः प्रतिपदादिः, नाम-धनिकाधमर्णिकयोः,

जातिर्वाहिण्ट्वादिः, स्वगोत्रं वासिष्ठादिगोत्रम्, एतैः (सह वा) चिह्नितम् । तथा “सत्रव्याचारिक” वद्वचादिशाखाप्रयुक्तं गुणनाम, —वद्वचः कठः इति । आत्मीयपितृनाम—धनिकाधमर्णिकपितृनाम, आदिग्रहणात् द्रव्यजाति-संख्याचारादेव्यम् । “एतैः चिह्नितं लेख्यं कार्यं” इति गतेन (पूर्वे) सम्बन्धः ॥ ८५ ॥

CHARCHA

1. स्वरुच्या—करणे इया । स्वरुच्या निष्णातः ॥ नि+ला+क्त=निष्णातः । It means “settled with experts or careful attention”, so ला becomes णा with cerebral by the rule “निनदीभ्यां लातेः कौशले” and meaning of कौशल is implied here ; for पर+परम्=परः परम्=परस्परम्, see our Kirata I and Sak etc. Adv. qual. निष्णातः ।

2. साक्षिमत्—Pred. to लेख्यम् ॥ धनिकपूर्वकम् (वह—see मिता) is also Pred. to लेख्यम् । धनमस्ति अस्य gives धनिक with मत्वर्थ ठन् । See ante also.

3. समा-मास-स्वगोत्रकैः—Parse it as ऊद्य सहशब्दयोगे इया; see Mita.

4. सत्रव्याचारि—चिह्नितम्—Pred. to लेख्यम् । See Mita.

८६-८७-८८. further details of signing etc, in documents.

समाप्तेर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।

मत्तमेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ ८६ ॥

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।

अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥ ८७ ॥

उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुकसूनुना ।

लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोन्ते ततोलिखेत् ॥ ८८ ॥

Prose—अर्थे (धनिकाधमर्णिकयोः विषयलेख्ये) समाप्ते ऋणी नाम (स्वनाम) स्वहस्तेन निवेशयेत् (लिखेत्)—अत्र (लेख्ये) यत् उपरि लेखितं तत् अमुकपुत्रस्य मे मतम् (अभिप्रेतम्) । तथा अस्मिन् लेख्ये साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् “अत्राहम् अमुकः साक्षी” इति स्वहस्तेन लिखेयुः । ते च साक्षिः (गुणतः संख्यातश्च) समाः कर्तव्याः । ततः लेखकः “उभाभ्यां अभ्यर्थितेन अमुकसूनुन मया अमुकेन एतत् लिखित” इति अन्ते लिखेत् ।

Beng—উক্তভাবে ধনিক ও অধর্মীকের মধ্যে লেখ্যবিষয় সমাপ্ত হইলে, অধর্ম নিজনাম স্বতন্ত্রে স্বাক্ষর করিবে, এবং তাহাতে লিখিবে “অমুকের পুত্র আমি ইচ্ছাতে সম্মত আছি” । সাক্ষিগণ ও সেইলেখ্যপত্রে নিজহস্তে পিতার নামোন্নেথপূর্বক “অমুক আমি এই দলিলে সাক্ষী” একথা স্বাক্ষর করিবে । উভয় পক্ষের সাক্ষিগণ সংখ্যায় ও গুণে সমান হইবে ॥

অন্তর লেখক “অমুকের পুত্র আমি অমুক, উভয়পক্ষ দ্বারা প্রার্থিত হইয়া এই দলিল লিখিলাম” এই কথা লিখিবেন ।

[N. B.—অধর্ম বা উভর্ম স্বয়ং লিখিতে না জানিলে সকল সাক্ষিদের সামনে অগ্রকে দিয়া নিজনাম লেখাইবেন । অনক্ষর সাক্ষীরা ও একপ করিবেন] ।

Eng. Thus the documentary matter (between the creditor and the debtor) being finished, the debtor shall sign his own name himself mentioning that “I son of so and so agree to this or approve of this” ; then the witnesses shall sign themselves mentioning their father's name and shall each declare “that I so and so is a witness,” witness of both the parties shall be equal in number

and status. Lastly the writer should at the end of the document state that "I so and so, son of so and so, write out this document being entreated by both."

Mita—किञ्च धनिकाधमर्णयोर्थः अर्थः स्वरूच्या व्यवश्चितः, तस्मिन् अर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णे नाम आत्मीयं नाम स्वहस्तेन तस्मिन् लेखेत्" यदुपरि लेखितं तत् ममामुकपुत्रम्यमतम्" "अभिप्रेतमिति निवेशयेत्" पत्रे विलिखेत् ॥ ८६ ॥

तथा तस्मिन् लेखये ये साक्षिणः लिखितस्त्वपि आत्मीयपितृनामलेखनपूर्वकं तस्मिन्नर्थे "अयमसुको" देवदत्तः साक्षी इति स्वहस्तेन एकैकशःलिखेतुः। "ते च समृः" मंग्लातो गुणतश्च] कर्तव्याः। [यदि अधमर्णः साक्षी वा लिपिशो न भवति तदा अधमर्णेऽन्येन साक्षी च साक्षयन्तरेण सर्वसाक्षिसञ्जिधौ स्वमतं लेखयेत्। यथाह नारदः—“अलिपिङ्गः ऋणी यः स्यात् स्वमतं तु स लेखयेत्। साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षीसमीपतः” इति ॥ ८७ ॥

अपिच “तनो लेखक उभाभ्यां धनिकाधमर्णिकाभ्यां प्राथितंन मया अमुकेन् देवदत्तेन विश्वमित्रसूनुना एतलेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ ८८ ॥

CHARCHA

1. निवेशयेत्—It means स्वनाम लिखेत्। नि+विश+ण्वृ+लिङ्घयात्।

2. मे—अनुके कर्तरि षष्ठी in connection with वर्तमने के in मत्तम्, by the rule “कस्य च वर्तमाने”।

3. लेखितम्—लिख+ण्वृ+के कर्मणि।

4. पितृनामपूर्वकम्—नाम एव नामकम्। पितुः नामकम्। स एव पूर्वः यस्मिन्, वहु-with समाप्तान्तकम्। qual. नाम understood, or or better-adv. qual. लिखेतुः।

5. लिखेतुः—लिख+लिङ्घयुत्। Nom. साक्षिणः।

89. self-written documents are usually valid.

विनापि साक्षिभिलेख्यं स्वहस्तलिखितन्तु यत्।

तत्प्रमाणं स्मृतं लेख्यं वलोपधिकृताद्वते ॥ ८६ ॥

Prose—अधमर्णेन साक्षिभिर्विनापि यत् लेख्यं स्वहस्तलिखितं तत् प्रमाणं स्मृतम्। वलोपधिकृतात् ऋते (विना) (सर्वं) लेख्यं प्रमाणं स्मृतम्।

Beng. अधमर्ण ये दनिल ब्रह्मणे निखिते ताहा साक्षी छाड़ाই थमाण बलिया आृत इব। তবে বলাকাৰদ্বাৰা বা 'কপটেতা' বা ছলনাসহকাৰে কৃত লেখ্য বা দনিল থমাণ ইশিবে না।

Eng. The document written by the debtor in his own hand writing is declared valid by the smritikaras ; but not so if done forcibly and with a view of deceit.

Mita. साम्प्रतं स्वकृतं लेख्यमाह—“यलेख्यं स्वहस्तेन लिखितम्” अधमर्णेन, “तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं” मन्वादिभिः। “वलोपधिकृताद्वते” बलेन बलात्कारेण, उपधिना छलনालोभक्रोधभयमदादिलक्षणेन यत्कृतं “तम्मात् विना” (प्रमाणम्) ॥ नारदोप्याह—“मत्ताभियुक्त-स्त्रीबालबलात्कार-कृतं यत्। तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतंतथा” ॥ तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च यत् लेख्यं देशाचारानुसारेण सवन्धकव्यवहारे अवन्धकव्यवहारे च युक्तम्, अर्थकमापरिलोपेन लिप्यक्षरापरिलोपेन च लेख्यम् इत्येताबत्, न च पुनः साधुशब्दैरेव, प्रातिस्त्रिकदेशभाषायामपि लेखणीयम् [such documents whether स्वहस्तलिखित बा परहस्तलिखित whether to be used in सवन्धक or अवन्धक legal matters should be written in one's own language, acc. to local custom, keeping sense etc in tact ; it need not be written in elegant language of the learned , or it may be written in one's own language too]

यथाह नारदः—“देशाचाराविरुद्धं यद् व्यक्ताधिविधिलक्षणम् । तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमनिलुप्तकमाक्षरम्” । विधानं विधिः; आषेविधिरधिविधिः आधीकरणः; तस्य लक्षणं गोप्याधिभोग्याधिकालकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिन्, तद्व्यक्ताधिविधिलक्षणम्; “अविलुप्तकमाक्षरम्” अर्थानां क्रमः, क्रमशाक्तराणि च क्रमाक्षराणि, अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मिन् तदविलुप्तकमाक्षरम्; तदेवम्भूतं लेख्यं प्रमाणम् । राजशासनबन्ध साधुशब्दनियमोत्र इत्यभिप्रायः ॥ ८६ ॥

CHARCHA

1. बलोपयि &c—बल १३ बलात्कार, forcible doing ; उपयि १४ छलना ; cp “सोपयि मन्धदूपणम्”—Kirata. बलश्च उपयित्वा, हन्ति । तास्याम् कृतम्, तत् । “तस्मात् । श्रुतेशब्दयोगे ५मी ।

90 documentary loan will run for three generations &c.

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव च ।

आधिस्तु भुज्यते तावत् यावत्तन्न प्रदीयते ॥ ६० ॥

Prose—लेख्यकृतं ऋणं विभिः पुरुषैरेवदेयम् । आधिस्तु (वन्धकशुक्तः सन्) यावत् तत्र ऋणं न दीयते तावत् भुज्यते ।

Beng. সাক্ষিসমন্বিত দলিলবাবা কৃত শুণ তিনি পুরুষেব অবশ্য দেয় ইহৈবে । কিঞ্চু সবক্ষক থগভুলে, যতদিন পর্যজ্ঞ কৃণশোধ না ইয, ততদিন ধৰ্মীকর্তৃক ঝোও ভোগ চলিবে । [N B —ইহাতে বোৱা শায় এতাদৃশ শুণ চাবি বা ততোধিক পুরুষ কর্তৃক পরিশোধনীয় ইহৈবে] ।

Eng. A documentary loan executed with witnesses is to be repaid even by three successive generations ; but a mortgaged loan is to be enjoyed by the creditor till it is

not finally paid off (i. e. it may run down up to 4th or 5th generations even).

Mita. लेख्यपसङ्गे न लेख्यारुदमपि ऋणं विभिरेव देयमित्याह—यथा साद्यादिकृतमृणं विभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमृणं अपि आहर्त्तु-तत्पुत्र-तत्पुत्रैविभिरेवदेयं न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते ॥ [ननु “पुत्रपौत्रैः ऋणं देयम्” (50) इत्यविशेषेण ऋणमात्रं विभिरेव देयम् इति नियतमेव । बाढम् । अस्यैव उत्सर्गस्य पत्रारुद-ऋणविषये स्मृत्यन्तरप्रभवाम् अपवादशङ्काम् अपनेतुम् इदं बचनमारव्यम् । तथा हि—पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेन अभिहितम्—“एवं कालमतिक्रान्तं पितृणां दाप्यते ऋणम्” इति । इत्थं पत्रारुदं ऋणमतिक्रान्त-कालमपि पितृणां सम्बन्धे दाप्यते । अत्र “पितृणाम्” इति बहुबचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति बचनात् चतुर्थादिर्दर्श्य इति प्रतीयते । यथा हारितेनापि—“लेख्यं यस्य भवेद्दस्ते लाभं तस्य विनिर्दिशेत्” । अत्रापि यस्य हस्ते लेख्यमस्ति तस्य ऋणलाभः इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योपि ऋणलाभो अस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतद् आशङ्कानिवृत्तर्थम् एतद्बचनमुक्तम् । बचनदद्यं च योगीश्वर बचनानुसारेण योजनीयम् [The above two statements are here reconciled by योगी याज्ञवल्क्य] । अस्यापवादमाह—सवन्धकेपि पत्रारुदमृणं “विभिरेव देयम्” इति नियमात् ऋणापाकरणानधिकारेण अध्याहरणेष्विभिरपाकरणाविदसुच्यते—‘यावत्’ चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेव आधिसुर्ज्यते’ इति बदता सवन्धकशृणापाकरणे चतुर्थादिरव्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदपि अयुक्तमेव “फलभीयोननश्यति” (58) इति । सत्यम् । तदपि एतस्मिन् असति अपवादबचने पुरुषत्रयविषयमेवस्यात् इति सर्वमनवधम् ॥ ६० ॥

CHARCHA

1. लेख्यकृतम्—लेख्येन कृतं (विहितं), तत्—। Qual ऋणम् ।
2. प्रदीयते—प्र-दा+लटते कर्मणि . mortgaged loan &c. should

run till the अण् is not paid off. But साक्षिभावित loan is "पुस्पौत्रैः देवम्" so also लेख्यकृत loan.

91. If somehow a document is lost, defaced or demolished a new document is to be executed.

देशान्तरस्थे दुलेख्ये नष्टोन्मृष्टे हते तथा ।

भिन्ने दग्धे इथवा छिन्ने लेख्यमन्यतु कारयेत् ॥ ६१ ॥

Prasq.—लेख्ये देशान्तरस्थे, दुलेख्ये (अवाचकलेखनेसति), नष्टे (कालबशेन नष्टे) तथा उन्मृष्टे (मपीद्वौर्वल्यात् मृदितलिप्यद्वारे सति), हते, भिन्ने (विदलिते), दग्धे (अभिना दग्धे सनि) छिन्ने वा (द्विधाभूते वा) अन्यतलेख्यं कारयेत् ।

Beng.—यदि वा लेख्य वा। दलिल बहुवदेशे थाके, यदि तार अक्षरशुलि अर्थहीन इय, काल वशे यदि नष्टे इय, अथवा कालौर दोषे अक्षरशुलि शूचिष्य। याघ, यदि चोरिबाबा शृणु इय, लेखा यदि शृणुत इय, पूडिया याघ वा दृष्टे ट्रूकवा इहेया याघ, तबे अवशा अर्थ-प्रत्यज्ञीन अनुभविते नूतन लेख्यपत्रम् आदनीय ।

Eng—If a document remains afar (in another country), if the letters or words thereof do not convey the the desired meaning, if it is defaced, or stolen, or smashed or burnt by fire or torn asunder then a fresh document is to be executed (by mutual agreement of the debtor and the creditor).

Mita—प्रासाङ्गिकं परिसमाप्यप्रकृतमेवानुसरति—व्यवहाराद्यमे पत्रे पश्चान्तरं कूर्यात् इति विधीयते । व्यवहाराक्षमत्वं चास्यन्तर्व्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे,

दुलेख्ये—दुष्टानि सन्दिश्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणिपदानि वा वस्मिन् तत् “दुलेख्यम्”, तस्मिन् दुलेख्ये, नष्टे कालबशेन, उन्मृष्टे—मषीद्वौर्वल्यादिना मृदितलिप्यद्वारे, हते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते, दग्धे अभिना प्रज्वलिते, छिन्ने द्विधाभूते सति, पत्रं (यदि) द्विर्वति । एतच्च अर्थप्रत्यथिंश्चोऽपरस्परानुमतौ सत्याम् ॥ विमतंग तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाय अध्वापेक्षया कालोदातव्यः (If the parties do not agree to a fresh new document, time is to be given in consideration of distance) । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः (in case of very far or lost document the witnesses are to determine the suit) । यथाह नारदः—“लेख्ये देशान्तरस्थे शीर्णे दुर्लिखिते हते । सतस्तत् कालकरणम् असतो दष्टदर्शनम् । सतः विद्यमानस्य पत्रस्य देशान्तरस्थस्य आनयनाय कालकरणं कालावधिर्दर्तव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टाः साक्षिणस्तें दर्शनं व्यवहारसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः—“अलेख्यसाक्षिके दैवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत्” [दिव्य प्रमाण is to be resorted to where there is no witness whatsoever] ॥ एतच्च जानपदव्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीष्यमेव भवति । इयान् तु विशेषः—“राजाः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्वेषां विधिं साक्षिमत्” इति । तथान्यदिपि राजकीयं जयपत्रकं बृद्धवसिष्टे नोक्तम्—“यथोपन्यस्तसाधारणसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकं चैव जयपत्रकमिष्यते” । प्राव॑ विवाकादिहस्ताक्षं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेष्व बादिने दद्यात् नयिने जयपत्रम्” । तथा सभासदोपि मत्तमे अमुकपुत्रस्य इति स्वहस्तं ददुयः—“सभासदश्वयेतत्र स्मृतिशास्त्रविदःस्थिताः । यथालेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुयरेव ते”—इति स्मरणात् । सभासदां च परम्परानुमतिव्यतिरेकेन न व्यवहारोनिःशल्यो भवति । यथाह नारदः—“यत्र सम्यो जनः सर्वः साध्वेतदिति मन्यते । स निश्चल्योविवादः स्यात्

सशल्यस्त्वन्यथा भवेत्” इति । एतत् चतुप्यात् व्यवहारः—“साधयेत् साध्यमर्थं चतुष्प्रादान्वितं च यत् । राजमुद्रितान्वितं चैव जयपत्रकमिष्यते” इति स्मरणात् । यत्रु हीनता, यथा—“अन्यबादी क्रियादेषो नोपस्थाता निश्चरः । आहूतप्रपलायी च होनः पञ्चविधं मृतः “इति । तत्रन जयपत्रकमस्ति, अपितु हीनपत्रकमेव । तच्च कालान्वरे दण्डप्राप्तर्थं, जयपत्रं तु प्राढ्यायां विधिसिद्धर्थम् इति विशेषः ॥ ६१ ॥

CHARCHA

1. देशन्तरस्ये—अन्यःदेशं देशान्तरम्, मयूरव्यंसकादित्वात् समाप्तः । देशान्तरे तिथितीति देशान्तरस्थम् (“सुपिसः” इति कप्रत्ययः) । Pred, to लेख्ये (wif. has भावे उमी) । Rest easy—see prose & Mita.

92. In case of doubt about document verification is necessary.

संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥ ६२ ॥

Prose—संदिग्धलेख्यशुद्धिः तु स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । युक्तिप्राप्ति-क्रिया-चिह्न-सम्बन्धागमहेतुभिः अपि शुद्धिः स्यात् ।

Bens.—यदि दलिल समझे नदेह उपस्थित हय, तबे अधर्मर्णव स्वहस्त लिखित अग्र पत्रेर महित लेखाव मिल अछति देखिया विर्ग्म करिवे । इहा छाडा आस्ति समझे युक्तिद्वावा निर्गम सम्भव, भाक्षज्यदि क्रिया, इक्षाक्षरादि चिह्न, अर्थ-प्रत्यार्थीव पूर्वेकाव लेनदेन समझ, धनीर अर्थसामा यावाता, ओ आनुषष्ठिक हेतुद्वावाओ मन्दिक्ष दलिलेर निर्गम हय ।

Eng. If doubt arises as to the validity of a document then it can be decided by the debtor's own handwriting

etc in some other document ; it may also be decided by logical probability, by evidences, by his special mode of signature etc, by previous relation of debtor and creditor between them, by facts of creditor's acquisition of the sum at the time, and due to his carrying on such loan business—(See Mitakshara also).

Mita—लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तानि आह—शुद्धमशुद्धं वा इति “अन्वितस्य लेख्यस्य शुद्धिः (तु) स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् ” । स्वहस्तेन लिखितं यहेख्यान्तरं तेन शुद्धिः । यदि सधारानि अक्षराचि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । [आदिशब्दात् साक्षिलेखकस्वहस्त-लिखितान्तरसंवादात् शुद्धिरिति] । युक्ता प्राप्तिः “युक्तिप्राप्तिः”—देशकाल-पुरुषाणां द्रव्येण सह सम्बन्धः (एव) प्राप्तिः । (अस्मिन्देशे अस्मिन्काले अस्य पुरुषस्य इदं द्रव्यं घटते इति युक्तिप्राप्तिः) । क्रिया—तत्साद्युपन्यासः । चिह्नम्—असाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः—अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमः—अस्य एतावतोर्धस्य सम्भावितः प्राप्त्युपायः । एते एव “हेतवः” । यथेहेतुभिः संन्दिग्धलेख्यस्य शुद्धिः स्यात् इति अन्ययः । (यदा तु लेख्यसन्देहेनिर्णयो न जावते तदा साक्षिभिनिर्णयः कार्यः । यथाह कात्याबजः—द्रव्ये पत्रे के वादी नदास्त्वांस्तुनिर्देशेत् ” इति । साक्षिसम्भवविषयमिदं बचनम् । सम्भव-सम्भवविषयं तु हारीतवचनम्—“न मयैतत् कृतम् पत्रं कृतम् इतेन कारितम् । अधरीकृत्य तवपत्रमर्थे दिव्येन निर्णयः” । इति) ॥ ६२ ॥

CHARCHA

1. स्वहस्तलिखितादिभिः—लिख+क नपुं सके भावे=लिखितम्=लेखनम् (writing) । स्वहस्तस्य लिखितम् । तत् आदि येषां बहु । तैः कर्त्ते इयां । This will be in comparison of his writing

in other documents, or कर्मणिका स्वहस्तेन लिखितम् । This refers to other documents written by him.

2. युक्तिप्राप्ति &c—युक्तिप्राप्ति is logical probability of his or of both having this at the time and at this place etc. युक्तग्राप्तिः, इतत् । क्रिया is साक्षुगपन्नास । चिह्न is special mode of signature, सम्बन्ध is their such prior relation of debtor—creditorship. आगम is rationality of creditor's having this sum at the time. युक्तिप्राप्ति—सम्बन्धागमा एव हेतवः । कर्मचा । ते । करणे इया । or—the whole is a इन्द्र । Then हेतु is here करण which means असाधारण कारण as लेनदेनव्यवसाय । करणे इया ॥ or—आगमस्य हेतुः cause of having executing the present document, आगमहेतुः । Rest as above.

93. The next step after verification of document, when the whole amount is not given by the debtor at a time.

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेददत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।

धनी वोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥ ६३ ॥

Prose—ऋणिकः (अधमर्णिकः) (स्वशक्तग्रनुसारेण) दत्त्वा दत्त्वा लेख्यस्य पृष्ठे अभिलिखेत । धनी च उपगतं (प्राप्तं धनं) स्वहस्तपरिचिह्नितम् दद्यात् (कुर्यात्, अभिलिखेत् इत्यर्थः) ।

Beng. अधर्णी एकবाबে মকলধন দিতে অপর্ণ ইষ্টেন, যখনই কিছু কিছু ধন দিবে, তখন দলিলপত্রে পিছনে লিখিবা দিবে । ধনী (ঔর্ধ্বর্ণ) ও প্রাপ্তধন শাক্ত করিবা দিবেন ।

Eng. The debtor (if unable to pay off the whole amount at a time) will endorse the part—paid amount on the back of the document whenever it is so paid ; and the creditor too will accept the sum by signing it in his own handwriting.

Mit^{५७}—त्रवं शोधिते पत्रे श्रूणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृतस्त्वमेव श्रूणं दातुम् असमर्थस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत आह—यदा (ऋणिकः) अधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थस्तदा शक्तग्रनुसारेण “दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेस्याभिलिखेत”—एतावन्मयादत्तमिति । उत्तमर्णः वा (च) “उपगतं” प्राप्तधनं तस्यैव लेखन्यं पृष्ठे दद्यात् अभिलिखेत—एतावन्मया लभ्यम् इति । कथम् !—“स्वहस्तपरिचिह्नितम्” स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् (दद्यात्) । यद्वा उपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितपरिचिह्नितम् अधमर्णीय उत्तमर्णो दद्यात् ॥ ६७ ॥

CHARCHA

1. दत्त्वा, दत्त्वा—बीप्सायाम् द्वित्वम् । whenever there is part-payment it should be so endorsed.

2. ऋणिकः—ऋणमस्ति अस्य इति ऋण+ठन् मत्वर्थ=ऋणिकः a debtor Similarly we derive धनिक अधमर्णिकः and उत्तमर्णिकः । See also ante.

3. च—This reading is better here than वा, for च shows the creditor's duty after the debtor's endorsement.

4. स्वहस्त &c—स्वहस्तेन परिचिह्नितम् signed by his own hand, इतत् । तत् यथा तथा । Adv. qual. दद्यात् । Thus उपगतं धनं स्वहस्तचिह्नितं यथा तथा दद्यात् (कुर्यात् i. e. स अपि अभिलिखेत) । धातनामनेकार्थत्वात् दा अत्र करोत्यर्थे लेखनार्थे वा वर्तते । ०१—चिह्नित

is चिद् (नपुंसके भावे का) ; स्वहस्तेन परिचिह्नितं निजहस्ताक्षरचिह्नम् दधात् (पृष्ठे दधात् i. e. अभिलिखेत्)। In fact स्वहस्तपरिचिह्नितम् (adv. &c) applies both in the case of ऋणिक and धनी or धनिक।

94. After full payment tear off the document.

दत्त्वणं पाठयेत्तेरुयं शुद्धौ वान्यत्तु कारयेत् ।

साक्षिमत्त भवेत् यद्वा तद्वातब्यं ससाक्षिकम् ॥ ६४ ॥

Prose—कृतलूँ ऋणं दत्त्वा लेख्यं पाठयेत् (छिन्दगत), वा शुद्धैर्य अन्यत् (शोधनसूचक) लेख्यं कारयेत् । वा (अथवा) यत् लेख्यं साक्षिमद् भवेत् तत्साक्षिम् (एव) दधात् ।

Beng. সমগ্র ঋণ পরিশোধ হইলে, ঐ লেখ্য পত্র ছিঁড়িয়া ফেলিবে, অথবা লেখ্য দেশোভ্যবে থাকিলে, উভয়কে দিয়া ঋণশোধপত্র করাইয়া লইবে। আবার যদি লেখ্য দলিল কোন সাক্ষী রাখিয়া করা হয়, তবে সেই সাক্ষীর সমক্ষেই ঋণ শোধ করিবে।

Eng. When the entire loan is paid off, then tear off the original document ; if the document is in another country or place, then make a release-document duly executed by the creditor. If the debt-document was done before a witness, then pay it before that very witness.

Mita—ऋणे च कृतस्नेदत्ते लेख्यं किंकर्त्तव्यमित्यत आह—क्रमेण सङ्करेत् “कृत्तमृणं” दत्त्वा, पूर्वकृतं लेख्यं पाठयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं (दूरदेशावस्थितं) लेख्यं नष्टं वा तदा “शुद्धैर्य” अधर्मत्वनिवृत्तार्थज् अन्यतलेख्यं “कारयेत्” उत्तमर्णेन अधर्मणः । पूर्वोक्तक्रमेण उत्तमर्णो विशुद्धिप्रमधर्मणीय दधात् इत्यर्थः ॥ ससाक्षिके कृतस्ने ऋणे दातव्ये

किंकर्त्तव्यम् इत्यत आह—यत् ससाक्षिकमृणं तत् पूर्वसाक्षिसमझमेत् दधात् ॥ ६४ ॥ इतिलेख्यप्रकरणं (समाप्तम्) ॥

CHARCHA

1. शुद्धै—शुद्धिः is ऋणशुद्धि repayment of loan. तादर्थे वा कर्मणि चतुर्थी । शुद्धिं लब्ध्य इत्यर्थः ।

2. साक्षिमत्—Pred, to वत् (referring to लेख्य) ।

3. ससाक्षिकम्—साक्षिणा सह वर्त्तमानम्, वदु । तत् यथा तथा । Adv. qual. दातव्यम् ॥

अथ दिव्यप्रकरणम्—(the section on divine proof).

95. In grave offences only — scales, fire, water, poison, कोशपान etc are used for divine oath for विशुद्धि ।

तुलामगापो विषं कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेभेतानि शोर्प कस्थेऽभियोकरि ॥ ६५ ॥

Prose—तुलामगापो विषं कोशो (विधिना कोशपानविशेषः) इति (पञ्च) दिव्यानि वह (धर्मशास्त्रे) विशुद्धये (सन्दिग्धार्थशोधनाय) अवलियन्ते । एतानि (पञ्च) दिव्यानि महाभियोगेषु एव (व्यवहियन्ते, नान्यत्र) ॥ विशेषतः अभियोकरि शीर्षकस्थे (श्रेष्ठदण्डलक्षणं स्थितेस्वीकृते सति) एव भवन्ति । [N. B. “यदेवेन इहं कृतं न स्यात्, यदा मया अयं दण्डः आदेयः”—(ग्रहणीयः) इतिवादी शीर्षकस्थः इति केचित् बहन्ति] ॥

Beng. মহাত্মিয়োগ বা মহাপাতকে-তুলামগ, অগ্নি, জল, বিষ ও কোশপানবিশেষ—এই পাঁচটি দিব্য সন্দিগ্ধবিষয়ে দোষশালনের জন্য শর্ষণাত্মে ব্যবহৃত হইয়া থাকে [শর্ষণাত্মে এগুলি ব্যবহার্য নহ] । বিশেষতঃ অভিযোক্তা চতুর্পাদ ব্যবহার পদের প্রেক্ষিণ করিতে

ईक्षुक इले एक्षुि दिव्यम् व्यवहृत इहैवे। (See Mita) [ए क्षेत्रक वादीशपथविषयक] ।

Eng. In cases of grave offences only (as outrages, etc), these five namely, scale, fire, water, poison and special handful drink are used for divine oath, for self-expiation ; specially if the accuser agrees to the final and greatest punishment (of चतुष्पादव्यवहारपद) [See Mita]—or capital punishment even. [This is वादिद्विव्यशपथविषयक] ।

Mita—लिखित-साक्षि-भुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तम् । अवसरप्राप्तं दिव्यं प्रमाणमधिभास्यन् “तुलाग्रापो” इत्यादिभिः आदैः पञ्चाभिः श्लोकैर्दिव्यमानुकां (divine oath cannon or “formula ”) कथयति । तत्र तावद् दिव्यान्युपदिशति —“तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानि इह धर्मशस्त्रे विशुद्धये” सन्धिधार्थस्य सन्देहनिवृत्तये दातव्यानि इति । ननु अत्रान्यान्यपि तन्दुलादीनि दिव्यानि सन्ति—“घटोग्निलक्ष्मक” चैव विष्णु कोशस्त्रैव च । तन्दुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमापका” इति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावन्ति (पञ्चानि) एव ? इत्यत आह—एतानि पञ्च अहाभियोगेषु एव नान्यत्र इति नियम्यते । न पुनरिमान्येव दिव्यानि इति । महत्वावधिं च वक्ष्यति । ननु अल्पाभियोगेषि कोश इत्यते । “कोशमल्पेषि दापयेत्” इति स्मरणात् । सत्यम्,—कोशस्य तुलादिषु बाठी न महाभियोगेषु एव इति नियमार्थः । किन्तु सावष्टमाभियोगेषि प्राप्तर्थः [महाभियोग is grave offence, महापातकादि । सावष्टमाभियोग is by accepting दन्ड on self if found guilty “स्वोपरि दन्डमङ्गीकृत्य स्थापितः सावष्टमः”] । कोश is used here, for it is both for महाभियोग and सावष्टमाभियोग] अन्यथा शङ्काभियोग एव स्वांकु [other

wise कोशदिव्य will be confined to शङ्काभियोग वा सन्देहयुक्त अभियोग only] “अवष्टम्भाभियुक्तानां धटादीनि विनिर्दिशेत् (धट is rod of a scale वा तुलादन्ड । Cp. धटः स्यात् तुलाकाष्टम् ” It is the same as तुला or scale-use) तन्दुलांश्चैव कोशश्च शङ्कास्वेव न संशयः” इति स्मरणात् ।

महाभियोगेषु शङ्कितेषु चाविशेषणे प्राप्तौ अपवादमाह—एतानि तुलादीनि “अभियोक्तरि शीर्षकस्य” अभियुक्तस्यभवन्ति । शीर्षकं शिरोव्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दन्डो लक्ष्यते, तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्थः तत्रप्रयुक्तदन्डभाग् इत्यर्थः ॥६५॥

[Remark—अभियोग is either स्वल्प वा महान् । महाभियोग is grave offence like परखीधर्षण, व्रहहत्या &c. महाभियोग is either सावष्टम्भ (निश्चयार्थक for here अभियोक्ता says of taking दन्ड if he is found false) वा शङ्कितः—वा शङ्काभियोग (like कारावास etc on suspicion of murder etc.)].

CHARCHA

1. तुलाग्रापः &c—उद्य इतिशब्द योग १मा ॥ कोश is विष्णुसारेण कोशत्रयपानविशेषः—Three handful drink as per enjoining, It is a kind of ordeal in स्मृतिशास्त्र and is diff. from कोश वा कोष meaning treasury,

2. विशुद्धये—तादथे च ४र्थैः । वा कर्मणि ४र्थैः । See शुद्धै ।

3. दिव्यानि—दिविभवानि दिव्यानि with यत् । divine i.e. divine oath—objects उक्तकर्म to व्यवहृयन्ते वा दातव्यानि understood.

4. शीर्षकस्य—construe—अभियोक्तरि शीर्षकस्य एतानि भवन्ति । शीर्षक is शिरस् (“उत्तमां शिरः शीर्षम्”) वा श्रेष्ठ=चतुर्थव्यवहारपाद-

योग or श्रेष्ठ दन्ड । तत्र तिष्ठति इति शीर्षकस्थ । तस्मिन् । Pred. to, अभियोक्तरि (`wh, has भावे उमी) । See Mita ; some say it is arrogation of मुन्दकच्छेद दन्ड by one if his अभियोग is false. In such cases only दिव्यप्रमाण is used. This sloka is वादी अभियोगकारीविषयक ।

96. This divine oath may be either by वादी वा प्रतिवादी by mutual understanding,

रुच्या वान्यतरः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छुरः ।

विनापि शीर्षकात् कुर्यात् नृपद्रोहे अथ पातके ॥ ६६ ॥

Prose—रुच्या (वादिप्रतिवादिनोः इच्छया) अन्यतरः वा दिव्यं कुर्यात् । (यः दिव्यं कुर्यात् ततः) इतरः शिरः (शिरः अर्थात् शरीरविषयकं दन्डं) वर्त्तयेत् (अङ्गीकुर्यात्) । अथ राजद्रोहे, पातके (व्रह्माहन्यादि पातके) शीर्षकात् (दन्डात्) विनापि दिव्यं कुर्यात् ।

Beng—प्रबन्धव यतात्रुसावे वादी वा प्रतिवादीव एकज्ञन दिव्य श्रहण कविबेन । यिनि दिवा कविबेन ताव प्रतिपक्ष शावीव वा चतुष्पादेन शीर्षक दण्डं श्वीकाव कनिष्ठा लहिबेन । किञ्च वाजद्रोहे वा त्रुक्षताऽपिपातकविषये शार्षकदण्डांश्वीकाव छाडाइ त्रुलादि दिव्य शपथ कविबेन । (अर्थात् वाजद्रोहे वा शहापातक शक्षाय शक्ति वाञ्छि आञ्चलिकोशाधनेव उत्ता एतादृश दिव्य परोक्षा दिवेन) ।

Eng—By mutual consent either complainant (वादिन्) वा accused (प्रतिवादिन् वा प्रतिपक्ष) may undergo such divine tests of oath with scale etc (त्रुल्यादिदिव्य) ; the other than the one taking such divine oath should agree to

accept the punishment bodily or monetary (as is reserved in such cases) ; but in matters of sedition against king or grave crime of व्रह्महत्या etc. such divine oath with scales etc. will be undergone even without reference to highest deserving punishment.

Mita—“ततोर्थीं लेखयेत्सद्यः प्रमिज्ञातार्थं साधनम् ॥ इति भाबप्रतिक्षावादिन एव क्रिया इति व्यवस्थादर्शिता, तदपवादार्थं माह—‘रुच्या’ अभियोक्तृ अभियुक्तयोः परस्परसम्प्रतिष्ठ्या “अन्यतरः” अभियोक्ता वा अभियुक्तो “दिव्यंकुर्यात्” । “इतरो” अभियुक्तः अभियोक्ता वा ‘शिरः’ शारीरमर्थदन्डं वा ‘वर्तयेत्’ अङ्गीकुर्यात् ॥ अयमभिसन्धिः—न मानुषप्रमाणवत दिव्यं प्रमाणं भावैकगोचरं विष्टु भावाभावाविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिषोगतरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्म्याये वा अथिप्रत्यधिनोरन्यतरस्य इच्छया दिव्यं भवति ॥ अल्पाभिषेषे शङ्का-सावष्टम्भयोरपि अविशेषेण कोशोभवति इत्युक्तं ; तुलादीनि विपान्तानि तु महाभियोगेष्व सावष्टम्भेष्व च इति नियमो दर्शितः । तत्र सावष्टम्भाभियोगेषु एव इत्यस्यापवादमाह—‘राजद्रोहाभिशङ्कायां तथा व्रह्महत्यादि-पातकाभिशङ्कायाच्च, शिरःस्थायिना विनापि तुलादीनि कुर्यात् महाचौर्याभिशङ्कायां च । यथाह “राजभिः शङ्कितानां च निर्दिष्टनां दस्युभिः ॥ आत्मशुद्धिपराणाच्च दिव्यं देयं शिरो विना” इति । [तन्दुलाः पुनः अल्पचौर्यशङ्कायामेव—“चौर्ये”, च तन्दुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः] इति पितामहवचनात् । तस्माप्तस्तु महाचौर्याभिशङ्कायामेव—“चौर्यशङ्काभियुक्तानां तस्माद्वा विधीयते” इति म्मरणात् । अन्ये पुनः शपथाः अल्पार्थविषयाः—“सत्यं वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि शुक्लानि च । स्मृशेत् शिरांसि पुलाणं दाराणं सुहृदां तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशप्रानमथापिवा” । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे इति नारहस्मरणात्] ॥ यथपि मानुषप्रमाणाचिर्येस्य निर्णयकं यद्दिव्यं इति क्षेकप्रसिद्धम् शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालान्तरे निर्णयनिषिद्धत्वेन समन्वत-

निर्णियनिमित्तेभ्यो धटादिभ्यो दिव्येभ्योः अदत्तव्यपदशः ब्राह्मणपरित्राजकवत् ।
 [In "मानुषप्रमाण" some शपथ is taken, again in मानुषप्रमाणनिर्णयवस्तु दिव्यप्रमाण is said here; both usual शपथ and दिव्यप्रमाणशपथ are शपथ, still a difference is drawn here like ब्राह्मण and परित्राजक by परित्राजकन्याय, to emphasise this दिव्यशपथप्रमाण section [N. B. In 'ब्राह्मणनामन्त्र' ब्राह्मण includes परित्राजकब्राह्मण also, still we also say 'परित्राजकनामन्त्रय' (though he is a ब्राह्मण) only to give some pre-eminence to परित्राजक] So here also separate दिव्यप्रमाण प्रकरण is given or adduced here.].

कोशस्य तु शपथत्वेषि धटादिषु (तुलादिषु) पाठो महाभियोगविग्रहत्वेन अवष्टमाभियोगविषयत्वेन च धटादिसाम्यात् । न तु समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेन (not as a cause of settlement showing result later on), तन्दुलानां तस्माष्ट्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेषि अल्पविषयत्वेन राष्ट्राविषयत्वेन च धटादि-चैलक्षण्यात तेषु अपाठ इति सन्तोषव्यम् । एतानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासम्भवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यत् पितामहवचनम् "स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्" इति, तदपि लिखितसामन्तादिसङ्कावे दिव्यानि परिवर्जयेत् इति व्याख्येयम् ॥ ननु विवादान्तरेषु अपि प्रमाणान्तरं सम्भवे दिव्यानामनवकाश एव । सत्यम्,—ऋणादिषु विवादेषु उक्तलक्षणसाकृप-पन्यासे अर्थिनाकृतेषि प्रत्यर्थी यदि दन्डाभ्युपागमावष्टमेन दिव्यमवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिनामाशयदोपसम्भवात् दिव्यस्य च निर्दोषत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तललक्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः—‘तत्र सत्ये स्थितोधर्मः व्यवहारस्तु साक्षिनि । दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत्’ इति ॥ स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थिना दन्डावष्टमेन दिव्यावलम्बने कृतेषि सामन्ताद्वि-छत्रप्रमाणसङ्कावे नदिव्य' 'ग्राहमिति विकल्पनिराकरणार्थं "स्थावरेषु विवादेषु" इत्यादिपितामहवचनं नात्यन्तिकदिव्यनिराकरणार्थम् । लिखितसामन्तादभावे स्थावरविवादेषु अनिर्णयप्रसङ्गात् ॥ ६६ ॥

CHARCHA

1. शिरः—Here refers to शीर्षकदण्ड as said in previous sloka, and शीर्षक here. शीर्षक is fourth punishment of चतुष्पदव्यवहारपद ; or highest punishment or शारीर दण्ड ॥

६. वर्तयेत्—वृत्त+जिच्छ+लिङ्घयात् । It means here “अङ्गीकुर्यात् । Nom. इतरः । वृत्त is both स्वादि (आत्मनेपदी) and तुरादि (उभयपदी) ।

97. usual general rites in दिव्यविधि ।

सचैलं स्नातमाहूय सूख्योदये उपोषितम् ।

कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपत्राह्मणसन्निधौ ॥ ६७ ॥

Prose—(पूर्वेदुः) उपोषितम् सूख्योदये सचैलं स्नातं (दिव्यग्राहिणम्) आहूय नृपत्राह्मणसन्निधौ सर्वदिव्यानि कारयेत् ।

Beng.—পূর্বদিবস উপবাস করিয়া পরদিন শূর্য উঠিলে পর পরিশ্রিত বক্ষসহ শান করিলে পর দিব্যগ্রাহীকে আশ্বান করিয়া বাঁজ ও খাক্ষণদেব সমক্ষে দিব্য গ্রহণ করাইবেন ।

Eng. Fasting on the previous day, the oath-taker on the next morrow after sunrise, will take ablution with his cloth on ; then he should be summoned and ordered by the judge to take oath before the King and Brahmanas.

Mita—दिव्ये साथारणविधिः—किञ्च पूर्वेदुः “उपोषित” उद्दिते सूख्ये सचैलं स्नातं” दिव्यग्राहिणम् “आहूय नृपस्य सम्यानाश्च ब्राह्मणानां सन्निधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत् प्राढ् विवाकाः ।” विरात्रोपविताय स्तुरेकरात्रोपविताय वा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्वाससे” इत्युपवासविकल्पः

पितामहेनोक्तो वलवदवलवत् महाकार्याल्पकार्यविपयत्वेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः ।
उपवासनियमश्च कारयितुः प्राढ्विवाकस्यापि—“दिव्येषु सर्वकार्याणि
प्राढ्विवाकः समाचरेत् । अव्वरेषु यथाम्बव्युः सोपवासो नृपाह्या” इति
पितामहवचनात् । [अत्र यत्पि “सूख्योदये” इत्यविशेषणेनोक्तं तथापि
शिष्टाचाराद् भानुवासरे दिव्यानि देयानि । तत्रापि “पूर्वाङ्गे अग्निपरीक्षा स्यात्
पूर्वाङ्गे च धटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं अर्मेतत्त्वमभीपस्ताम्
दिवसस्य च पूर्वाङ्गे कोशशुद्धिविधीयतं । रात्रौ च पश्चिमे यामे विषं देयं
मुशीतलम्” इति पितामहोक्तः विगेषो द्रष्टव्यः ॥ अनुक्तकालविशेषाणां
तण्डलतसमाप्तप्रभृतीनाम् पूर्वाह्ने एव प्रदानम्—“पूर्वाङ्गे सर्वदिव्यानां प्रदानं
परिकीर्तिम्” इति सामान्येन नारदस्मरणात् ॥ अहनि विधा विभक्ते
पूर्वोभागः पूर्वाङ्गः, मध्यमः मध्याह्नः, उत्तरोपराह्नः । तथा आपरोपि
कालविशेषः विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः ॥ विधिमुखस्तावत्—“अग्नेः शिशिर-
हेमन्तौ वर्षाश्चैव प्रकीर्तिताः । शरद्युग्मपु सलिलं, हेमन्तं शिशिरे विषम् ।
चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च । एने साधारणमासां दिव्यानामविरोधिनः ॥
कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् साधकालिकी” इति ॥ कोशग्रहणं सर्वशपथ-
नामुपलक्षणम्, तण्डुलानां पुनर्भिंजेषानभिधानाऽसार्वकालिकत्वम् । प्रतिषेधो-
मुखो यथा—“न शीते तोयशुद्धिः स्यात् नोषकाले अग्निशोधनम् । न प्रावृपि
विषम् दद्यात् प्रवाते न तुलां तथा । नापराह्ने न सन्धायां न मध्याह्न
कदाचन ॥ इति ॥ “न शीते तोयशुद्धिः स्यात्” इत्यत्र शीतशब्देन
हेमन्तशिशिरवर्षाणां ग्रहणम् ॥“नोषकाले अग्निशोधनम्” इत्यत्र उष्णकालशब्देन
ग्रीष्मशरदोः विधानलघ्वस्यापि पुनर्निषेध आदरार्थः, प्रयोजनं तु वक्षपते ॥ ६३ ॥

CHARCHA

- सचैलम्—चैल वा चैल is garment or cloth. चैलेन सह
वर्त्मानं सर्वैलम्, वहु । तत् यथा तथा । Adv. qual स्त्रातम् ॥

स्त्रातम्—Refers to स्त्रान of दिव्यग्राहिन् । obj. of आहूय
(आ+हूयेत्) ।

2. कारयेत्—कृ+ण्व+लिङ्गात् । should cause to take.
प्रयोजक कर्ता is प्राढ्विवाकः । प्राढ्विवाकः सचैलं स्त्रातं जनं सर्वदिव्यग्रानि
कारयेत् ॥

98. who is entitled to which दिव्य ?

तुला स्त्रीवालवृद्धान्धवाह्यणरोगिणाम् ।

अग्निर्ज्ञलं वा शुद्रस्य यवाः सप्त विषस्य वा ॥ ६८ ॥

Prose—स्त्रीवालवृद्धान्धवाह्यणरोगिणां तुला (तुलादिव्यं) एव स्यात् ।
अग्निः (क्षत्रियस्य स्यात्), जलं (वैश्यस्य स्यात्); विषस्य सप्त यवाः
(परिमाणाः) शुद्रस्य वा (एव) स्युः । [N. B.—अत्र श्लोके वा
शब्दोवधारणार्थे व्यवहृतः] ।

Beng. জাতি, বয়স ও অবস্থা নির্বিশেষে—স্ত্রীজাতিমাত্রেই
দোষশুন্দির জন্য তুলাদিব্য হইবে, বালকের এবং অশীতিপ্রায় বৃক্ষের,
দৃষ্টিহীন অক্ষের, গতিশক্তিহীন পঙ্কু এবং ব্রাঙ্কণ এবং কুঁগেরও
তুলাদিব্যই হইবে। ক্ষত্রিয়ের অগ্নিদিব্য, বৈশ্যের জলদিব্য,
এবং শূদ্রের দোষশুন্দির জন্য যব পরিমাণ সাতটী বিধিশুলি দিব্য
হিসাবে প্রযোজ্য । [যব is here যব পরিমাণ অর্থাৎ একটী বালির
দানার ওজন] ।

Eng. Divine oath for purity of the females, of boys
(not exceeding 16 years); of the old (reaching about 80
years), of the blind, of the paralytic, of the Brahmins
and the indisposed ones, will be with scales (तुलादिव्य) ;

fire will be used for Kshatriyas, water for the Vaishyas and seven bits of poison weighing a "yava" each for the sudras. (See Mita. for further details here). ["yava" here is यवपरिमाण i. e, weight equal to one barley corn].

Mita—अधिकारिव्यवस्थामाह—“र्खा” स्त्रीमात्रं जातिवयोवस्थाविगेपानादरेण, “बाल” आपोङ्शाद्वर्पान्तं जातिविशेषानादरेण, “वृद्धः” अशीतिकापरः, “अन्यः” नेत्रविकलः, “पङ्कुः” पादविकलः, “त्राह्णां” जातिमात्रम्, “रोगी” व्याधितः,—एतेषां शाधनार्थं “तुलैव” नियम्यते। “अग्निः” फालस्तप्तमापश्च क्षत्रियस्य। जलमंव वैश्यस्य। [बा-शब्दः अवधारणे]। “विपस्य यवा” उक्तं परिमाणाः “सप्तैव, शूद्रस्य” शोधनार्थं भवन्ति ॥ [त्राह्णणस्य तुलाविधानात् “शूद्रस्य यवाः सप्त विपस्य वा” इति विपविधानात्, “अग्निर्जलं बा” इति क्षत्रियवैश्यविपयमुक्तम् । एतदेव स्पष्टीकृतं पितामहेन—“त्राह्णणस्य धटः (तुला) देयः, क्षत्रियस्य दुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं, विपं शूद्रस्य दापयेत् इति] ॥ यत्तु खगादीनां दिव्याभावस्मरणम्, “सत्रतानां भृशात्तर्णां व्याधितानां तपस्त्विनाम् । स्त्रीणां न भवेत् दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षितः” इति, तत् “रुच्या वा अन्यतरः कुर्यात्” इति विकल्पनिवृत्तर्थम् [The statement of दिव्याभाव in case of females etc is to apply and nullify “रुच्या अन्यतरः कुर्यात्” as said before] । एतदुक्तं भवति (the gist is this)—“अबृष्मभाभियोगेषु स्त्रगदीनामभियोक्तृत्वे अभियोज्यानामेव दिव्यम्, एतेषामभियोज्यत्वेषि अभियोक्तृणामेव दिव्यम् । परस्पराभियोगं तु विकल्प एव । तत्रापि “तुलैव” इति कात्यायनबचनेन नियम्यते (कात्यायन restricts तुला for स्त्री etc in such cases) ॥ तथा महापातकादिशङ्काभियोगे स्त्रगदीनां “तुलैव” इति एतच्च बचनं सर्वदिव्यसमवधारेषु मार्गशिरश्चैव-वैशाखेषु स्त्रगदीनां सर्वदिव्यसमवधाने नियमकतया अर्थवत् (thus is तुला

restricted to स्त्री etc in सर्वदिव्य and in अव्यायण चैव वैशाख) ॥ न च सर्वकालं स्त्रीणां “तुलैव” । स्त्रीणां तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोशादिभिस्तासामन्तस्तरबं विचारयेत्—इति विपसलिलव्यतिरिक्तधटकोशाङ्गादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं बालादिव्यपि योजनोयम् । तथा त्राह्णणादीनामपि न मार्गकालिकस्तुलादिनियमः, “सर्वेषामेव बण्णां कोशशुद्धिविधीयते । सर्वाण्येतानि सर्वेषां त्राह्णणस्य विपं विना” इति पितामहस्मरणात् ।

तस्मात् साधारणे काले बहुदिव्यसमवधाने तुलादिनियमार्थमेवेद् बचनम् [So this बचन is to restrict तुलादिव्य in usual course of time—there being many varieties of दिव्य] । कालान्तरे तु तत्त्वकालविहितं सर्वेषाम् (in other times दिव्य is of all, see below) । तथाहि—“वपास्त्वग्निरेव सर्वेषाम् । हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणमग्निविपयोविंकल्पः । त्राह्णणस्य त्वग्निरेव न कदाचिद्विपम्, “त्राह्णणस्य विपं विना” इति प्रतियेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु तलिलमेव । येषां तु व्याधिविशेषाणामग्नगादिनियेधः—“कुषिणां बजयेदग्निं सलिलं श्वासकालिनाम् । पित्तश्लेषमवतां नित्यं विपं तु परिवर्जयेत्” इति इति तेपामग्नगादिकालेषि साधारणं तुलाद्येव दिव्यं भवति ॥ तथा “तोयमनिर्विपं चैव दातव्यं वलिनांनृणाम्” इति बचनात् दुर्वलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधात् गृहुत्कालानतिक्रमेण जायिवयोवस्थावित्तानि दिव्यानि देयानि ॥ ६८ ॥

CHARCHA

1. स्त्रीबाल &c—दुन्द्र। सम्बन्धे पछी। Rest easy—See Mita first portion.

99. तुला etc to be used as दिव्यप्रमाण in महाभियोग । So now महाभियोग is being stated.

नासहस्राद्वरेत्फालं न विषं न तुलां तथा ।
नृपार्थेष्वभिशापे च वहेयुः शुचयः सदा ॥ ६६ ॥

Prose—आसहस्रात् न फालं विषं तथा तुलां (द्वयं) न हरेत् (न कारयेत्) । नृपार्थेषु (राजद्रोहेषु) अभिशापे (महापातकाभियोगे) च शुचयः (प्रयताःसन्तः) सदा दिव्यानि वहेयुः (कुर्यात्) ।

Beng. সহস্রমুদ্রাৰ নুন বানশাবে ফালদিবা (কুষিষঙ্কপফাল যাহাক্ষতিগতেবিশেষ প্রযোগ), নিমগ্নহন বা তুলাদিবা করাইবে না। কিন্তু বাজদ্রোহঃ মহাপাতকাভিযোগে নিয়ত শুচি ইষ্যা তুলাদিল্লিব্য গ্রহণ করিবে। । অর্থাৎ শুক অভিযোগেই এই সকল দিবাদ্বাৰা শপথে গ্ৰহণ কৰিবে ।

Eng. In suits involving less than thousand coins (or such valued objects), the oath with plough-share (फाल) [as is special of a Kshattriya], with poison (poison bits), and with scale should not be done (or taken); but in sedition against king or in grave sins only oaths with these should be done in a pure mood.

Mita—“महाभियोगघेतानि” (sl 95) इत्युक्तं, तत्र महाभियोगस्य यदपेक्षं महत्त्वं तदिदानीमाह—“पणसहस्रादर्वाकं फालं विषं तुलां ना न कारयेत्”। मध्यवर्त्तिजलमपि न कारयेत्। यथोक्तं—तुलादीनि विपान्तानि गुरुर्घर्थेषु दापयेत्”॥ अत्र कोपस्य अग्रहणं “कोशमल्पेषि दापयेत्” इत्यल्पाभियोगेष्वपि तस्य स्मरणात्॥ एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्राद् ऊर्ध्वमेव भवन्ति नार्वाक् इत्यर्थः॥ । ननु अर्वागपि अग्नगादीनि पितामहेन दर्शितानि —“सहस्रे तु धटं (तुलां) दद्यात् सहस्रार्थेत्थायसम् (फालम्)। अर्धस्यार्थे तु सलिलं तस्यार्थे तु विषं स्मृतम् इति सत्यम्। तत्र इयं व्यवस्था, यद्

पातित्यं भवति तद्विपर्यं पितामहवचनम्; इतरद्रव्यविषयं योगीश्वरवचनम् इति। एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहस्रविषयम् अष्टहवे तु विशेषोदर्शितः कात्यायनेन—“दत्तस्यापहबो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत्। स्तेयसाहस्रयोदिव्यं स्वल्पेष्यर्थे प्रदापयेत्॥ सर्वद्रव्यप्रमाणं ज्ञात्वाहेमप्रकल्पयेत्। हेमप्रमाणयुक्तं तुतदादिव्यं नियोजयेत्॥ ज्ञात्वासंख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम्। अशीतेस्तुविनाशे वै दद्याच्च हुताशनम्। पष्ठगनाशे जलंदेयं चत्वारिंशति वै धटम्। विंशद्रव्यविनाशे तु कोशपानं विधीयते॥ पञ्चाधिकस्यवानाशे वा ततो अद्वैर्धस्य तन्डुलाः। ततोर्धर्थिविनाशे हि स्मृतेत् पुत्रादिमस्तकान्। ततोर्धर्थविनाशे तु लौकिक्यः क्रियाः स्मृताः॥—एवं विचारयन् राजा धर्मार्थमित्यां न हीयते इति। (ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां इत्यत्र सुवर्णशब्दस्य, “पोङ्गशमाषाः सुवर्णः” इत्युक्तपरिमाणवचनः। नाशशब्दश्वापहववचनः) ॥

“नासहस्राद्वरेत्फालम्”—इत्यत्र तु ताम्रिकपणसहस्रं वोधव्यम्। [Here in आसहस्रात् thousand copper-coin is meant] ॥

ननु नृपद्रोहे महापातके च एतानि दिव्यान्युक्तानि, तत्कथं ‘नासहस्राद्वरेत् फालम्’ इत्यत्राह—“नृपद्रोहेषु महापातकाभियोगे च सदा द्रव्यसंख्यामनपेक्ष्य-एव एतानि दिव्यानि वहेयुः कुर्यात्; उपवासादिना “शुचयः सन्तः”॥ तथादेशविशेषोपि नारदेनोक्तः—सभाराजकुलद्वारा- देवायतनचत्वरे। निधेयोनिश्चलः पूज्यः धूपमाल्यानुलेपनैः इति। निधेय-धटः (scale here)। व्यवस्था कात्यायनेन उक्ता—“इन्द्रस्थानेभिश्स्तानां महापातकिनां नृणाम्। नृपद्रोहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत्। प्रातिलोम्यप्रसूतानां दिव्यंदेयं चतुर्धये अतोन्येषु सभामध्ये दिव्यं विदुरुधाः। अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणान्। प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि। तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत्” इति। ६६॥ इति दिव्यमानुका— (This is the divine canon or formula) ॥

CHARCHA

1. आसहस्रात्—आ is here in the sense of मर्यादा or exclusion (cp तेन विना मर्यादा तत्सहितोभिविधिः)। सहस्रात् आ इति आसहस्रम् up to सहस्र—वा less than that, अव्ययोभाव by the rule “आङ् मर्यादाभिविध्योः”। Then आसहस्रात् is correct by the rule” नाव्यायोभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः”। And पञ्चमी is to be guided by ल्यज्जेषे कर्मणि-अथिकरणे च thus आसहस्रम् अधिकृत्य=आसहस्रात्। or we construe here न असहस्रात् ; अविघमानम् सहस्रं यत्र इति असहस्रम्। वा न सहस्रम् (सहस्रविषयकम्) इति असहस्रम्। तस्मात्। असहस्रम् अधिकृत्य=असहस्रात्॥ वा—आ and सहस्रात् are uncompounded ; this is better for it emphasises सहस्रात् taking मर्यादायां आङ् योगे ५मी by the rule “पञ्चम्यपाङ्गपरिभिः”॥ फाल is specially meant for क्षत्रिय, it is plough-sharo (लाङ्ग—an आयस दिव्य)॥ See Mita,

2. हरेत्—ह+लिङ्गात्। ह is here वहनार्थक वा करणार्थक। See बहेयुः here in next line। वा धरेत् is the reading. To take oath or handing these.

100—102 The mode of procedure and मन्त्र in त्रुला दिव्य।

त्रुलाधारणविद्वद्विरभियुक्तस्त्रुलाश्रितः।

प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः॥ १००॥

“त्वं तुले सत्यधामासि पुरा देवैविनिमिता।

तत् सत्यं वद कल्याणि, संशयान्मां विमोचय॥ १०१॥

यद्यस्मि पापकृत्मातस्ततो मां त्वमधोनय।

शुद्धरुद्गमयोर्ध्वं मां त्रुलामित्यभिमन्त्रयेत्॥ १०२॥

Prose—त्रुलाश्रितः अभियुक्तः (अभियोक्ता वा) त्रुलाधारणविद्वद्विरः प्रतिमानसमीभूतः रेखां कृत्वा अवतारितः (सन्) त्रुलां (त्रुलायन्त्रं) इति (अनेन प्रकारेण) अभिमन्त्रयेत्—“हे तुले त्वं पुरा देवैः विनिमिता सत्यधामासि। तत् हे कल्याणि, सत्यं वद, मां संशयात् विमोचय, हे मातः यदि पापकृत् अस्मि ततो माम् अधोनय, शुद्धरुद्गमयोर्ध्वं माम् उद्धरेत् माम् उद्धरेत् गमय”।

Beng—অভিযুক্তবাজি (অথবা অভিযোক্তা), তুলাযন্ত্র নির্মাণ ও ধারণ বিষয়ে অভিজ্ঞ বাজিদ্বা বাকৃত তুলাযন্ত্রে শুদ্ধাদিদ্বা বা নিজেকে ওজন করাইয়া দ্রুই দিকই সমান ওজন করাইয়া মধ্যভাগে রেখা দিয়া নামিয়া যাইবে। সে পরে এইভাবে তুলাযন্ত্রকে অভিমন্ত্রিত করিবে—“হে তুলে, তুমি পুরা দেবগণ কর্তৃক নির্মিতা, তুমি ‘সত্তাসাঙ্গী’, হে কল্যাণি;’ সত্য বলিয়া, আমাকে সংশয় হইতে মোচন কর; হে মাতঃ যদি আমি পাপী (দোষী) হই তবে আমাকে নীচে নামাইয়া দিবে (অর্থাৎ বেখা হইতে, নীচের দিকে নামাইবে। আমি যদি দোষ শূণ্য হই তবে আমার দিকটা উর্দ্ধে তুলিয়া দিবে। [এই মন্ত্রোর্কাবণ করিয়া তুলা যন্ত্রের যেদিকে শুদ্ধাদি আছে, তাব অপবদিকে উঠিবে। যদি পূর্বকৃত সমান ওজন হইলেও, অভিযুক্ত আবাব আরোহণ করিলে সে দিকটা নামে, তবে সে দোষী, সে দিকটা উর্দ্ধে সে নির্দোষী]।

Eng.—Having made a scale by some specialist therem, and having made both sides of the scale equal (with mud etc.) himself being on one side, the accused or the complainant will descend down marking the scale and then utter this mantra thus—' Ho scale, you made by gods in days of yore, are the resort of truth ; Ho auspicious one, do tell the truth in the matter and deliver me out of

this ordeal ; Ho mother, if I am guilty then let the scale go down on the other side (though it was equal on both sides ere long), and if I am free of all guilt then let the side to be occupied by me go up

Mita—एवं सर्वदिव्योपयोगिनां दिव्यमानकामभिधाय इदानीं धटादि (तुलादि) दिव्यानां प्रयोगमाह—“तुलाया धारणं तोलनं ये बिदन्ति” “सुवर्णकाप्रभृतयस्तैः प्रतिमानन मृदादिना सर्माभूतः” सर्माकृतः “तुलामाश्रितः अधिलङ्घः अभियुक्तः” अभियोक्ता वा दिव्यकारी “रेखांकृत्वा” येन सन्निवेशेन प्रतिमानसर्मीकरणदशायां शिकरतलं अवस्थितस्तस्मिन् पाण्डुलेखेन अङ्गयित्वा “अवतारितः तुलामभिमन्त्रयेत्” प्राथर्येत् अनेन मन्त्रेण—“हेतुले, त्वं सत्यस्य स्थानमसि, पुरा आदिसप्तौ देवैः हिरण्यगर्भप्रभृतिभिः विनिर्मिता उत्पादिता । तस्मात् त्वं सत्यं सन्दिधार्थस्य स्वरूपं बहु दर्शय, हे कल्याणं शोभने, अस्मात् मंशयात् मां विमोचय । हे मातः, यथह् पापकृत् असत्यवादी अस्मि ततो भां त्वमधो नय, अथ शुद्धः सत्यवादी अस्मिततो मामऊत्त्वं गमय” इति ॥

प्राङ्मुखाकस्य तुलाभिमत्रणमत्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः अयं तु दिव्यकारिणः । जयपराजयलक्षणं तु मत्रलिङ्गादेवावगमयते इति न पृथगुक्तम् ॥ धटनिर्माणं पुनरारोहणार्थसिद्धमेव पिनामहनारदादिभिः स्पष्टीकृतम् । तथाथ— ‘छित्वा तु यज्ञियं वृक्षं यूपवनमत्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालंभ्यस्तुला कार्या मनोपिभिः ॥ मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यरुद्धने जप्य एव च । चतुरस्तुला कार्या द्वा कृज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ चोपरि तत्समौ ॥ अन्तरं तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यधर्मेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोरुभयोरपि । तोरणे च तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । धटादुच्चतरे स्यातां नित्यं दशभिरङ्गुलैः ॥ अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्रमंबद्धौ धटमस्तक-

चुम्बिनौ ॥ प्राङ्मुख्यान्कल्पयेद्भाजिशक्ययोरुभयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तृन्म-स्मिस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् ॥ पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्ठकाग्रावपांसुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाग्रावपांसुनां विकल्पः । ‘परोक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ॥ वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्जित्यमवलम्बसमो धटः ॥ उदकं च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्न पूवते तोयं स विशेयः समी धटः ॥ तोलयित्वा पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु । धटं तु कारयेत्तिर्त्वं पताकाध्वजशोभितम् ॥ तत आवाहयेद्वान्विधिनानेन मन्त्रवित् । वादित्र-तूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ प्राङ्मुखः प्राङ्मुखिर्भूत्वा प्राङ्मुखाकस्ततो वदेत् । एष्ये हि भगवन्धर्म उभ्यमित्येव समाविश ॥ सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुदण्डैः । आवाह्य तु धटे धटे धर्मे पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ॥ इन्द्रं पूर्वे तु संस्थात्प ब्रेनेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे तथा ॥ अग्नयादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रःपीतो यगः श्यामी वरुणः स्फटिकप्रभः ॥ कुवेरस्तु सुवर्णभिं वहिश्चापि सुवर्णभिः । तथैव निश्चितिः श्यामी वायुर्धूमः प्रशस्यते ॥ ईशानस्तु भवेद्रक्तं एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पाश्वे वसूनाराधयेद्धः ॥ धरो भ्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽन्नलः । प्रत्युपश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिः ॥ देवेशशानयोर्मध्ये आदित्थानां तथा गणम् । धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशुर्मगस्तथा ॥ इन्द्रो विवस्वानपूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजधन्यो जघन्यजः ॥ इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिः । अयेः पश्चिमभागे तु रुद्राणामयनं विदुः ॥ बीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिश्च महायशः । अजैकपादहिरुद्ध्यः पिनाकी चापराजितः ॥ भुवनाधीश्वरश्चैव कपालो च विशांपतिः । स्थाणुर्मवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः ॥ प्रतेशरक्षोमध्ये तु मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । व्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निश्चितेस्तरे भागे गणेशायतनं विदुः ॥ वरुणस्योत्तरे भागे मरतां स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥ प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोष्टौ प्रकीर्तिः । धटस्थोत्तरभागे तु दुर्गमावाहये-

द्वुधः ॥ एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्मोय दत्त्वा चार्घ्यादिकं क्रमात् ॥ अर्धादिपश्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां नैवेद्यान्तां परिचर्या प्रकल्पयेत् ॥’ इति । अत्र च तुलां पताकाध्वजालंकृतां विधाय तस्यां ‘एष्ये ही’ ति मन्त्रेण धर्ममावाह्य ‘धर्मयाध्य’ कल्पयामि नमः’ इत्यादिना प्रयोगेण व्यपाद्याचमनोयमधुपर्कचमनीयस्तानवस्थय ज्ञोपवीताचमनीय-मुकुटकटकादिभूषान्तं दत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गान्तानां प्रणवायैः स्वनामभिश्वतुर्व्य-न्तैन्मोन्तैर्व्यादिभूषान्तं पदार्थानुसमयेन दत्त्वा इन्द्रादीनां गन्धादीनि पूर्ववद्यात् । गन्धपुष्पाणि च घटपूजायां रक्तानि कार्योणि । यथाह नारदः—‘रक्तं गर्वन्धैश्च माल्यैश्च दन्वपूपाक्षतादिभिः । अर्चयेत् घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेत् ॥’ इति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानाद्यथालाभं रक्तैरन्वैर्वा पूजनमिति पूजाक्रमः ॥ एतच्च सर्वं प्राड्विवाकः कुर्यात् । यथोक्तम्—‘प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः । श्रुतबृत्तोपसंपन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः ॥ सत्यसंधः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहितं रतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः ॥ सवासां देवतानां च पूजां कुर्याद्यथाविधि ॥’ तथा ऋत्विभिश्वतुर्भिश्वतसपु दिक्षु लौकिकाम्भौ होमः कार्यः । यथाह—‘चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन ‘हविपा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः ॥ सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहान्नेनैव हामयेत् ॥’ प्रणवादिकां गायत्रीमुच्चार्यं पुनः स्वाहाकारान्तं प्रणवमुच्चार्यं समिदाज्यचरूपत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवनान्तां देवपूजां विधायानन्तरमभियुक्तमर्थं वक्ष्यभाणमन्त्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्यात् । यथाह—‘यदर्थमभियुक्तः स्यालिखित्वा तं तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहितं तत्कार्यं तु शिरोगतम् ॥’ मन्त्रश्चायम्—‘आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥’ इति । एतच्च धर्मवाहनादि शिरसि पत्रारोपणान्तमनुष्टानकाण्डं सर्वदिव्यसाधारणम् । यथोक्तम्—‘इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनं च देवानां तथैव परिकल्पयेत् ॥’ इति । अनन्तरं प्राड्विवाको घटमामङ्गयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित् इति

स्मरणात् । मन्त्राश्च दर्शिताः—‘त्वं घट ! ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्भर्मवृत्तिस्त्वं दकारात्कुटिलं नरम् ॥ घृतो भावयसे यस्माद्भृत्येनाभिधीयते । त्वं वेत्सि सर्वजनन्तूनां पापानि सुकृतानि च ॥ त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ॥ तदेन संशयाद-स्माद्भर्मतस्तातुर्महंति ॥’ इति । शोध्यस्तु ‘त्वं तुले’ इत्यादिना पूर्वोक्ते न मन्त्रेण तुलामामन्त्रयेत् । अनन्तरं प्राड्विवाकः शिरोगतपत्रकं शोध्य यथास्थानं निवेश्य च घटमारोपयति ; ‘पुनरारोपयेत्स्मिन्जिह्वरोबस्थितपत्रकम्’ इति स्मरणात् । आरोपितं च विनाडीपञ्चकं यावत्तथैवावस्थापयेत् । तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्राभिज्ञः कुर्यात् ; ‘ज्योतिर्विद्वाह्याणः श्रेष्ठः कुर्यान्कालपरीक्षणम् । विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥’ इति स्मरणात् । दशगुर्व-क्षरोच्चारणकालः प्राणः । पट्प्राणा बिनाढी । उक्तं च—‘दशगुरुवर्णः प्राणः षट् प्राणः स्याद्विनाडिका तासाम् । पष्ट्या घटी घटीनां पष्ट्याहःखाप्रिभिर्दिनैर्मासः ॥’ इति । तस्मिंश्च काले शुद्धशुद्धिपरीक्षणार्थं शुचयं पुम्पा राजा नियोक्तव्याः । ते च शुद्धशुद्धी कथयन्ति । यथोक्तं पितामहेन—‘साक्षिणो व्रात्याणः श्रेष्ठा यथाद्वृथार्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोऽनुव्या नियोक्तव्या नृपेण तु ॥ शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठा शुद्धशुद्धी नृपे तदा ॥’ इति । शुद्धशुद्धिनिर्णयकारणं चोक्तम् (नारदः ११२३)—‘तुलितो यदि बर्धेत स शुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा हीयमानो वा न स शुद्धो भवेत्तरः ॥’ इति । यत्तु पितामहवचनम्—‘अल्पदोपः समी क्षेयो बहुदोपस्तु हीयते’ इति, तत्र यथाध्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं बहुत्वं च न दिव्येनावधारयितुं शक्यते तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेन च महत्वमिति दण्डप्रायशिच्चाल्पत्व-महत्वमवधार्यते । यदा चानुपलक्ष्यमाणव्यक्तारण एव कक्षादीनां द्वेदो भङ्गो वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव—(नारदः ११२४) ‘कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटककंटयोस्तथा । रज्जुच्छेदेभक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥’ इति स्मरणात् । कक्षं शिक्षयतलम् । कर्कटा तुलान्तयोः शिवयाधारावीष्टक्रांकावसकोलको कर्कटशङ्कसंनिभौ । लक्षः पादस्तम्भयोरूपरि निविष्टस्तुलाधारपद्मः ।

यदा तु व्ययमानकारणक एपां भङ्गस्तदा पुनरारोपयेत् ; 'शिक्षादिच्छेदभङ्गे पुनरारोपयेत्तरम्' इति स्मरणात् । ततश्च - 'ऋत्विकपुरोहिताचार्यन्दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । एवं कारयिता राजा मुक्तबा भोगान्मनोरमान् ॥ महती कीर्तिमाम्भोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥' यदा तूक्लक्षणं घट तथैव स्थापयितुमिच्छति तदा वायसादुग्रपयातनिरासार्थं कपाटादि भहितां शाना कुर्वति ; 'बिशालामुखतां शुद्ध्रां धटशालां तु कारयेत् । यत्रस्या नोपहन्येन श्वभिरवण्डालवायरेः ॥ तत्रैव लोकपालादीखर्वां दक्षु निवेशयेत् । त्रिसन्ध्या पूजयेदेतान्गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ कपाटबोजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् । मृत्यानोयादिनमंगुजामशृत्यां कारयेन्नृपः ॥' इति स्मरणात् । वीजानि यवबीजादीनि ॥ १००-१०२ ॥

इति धटबिधिः : (तुलादिव्यविधिः) ॥

CHARCHA

1. तुलाधारणविद्धिः—अनुकूकर्त्तरि इया, कर्त्ता of समीभूतः and अवतारितः । In समीभूतः we have अन्तर्भावितस्यर्थ, so समीभूतः means समीभावितः making the two sides of the scale equal—on one side अभियुक्तः वा अर्भयोक्ता will stand, and the other side will be made or placed equal by mud etc So Mita says “समीभूतः समीकृतः” ।

2. सत्यधामा—सत्यस्य धाम (स्थानम्, आधार इत्यर्थच) ॥ You are also कल्याणि and माता, so do justice by declaring the truth.

3. अभिमन्त्रयेत्—मन्त्र is in usual course is चुरादि आत्मनेपदी । So the proper form should have been अभिमन्त्रयेत् । प्रस्तौपद use is आप्तं here This मन्त्र is for the दिव्यकारिन् only. In दिव्यव्रहण, प्राष्ठविवाक will also do the needful of पूजा, होम, होमान्ते मस्तके प्रतिशापत्र स्थापन &c.—See Mita here & ahead.

103. The mode and मन्त्र in अभिदिव्य व्रहण ,
करौ विमृदितब्रीहेलंक्षयित्वा ततो न्यसेत् ।
सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि तावत्सूत्रेण वेष्टयेत् ॥ १०३ ॥
त्वमग्ने सर्वं भूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम ॥ १०४ ॥

Prose—विमृदितब्रीहेः (अभियुक्तस्य, अभियोक्तुर्वा) करौलक्षयित्वा (अलक्षादिभिः तिलकालकादिचिह्नस्थानम् अङ्कयित्वा) ततः सप्ताश्वत्थस्य पत्राणि (करे न्यसेत्), तावत्सूत्रेण (सप्त पृथक् सूत्रैः) वेष्टयेत् । (पश्चात्) हे अग्ने, त्वं सर्वं भूतानाम् अन्तः चरसि, त्वं हे पावक (शुद्धिहेतो), हे कवे (क्रान्तदर्शिन्) साक्षिवत् (मानुपसाक्षिवत्) पापपुण्योभ्यो (पापपुण्यमधिकृत्य) सत्यं ब्रूहि इति अभिमन्त्रयेत् ।

Beng—दिबा ग्रहणकारी (अभियुक्त वा अभियोक्ता) द्वैहाते धात्र्य-मर्दित कবিয়া কৰতলেব তিলচিকিৎসান অলক্ষাদিদাগদ্বাবা শুভভাবে অঙ্কিত করিয়া, তাহাতে সাতটি অশ্বথপাতা দিয়া সর্বসমেত সাত সাত সূতা দিয়া তাহা বেষ্টন কবিবে । পবে অগ্নিব অভিমন্ত্রণ করিবে এইভাবে —হে অগ্নি, তুমি সকল জীবেব অন্তবে অশ্বপানাদির পাচকরণে আছে । হে পবিত্র শোধক, হে ক্রান্তদর্শিন, তুমি সাধারণ সাক্ষীব মত—পাপ পুণ্য বিষয়ে সত্য প্রকাশ কর । (See মিত্রাক্ষরা)

Eng—The person taking oath with respect to fire should first pound paddy by his palm of hands, (or rub paddy by his hand-palms) then mark its dark-spots of warts etc. beautifully with lac-dye and then cover this

palm with seven Banian leaves, tying each with seven threads along with the palm ; he then utters this mantra—“Ho fire you are within all creatures, you are a purifier, you know or see everything, you just tell or disclose the truth with respect to sin or merit about me (See Mita.)

Mita—इदानीं क्रमप्राप्तमग्निदिव्यमाह—दिव्यमात्रकोक्त—साधारणधर्मेषु सत्पु तुलाबिधानोक्तावाहनादिशिरः पत्रारोपणान्ते च विध्यन्ते सति अयमग्निविधौ विशेषः। “विमृदितब्रीहेः” विमृदिता विधिंता ब्रीहयः कराम्यां येनासौ= ‘विमृदितब्रीहिः’ , तस्य “करौलक्षयित्वा” तिलकादि-व्रणकिनादिस्थानेषु अलक्त-करसादिना अङ्गयित्वा । यथाह नारदः—“हस्तक्षणेषु-सर्वेषु कृत्यात् हंसपदानितु” इति । “अनन्तरं सप्त अश्वल्थम्य पत्रानि हस्तयोरञ्जलीकृतयोर्नग्नेत्”—“पत्रैरञ्जलिमापूर्व्य आश्वल्थैः सप्तभिः समैः” इति स्मरणात् । तानि च हस्त-सहितानि “सूत्रेण तावद् वेष्टयेत्” । यावन्ति अश्वल्थपर्णानि सप्तकृत्वः वेष्टयेदित्यर्थः । (सूत्राणि च सप्त शुडानि भवन्ति—“वेष्टयोत् सितैर्हस्तौ सप्तभिः सप्तननुभिः” इति नारदवचनात् । तथा सप्त शमीपत्राणि-सप्तैव द्रवपत्राणि चाक्षतांश्च दध्यक्तान् अक्षतांश्च अश्वत्थपत्राणामुपरि विन्यस्येत— “सप्तपिपलपत्राणि शमीपत्रान् जक्षाक्षतान् । द्रवायाः सप्तपत्राणि दध्यक्षांश्चाक्षतान् न्यसेत्” इति स्मरणात् । तथा कुसुमानि च विन्यसेत् । “सप्त पिपलपत्राणि अक्षतान् सुमनसोदधि । हस्तयोर्निक्षिपेत् तत्र सूत्रेणवेष्टन् तथा” इति पितामहवचनात् । सुमनसः पुष्पाणि । यदपि स्मरणम्—“अयस्तसः तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः अन्तहितं हवन् शुद्धमन्तु अदग्धः सप्तमे पदे” इति— तदध्यश्वत्थपत्राभावे अर्कपत्रविपयं वेदितव्यम् । अश्वत्थपत्राणां पितामहप्रशंसा-वचनेन मुख्यत्वावगमात—“पिपलाऽज्ञायते वहिः पिपलो वृक्षराट् स्मृतः। अतस्तस्य पत्राणि हस्तयोविन्यसेदुधः” इति ॥ १०३ ॥

कर्तुर्ग्निमन्त्रणमाह—“हे अग्ने, त्वं सर्वभूतानां जरायुजाण्डजस्वेदज-उद्भिज्जानाम् अन्तःशरीराम्यन्तरे चरसि” उपयुक्तान्नपानादीनां पाचकत्वेन वर्त्तसे ।

“हे पावक शुद्धिहेतो, हे कवे क्राम्तदर्शिन्, साक्षिवत् पुण्य पापेभ्यः सत्यं ब्रूहि [पुण्यपापेभ्यः] इतिल्यक्लोपे ५मी । पुण्यपापान्यवेक्ष्य सत्यं ब्रूहि दर्शय इत्यर्थः । [अयःपिण्डे त्रिभिस्तापैः सन्तस्पे संदंबेन पुरत आनीते कर्त्ता पश्चिममण्डले प्राद्यमुखस्तिष्ठन् अनेन मन्त्रेणाग्निं अभिमन्त्रयेत् । यथाह नारदः— “अग्निवर्णमयः पिण्डं सस्फुलिङ्गं सरञ्जितम् । तापे तृतीये मस्ताप्य ब्रूयात् सत्यं पुरस्कृतम्” । इति । [अस्यार्थः—लोहशुद्धर्थः मुतसः लोहपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्य उदके निक्षिप्य तृतीये तापे संताप्य संदंशेन गृहीत्वा पुरत आनीते सत्यपुरस्कृतं सत्यं शब्दयुक्तं “त्वमग्नेसर्वभूतानाम्” इत्यादि मन्त्रं कर्त्तव्यादिति । प्राद्यविवाकस्तु मण्डलभूभागात् दक्षिणप्रदेशे लोकिकमग्निमुपसमाधाय “अग्ने पावकाय स्वाहा” इत्याज्येन अष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् । “शान्तरथं जुहुयादग्नौ धृतमष्टोत्तरशतम्” इति स्मरणात् । हुत्या च तस्मिन्नग्नौ अयःपिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिन् ताप्यमाने धर्मावाहनादिवहनान्तं पूर्वोत्तरं विधाय तृतीये तापे वर्त्तमाने अयःपिण्डस्यमग्निमभिर्मन्द्रैरभिमन्त्रयेत्— “त्वमग्ने वेदाश्वत्वार त्वच्च यजेषुहृत्ये । त्वं मुखं सर्ववेदानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्यो हि भूतानां ततोवेतुभि शुभाशुभम् । पापं पुनासि वै यस्मात् तस्मात् पावक उच्यते । पापेषु दर्शयात्मानमुख्यचिन्मानं भव पावक । अथवा शुद्ध भावेषु शीतो भव हुताशन ॥ त्वमग्ने सर्वेवानामन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेवदेव जारीषे न विद्युर्निं मानुपाः । व्यवहाराभिश्वस्तोयं मानुपः शुद्धिमिच्छति । तदेवं मंशयात् अम्मात् धर्मतः त्रातुमहसि ।” इति] ॥ १०४ ॥

CHARCHA

1. विमृदितब्रीहेः—Adj. used substantively, विमृदितब्रीहेः जनस्य करौ लक्षयित्वा । लक्षयित्वा here means तिलकालकादिस्थानम् अलक्त-करसादिना अङ्गयित्वा । This is an auspicious function or rite.

2. पुण्यपापेभ्यः—ल्यव्लोपे ५मी । पुण्यपापम् अधिकृत्य वा पुण्यपापम् अवेक्ष्य as मिताक्षरा has it, Or we may say—पुण्यपापं ज्ञापयितुं

दर्शयितुं सत्यं न्रूहि । कर्मणि ४र्थे by the rule “क्रियार्थोपदस्य च कर्मणि खानिनः” ।

105-107. Further details of अग्निदिव्य by taking अग्निदग्ध लौहपिण्ड on अथत्थपत्रावृत्त शोधित हस्ततल ।

तस्येत्युक्तवतोलौहं पञ्चाशत्पलिकं समम् ।

अग्निवर्णंन्यसेत् पिण्डं हस्तयाहभयोरपि ॥ १०५ ॥

स तमादाय सप्तैव मन्डलानि शनैऽव्रजेत्

पोडशाङ्गुलकं ज्येयं मण्डलं तावदन्तरम् ॥ १०६ ॥

मुक्तामिं मृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात् ।

अन्तरा पतिते पिण्डं सन्देहे वा पुनर्हरेत् ॥ १०७ ॥

Prose—तस्य (दिव्यकर्त्तः) इति (“त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि” इति मन्त्रम्) उक्तवतः, पञ्चाशत्पलिकं (ततसप्रिमत्) समम् (गोलं) अग्निवर्णं लौहं उभयोः हस्तयोः (अथत्थपत्रवेष्टियोः हस्तयोः) उपरि न्यसेत् । स तमादाय सप्त एव मण्डलानि (प्रदत्तानि मण्डलानि) शनैः व्रजेत् । मण्डलश्च पोडशाङ्गुलं स्यात्, प्रन्येकं तावदन्तरं च स्यात् । (सप्तमण्डलानि गत्वा) अग्निं (ताङ्गं गोललौहं) मुक्तवा मृदितव्रीहिः (दिव्यकर्त्ता) अदग्धश्वेत् तदा शुद्धिमाप्नुयात् । अन्तरा (मध्ये) पिण्डे (अग्निदग्धे अग्निवर्णे लौहपिण्डे) पतिते सति, सन्देहे (दग्धत्वे अदग्धत्वे वा सन्देहे सति) वा पुनः हरेत् (एवं कुर्यात्) । (see Mitak).

Beng. অতঃপর দিবাগ্রহণকাৰী বাকি, “ঙমগ্রে” এই মন্ত্ৰ উচ্চাবণ কৰিয়া গোল সন্তপ্ত অগ্নিবর্ণ লোহপিণ্ড অশ্বত্থপত্রবেষ্টিত দুই কৰতলেৰ উপৰ স্থাপন কৰিবে । এই তপ্ত লোহপিণ্ড লইয়া অক্ষিত বিশুদ্ধ সাতটি মণ্ডলেৰ উপৰ দিয়া দীৰ্ঘে দীৰ্ঘে যাইতে থাকিবে ।

মণ্ডলগুলি আড়ে ও পাশে ঘোল আঙুল পরিমাণ হইবে এবং ঘোল আঙুল পরিমাণ পৰ পৰ স্থাপিত থাকিবে । সপ্তমমণ্ডল পাব হইয়া অষ্টমমণ্ডলে ঢাঁড়াইবে এবং নবমমণ্ডলে তপ্তলোহপিণ্ড ফেলিয়া আবার হাতে ধাতুমুর্দন কৰিয়া দেখিবে হাত পুড়িয়াছে কিনা । না পুড়িলে দিবাগ্রহণকাৰী নির্দোষ জানিবে । হাত দক্ষ হইলে দোষী সাবাস্ত হইবে । যদি বা হস্তকম্পন হেতু লোহপিণ্ড কোনকাৰণে সংক্রমণল পাব হইবাব পূৰ্বেই মাটিতে পড়িয়া যায়, বা দক্ষাদক্ষ বিষয়ে সন্দেহ থাকে তবে পুনৰায় অগ্নিদগ্ধ লোহপিণ্ড লইয়া আবাব এইক্রম কৰিবে ।

Eng. Then having uttered the mantra (“त्वमग्ने—” as in sl. 104), the divine oath-taker shall place a round red-hot iron ball on his both palms covered by banyan leaves (already taken in a purified way); then with this hot iron ball he will slowly pass over seven auspicious square circles as of sixteen finger-measure each, placed at such distance; then having passed over these circles he will let the hot iron ball fall down, then having rubbed the palms with paddy if found not-burnt then he is free of guilt; if found burnt then he is guilty; if somehow the hot iron ball slips off in the midway, or if there is doubt about burning or not burning of palms, then let this procedure be followed a second time. (See Mitak. sl. 107 last para for further details here.)

Mita—अपिच “तस्य कर्तुरित्युक्तवतः”, “त्वमग्ने सर्वभूतानाम्” इत्यादि मन्त्रैरभिमन्त्रणं कृतवतो “लौहं” लोहविकारं पिण्डं “पञ्चाशत्पलिकं

पश्चाशतपलपरिमितं “समम्” अस्त्रहितम् (सर्वतश्च समं वृत्तं शक्षणं तथा अष्टाङ्गुलायामम्—“अस्त्रहीनं समं वृत्तवा अष्टाङ्गुलमयोमयम् । पिण्डं तु स्थापयेदानौ पश्चाशतपलिकं समम्” इति पितामहस्मरणात्) —“अग्निवर्णमविन-सद्वासम् उभयोर्हस्तयोः अश्वत्थदधिंद्रवोद्यन्तरितयोः न्यसेत्” निक्षिपेत् प्राढ् विवाकः ॥ १०५ ॥

ततः किंकुर्यादित्यत आह—“स पुरुषः तं तस्लौहपिण्डम् अङ्गलिना गृहोत्त्वा मसमण्डलानि शनैः ब्रजेत्” (एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानतिक्रमणं च इश्यति । यथाह पितामह—“न मण्डलमतिक्रामेत् नाप्यवर्क् स्थापयेत् पदम्” इति) ॥ “मसैव मण्डलानि शनैव्रजेत्” इत्युक्तं तत्र एकैकं मण्डलं किंप्रमाणिकं मण्डलयोरन्तरं च कियतप्रमाणकम् इत्यत आह—पोडश अङ्गुलानि यस्य तत “पोडशाङ्गुलकम्” । पोडशाङ्गुलप्रमाणं मण्डलं वोच्यव्यम् । मण्डलयोरन्तरं—मध्यं च तावदेव पोडशाङ्गुलकम् एव ॥ “सप्तमण्डलानि ब्रजेत्” इति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तम् । अतश्चाषमण्डलानि पोडशाङ्गुलकानि मण्डलानामन्तरानि मध्यानि इत्यर्थः । मण्डलान्तराणि च सप्त तावत् प्रमाणानि । एतदेव नारदेन परिमंख्याय उक्तम्—“द्वात्रिंशदङ्गुलं प्रादुर्मण्डलात् मण्डलान्तरम् । अष्टमिंडलैरेवम् अङ्गुलानां शतद्रव्यम् । चत्वारिंशत् ममधिकं भूमेरङ्गुलमानतः” इति । [अयमर्थः—अबस्थानमण्डलानां पोडशाङ्गुलानि मण्डलान्तरम्, अन्यतः मण्डलम् । द्वितीयाद्य केमेकं द्वात्रिंशदङ्गुलं सान्तरालम्, तदेव अवस्थानमण्डलं पोडशाङ्गुलं । गन्तव्यानि च सप्तमण्डलानि सान्तरालानि द्वात्रिंशदङ्गुलानि । एवमष्टमिंडलैरेचत्वारिंशदधिकं शतद्रव्यं भूमेरङ्गुलमानतः अङ्गुलमानम् इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । अस्मिन् पदे—अबस्थानमण्डलं पोडशाङ्गुलं विधाय द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणानां सप्ताना सान्तरालमण्डलभूभागानाम् एकमेकं भूभागं द्विधाविभज्य अन्तरालभूभागान् पोडशाङ्गुलप्रमाणान् विहाय मण्डलभूभागेषु द्विपोडशाङ्गुल-प्रमाणेषु गन्तुपदप्रमाणानि सप्तमण्डलानि कार्याणि । यथा तेनैवोक्तम्—“मण्डलस्य प्रमाणं तु कुर्यात् तत्पद सम्मितम्” इति ॥ यतु पितामहेनोक्तम्—

“कारयेन्मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवम् तथा । आग्नेयं मण्डलं चाचं द्वितीयं वारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम्, पञ्चमं तु इन्द्रदैवत्यं पष्ठं कौवैरेमुच्यते । सप्तमं सोमदैवत्यं मावित्रं चाष्टमं तथा ॥ नवमं सर्वदैवत्यम् इति दिव्यविदो विदुः, द्वात्रिंशदङ्गुलं प्रादुर्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिमण्डलैरेवमङ्गुलानां शतद्रव्यम् । पटपश्चाशत् समधिकं भूमेस्तु परिकल्पना । कर्तुः पदसमं कार्यं मण्डलं तु प्रमाणतः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रवोदिताः” इति, तत्र “नवमं सर्वदैवत्यम्” अपरिमिताङ्गुलप्रमाणं मण्डलं विहाय अष्टाभिमर्मिंडलैरथाभिश्चान्तरालैः प्रत्येकं पोडशाङ्गुलप्रमाणैरङ्गुलानां षटपञ्चाशदधिकं शतद्रव्यं सम्पद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि सप्तमण्डलानि । यतः प्रथमे तिष्ठति नवमे क्षिपति इति न विश्वयते । अङ्गुलप्रमाणं च—“तिर्यग्यवोदराण्यद्याव॑र्वा वा व्रीहयस्त्रयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला । हस्तो वितस्तिर्द्वय दण्डो हस्तचतुर्ष्यम् । तत् सहस्रद्रव्यं क्रोशो योजनं तच्चतुर्ष्यम्” इति वोध्यम्] ॥ १०६ ॥

सप्तमण्डलानि गत्वा किंकर्त्तव्यमिन्यत आह—अष्टमे मण्डलं स्थित्वा नवमे मण्डले “अग्नितप्तमयःपिण्डं त्यजत्वा ब्रीहीन कराभ्यां मर्दयित्वा अदग्धहस्तश्चेत् शुद्धिमाप्नुयात्” । दग्धहस्तश्चेत अशुद्ध इत्यर्थसिद्धम् । [यस्तु सन्त्रासात् प्रस्खलदहस्तम्याम् अन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धो न भवति । यथाह कात्यायनः—“प्रस्खलन्नभिश्चस्तश्चेत् स्थानादन्यत्र दह्यते अदग्धं त विदुद्वाम्तःय भूयोपि दापयेत्”] ।

“यदा गच्छतो अन्तराष्ट्रममण्डलादर्वा एव पिण्डः पतति दग्धत्वादग्धत्वेवा मंशयः तदा पुनर्होते” इत्यर्थप्राप्तमुक्तम् । [तत्र चायमनुष्टानक्रमः (The procedure in this दिव्यग्रहण here is)—पूर्वेदुर्मूर्शुद्धिं विधाय अपरेदुयः मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाभिदेवताश्च मन्त्रेस्तत्र तत्र सम्पूज्य अग्निमुपसमाधाय शान्तिहोमं निर्वर्त्तय उपीपितस्य खातस्य आद्वाससः पश्चिमे मन्त्वे तिष्ठतः ब्रीहिमर्मिनादिकरसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रकं कर्तुः शिरसि बद्धा-

प्राढ्बिवाकसृतीये तापे अनिमभिमऋतपत् अयःपिण्डं संदर्शेन गृहीत्वा कर्त्तभिमन्त्रितं तस्याङ्गलौ निदध्यात्। सोपि मण्डलानि सप्त गत्वा नवमे मण्डले प्रक्षिप्य अदधः शुद्धोभवति] ॥ १०६ ॥

॥ इत्यर्थिः ॥

CHARCHA—I पञ्चाशत् &c—पञ्चाशतपल+अस्तपर्थे ठन्। Qual. लौहम्॥ for मृदितवाहि see sl. 103. for अङ्गुलपरिमाण see Mitak For हरेन=वहेन or कृथात् see sl 99 ante

108-109. The procedure in जलदिव्यग्रहण ।

मत्येन माभिरक्ष त्वं वर्षणेत्यमिशाप्य कम् ।
नाभिद्वोदकस्थस्य गृहीत्वोरु जलं विशेत् ॥ १०८ ॥
समकालमिषुं सुकमानीयान्यो जबी नरः
गते तस्मिन् निमग्नं पश्येत्चेच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

Prose—हे वरण, त्वं सत्येन मा (मास्) अभिरक्ष इति कम् (उदकम्) अभिशाप्य (अभिमऋग्), नाभिद्वोदकस्थस्य (नाभिप्रमाणजले अवस्थितस्य पुरुपस्य) ऊरु गृहीत्वा दिव्यग्रहणकारी जलं विशेत् (जले निमज्जेत्)। ततः समकालं (निमज्जनसमकालमेव) मुक्तम् इपुम् तस्मिन् एकस्मिन् गते अन्यः जबी (वेगवान्) नरः आनीय जले निमग्नाङ्गं पश्येत चेत तदा शुद्धिमाप्नुयात्।

Beng. जलदिव्यग्रहणकारी—“हे जलदेव बङ्ग, आपनि सत्यदेव, आপनि सत्य निर्णय करिया आमाके बङ्ग। करुन” एই घट्टोचारण करिया जलকे अभिमन्त्रित करिबेन, नाभिप्रमाणजले अवस्थित कोन पुरुषेर उड़ा धरिया जले धूर दिबेन। इतिथेय निमज्जनसमकालेइ एक बङ्ग बाग छुड़िबेन, बागपतनश्ले

आब एकजन द्रुत याइबेन, आबाब अग्न एकजन बेगवान् पूरुष निक्षिप्त बागटी लहइया फिरिया आसिया यदि देखेन—जलनिमज्जित दिव्यग्रहणकारी तथनও जल हইতে ওঠে নাই, তবে তাকে শুধু বা নির্দোষ বলিয়া জানিবে ।

Eng. One taking oath with reference to water, shall purify water with this mantra “Ho virtuous Varuna (the water-god), you save me by declaring the truth” and then having caught hold of a person standing on navel-deep water he will dive down. Simultaneously then one person will throw an arrow, another person will go to the spot where this falls and a third speedy one will then come back withthis arrow ; and if he find the above dived person not risen up from water by this time then he is to be deemed as guiltless

Mita—सम्प्रत्युदकविधिमाह—हे वरण, “मत्येन मामभिरक्षवम्” इत्यनेन मन्त्रेण “कम्” उदकम् “अभिशाप्य” अभिमऋग् “नाभिद्वोदकस्थस्य” नाभिप्रमाणोदकस्थितस्य “पुरुपस्य ऊरु गृहीत्वा शोध्यो जलं प्रविशेत्” जले निमज्जेत् । [एतच्च वर्षणपूजायाम् सत्याम्—“गत्थमालैः सुरभिभिर्मधुष्टतादिभिः । बरुणाय प्रकुर्बीर्तं पुजामादौसमाहितः” इति नारदस्मरणात् । तथा साधारणधर्मेषु धर्मविहनादिसकलदेबतापूजाहोम-समन्वय-प्रतिज्ञापत्र-शिरोनिवेशनान्तेषु सत्सु च] ॥ तथा तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सष्टेराध्यं तु निर्मितम् । शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा । अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे— इति प्राढ्बिवाकेन उदकाभिमऋणे कृते शोध्यः जनः “सत्येन माभिरक्ष त्वं वरण” इति जलं प्रार्थयेत । उदकखानानि च नारदेनोक्तानि—“नदीषु तनुवेगासु सागरेषु बहेषु च । ह्नेषु देवखानेषु तडागेषु सरःसुच” इति । तथापितामहेनाषि—

स्थिरतोये निमज्जेत न ग्राहिणि न चाल्पके । तुणशैवालरहिते जलौकामतस्य-
वर्जिते । देवखातेषु यतु तोयं तस्मिन्कुर्यात् विशेधनम् । आहार्यं वर्जयेत्
नित्यं शीघ्रगासु नदीषु च । प्रविशेत् सलिले नित्यम् ऊर्मिपङ्कविवर्जिते ।”
इति । आहार्यं तडागादिभ्य आहृतं ताम्रकटाहादिक्षिप्तं जलम् ।
नाभिप्रमाणोदकस्थरच यश्यवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवध्य प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् ।
“उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेत् धर्मस्थूणां प्रगृह्ण च” इति स्मरणात् ॥ १०८ ॥

ततः किंकर्त्तव्यमित्यह आह—निमज्जनसमकालं, ‘गते तस्मिन्’ जबिनि
एकस्मिन् पुरुषेणते, अन्योजवी शरपातस्थानस्थितः, पूर्वमुक्तमिषुमानीय जले
निमग्नाङ्गं यदि पश्यति तदा स शुद्धो भवति ॥ १०६ ॥

एतदुक्तं भवति—त्रिपु शरेषु मुक्तव्येको वेगवान्मध्यमशरपातस्थानं गत्वा
तमादाय तत्रैव तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने तोरणमूले
तिष्ठति । एवं स्थितयोस्तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यी निमज्जति ।
तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुततरं मध्यशरपातस्थानं गच्छति । शरग्राही
च तस्मिन्प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यान्तर्जलगतं यदि न पश्यति तदा
शुद्धो भवतीति । एतदेव स्पष्टोकृतं पितामहेन—‘गन्तुश्चापि च कर्तुश्च समं
गमनमज्जनम् । गच्छेत्तोरणमूलात् लक्ष्यस्थानं जवो नरः ॥ तस्मिन्नाते
द्वितीयोऽपि वेगादादाय सायकम् । गच्छेत्तोरणमूलं तु यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले । अन्तर्जलगतं सम्यक्तदा शुद्धं
विनिर्दिशेत् ॥’ इति । जबिनोश्च पुरुषोनिर्धारणं कृतं नारदेन—पञ्चशतो
धावकानां यौ स्यातामधिकौ जवे । तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥’
इति । तोरणं च निमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रूतं कार्यम्;
‘गत्वा तु तज्जलस्थां तटे तोरणमुच्छ्रूतम् । कुर्वीत कर्णमात्रं तु भुमिभागे समे
शुचौ ॥’ इति नारदस्मरणात् । शरत्रयं वैषं च धनुर्मङ्गलद्रव्यैः शवेषुपृष्ठादिभिः
प्रथमं संपूजयेत्; ‘शरान्संपूजयेत्पूर्वं वैषं च धनुस्तथा । मङ्गलैर्घ्यपृष्ठैश्च ततः
कर्म समाचरेत् ॥’ इति पितामहवचनात् । धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च

नारदेनउक्तम्—‘कूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं पट्शतं स्मृतम् । मन्दं पञ्चशतं
ज्ञेयमेप ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥ मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् । हस्तानां
तु शते सार्थे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥ न्यनाधिके तु दोषः स्याक्षिपतः
सायकांस्तथा ॥’ इति । अङ्गलानां सप्ताधिकं शतं सप्तशतं कूरं धनुः ।
एवं पट्शतं पञ्चशतं च । एवं चैकादशाङ्ग्लाधिकं हस्तचतुष्प्रयं कूरस्य
धनुषः प्रनान्, मध्यमस्य दशाङ्ग्लाधिकम्, मन्दस्य नवाङ्ग्लाधिकमित्युक्तं
भवति । शराश्चानायसाया वैषवाः कार्याः; शरांश्चानायसायांस्तु प्रकुर्वीत
विशुद्धये । वेणुकाण्डमयांश्चैव द्वेषा तु सुषुद्धं क्षिपेत् ॥’ इति स्मरणात् ।
क्षेषा क्षत्रियस्तदृत्तिर्वा व्राह्मणः सोपवासो नियोक्तव्यः । यथाह—‘क्षेषा च
क्षत्रियः प्रोक्तस्तदृत्तिर्वाह्मणोऽपि वा । अक्रूहदयः शान्तः ‘सोपवासस्ततः
क्षिपेत् ॥’ इति । त्रिपु मुक्तेषु मध्यमं शरो ग्राह्यः; तेषां च प्रोपितानां
च शराणां शास्त्रचोदनात् । मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण वलीयसा ॥’ इति
वचनात् । तत्रापि पतनस्थानादानेतव्यः; न सर्पणस्थानात्, ‘शरस्य पतनं
ग्राह्यं सर्पणं तु विवर्जयेत् । सर्पन्सर्पन्शरो यायाद्वाहूरतरं यतः ॥’ इति
वचनात् । वाते च प्रवायति विषमादिदेशे च शरमोक्षो न कर्तव्यः; इपुं न
प्रक्षिपेद्विद्वान्मासने चातिवायति । विपमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थानसमाकुले ॥
तृणगुल्मलतावलीपङ्कपाणसंयुते ॥’ इति पितामहवचनात् । “निमग्नाङ्गं
पश्येच्च च्छुद्धिमान्युद्धा”दिति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दिशिता । स्थानान्तरगमने
चाशुद्धिः पितामहेनोक्ता; ‘अन्यथा न विशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ॥’
इति ‘स्थानाद्वान्यत्र गमनाथस्मिन्वर्व निवेशितः ॥’ इति । एकाङ्गस्यापि
दर्शनादिति च कर्णधिभिरायेण । ‘शिरोमात्रं तु द्वयेत न कर्णैः नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्यशुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥’ इति विशेषाभिधानात् । अयमत्र
प्रयोगक्रमः—‘उक्तलक्षणजलाशयसनिधाकुलक्षणं तोरणं विधाय उक्तप्रमाणे
देशे लक्ष्यं विधाय तोरणसंनिधौ सशरं धनुः संपूज्य जलाशये वरुणमावाया
पूजयित्वा तत्तीरे धर्मार्दिश्च देवान्हवनान्तमिष्टा शोध्यस्य शिरसि
प्रतिक्षेपत्रमावध्य प्राङ्मिकाकोजलमभिमक्षयते—‘तोय ! त्वं प्राणिनां प्राणः’

इत्यादिना मन्त्रेण । अथ शोऽयः—‘सत्येन’ इत्यादिना मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थूणस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य वलीयसः पुरुषस्स समीपमुपसर्पति । अथ शगेषु त्रिपु मुक्तेषु मध्यमशरपातस्थाने मध्यम्’ शर् गृहीत्वा जविन्येकस्थिनपुरुषे स्थिते अन्यस्मिन्श्च तोरणमूले स्थिते प्राङ्गविवकेन तालत्रये दत्ते युगपद्मनमज्जनमथ शरानयनमिति ॥ १०८ ॥

इत्युदकविधिः ॥

CHARCHA

1. वर्ण—case of address वर्ण is जलदेव and सत्यदेव, cp “सुदेहोसि वर्ण यस्य ते सप्तसिन्धवः” where भाष्यकर says—सुदेव as सत्यदेव । So he is to determine सत्य ॥

2. अभिशाप्य—अभि+शप+णिच ल्याप् । It is used in the sense of अभिमन्त्रण ॥ कम् here means उदकम् ।

3. नाभि &c—नाभिप्रमाणमस्य इति नाभि+प्रमाणे द्रव्यच् प्रत्ययः=नाभिद्रव्यम् । see the rule “प्रमाणे द्रव्यसच्च-द्रव्यच् मासच्” । ताद्वाम् उदकम् । कर्मधा । तत्र निष्ठतीति कप्रत्ययः । तस्य । Adj used substantively.

4. समकालम्—समःकालः यस्मिन्, वहु । तत्र यथा तथा । Qual. मुक्तम् । one will throw arrow so soon as दिव्यकारी dives down ; another will go to the spot of शरपतन । A third speedy one will come back with the thrown arrow. See Mita एतदुक्तं भवति etc.

5. निमग्नाङ्गम्—Qual. दिव्यकारिणम् &c understood. निमग्नम् अङ्गमस्य, वहु । तम् । obj. of पश्येत् ।

110-111. The procedure is विषदिव्यग्रहण ।

त्वं विष व्रहणःपुत्रः सत्यधर्मैवग्रस्थितः ।
त्रायस्वास्मादभीशापात् सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ ११० ॥
एवमुक्ता विषं शाङ्कं भक्षयेद् हिमशैलजम् ।
यस्य वैगर्विना जीर्येत् शुद्धितस्य विनिर्दिशेत् ॥ १११ ॥

Prose—“हे विष, त्वं व्रहणः पुत्रः, सत्यधर्मे च व्यवस्थितः, माम् अस्मात् अभीशापात् (कलङ्कारोपात्) वायस्त्र, सत्येन मे अमृतं भव”—इति मन्त्रम् उक्तवा, दिव्यकारी हिमशैलजं शाङ्कं (शृङ्गजातं) विष भक्षयेत् । यस्य वैगैः (धातुविकारैः) विना विषं जीर्येत् तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ।

Beng—दिवाकारी ‘হে বিষ, তুমি বক্ষাব পুত্র, সত্যাধিত, আমাকে কলঙ্কহইতে উক্তার কব, তুমি অশৃত হও’ এই মূলমন্ত্র বিশুদ্ধভাবে উচ্ছাবণ করিয়া তিমালয় পর্যন্তের শৃঙ্গাগ্রজাত বিষ ভক্ষণ করিবে । যদি ধাঙ্গাদিব কোনক্রপ বিকান উৎপাদন না করিয়া বিষ ইজম ইহ়য়া যায়, তবে উক্ষণকারী নির্দোষ বলিয়া গ্রহণ করিবে ।

Eng—“Ho poison, you are born of Brahman, and are in the path of rectitude, deliver one from this present guilt, be like nectar unto me”—having uttered this mantra the दिव्यकारी will take the poison got from the summit of Himalayan ranges, if it is digested without showing any bodily disturbances, then the Judge is to declare the poison-eater as free of guilt.

Mita—इदानीं विषविधानमाह—“त्वं विष” इत्यादि मन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्त्ता (दिव्यग्रहणकारी) विषं हिमशैलजं शृङ्गभवं भक्षयेत् । तत्र भक्षितं सत् यस्य विषं वैगर्विना जीर्यति स शुद्धो भवति । [विषवैगोनाम धातोः धात्वन्तरप्राप्तिः (=विषवैग is transformation of one त्वगादिशारीर

धातु into another causing bodily disturbances) । “धातोर्धत्विन्तरप्राप्तिवेग इति स्मृतः “इति वचनात् ॥ धातवश्च त्वगमृद्मांसमेदोस्थिमञ्जशुक्राणि इति सप्त । एवं च सप्तैव विषबेगाभवन्ति । तेपां च लक्षणानि पृथग एव विषतन्ते कथितानि—

‘वेगो रीमाद्वामादो रचयति विषजः खेदवक्त्रोपशोपौ तस्योर्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वेगः पञ्चमीऽनौ नयति विवशतां कण्ठभङ्गं चहिक्रां पष्ठी निःशासमोहौ वितरति च मृति सप्तमो भक्षकम्य ॥’ इति । अत च महादेवस्य पूजा कर्तव्या । यथाह नारदः—‘दद्याद्विष्य’ सोपवासो देवत्राद्वयनमन्निधौ । धृपोपहागमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥’ इति प्राड्विवाकः छूलोपवासे महादेवं पूजयित्वा तस्य पुरतो विषं व्यवस्थाप्य धर्माद्विष्यां हवनान्तां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोध्यस्य शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयते—‘त्वं विष ! ग्रन्थणा सृष्टं परीक्षार्थं दुरात्भनाम् । पापानां दर्शयात्मनं शुद्धानामनुतं भव । मृत्युमूर्ते विष ! त्वं हि व्रद्धणा परिनिर्मितम् । त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यामृतं भव ॥’ इति । एवमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखावस्थिताय दद्यात् ; ‘द्विजानां सनिधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते । उदड्युखः प्राङ्गुखो वा विषं दद्यात्समाहितः ॥’ इति नारदवचनात् । विषं च वन्मनाभादि ग्राद्यम्, ‘शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य वा ॥’ इति पितामहवचनात् । वर्ज्यानि च तेनैवोक्तानि—‘चारितानि च जीर्णानि कृतिमाणि तथैव च । भूमिजानि च सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥’ इति । तथा नारदेनापि (१३२१)—‘अष्टं च चारितं चैव धूषितं मिश्रितं तथा । कालकूटमलाबुं च विषं यत्तेन वर्जयेत् ॥’ इति । कालश्च नारदेनोक्तः (१३१६)—‘तोलयित्वेष्टितं काले देयं तद्द्वि हिमागमे । नापराहे न मध्याहे न संव्यायां तु धर्मवित् ॥’ इति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणादल्पं देयम् ; ‘वर्षे चतुर्यंवा मात्रा द्वीप्मे पञ्चयवा स्मृता । हेमन्ते सा सप्तयवा शरघल्पा ततोऽपि हि ॥’ इति समरणात् । अल्पेति पद्यवेत्यर्थः । ‘हेमन्त’ ग्रहणेन शिशिरस्यापि ग्रहणम् । ‘हेमन्तशिशिरयोः समासेन’ इति श्रुतेः । वसन्तस्य च

सर्वदिव्यसाधारणत्वात्त्रापि सप्त यवा विषं च धृतपूतुं देयं, नारदवचनात् । ‘विषस्य पलषद्भागाद्वागो विंशतिमस्तु यः । तमष्टभागहीनं तु शोध्य दद्याद्वृतपूतम् ॥’ (नारदः १३२३) इति । पलं चात्र चतुःसुवर्णकम् । तस्य पष्ठो भागो दश मापाः दश यवाश्च भवन्ति । ‘त्रियवं त्वेककृष्णलम् । पञ्चकृष्णलको मापः’ इत्येको मापः पञ्चदश यवा भवन्ति । एवं दशानां मापाणां यवाः सार्धंशतं भवन्ति । पूर्वे व दश यवा इति पृष्यधिकं शतं यवाः पलस्य पष्ठो भागस्तस्माद्विंशतिमो भागोऽष्टौ यवास्तस्याधभाग एकयवः, तेन हीनं विंशतिमं भागं सप्तयवं धृतपूतुं दद्यात् । धृतं च विषात्त्रिंशद्गुणं ग्राह्यम् ; ‘पूवाहे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनाम् । धृते नियोजितं शृङ्गं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितम् ॥’ इति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन धृतेनान्वितं विषम् । शोध्यश्च कुहकादिभ्यो रक्षणीयः ; ‘त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पुम्पैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्राजा रक्षयेद्विष्यकारिणम् ॥’ ओपर्धार्मन्त्रयोगांश्च मणीनथ विषापहान् । कर्तुः शरीरमस्थांस्तु गृदोत्पन्नात्परीक्षयेत् ॥’ इति पितामहस्मरणात् । तथा विषमपि रक्षणीयम्—‘शार्ङ्गं हैमवतं शस्तं गन्धवर्णरसान्वितम् । अकुत्रिममसंमूढममन्त्रोपहतं च यत् ॥’ (१३२२) इति नारदस्मरणात् । तथा विषे पीते यावत्करतालिकाशतपञ्चकं तावत्प्रतीक्षणीयोऽनन्तरं चिकित्सनीयः । यथाह नारदः—‘पञ्चतालशतं काल निर्विकार यदा भवेत् । तदा भवति संशुद्धस्ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥’ इति । पितामहेन तु दिनान्तोऽवधिमुक्तोऽल्पमात्रविषयः—‘भक्षिते तु यदा स्वस्थो मृच्छांच्छिद्विवर्जितः । निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्धं तमपि निर्दिशेत् ॥’ इति । अत्र च प्राड्विवाकः सोपवासो महादेवं संपूज्य तत्पुरतो विषं स्थापयित्वा धर्मादीनिष्ट्वा शोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रं निधाय विषमभिमन्त्र्य दक्षिणाभिमुखस्थिताय विषं प्रयच्छति । स च शोध्यो विषमभिमन्त्रं भक्षयतीति क्रमः ॥ ११०-१११ ॥

इति विषविधानम् ॥

CHARCHA

1. अभिशापात्—अभिशाप is दोष as अभियोगः accusation or attribution of guilt. Both अभिशाप and अभीशाप are correct by the rule “उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये वदुलम्” ॥ त्राणार्थक धातुयोगे अपादाने इमी । सत्येन has करणे इया here.

2. शार्ङ्गम्—शृङ्ग is here शैलशृङ्ग । तस्य इदम् इति शार्ङ्गम् with अण् । Q विषम् । such विष is not deadly poisonous like cobra poison वा कालकूट etc. शार्ङ्गविष may be प्राणिशृङ्गविष in हिमालय ? यस्य and तस्य has शेषसम्बन्धे पाठी ।

112 & 113 Procedure in ordeal (दिव्य) known as कोश ।

देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संखाव्य पाययेत् तम्माद्जलन्तु प्रसूतित्रयम् ॥ ११२ ॥

अर्वाक् चतुर्दशाद्विविष्य न राजदैविकम् ।
व्यमनं जायते घोरं स शुद्धः स्यात् संशयः ॥ ११३ ॥

Prose—उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकम् आहरेत् । (आहृत्य संखाप्य च) तत्तोयं मंखाव्य (पात्रान्तरे कृत्वा) प्राड्विवाकः, तस्मात् (मन्त्रपूतात् पवित्रात् जलात्) प्रसूतित्रयं पाययेत् (दिव्यकारिणं पाययेत्) । चतुर्दशात् अहः पूर्वं (प्राक्) यस्य राजदैविक (राजविषयं दैविकं च) घोरं व्यसनं न जायते स शुद्धः स्यात्, (इति) न मंशयः (अत्र सन्देहः न स्यात्) ।

Beng—প্রথমে প্রাড্বিবাক সূর্যাদি উত্থানের তাগণকে পূজা করিয়া তাদের আনঙ্গল আহুতি করিয়া ও আন করাইয়া এবং এই অভিশক্তি জল পাত্রান্তরে বাঞ্ছিয়া দিব্যগ্রহণকারীকে তাঢ়া ইঁইতে তিনি অঙ্গলি জল আন করাইবেন । পান দিবস ইঁইতে চতুর্দশ দিবস

पार हइबार पूर्वे यदि पानकारी अभियुक्तेव, कोन गुक्तव वाज विषयक वा दैव अनिष्ट वा घटे तवे ताके निर्दोष जानिवे— ए विषये सन्देह नाइ ।

[N, B.—राजा च देवश्च, द्वन्द्व । एकवत् वा । Then राजदेवे भवम् इति तज । अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । See sl. 66 also.]

Eng. The Judge will first of all worship the powerful Gods (like sun etc), and then procure ablution water for these, pour this water after समन्त्रकस्त्रान् in some other vessel, it being already purified by mantras (देवतास्नानमन्त्र) ; shall then make the oathtaker take three handful of water out of this ; if no dire royal or divine visitation come to him within a fortnight then he is free of guilt ; and there is no doubt in this.

Mita—अथ कोशविधिमाह—“उग्रान्देवान्” दुर्गादित्यादीन् “समभ्यर्च्य” गन्धपूष्यादिभिः पूजयिन्वा मंस्नाप्य (? मंस्नापनाय) तत् स्नानोदकमाहरेत् । आहृत्य च “तोय त्वं प्राणिनां प्राणं” इत्यादिना “तत्तोय प्राड्विवाकः संखाव्य” शीघ्रयेन च तत्तोयं पात्रान्तरे कृत्वा “सत्येन मामभिरक्षत्वं बरणं” इत्यनेन अभिमन्त्रितं “पाययेत् प्रसूतित्रयम्” ॥ एतच्च साधारणधर्मेषु धर्मवाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनान्तेषु सतसु (स्यात्) ।

[अत्र च स्नाप्यदेवतानियमः कार्यनियमोधिकारिनियमश्च पितामहादिभिरुक्तः—“भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत् तस्य तज्जलम् । समभावे तु देवानामादित्यस्य च पाययेत् दुर्गाया पाययेत् चौरान् ये च शङ्खोपजीविनः । भास्करस्य तु यत्तोयं ब्राह्मणं तत्र पाययेत् । दुर्गायाः स्नापयेत् शूलम् आदित्यस्य तु मण्डलम् । अन्येषामपि देवानां स्नापयेदायुधानि तु” इति देवतानियमः ॥ विष्मये सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च । एषु कोशो

प्रादत्त्वो नित्यं चित्तविशुद्धये । इति कार्यनियमः । पूर्वाहे सोपबासस्य स्नातस्यादपटस्य च । सशूकस्याव्यसनिनः कोशपानं विधीयते” (इति नारदः) ॥ सशूकः=आस्तिकः । मध्यपखील्यसनिनां कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दात्त्वो ये च नास्तिकवृत्तयः । महापराधे निर्धर्मं कृतम् छुट्टकुत्सिते । नास्तिकव्रान्त्यदाशेषु कोशपानं बिवर्जयेत् ॥ इति ॥ महापराधो=महापातकी ; निर्धर्मः=वर्णश्रीमर्थरहितः पाषण्डी, कुतसितः=प्रतिलोमजः । दाशः=कैवर्तीः—इत्यधिकारिनियमः ॥ तथा गोमयेन मण्डलं कृत्वा तत्र शोभ्यमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पाययेत इति नारदवचनात् अवगन्तव्यम् । यथाह—“तमाहूयाभिशमः तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुख कृत्वा पाययेत् प्रसुतित्रयम्” ॥ ११२ ॥

ननु तुलादिपु विपान्तेषु समनन्तरमेव शुद्धगृशुद्धिभावना, कोशं तु कथमित्यत आह—“चतुर्दर्शदह्नः पूर्वं यस्य राजिकं राजनिमित्तं देविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं घोरं महत् नो नैव जायते (अल्पस्य देहिनामपरिहार्यत्वात् स शुद्धो वेदितव्यः) । ऊर्ध्वं पुनरवधेन दोषः । यथाह नारदः—“ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्तहात् वैकृतं तु महद्भवेत् । नाभियोज्यः स विदुपा कृतकालव्यतिक्रमात्”—इत्यर्थसिद्धमेवोक्तम् । (“अवाक्र चतुर्दशदह्नः” इत्येतत् महाभियोगविषयम्, “महाभियोगेवेतानि” इति प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहेनोक्तानि अल्पविषयानि । “कोशमल्पेषि दापयेत्” इति स्मरणात् । तानि च “त्रिरात्रात् सप्तरात्रादा द्वादशाहात् द्विसप्तहात् वा । वैकृतं यस्य दर्शयेत् पापकृत् स उदाहृतः” । इति । महाभियोगोक्तद्व्यादवर्चीनं दिव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्राच्च पक्षत्रयं व्यवस्थापनायम् ॥ ११३ ॥ इति कोशविधिः ॥

तुलादीनि कोशान्तानि पञ्च महादिव्यानि यथोदेशं योगीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्तरे त्वल्पाभियोगविषयाण्यन्यान्यपि दिव्यानि कथितानि । यथाह पितामहः—“तण्डुलानां प्रवद्यामि विधिं भक्षणोदितम् । चौरे तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः ॥ तण्डुलान्कारयेच्छुक्षाभ्यालेनान्यस्य

कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥ स्नानोदकेन संभिः आन्तरात्रौ तत्रैव वासयेत् । प्राद्य खोपोपितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम् ॥ तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभावे भूर्जं एव तु ॥ लोहितं द्वयते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते । गात्रं च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशंत् ॥ इति । शिरोरोपितपत्रकं तण्डुलान्भक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राद्यविवाकः ॥ भक्षयित्वेति च ष्यन्तात्सिचि (? णिचि) रूपम् । सर्वदिव्यसाधारणं च धमांवाहनादि पूर्वविद्वापि कर्तव्यम् ॥

इति तण्डुलविधिः ॥

तप्तमापविधिः पितामहेनोक्तः । तथा हि—‘सौवर्णी राजतं वाणीं तात्रं वा गेहशाङ्गुलम् । चतुर्गङ्गलग्रात् तु मृन्मयं वाऽथ मण्डलम् ॥ वर्तलमित्यर्थः । ‘पूरयेष्वृत्तैलाभ्यां विशन्या तु पलेस्तु ततः । मृवर्णमापकं तस्मिन्सुतसे निक्षिपत्तेतः ॥ अङ्गप्ताङ्गुलियोगेन उद्धरेत्तप्तमापकम् । कराग्रं यो न धुनुयादिस्फोटो वा न जायन्ते । शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारकराङ्गुलिः ॥’ इति । ‘उद्धरेत्’ इति वचनात्प्रादुर्ज्ञेषणमात्रं, न वहिः प्रदेषणमादरणीयम् ।

अपाः कल्पः—‘सौवर्णे राजते तात्रे आयसं मृन्मयेषि वा । गव्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेन्द्रुचिः ॥ सौवर्णीं राजतीं तात्रीमायसीं वा सूरोधिताम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपेत्तात्र मुद्रिकाम् ॥’ (नारदः १३३४) ‘भ्रमद्वीचित-रङ्गाऽच्च द्वन्द्वस्पर्शगोचरे । परीत्रेताद्र्पर्णेन चुक्कारं सृधोपकम् ॥ ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेन ॥ परं पवित्रममृतं घृतं त्वं यजकर्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतं शुचौ भव ॥ उपोपितं ततः खानमार्ङ्गवाससमागतम् । ग्राहयेन्मुद्रिकां तां तु घृतमध्यगतां तथा ॥ प्रदेशिनी च नस्याथ परीक्षेयुः परोक्षकाः । यस्य विस्फोटका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिः ॥’ इति । अत्रापि धर्मांवाहनाद्यन्तु सधारणम् ॥ घृतानुमन्त्रणं प्राद्यविवाकस्य । ‘त्वमन्ते !

सर्वभूतानाम्’ इति शोध्यस्याग्न्यभिमन्त्रः । ‘प्रदेशिनीं परीक्षेत्’ इति वचनात् प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥

इति तस्मापकविधिः ॥

धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥ धर्माधर्माल्यदिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथाच—‘अथुना संप्रवद्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणाम्’ ॥ इति । हन्तृणाभिति साहसाभियोगेषु, याचमानानाभिति अर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनाभिति पातकाभियोगेषु, ‘राजतं कारयंद्धर्मस्थर्मं सीसकायसम्’ इति प्रतिमाविधानं सीसकं वा आयसं वेति ॥ पक्षान्तरमाह—‘लिखेद्भूजे पदे वापि धर्माधर्मो सितासितौ । अभ्युद्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् ॥ सितपुष्पस्तु धर्मोः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिख्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ॥ गोपयेन मृदा वापि पिण्डौ कायौ समंततः । मृद्धाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ॥ उपलिसे शुचौ देशे देवताक्षणमनिधौ । आबाहयेत्ततो देवाङ्गोकपालांश्च पूर्ववत् ॥ धर्मवाहनपूर्वं तु प्रतिज्ञापवकं लिखेत् ॥’ ततः—‘यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वावातु मे करे । अशुद्धत्वेन्मम करे पाप आयातु धर्मतः ॥’ इति ॥ अभिरास्तोऽभिमन्त्रयते—‘अभियुक्तस्त्वयैश्चैकं प्रगृहीताबिलम्बितः । धर्मेण गृहीते शुद्धः स्यादधर्मे तु स हीयते ॥ एवं समाप्ततः प्रोक्तं धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥’ इति ॥

इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥

अन्ये च शपथा द्रव्याल्पत्वमहत्वविषया जनिविशेषविषयाश्च मन्वादिभिरुक्ताः । ते यथा—‘निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम् । त्रिकादर्वाक्तु पुण्यं स्यात्कोशपानमतः परम् ॥’ (मनुः दा११३) ‘सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं बाहनायुधैः । गोवीजकाङ्क्षेनेवैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥’ (मनुः—८) इत्यादयः । अत्र च शुद्धिविभावना मनुनोक्ता (दा११४)—‘न चाऽस्तिमृच्छति क्षिप्रं स शेयः शपथे शुचिः’ इति । आत्मिरपि ‘यस्य नो राजदैविकं व्यसनं’

जायते धोरम्’ इत्युक्तैव । कालनियमश्च एकरात्रमारभ्य त्रिरात्रवर्ष्यन्तं त्रिरात्रमारभ्य पञ्चरात्रपर्यन्तम् । एकरात्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगैरवपर्यालोचनया द्रष्टव्यम् ॥ एवं दिव्यैर्जयपराजयावधारणे दण्डविशेषोऽपि दर्शितः कात्यायने—‘शतार्थं’ दापयेच्छुद्धमशुद्धो दन्वभागभवेत्’ इति । त’ दण्डमाह—‘विषे तोये दुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले । तस्मापकदिव्ये च क्रमादृष्टं प्रकल्पयेत् ॥ सहस्रं षट् शतं चैव तथा पञ्चशतानि च । चतुर्लिङ्गोक्तेवं च हीनं हीनेषु कल्पयेत् ॥’ इति ॥ ‘निह्वे भावितो दधाद्’ इत्युक्तदण्डेनायं दिव्यनिवन्धनो दन्डः समुच्चीयते ॥

इति दिव्यप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. देवान् उग्रान्—Mitakshara with ref. to स्मृतिकार, takes उग्रदेव as दुर्गा and आदित्य etc. But दुर्गा is दयायुक्तदेवी to us comp “दुर्गे स्मृता हरसि भीतिम् अशेषजन्तोः…सर्वोपकारकरणाय सदाद्रचित्ता” । in Sri chandi, though भास्कर is strong to all of us. Rudra however is उग्र to us—the name too is so ॥ समर्भ्यचय is first पूजा before देवतास्त्रापन ॥ संस्कार्य (सम्+स्तु णिच्+ल्यप्) is keeping of purified water into another पात्र । First there will be अर्चना, then लापनार्चना, then संस्कारण of this holy water into another vessel, then there will be taking of this hoty water by the oathtaker. ; this is कोशदिव्य meant for both महाभियोग and स्वल्पाभियोग ।

2. पापयेत्—पा+णिच्+लिङ्गयात् ॥ construe—प्राढ़्विवाकः दिव्य-ग्राहिणं जलं पापयेत् ।

3. चतुर्दशात्—चतुर्दशन्+ठट पूरणे=चतुर्दश fourteenth. तस्मात् । Qual. अदः ।

४. अहः—दिवाचक “अर्वाक्” शब्दयोगे श्रमी ॥ नो=न (not),
see ante.

५. राजदैविकम्=Q. व्यसनम्। राज 18 here राजविषयक by
लक्षण। देव+ठञ् (अव्यात्मादि)=दैविकम् । e, देवविषयकम्? राजा च
दैविकं च राजदैविकम्; or राजदैवे भवम्, ठञ् or better राजदैवे भवम्
राजदैविकम् with भवार्थं ठञ् as before.

—: ० :—

अथ दायविभागप्रकारणम् (The section on division of
heritage or Inheritance)

Mita—प्रमाणं मासुपं दैवमिति भेदेन वर्णितम्।
अधुना वर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिं ना ॥

तत्र ‘दाय’ शब्देन यद्धनं स्वाभिसंबन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वं भवति
तदुच्यते। स च द्विविधः—अप्रतिबन्धः, सप्रतिबन्धश्च। तत्र पुत्राणां पौत्राणां
च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः।
पितृव्यभ्रात्रादीनां तु पुत्राभावे स्वाम्यभावे च स्वं भवतीति सप्रतिबन्धो दायः।
एवं तत्पुत्रादिष्वप्यूहनीयः। विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानां
तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं नारदेन—‘विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य
तनयैर्यन्त्र करप्यते। दायभाग इति प्रोक्तं व्यवहारपदं वृधेः (ना०१३१)॥’
इति। पित्र्यस्येति स्वत्वनिमित्तसंबन्धोपलक्षणम्। ‘तनयैः’ इत्यपि प्रत्यासन्नोप-
लक्षणम्। (१)। इदमिह निरूपणोयम्,—कस्मिन्काले कस्य कथं कैश्च विभागः
कर्तव्य इति। तत्र कस्मिन्काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र शोकव्याख्यान एव
वस्थ्यते। कस्य विभाग इत्येतावदिह चिन्त्यते (२)। किं विभागात्स्वत्वमुत
स्वस्य सतो विभाग इति। तत्र स्वत्वमेव तावश्चिल्प्यते—किं शास्त्रैकसमधिगम्यं
स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति। तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावदुरक्तम्;

गौतमवचनात्—‘स्वामी रिकथक्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं
लघ्वं क्षत्रियस्य विजितं निविष्टं वैश्यशूद्रयोः ॥’ (गौ०१०३९-४२) इति।
प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनमर्थवत्स्यात्। तथा स्तेनातिदेशे मनुः (पा०३४०)
‘थोऽदत्तादायिनी हस्ताछिप्सेत ब्राह्मणो धनम्; याजनाध्यापनेनापि यथा
स्तेनस्तथैव सः ॥’ इति। अदत्तादायिनः सकाशाधाजनादिद्वारेणापि
द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपत्रं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे। अपि च, लौकिकं
चेत्स्वत्वं मम स्वमनेनापहृतमिति न त्रूयात्; अपहृतुरेव स्वत्वात्। अन्यथाऽन्यस्य
स्वं तेनापहृतमिति नापहृतुः स्वम्। एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपबदस्य
वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात्। तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं
स्वत्वमिति (३)। अत्रोच्यते—‘लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात्
ब्रीहादिवत्। आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति॥
नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव। नैतत्,—नहि तत्राहवनीयादि-
रूपेण पाकादिसाधनत्वम्। किं तर्हि? प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण।
इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव। नहि यस्य यत्स्वं
न भवति तत्त्वस्य क्रयार्थक्रियां साधयति॥ अपि च,—प्रत्यन्तवासिनामप्यच्छ-
शास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते; क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किंच,—
नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायबिदो मन्यन्ते।) तथा हि—लिप्सासूत्रे
तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्। स्वत्वस्यालौकि-
कत्वादिति पूर्वपक्षासंभवमाशङ्कय द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं
लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षःसमर्थितो गुरुणा—ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव
न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत। प्रलपितमिदं केनापि ‘अर्जनं स्वत्वं
नापादयतीति विप्रतिपिद्धम्’ इति वदता। तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य
लौकिकत्वमङ्गीकृतैरेव विचारप्रयोजनमुक्तम्, अतो ‘नियमातिक्रमः पुरुषस्य न
कलोः’ इति। अस्य चार्यं एवं विवृतः—यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं
वदा नियमान्तिरेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्द्वयं नियमातिक्रमाजितेन द्रव्येण न
क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे। राहान्ते

त्वर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति, शुखस्त्वैव नियमातिक्रमदोप इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गोऽकृतम् ।—अन्यथा क्रतुसिद्धिर्भावात्, न चैतावता चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्त्रब्यम् । लोके तत्त्वप्रसिद्ध्यभावात्, व्यावहारविसंवादाच्च एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लोकिके स्थिते—व्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयः उपायाः क्षत्रियस्य विजितादयः, वैश्यस्य कृष्णादयः, शुद्रस्य शुश्रूपादयः, इत्यच्छार्थी नियमाः । रिक्तादयस्तु सर्वसाधारणाः—‘स्वामी रिक्तक्यसंविभागप्रिग्रह-धिगमेषु’ (गौ १०।६६) इत्युक्ताः (४) । तत्राप्रतिबन्धो दायी रिक्तम् । क्रयः प्रसिद्धः । संविमागः सप्रतिबन्धोदायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृष्ण-काप्लादेः स्वीकारः । अधिगमो निव्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सर्वसु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । व्राह्मणस्याधिकं लब्धम् (गौ० १०।१०) इति व्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यज्ञवं तदधि कमसाधारणम् । ‘क्षत्रियस्य विजितम्’ (गौ १०।४०) इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशुद्रयोः (गौ० १०।४२) इत्यत्राधिकमित्यनुवर्तते । वैश्यस्य कृष्णोरक्षादिलव्यं निर्विष्टं तदसाधारणम् । शुद्रस्य द्विजशुश्रूपादिना भृतिरूपेन यज्ञवं तदसाधारणम् । एवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुपु यद्यदसाधारणमुक्तं ‘सूतानामश्वसार-ध्यम्’ इत्यादि तत्तत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् ॥ ‘निवेशो भृतिभोगयोः’ (न० ना० २।४) इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्सदसाधारणं वेदितव्यम् । यदपि ‘पली दुहितरश्चैव’ (श। १३५) इत्यादिस्मरणं तत्रापि स्वामिसंबन्धितया वह्यु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्यर्थं स्वरणमिति सर्वमनवधम् (५) । यदपि मम स्वमनेनापहृतमिति न वृयात्स्वत्वस्य लौकिकत्वं इति,— तदप्यसत् ; स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसंदेहात्स्वत्वसंदेहोपपत्तेः । विचारप्रयोजनं तु—‘वदगृहितेनार्जयन्ति कर्मणा व्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुद्धयन्ति जप्येष त्रपसेव च ॥’ इति । शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे । गाहितेनासत्प्रतिग्रहापि-

ज्यादिना लब्धस्य स्वत्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तदविभाज्यमेव । यदा तु लौकिकं स्वत्वं तदाप्रतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात्तपुत्राणां तद्विभाज्यमेव । ‘तस्योत्सर्गेण शुद्धयन्ति’ इति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव, तत्पुत्रादीनां तु दायत्वेन स्वत्वमिति न तेषां दोपसंबन्धः ; ‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्तप्रतिग्रह एव च ॥’ इति दशमे मनुस्मरणात् ॥ (६)

✓ ‘इदानीमिदं’ संदिख्यते—‘किं विभागात्स्वमुत स्वस्य सतो विभाग इति । तत्र विभागात्स्वमिति तावद्युक्तम् ; जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदीतपञ्चस्य पुत्रस्यापि तत्स्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पितुरनधिकारः स्यात् । तथा विभागात्प्राक् पितृप्रसादाद्यब्धस्य विभागप्रतिषेधो नोपपथते ; सर्वानुमत्या दत्तत्वादिभागप्राप्तभावात् । यथाह—शौर्यभार्याधिने चोर्भे यच्च विद्याधनं भवेत् । त्रीण्यैतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥’ (नारद १३।६) इति ॥ तथा “भ्राता प्रीतेन यहत्त” त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्वीयाद्याद्वा स्यावराद्वते । इति प्रीतिदानवचनं च नीपपथते, जन्मनैव स्वत्वे । नच ‘स्यावराद्वते यहत्तम्’ इति संबन्धो युक्तः ; व्ववहितयो-जनाप्रसङ्गात् । यदपि—‘मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्यावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥’ तथा—‘पितृप्रसादाद्यूज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरं तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृके ॥’ इति स्यावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनं तत्पितामहोपात्स्थावरविषयम् ॥ अतीते पितामहे तद्वनं पित्रापुत्रपुत्रयोः साधारणमपि मणिमुक्तादि पितुरेव, स्यावरं तु साधारणमित्यस्मादेव वचनादवगम्यते । तस्मान्न जन्मना स्वत्वं किंतु स्वामिनाशादिभागाद्वा स्वत्वम् (७) ॥ अत एव पितुरूर्ध्वं विभागात्प्राग्द्रव्य-स्वत्वस्य प्रहीनत्वादन्येन गृह्णमाणं न निवार्यत इति चोद्यस्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत इति (७) । अत्रोच्यते—लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रदीनां जन्मनैव

स्वत्वं प्रसिद्धतरं नापद्धवमहीति । ‘विभाग’शब्दश्च बहुस्वामिकधनविषयो लोक-प्रसिद्धः, नान्यदीयविषयो न प्रहीनविषयः; तथा ‘दत्तपत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभेतेस्त्वार्थार्थः’ इति गौतमवचनाच्च । ‘मणिमुक्ताप्रवालानाम्’ इत्यादिवचनं च जन्मना स्वत्वपक्षं एवोपपद्धते । नच पितामहोपात्तस्थावरविषयमिति युक्तम्; ‘न पिता न पितामहः’ इति ‘वचनात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यदेयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं गमयति । तथा परमते मणिमुक्ताप्रवालव-खाभरणादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वं; वचनात्, एवमस्मन्मतेऽपि षिक्षार्जितानामध्येतेषां पितुर्दानाधिकारः, बचनादित्यविशेषः (६) ॥ यत् भर्त्ता प्रेतेन’ इत्यादिविष्णुवचनं स्थावरस्य प्रतिदानशानं तत्स्वेषोपार्जितस्यापि पुत्राध्यनुशयैवेति व्याख्येयम्; पूर्वोक्ते मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरव्यतिरिक्त-स्तैव प्रीतिदानयोग्यत्वनिश्चयात् ॥ यदप्यर्थसाध्येषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति, तत्र तद्विधानबलादेवाधिकारी गम्यते । तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम्, तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकु-टुभ्यभरणापद्मोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति शितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्रमेव ‘स्थावर’ द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वाच दानं न च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गमे व्यवस्थिताः । वृत्तिं च तेऽधिकाङ्क्षिति न दानं न च विक्रयः ॥’ इत्यादिस्मरणात् । अस्यापबादः—‘एकोऽपि स्थावरे कुर्यादानाध्ययनविक्रयम् । आपत्काले कुटुभ्वार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥’ इति । अस्यार्थः—अप्राप्यवहातेषु पुत्रेषु पौत्रेषु पाठ्नुशानादाव-समर्थेषु भ्रान्तृषु वा तथाविषेषविभक्तेष्वपि सकलकूटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे वाऽवश्यं कर्तव्येषु च पितृशाङ्कादिषु स्थावरस्य दानाधानविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्यादिति (६) ॥ यत् वचनम्—‘विभक्ता वाऽविभक्ता वा सपिष्ठाः स्थावरे समाः । एको शनीशः सर्वत्र दानाधानविक्रये ॥’ इति, तदप्यविभक्ते षु द्रव्यस्य मध्यस्थादेकस्यानीश्वरत्वात् सर्वाध्यनुशाऽवश्यं कार्या । विभक्तेषु दूसरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्याय सर्वाध्यनुशा न

पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन ; अतो विभक्तानुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिद्धत्येवेति व्याख्येयम् (१०) । यदपि—“स्वग्रामज्ञातिसामन्तदायादानुमतेन च । हिरण्योदकदानेन षडिभर्गञ्छति मेदिनी ॥” इति, तत्रापि ग्रामानुमतिः, ‘प्रतिग्रहप्रकाशः स्यादस्थावरस्य विशेषतः’ (व्य १७६) इति स्मरणात् व्यवहारप्रकाशानार्थमेवापेक्ष्यते, पुनर्ग्रामानुमत्या विना व्यवहारासिद्धिः । सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिपत्ति-निरासाय । शातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव । ‘हिरण्योदकदानेन’ इति ; स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुशया’ इति स्थावरस्य विक्रयप्रतिषेधात्, ‘भूमिं यः प्रतिगृहाति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उमौ तौ पुण्यकमण्डि नियतौ स्वर्गगमिनौ ॥’ इति दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्थावरविक्रयं कुर्यादित्यर्थः । पैतुके पैतामहे च धने जन्मनैव स्वत्वेऽपि विशेषं ‘भूर्या पितामहोपात्ता’ (व्य० १२१) इत्यत्र वक्ष्यामः ॥ इदानीं यस्मिन्काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तदर्शयन्नाह—

विभागञ्चे तपिता कुर्यादिच्छया विभजेत् सुतान् ।
जेष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः ॥ ११४ ॥

Mitakshara's elucidatory notes—1. human and divine proofs are already stated in various distinctions, now yanjnavalkya the image of yoga is going to explain in details the partition (विभाग) of heritage (दाय) । Here the term दाय signifies “that wealth which goes to another only by reason of relation to the owner (स्वामिन्)” । It is of two kinds (i) अप्रतिबन्ध (having no obstruction in getting) (ii) सप्रतिबन्ध (having obstruction in getting.) । The wealth of father or grandfather becomes the property of sons and grandsons in right of their being sons and grandsons—this is अप्रतिबन्धदाय or obstructionless inheritance.

But when the property of one having no male issue devolves on uncle or cousin brother, after his demise, then it is सप्रतिवन्धदाय (inheritance involving obstruction). This holds good with respect to their sons and other descendants. And विभाग or partition is adjustment of the whole property by fixing it or allotting it portion by portion to many ; with this object in view Narada declares—' the sages declare that thing as दायभाग or दायविभाग when there is ancestral division of money or property by the sons ; and this a matter of litigation. By पित्रा (ancestral) is here meant any relation which is a cause of ownership of property. By तनयैः here is meant propinquity in general.

2. This is to be considered here—when, how and by whom a partition is to be made and of what property. The time, manner, the persons or when in which way and by whom विभाग of दाय is to be made will be explained while the respective slokas will be taken up ahead here.

[N. B —दाय is derived here as दीयते यत इति दायः (कर्मणि घञ्) i. e, what is given by one to another with proprietary right after his demise—पूर्वस्वत्वनाशात् परं (पूर्वधनस्वामिनः नाशात् परमित्यर्थः) परस्त्वन् सम्बन्धिनि स्वत्वोतपत्ति हि दायः । तस्य भागः त्रा विभाग इति दायभागः] ।

3. Now the question arises—Does स्वत्व (ownership of property) arise from partition (विभाग), or does विभाग

is to be done of pre-existing ownership of property ? To determine this, स्वत्व is now being determined :—should स्वत्व be deduced from shastric text, or it is to be established from some other indicative (wordly) proof. Attainment of स्वत्व (ownership of property) from shastric texts seems to be plausible from गौतमवचन e. g. "ownership is due to inheritance (रिक्त्य) to purchase (क्रय), to partition (संविभाग) or gift or taking (परिग्रह) or getting of निधि ; additional स्वत्व for a Brahmana is acceptance, for a Kshtriya is conquest (विजित्), for a वैश्य and शूद्र is profit or gain (from works) ; this saying of gautama will lose significance if स्वत्व is to be got from other शापक proof ; similarly the text of Manu that "A Brahmana taking what is not given to him from another even by याजन वा अध्यापन is a thief" and adequate punishment for him becomes inconsistent. If again स्वत्व is due to लौकिकप्रमाण, thus "my wealth is taken by this one" cant be uttered, for स्वत्व goes to stealer due to stealing. Moreover if it is objected to that another's property usurped by a person, can not belong to the usurper ; then no doubt should arise whether it belongs to one or the other anymore than it is the species of gold, silver and the like. So स्वत्व seems to be the result of what is got according to or following shastric texts.

4. Here our author's (Vijnaneswara's) view is this—स्वत्व is due to लौकिकप्रमाण, for it affects (and effects)

wordly purpose only like व्रीहि etc ; whereas consecrated fire and the like deducible from sastric texts do not affect secular matters. If it be said that consecrated fire can also be used for cooking ; but then they boil rice etc not as आहवनीय (consecrated) fire, but due to their being perceptible fire. But here the mere form of species gold etc can't effect purchase but through their value as property. That which is not one's own property, can not effect purchase or sale etc. Besides ownership (with purchase, and sale etc) is seen among tribes who are unaware of shastras ; moreover, the न्यायविद् (knower of justice etc) recognise स्वत्व when an object is got in the regular popular way.

Again in the third clause of the Lipsa Sutra (of Mimansashastra) it is said by way of पूर्वपक्ष—द्रव्यार्जन is not for religious ceremonies only, then स्वत्व itself will not exist or attach to one, for it will be not temporal then ; and गुरु (प्रभाकर गुरु) refutes this पूर्वपक्ष as impossible thus—द्रव्यार्जन as taking from another constitutes स्वत्व and it is popular and current among men (लोकसिद्ध) ; whereas if द्रव्यार्जन is for क्रतु only, no स्वत्व will arise in that द्रव्य and याग can't be done or promoted with स्वत्वबिहीनद्रव्य। And the saying of some here that “अर्जन cannot produce स्वत्व is a contradiction in terms” and a blunder too.

In conclusion too, it is accepted that स्वत्व is popular

recognition (लौकिक) and the necessity of विचार is done accordingly ; hence transgression (अतिक्रम) of restrictions (नियम) affects a person and not the क्रतु (sacrifice) ; the meaning of the passage is thus explained—when by way of पूर्वपक्ष, नियम regarding द्रव्यार्जन is for क्रतु only, then legal द्रव्यार्जन only will give क्रतुसिद्ध, and क्रतुसिद्ध will not come by द्रव्यार्जन got by violating नियम, and नियमातिक्रमदोष will not attach to a person ; whereas in our demonstrated conclusion (राष्ट्रान्ते), there will be क्रतुसिद्ध even when done by द्रव्यार्जन by violating नियम, for द्रव्यार्जन is पुरुषार्थ (aim of a man) ; and in this case नियमातिक्रमदोष will attach to a person only, so स्वत्व is accepted of द्रव्यार्जन even by नियमातिक्रम (i.e., by dishonest means) ; otherwise there will be no क्रतुसिद्ध at all ; from this one should not conclude that स्वत्व will attach to चौर्यप्राप्त द्रव्य as well. for स्वत्व in such cases is not recognised by the world, and it is counter to established practice. Thus स्वत्व in प्रतिग्रह (acceptance) etc is लोकसिद्ध or लौकिक। But the restriction as “Brahman's will depend on acceptance of articles etc, Kshatriya on conquest etc, Vaishya on agriculture etc, Sudra on service etc” are meant for religious, sacrificial purposes (अद्वार्थ नियमाः) ; whereas रिक्ष्य (inheritage) etc are common for all ; so Gautama says “ownership is by inheritance, by purchase, by partition, by getting or acceptance, or by finding of भित्ति”। स्वत्व is thus लौकिक having temporal purpose.

5. In Gautama's quotation above रिक्य means obstructionless inheritance ; क्रय=well-known purchase ; संविभागः=सप्रतिबन्ध inheritance involving division ; परिग्रह is acceptance of water, grass fuel etc not owned by anyone ; अधिगम is attainment of निधि (hidden treasure) ; these causes being present one becomes स्वामी or owner ; if these are done, one becomes owner or proprietor ; Brahmana's additional स्वत्व is by प्रतिग्रह or acceptance i. e. not common to all other varnas, so gain by victory or by दण्ड is Kshatriy's additional स्वत्व ; the word "अधिक" (additional special or असाधारण) comes here too ; what is gained or enjoyed by agricultural etc is special of a Vaishya, and Sudra's special is wages gained by serving द्विज etc ; thus "अधिकम्" follows even in the passage "निविष्टं वैश्यशूद्रयोः" ! Similarly the various causes of property which are known to mankind and which are special to certain mixed classes, are included by the word or in the word निविष्ट for any such thing are भूति wage or remuneration and त्रिकाण्डी (three sections of Amara) has "निवेशो भूतिभोगयोः" ! As regards the smriti "पली दुहितरश्चेव" (sl. 135 infra), the declaration of दायग्रहण वा स्वत्व here is to avoid mistake though it is a matter familiar to the world ; thus everything in the several texts has no inconsistency.

6. As for the Remark, "if स्वत्व is temporal then it can't be said "my property has been stolen by him"—it is not correct at all ; for there being doubt of स्वत्व by क्रय

etc, then only स्वत्वसन्देह may arise ; here there is no such सन्देह ! And स्वत्व is लौकिक ! The necessity of such विचार (consideration) arises thus—one smriti declares "when a Brahmana acquires property by blameable means should be purified by sacrifice of part by Japa and by panence", now if स्वत्व is शास्त्रगम्य only, then असदुपायार्जित धन is not धनस्वत्वयुक्त and can't be divisible among one's sons ; but if स्वत्व is लौकिक then only such धन has स्वत्व and is divisible among sons ; and the atonement (प्रायश्चित्त) is of the अर्जनकारी and not for sons who are heirs by right of दाय ! And Manu also says—seven kinds of acquisition of वित्त as valid—(i) inheritance (ii) gain (iii) purchase (iv) conquest (v) trade (vi) employment in works (vii) acceptance from a bonafide one [Hence स्वत्व is लौकिकस्वत्व] !

7. Now another doubt arises here—Does स्वत्व on property arises after partition (or विभाग) ; or स्वत्व comes by very birth (this is जन्मस्वत्वबाद) ? and then there is partition. Of these two views, the view of स्वत्व due to विभाग seems plausible ; for आधान or maintanence of holy fire is enjoined of a child born. If स्वत्व is by very birth, then born child's (son's) स्वत्व comes generally on all धन, and expenses for आधान ceremony by father becomes unauthorised (father having no full अधिकार thereon) ; similarly then prohibition of partition of पितृप्रसादलब्ध धन becomes inconsistent ; for this धन is with the agreement

of all and hence there will be no प्राप्ति of विभाग at all ; But Narada propounds such a prohibition "barring what is gained by valour, wife's wealth and wealth due to विधा—these three and पितृप्रसादलब्ध धन also are not to be partitioned", so also the सिंहित Text "an affectionate gift of husband to his wife may be enjoyed by her own will excepting स्थावर सम्पत्ति"—becomes ineffectual, if जन्मना स्वत्व (जन्मस्वत्व—जन्मस्वत्ववाद) is adhered to, nor the construction here is "स्थावरात् अते यद्दत्तं" for then it will be a forced one with far off disjoined terms. As regards the Text—"The father is master of gems, pearls, corals and of all such, but neither the father or the grandfather is so of a स्थावर सम्पत्ति" and the other Text "बृक्ष or आभरण are enjoyed through father's favour, but not the स्थावर even if there be father's acquiescence" — forbid gift of स्थावर सम्पत्ति that has come from grandfather ; grandfather being dead the स्थावर सम्पत्ति is common to father and son, but मणिमुक्ता &c is of father only. This is the sense got here. So जन्मस्वत्ववाद is not valid or acceptable, but स्वत्व after विभाग or at the loss of owner is reasonable and is acceptable too. Hence here the चोष or पूर्वपक्ष (or opposition)—e. g. after father's death, before later division has taken place, a stranger can't be prevented from if it being vacant or unowned प्रहीन then. So it is that in case of an only surviving son, he becomes owner of father's property and it does not require partition.—is useless.

8. Further it is said—स्वत्व is what is लोकप्रसिद्ध i. e, a matter of popular recognition. And in this world right (स्वत्व) of sons by birth is most familiar and can't be denied. But the term विभाग relates to property that concerns many sharers or owners, neither it relates to a stranger nor it is deemed प्रहीन (vacant or unowned) ; so Gautama avers "Let ownership of wealth be by birth as आचार्य declare." And the saying "मणिमुक्ताश्वालानां पिताप्रसुः" becomes consistent if this popular जन्मना स्वत्वपक्ष is espoused or adopted. Nor is it a right to स्थावर devolved from father or grandfather—since the text has " न पिता न पितामहः " ! The maxim that grandfather's own acquisition should not be given away while son and grandson are living, indicates जन्मना स्वत्व ! According to the other opinion मणिमुक्ता वस्त्राभरण etc though inherited from grandfather belong to father under special law, so acc. to our opinion the father has power under the same text to give these away though acquired by his father. Thus there is no difference in any way here.

9. As regard the Text "भत्राप्रीतेन" etc in Vishnu, relating to प्रीतिदान of स्थावर is with regard to स्वेषार्जितस्थावर at the consent of sons ; and by the above sayings about मणिमुक्ता &c प्रीतिदान of स्थावरव्यतिरिक्त सम्पत्ति is only conveyed here.

As regards to vedic rites involving अर्थव्यय (and so having अधिकार) the very force of the Text gives अधिकार

on अर्थव्यय। So in पैतृक and पैतामह स्थावरसम्पत्ति, जन्मस्वत्ववाद is usually accepted with father's स्वातन्त्र्य to expend for प्रसाददान, कुटुम्बभरण etc on द्रव्य other than स्थावर। But in स्थावर धनादि whether selfacquired or ancestral, father is to depend on son's consent &c. The smṛiti also runs here "immovables or bipeds acquired should not be gifted or sold without consultation with those born or tho womb for these are to maintain all these"

The exception (अपबाद) on this point is as follows--

"Even a single person may do a donation or mortgage or sale during dire distress for the family or for religious purposes", as explained here in the Tika

10. The smṛiti passage "separated or unseparated kinsmen, are equal in disposal of स्थावर। One only is not competent for gift, sale etc of स्थावर"; this should be done with consent of all, but not by anyone singly, since the state is common with all; in विभक्तस्थावर, sometimes consent of all is for व्यवहारसौकर्य (facility of transaction), so in विभक्तस्थावर अनुमति of others is not binding—in transactions.

11. As regards the Text "A transaction of a Land goes through six stages, by consent of townsman, kinsmen, neighbours and co-sharers, heirs, by gift of gold and water." आमानुमति is for publicity of this gift,

and no transaction is valid without आमानुमति। सामन्तानुमति (neighbour's Consent) is to settle dispute about boundary. The use of consent of kinsmen and heirs has been explained before. In स्थावर, sale is usually forbidden, it may be mortgaged by consent of interested parties; since donation is praised always (see text); if a sale is to be made, it should be done with gold and water as in gift.

Thus though in पैतृक and पैतामह धन, जन्मना स्वत्व is accepted, still there is विशेष (special characteristics) herein, in स्वोपार्जित धन and we will discuss these under भूर्या पितामहोपात्ता (sl. 121 infra).

Now in the next sloka our author (Yajnavalkya) will show the due time and adequate portions in partition in the sloka below :—

114. Time and Nature of division or distribution of property by father.

✓ विभागं चेत् पिताकुर्यात् इच्छ्या विभजेत् सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वास्युः समांशिनः॥ ११४ ॥

Prose—पिता चेत् विभागं कुर्यात्, तदा सुतान् (प्रति) विभजेत्। ज्येष्ठं (सुन्) श्रेष्ठभागेन (विभजेत्) सर्वे वा समांशिनः स्युः।

Beng—पिता যখন সম্পত্তির বিভাগ ইচ্ছা করিবেন, তখন ইচ্ছামূলারে এক ছাই বা বহু পুত্রকে ভাগ করিয়া দিবেন। জ্যোষ্ঠকে শ্রেষ্ঠভাগ দিবেন; অথবা সকলকে সমানভাবে অংশী করিবেন।

Eng. [N. B.—At what time, by whom and how partition may be made is being considered here—]—

When the father makes a partition of his property, let him do this among his sons at his own pleasure ; either allot the best share to the eldest or make all the sons enjoy equal share

Mita—यदा विभागं पिता चिकीप्ति, तदा इच्छया विभजेत् “पुत्रान् आत्मनः सकाशात् पुत्रं पुत्रौ पुत्रान् । इच्छया निरङ्गुशत्वात् अनियमप्राप्तौ नियमार्थमाह—ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन इति । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन, मध्यमं मध्यभागेन, कनिष्ठं कनिष्ठभागेन, विभजेत् इत्यनुवर्त्तते । [श्रेष्ठादिविभागश्च मनुनोक्तः—“ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः (=20th part of heritage allotment) सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यत्वीयसः” इति । वाशब्दो वद्यमाणपक्षापेक्षः] “सर्वे वा स्युः समांशिन” इति । सर्वे वा ज्येष्ठादयः समांशभाजः कर्त्तव्याः । [अयं च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृक्रमायाते तु समस्वाम्यस्य वद्यमाणत्वात् इच्छया विषमो विभागो न युक्तः । विभागं चेत् पिताकुर्यादिति—[This स्वेच्छाविभाग of property by father is on his own acquired property, and not on ancestral property] । (उद्धार is विषमविभागांश) ।

(यदा पितुर्विभागेन्द्रिया स तावदेकः कालः । अपरोपिकालो जीवत्यपि पितरि द्रव्यनिःस्युहे निवृत्तरमणे सति, मातरि च निवृत्तरजस्काया सत्यां, पितुरनिच्छायामपि पुत्रेन्द्रियैव विभागो भवति । यथोक्तं नारदेन—“अत ऊर्ध्वं” पितुः पुत्रो विभजेयुर्धनं समय् ” इति पित्रोरुर्ध्वं विभागं प्रतिपाद्य—“मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्यासु भगिनोषु च । निवृत्ते चापि रमणे पितर्युपरतस्मृहे”

इति दर्शितः ॥ अत “पुत्रा धनं समं विभजेतुः” इत्यनुष्यते । गौतमेनापि—“ऊर्ध्वं” पितुः पुत्रा रिक्थं विभजेत्” इत्युक्त्वा “निवृत्ते चापि रजसि” इति द्वितीयः कालो दर्शितः ॥ “जीवति च इच्छति” इति तृतीयः कालो दर्शितः । तथा सरजस्कायामपि मातरि अनिच्छत्यपि पितरि अधर्मवर्त्तिनि दीर्घरोगग्रस्ते च, पुत्राणामिच्छया विभागो भवति । यथाह शङ्खः—“अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि रोगिणि च” इति ॥ ११४ ॥

CHARCHA

1. सुतान् विभजेत्—Either construe—(i) सुतान् विभजेत्—आत्मनः सकाशात् बियोजयेत् । separate the sons from self by दायदान । or—(ii) सुतान् प्रति धनं विभजेत् divide property with regard to his own sons. Time of division of दाय—(i) when father wishes ; (ii) when father is स्थाहीन on सम्पत्ति, etc sons are to divide property even if father does not wish (iii) equal division after father's demise ; or his taking sannyasa, his senility or his some incurable debilitating disease See Mita.

115. special provision in समविभाग ।

यदि कुर्यात् समानंशान् पलाः कार्याः समांशिकाः ।
न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥ ११५ ॥

Prose—यदि सुतान् समान् अंशान् (अंशशुकान्) कुर्यात्, पलाः अपि समांशिकाः कार्याः । यासां पलीनां भर्ता श्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् ।

Beng—যদি পিতা স্বেচ্ছামত পুত্রগণকে সমানভাগের ভাগী করবেন, তবে পঞ্জীগণকেও সমানভাগযুক্তা করিবেন, অবশ্য যদি ভর্তা বা শ্বশুর পঞ্জীদের জীবন না দিয়া থাকেন ।

व्यवहाराध्यायः

२५६

Eng. If father make equal allotments among his sons, then his wives too will be partakers of a similar share if separate स्वीधन is not already given them either by their husband or father-in-law.

Mita—पितुरिच्छया विभागे द्विधा दर्शितः—समो विपमश्च (भागः) : तत्र समविभागे विशेषमाह—“यदा स्वेच्छया पिता सर्वनिव सुतान् समभागिनः करोति तदा पवश्च पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः, यासां पत्नीनां भर्त्रा श्वशुरेण वा स्वीधनं न दत्तम्”। [दत्ते तु स्वीधने अर्धांशं वक्ष्यति (see sl. 148)—“दत्ते त्वं प्रकल्पयेत्” इति]। यदा तु श्रेष्ठभागेन ज्येष्ठादीन् विभजति तदा पवश्चः श्रेष्ठादिभागान् न लभन्ते, उदृतोद्वारात् समुदायात् समान् एवांशान् लभन्ते स्वोद्वारच्च (in the case of विपमविभाग to ज्येष्ठ, wife is to get equal part after ज्येष्ठ's उद्वार i.e ancestral deduction or allotment has been उदृत—taken away)। यथाह आपस्तम्भः—“परीभाण्डं च गृहेऽलङ्कारो भार्यायाः” (परीभाण्ड or furniture and ornaments will be wife's own).

CHARCHA

1. समानं शान्—समान् अं शान्=समानं शान्। Here it refers to सुतान्। So अं श means अं शयुक् ॥ समः अं शः समांशः, कर्मधा। समांशः अस्तियासाम् इति समांशिकाः with—मत्वये ठन् by “अत इनिठनौ” । or वहु-कण्।

116. Further विशेष in विपमविभाग by father.

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया ।

न्युनगधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृकृतः स्मृतः ॥ ११६ ॥

Prose—शक्तस्य, (पितृदत्यम्) अनीहमानस्य ज्येष्ठस्य (सम्बन्धे)

किञ्चिद्दत्त्वा—पित्रा पृथक् क्रिया कर्तव्या । न्यूनाधिक—विभक्तानां (पुत्राणां) विभागः धर्म्यः यदा, तदासौ पितृकृतः स्मृतः (शास्त्रसम्मतः स्मृतः) ।

Beng. যদি জ্যোঠিপুত্র নিজে উপার্জনশক্ত হয় এবং পিতৃদত্ত্ব লইতে অনিচ্ছুক হয়, তবে জ্যোঠিকে কিছু দিয়া পিতা পৃথক্ কবিয়া দিবেন। আব ন্যূনাধিকভাবে বিষমভাবে বিভক্ত পুত্রগণের পিতৃকৃত বিভাগও ধর্মসম্মত ও শাস্ত্রসম্মত হওয়া চাই ।

Eng.—The eldest son if able to earn, and does not wish father's property, then he should be made separate by giving something ; and the unequal division of sons made by father should be accepted if in accordance with smriti shastras.

Mita—ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः इति पक्षद्वयेऽप्यपबाद-माह—स्वयमेब द्रव्यार्जनसमर्थस्य पितृद्रव्यमनीहमानस्य अनिच्छतोपि यत्किञ्चिद् असारमपि दत्ता पृथक् क्रिया विभागः कर्तव्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां दायजिघृक्षामाभृत् इति ॥

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन इति न्यूनाधिकविभागः दर्शितः । तत्र शास्त्रोक्त-उद्धारादि विषमविभागव्यतिरेकेण अन्यथाविषमविभागनिषेधार्थमाह—न्यूनाधिकविभागेन विभक्तानां पुत्राणामसौ न्यूनाधिकविभागो हि यदि “धर्म्यः” शास्त्रोक्तो भवति तदासौ “पितृकृतः” कृत एव न निवत्तते इति मन्वादिभिः स्मृतः । अन्यथा तु पितृकृतोपि निवत्तते इत्यभिप्रायः । यथाह नारदः—“व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः । अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः” इति ॥ ११६ ॥

CHARCHA

1. अनीहमानस्य—ईह+कर्त्तरि शानन्=ईहमानः (here) desiring,

न ईमानः अनीहमानः । तस्य ॥ पृथक्किया either two separate words, or a सुप्सुपा compound. See Prose.

2. न्यूनाधिक etc—construe—न्यूनाधिकविभक्तानां पुत्राणां विभागः धर्म्यः यदा, तदा पितृकृतः स्मृतः (शास्त्रसम्पत्तः) ।

117. Mode of Division of पितृमातृधन after their death.

विभजेरन् सुताः पित्रोरुद्धर्वं रिक्थमृणं समम् ।

मातृदुर्द्वितरः शेषमृणात् ताम्य ऋतेऽन्वयः ॥ ११७ ॥

Pros.—सुताः पित्रोः (मातापित्रोः) ऊर्ध्वं (मरणात् परम्) रिक्थं (पैतृकधनादिकं) अणं (च) समम् (समांशेन) विभजेरन् । मातुः (धनं) ऋतेऽन्वयेषं धनं द्वितरः विभजेरन् । ताम्य ऋते (तासामभावे) अन्वयः (मातुरन्वयः बंशधरः, वा पितुरन्वयः) विभजेत् ।

Beng पितामातार शूद्रो बा महाप्रथाणेव परं पुत्रगण ऐपेत्क धन सम्पत्ति एवं ऋणां समभावे विभाग कविया लहैबेन । मातार शौधन कल्पागण ऋणशोधेव परं अवशिष्टे समभागे भाग करिष्वा लहैबेन । कल्पाव अभावे ऋणावशिष्टे मातार अवश्य अर्थात् वंशधर पूत्र पोत्र प्रभृति ग्रहण करिबेन ।

Eng. After father's demise the sons should divide the ancestral property in equal proportions along with his debts ; daughters should divide mother's ऋधन equally after her debts are paid off ; there being no daughter^{*} this ऋधन will go to mother's line afterwards i. e. to her sons or grandsons.

Mita—इदानीं विभागस्य कालान्तरं कर्त्रन्तरं प्रकारनियममाह— “पितौ” मातापित्रोरुद्धर्वं प्रयाणात् परमिति कालो दर्शितः । रुता इति कर्त्तारो दर्शिताः । “समम्” इति प्रकारनियमः । सममेवेति “रिक्थमृणं च विभजेरन्” ॥ [ननु “ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च” इत्युपकल्प्य,—ज्येष्ठ एव रूपोयात् पित्रं धनमशेषतः । शेषास्त्रमुपजीवेयुर्वैव । पितरं तथा” इत्युत्तवा उक्तम् (मनुना)—“ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्, ततोर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयं तु यवीयसः” इति । (अर्थात्) सर्वस्थात् द्रव्यसमुदायात् विशितिमोभागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यतश्चेष्ठं तदृज्याठाय दातव्यम् ; तदृधं चत्वारिंशत्तमो भागः मध्यमं च द्रव्यं मध्यमाय दातव्यम् ; तुरीयम् अशीतितमो भागो हीनं च द्रव्यं कनिष्ठाय दातव्यम् । इति मातापित्रोरुद्धर्वं विभजताम् उद्धारविभागो मनुना दर्शितः (by such sayings Manu has shown unequal विभाग mentioning उद्धारविभाग i. e., विभाग by shastric major and minor portion or allotment) । तथा मनुः— “उद्धारेनुदृतं त्वेषामियं स्यात् अंशकल्पना । एकाधिकं हरेऽजोष्ठः पुत्रो अध्यर्धं ततोनुजः” । अंशमशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः । ज्येष्ठस्य द्वौ भागो तदनन्तरजातस्य सार्वं एकोभागः, ततोनुजानमेवैको विभाग इत्युद्धाराच्यतिरेकेनापि विषमो विभागो दर्शितः पित्रोरुद्धर्वं विभजताम् (Here also Manu has shown विषमविभाग) । अतः सर्वेऽस्मिन् अपि काले विषमविभागोस्ति इति कथमत्र “सममेव विभजेरन्” इति नियम्यते [But how now Yajnavalkya declare of समविभाग ? How are we to reconcile this ?] । अत्रोच्यते—सत्यम् । अयं विषमविभागो शास्त्रादृष्टः तथापि लोकविरुद्धत्वात् नानुष्टेयः—“अस्वर्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमज्याचरेन्नतु” इति निषेधात् । यथा—“महोक्षं बा महाजं बा श्रोत्रियाय उपकल्पयेत्” इति विधानेपि लोकविद्विष्टत्वात् अननुष्टानम्—(This is true ; but this विषमविभाग though शास्त्रादृष्ट वा व्यवहारविरुद्ध, and in आचाराध्याय our sage says

धर्म्यं कर्म् too running counter to लोकाचार should be avoided ; just as sacrifice of a bull or goat to be offered and killed in honour of a श्रोत्रिय is not done being लोकविद्विष्ट । यथा वा “मैत्रावर्णीं गां ‘वशामनुवन्धगामालभेत” इति गवालस्मृतविधानेषि लोकविद्विष्टत्वात् अननुष्ठानम् । उक्तं च—“यथा नियोगधर्मो नो नानुवन्धगावधोपिवा । तथोद्धारविभागोपि नैव सम्प्रति वर्तते” (like नियोगधर्म, like slaughter of cows or वन्धगा cow, उद्धारविभाग too is obsolete now) । यथानियोग नियोगाधीनो यो धर्मः “देवराज्ञच्छुतोतपत्ति” रित्यादि स नो भवति । आपस्तम्बोपि—‘जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत् समम्’ इति समतामुच्चवा—“ज्येष्ठो दायाद् इत्येके” इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्य एकीयमत्तेनोपन्यस्य देशविशेषे “सुवर्णं कृष्णगावः कृष्णभौमं ज्येष्ठस्म रथः पितुः परीभाणदश ग्रहेलं कारो भार्याया ज्ञातिधनं च इत्येके “इत्येकोयमतेन एव उद्धारविभागं दशीयित्वा “तत् शास्त्रे: विप्रतिषिद्धम्” इति निराकृतबान् (Apastamba too advocates समविभाग, and says विप्रमविभाग or उद्धारविभाग as one's (old's) opinion and is अन्यस्मृतिशास्त्रविस्तु, and so he derides this विप्रमविभाग) । (तं च शास्त्र विप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति स्म । “मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्” “इत्यविशेषेण श्रूयते” इति । तस्मात् विप्रमो विभागः शास्त्रविष्टोपि लोकविरोधात् श्रुतिविरोधाच्च नानुष्ठेयः (so though विप्रमविभाग is seen in Manusmriti still Manu should be interpreted as advising दायभाग among sons in an unqualified way ; and manu's उद्धारविभाग or विप्रमविभाग though शास्त्रविष्ट is not to be adhered to, being against current usage and being against Sruti ; for Taittiriya sruti says “मनुः पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्” without any qualified epithet) इति “सममेव विभजेन्” इति नियम्यते (So याहवल्कय here restricts समविभाग of पैतृक सम्पत्ति) ॥)

“मातापितोर्धेन्” सुता विभजेन् इत्युक्तं तत्र मातृधने अपवादमाह—
मातुः धनं दुहितरो विभजेन् । “श्रृणाच्छेष” मातृकृतश्रृणापकरणावशिष्टम् ।
अतश्च श्रृणसमं न्यूनं वा मातृधनं सुता विभजेन् इत्यस्य विषयः । एतदुक्तं
भवति—मातृकृतं श्रृणं पुत्रैरेवापकरणीयं, न दुहितैभिः । श्रृणावशिष्टं तु धनं
दुहितरो गृहीयुरिति । युक्तं चैतत्—“पुमान् पुंसोधिके शुक्रे, ऋभवत्यधिकेखियाः”
इति स्त्रवयवानां दुहितेषु बाहुल्यात् ऋधनं दुहितगामी, पितृधनं पुत्रगामी,
पित्रवयवानां पुत्रेषु बाहुल्यात् इति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः—
“ऋधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाङ्ग” । अस्मार्थः—प्रत्ताप्रत्तासमवाये
[प्रत्ता=विवाहिता ; अप्रत्ता=अननूढा] अप्रत्तानामेव ऋधनम् । प्रत्तासुच
प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितसमवाये अप्रतिष्ठितानां चैव इति=(अप्रतिष्ठिता=निर्धना) ॥
दुहित्रावे मातृधनश्रृणावशिष्टं को गृहीयादित्यत्राह—“ताभ्यः” दुहितभ्यः
“श्रृते” बिना, दुहितृणामभावे, “अन्वयः” पुत्रादिः गृहीयात् । एतच्च—
“विभजेन् सुताः पित्रोरुर्ध्वं” इत्यनेनैव सिद्धम्, स्पष्टार्थम् पुनरुक्तम् ॥ ११७ ॥

CHARCHA

1. विभजेन्—बि+भज (उभयपदी)+लिंग् ईरन् । कर्त्रभिप्राये
क्रियाकले आत्मनेपदम् । विभाग is to benefit the sons to avoid
litigation.

2. पित्रोः—पिता च माता च will by एकशेष give पितृरौ, by the
rule “पितामात्रा” । तयोः । पञ्चमी स्थाने पठ्ठी । सम्बन्धसामान्ये पठ्ठी ।

Sl. 118-119—The following are अविभाज्य property.

पितृद्वयाविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् ।

मैत्रमौद्धाहिकं चैव दायादानां न तद् भवेत् ॥ ११८ ॥

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमपुद्धरेत् यः ।

दायादेभ्यो न तद् दद्याद् विद्यया लब्धमेव च ॥ ११९ ॥

Prose—पितृद्रव्याविरोधेन (मातापित्रोः द्रव्याविनाशेन) अन्यत् यत् स्वयम् अर्जितं, मैत्रं (मित्रात् लब्धं) औद्वाहिकं (विवाहसुत्रेणागतं) चैव यत् द्रव्यं तत् दायादानां (भागीदानां) न भवेत् । क्रमात् अभ्यागतं द्रव्यं हृतं (सत्) यः पुत्रः उद्धरेत्, तत् दायादेभ्यः न दद्यात्, विद्यया (वेदादिव्याख्याया) यत्लब्धं तदपि दायादेभ्यः न दद्यात् ।

Beng. पिता भातार द्रव्यब्याघ ना कविशा याहा निजে उपार्जन कবিবে, याहा शित्रेब निकटे ইইতে আপ্তু বা বিবাহসূত্রে আপ্তু তাহা ভাগীদাব ভাতাদের শধ্যে বিভক্ত ইইবে না । পিতৃ-পিতামহক্রমে আগত দ্রব্য যদি বিনষ্ট ইইলে পর কেহ অনুশৃতি নইশা উদ্ধার করে, তবে তাহাও ভাগীদাব ভাতাদের শধ্যে বিভক্ত ইইবে না, উক্ষপ বেদেব অধ্যাঘন ও বাচ্যানন্দারা উপার্জিত ধনও দায়াদের (ভাগীদাব ভাতাদেব) শধ্যে বিভক্ত ইইবে না ।

Eng The property acquired by not expending parents' money etc., that got from a friend or during marriage should not be divided among brothers ; similarly the lost ancestral property later delivered by some son by his own effort, and money acquired by study and lecture on Vedas should also not be divided among other brothers.

Mila—मातापित्रोद्रव्याविनाशेन यत्स्वयमर्जितं, मैत्रं मित्रसकाशाहृष्टं, औद्वाहिकं विवाहलब्धं दायादानां भ्रातृणां तत्र भवेत् । क्रमात्पितृक्रमादायातं यत्किञ्चिद्दृष्टं अन्यैहृतमसामर्थ्यादिना पित्रादिभरनुद्धृतं यः पुत्रानां मध्ये इतरान्यनुशयोद्धरति तदायादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात्, उद्धरेत् गृहीयात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांश-मुख्ता लभते, शेषं तु सर्वेषां समर्पेत् । यथाह शङ्खः—‘पूर्वं न दृश्यं तु ये भूमिमेकश्चे दुद्धरेत्क्रमात् । यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्तवांशं तु तुरीयकम् ॥’ इति । क्रमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विद्यया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन

वेदार्थव्याख्यानेन वा यहृष्टं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात्, अर्जकं पद गृहीयात् । अत्र च ‘पितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ॥’ इति सर्वत्र शेषः । अतश्च पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं, पितृद्रव्याविरोधेन यत्क्रमादायात् मुद्धृतं पितृद्रव्याविरोधेन विद्यया यहृष्टमिति प्रत्येकमभिसंबन्धते । यथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रम्, आसुरादिबिबाहेषु यहृष्टम्, तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत्क्रमायात् मुद्धृतं तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्यया यहृष्टम्, तत्सर्वं सर्वैर्भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् ।) तथा ‘पितृद्रव्याविरोधेन, इत्यस्य सर्वशेषत्वादेव पितृद्रव्यविरोधेन प्रतिग्रहलब्धेमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमोद्वाहिकमित्यादिनारब्धव्यम् । अथ पितृद्रव्यविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्याविभाज्यत्वाय मैत्रादिबचनमर्थवदित्युच्यते । तथा सति समाचारविरोधः, विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च ।—‘कुमुमं विभृशाद्वातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात्सलभेताश्रुतोऽपि सन् ॥’ (नारदः १३।१०) इति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन—‘परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या । तथा लब्धं धनं यत्तु बिद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥’ इति । तथा ‘पितृद्रव्याविरोधेन’ इत्यस्य भिन्नबाक्यत्वे पतिग्रहलब्धस्याविभाज्यत्वमाचारविस्त्रद्धमापद्येत् । एतदेव स्पष्टिकृतं मनुना (१।२।०८)—‘अनुपमन्यितद्रव्यं श्रेण यदुपार्जितम् । द्वायादेभ्यो न तद्यादिविद्या लब्धेत् च ।’ इति श्रेण सेबायुद्धादिनः ॥ अनु पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं द्रुष्टं तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् ; विभागप्राप्तभावात् । यदेन लब्धं तत्स्यैव, नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्यं प्राप्तिमाह—‘यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्ञेष्ठोऽधिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥’ (मनुः ६।२।०८) इति । ज्ञेष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमी वा पितरि प्रेते अप्रेते वा यवीयसां बर्षीयसां चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति मैत्रादीना विभाज्यत्वं प्राप्तं प्रतिषिद्धतः इति,—तदसत् ; नष्टत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः, किंतु सिद्धस्यैवानुवादोऽयम् । लोकसिद्धस्यैवानुवादकान्येव

प्रायेण स्मिन्पकरणे वचनानि । अथवा 'समवेतस्तु यत्प्राप्तं सर्वे तत्र समांशिनः । इति प्राप्तस्थापवाद इति संतुष्टयु भवान् । अतश्च 'यत्किञ्चित्पितरि प्रेते' इत्यस्मिन्वचने ज्येष्ठादिपदाबिवक्षया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतो मैत्रादिवचनैः पितुः प्रापुर्वं वाविभाज्यत्वेनोक्तस्य 'यत्किञ्चित्पितरि प्रेते' इत्यपवाद इति व्याख्येयम् । तथाऽन्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना (६।२।६)—'वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं लिङः । योगज्ञेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥' इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं, यद्येन धृतं तत्स्यैव । पितृधृतवस्त्राजितु पितुरुर्वं विभजतां श्राद्धभोक्तु दातव्यानि । यथाह वृहस्पतिः—'वस्त्रालंकार-शय्याहि पितुर्यद्वाहनादिकम् । गन्धमालैः समध्यर्च्यं श्राद्धभोक्तु समर्पयेत् ॥' इति । शभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव । पत्रं वाहनमश्चिविकादि, तदपि यद्येनारुद्धं तत्स्यैव । पित्र्यं तु वस्त्रवदेव, अशादीनां बहुत्वे तु तद्विक्योप-जीविनां विभाज्यत्वमेव । वैषम्येणाविभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य (मनुः ६।१।६)—'अजाविकं सैकशफं न जातु विषमं भजेत् । अजाविकं सैकशफं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥' इति मनुस्मरणात् । अलंकारोऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अष्टूतः साधारणे विभाज्य एव (मनुः ६।२।०)—'पत्यौ जीवति यः स्त्रीभिरलंकारो धृतो भवेत् । न तं भजेन्द्रन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥' इति । विशेषेणोपादानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृतान्नं तण्डुलमोदकादि तदप्य-विभाज्यं यथासंभवं भोक्तव्यम् । उदकं उदकाधारः कूपादि, तच्च विषमं मूल्य-द्वारेण न विभाज्यं पर्यायेणोपभोक्तव्यम् । लियश्च दास्यो विषमाः मूल्यद्वारेण विभाज्याः, पर्यायेण कर्म कारयितव्याः । अबरुद्धास्तु पित्रा स्वैरिण्यादाः समा अपि पुत्रैः विभाज्या । 'खीषु च संयुक्तास्वविभागः' (२।४।६) इति गौतम-स्मरणात् । योगश्च ज्ञेमश्च योगज्ञेमम्* 'योग' शब्देनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्तान्निसाध्यं इष्टं कर्म लक्षणते । 'ज्ञेम' शब्देन लब्धपरिक्षणहेतुभूतं वहिवेदिदान-

तडागरांमनिर्माणादि पूर्तकर्म लक्ष्यते । तदुभयं पैतृकमपि पितृदव्यविरोधाजित-मप्यविभाज्यम् । यथाह लौगाक्षिः—'ज्ञेमं पूर्वं योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदशिनः । अविभाज्ये च ते प्रेतो शयनासनमेव च ॥' इति । 'योगज्ञेम' शब्देन योगज्ञेमकारिणो राजमत्रिपुरोहितादय उच्यन्ते—इति केचित् । छत्रचामरशस्त्रो-पानत्प्रभृतय इत्यन्ये । प्रचारो गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽप्यविभाज्यः । यच्च शनसा ज्ञेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तम्—'अविभाज्यं सगोत्राणामासहस्राकुलादपि । याज्यं ज्ञेत्रं च पत्रं च कृतान्नमुदकं लिङः ॥' इति, तद्रूपाणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्र विषयम् । 'न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विश्रासुतो हरेत् ॥' इति स्मरणात् । याज्यं याजनकमलब्धम् । पितृप्रसाद-लब्धस्याविभाज्यत्वं वद्यते । नियमातिकमाजितस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव न्यरासि । पितृदव्यविरोधेन यदजितं तदिभजनीयमिति स्थितं, तत्राजकस्य आगदयं; बसिष्ठवचनात्—'येन चैषां स्वयमुपाजितं' स्यात्स द्वयं शमेव लभेत् इति ॥ ११८—११६ ॥;

CHARCHA

I. पितृदव्यविरोधेन—करणे ३या । Here अविरोध means अविनाश or expenditure. मित्रस्य इदमिति अण्=मैत्रम् । उद्वाहे भवम् इति अव्यात्मादित्वात् भवार्थे ठष्=औद्वाहिकम् । Refers धनम् ।

2. दायादानाम्—दायमाददते इति दाय+आदा+क कर्त्तरि निपातनात्—दायादाः brothers (uncles, cousins too) । For Panini himself uses दायाद in his sutra. Comp. “सोपसर्गात् अपि आदन्तात् अतश्च निपातनात् कः”—तत्त्ववोधिनी । or दाय+अद+अण् कर्त्तरि=दायादाः those who enjoy दाय in common with others. See our Kirata sl. 45 note 6. सम्बन्धे कष्ठो ।

*N. B.—“योगज्ञेमम्” इति समाहाराद्वन्द्व by the rule. अध्यनतोऽविप्रकृष्टानाम् ।

120. Equal share of brothers in agriculture etc done jointly ; and share in grandfather's property will be through father.

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अनेकपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना ॥ १२० ॥

Prose—अविभक्तानां आतृणं सामान्यार्थसमुत्थाने (कृषिवाणिज्यादिना सम्भूय वर्द्धितार्थविषये) विभागस्तु समः स्मृतः । (पैतामहेद्वये) अनेकपितृकाणां पुत्राणां पितृतः भागकल्पना (स्यात्) ।

Beng. अविभक्त भ्रातृगणेव योथ (सामान्य) अर्थवद्यस्ये कृषिवाणिज्यादिते ये समुत्थान वा लाभ हैबे, ताहाते सकलेर सम्भान अंश हैबे। किञ्चि पितामहेर सम्पत्तिते पौत्रगणेर (जन्मस्तु थाकिलेओ) भागवद्यवस्था निज निज पित्यर प्राप्य अधिकार अनुसारे हैबे।

Eng. (Of undivided brothers) The profit due to agriculture, trade etc. got by expending common money should be equal by divided among themselves ; but as regards grandfather's property, the proportion of grandsons will be through the due share of the fathers.

[N. B.—It is said in Mitakshara before in sl. 119 that father's used articles should be given to आद्धभोक्ता त्राक्षण and unused articles will be equally divided among sons. If someone himself earns more by using parental property then the income will be divided among the

brothers equally, only the earner will get one portion more than others, but here it is said that profit from joint money will be equally divided ; and in grandfather's property having many-fathers, the grandsons will get from the portion of his own father ; one father having 4 grandsons will have his share equally divided among these four ; one having three or two grandsons will have his share equally divided among these three or two ; one father having one son only, will have his share enjoyed by this grandson entirely].

Mita—अस्यापवादमाह—अविभक्तानां आतृणं “सामान्यार्थस्य” कृषिवाणिज्यादिना सम्भूय “समुत्थाने” सम्य वधीने केनचित् कृतोपि सम एव विभागे नार्जियितुरशद्यम् ॥ पित्येद्वये पुत्राणां विभागे दर्शितः, इदानीं पैतामहे पौत्राणां विभागे विगेपमाह—यद्यपि पैतामहे द्रव्ये पौत्राणां जस्मनास्वत्वं पुत्रैरविशिष्टं, तथापि तेषां “पितृद्वारेणैव पैतामहेद्वये भागकल्पना”—न स्वरूपापेक्षया । एतदुक्तं भवति—यदा अविभक्ता आतरः पुत्रान्नुत्पाद्य दिवं गतास्तदा एकस्य द्वौ पुत्रौ, अन्यस्यत्रयः अपरस्य चत्वार इति पुत्राणां वैपप्ये तत्रद्वावेकं पित्रग्रमंशं लभेते, अन्येत्योपरेकमंशं पित्रयं, चत्वारोप्येकं एवांशं पित्रयं लभन्ते इति । तथा केषुचित् पुत्रेषु भ्रियमाणेषु, केषुचित् पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेषु अयमेव न्यायः । भ्रियमाणा स्वानंशानेव लभन्ते नष्टानामपि पुत्रा पित्रग्रन्थांशान् लभन्ते इति वाचनिकी व्यवस्था ॥ १२० ॥

CHARCHA

1. सामान्यार्थ etc—समुत्थानम् इति कर्मणि ल्युट् । It means profit, वर्द्धित अर्थः । सामान्यः अर्थः, कर्मधा । तेन समुत्थानम्, तत्तत् विषयाधिकरणे ७मी ।

2. अनेकपितृकाणाम्—अनेके पितरः, यस्य (पितामहस्य) वदु । समाप्तान्त कप् by “नद्यतक्ष” । तेषाम् । A grandfather having many sons i. e. पौत्रयुक्त पिता । In such case भागकल्पना (determination of share) is through each father's own share. पितृः has here पञ्चम्यर्थे तसिप्रत्ययः ।

121. Ownership of both father and his son goes to paddyfields, fruits and produces, gold, silver liquid money acquired by grandfather.

मूले भूर्या पितामहोपात्ता निवन्धो द्रव्यमेव वा ।
तत्र स्यात् सदृशं स्वाम्यं पितुःपुत्रस्य चैव हि ॥ १२१ ॥

Prase—पितामहोपात्ता या भू (शालिक्षेत्रादिका), यः निवन्धः (क्रमुकफलादीनि) वा यत् द्रव्यं (अस्थावरं हिरण्यरजतादिकं)—तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं (स्वत्वं) सदृशं स्यात् ।

Beng पितामहेर उपार्जित भूम्पत्रिः (शालिक्षेत्रादि), निवक्त (एकवक्त क्रमुकफलादि) एवं श्वर्णादि इवा अजृतिते पिता ओ पुत्रेर तुला आग्नित्वा इहैबे । एजग्न एसवक्षेत्रे पितार इच्छामत विभाग इहैबे ना ।

Eng. Ownership of father and son is equal or the same on grandfather's acquired immovable property like paddyfields etc and movable produces like betelgroves, cocoanuts, arecanuts etc, or movables of chattels like gold, silver etc. (So here there can be no division acc. to father's wish).

Mita—अधुना विभक्ते पितरि अविद्यमानभावात्के वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये

विभागो नास्ति । अभियमाणे पितरि “पितृतो भागकल्पना” इत्युक्तत्वात् । वा भवतु स्वार्जितवत् पितुरिच्छयैव—इत्याशङ्कित आह—

[If the father is living and live separate from the grandfather or if he has no brothers, a partition of the grandfather's state with the grandson should not take place, for it is said, that shares will be allotted in respect of the father when he is deceased (sl. 120) ; or should it take place acc. to father's wish—apprehending this doubt our author says “भूर्या—” etc.]

भूः शालिक्षेत्रादिका । ‘निवन्ध’ एकस्य पर्णभरकस्येयन्ति पर्णनि, तथा एकस्त्र क्रमुकफलभरकस्येयन्ति क्रमुकफलानीत्यादुप्रकलक्षणः । द्रव्यं सुवर्णरज-सादि (यत्पितामहेन प्रतिग्रहविजयादिना लब्धं) तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमिति कृत्वा विभागोऽस्ति । हि यस्मात्तसदृशं समानम्, तस्मान्न पितुरिच्छयैव विभागो नापि पितृभागद्रव्यम् । अतश्च ‘पितृतो भागकल्पना’ (व्य० १२०) इत्येतत्स्वाम्ये समेऽपि वाचनिकम् । ‘विभागं चेन्पिता कुर्यात्’ (व्य० ११४) इत्येतत्स्वार्जितविषयम् । तथा—‘द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजनात्मनं पिता’ (नारदः १३।१२) इत्येतदपि स्वार्जितविषयम् । ‘जीवतीरस्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः’ इत्येतदपि स्वार्जितद्रव्यविषयम् । तथा—‘अनीशास्ते हि जीवतोः’ इत्येतदपि । तथा सरजस्कायां मातरि सस्पृहे च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छया पैतामहद्रव्यविभागो भवति । तथाऽविभक्तेन पित्रा पैतामहे द्रव्ये दीयमाने विक्रीयमाणे वा पौत्रस्य निषेधेऽप्यधिकारः, पित्रिजिते न तु निषेधाधिकारः, तत्परतत्वात् । अनुमतिस्तु कर्तव्या । तथा हि—पैतृके पैतामहे च स्वाम्यं यद्यपि जन्मनैव, तथापि पैतृके पितृपर-तत्वात् पितुशार्जकत्वेन प्राधान्यात् पित्रा विनियुज्यमाने स्वार्जिते द्रव्ये पुत्रेण-नुमतिः कर्तव्या (son should acquiesce or assent) । पैतामहे तु द्रव्योः

स्वास्थ्यमविशिष्टमिति निषेधादिकारोऽप्यस्तीति विशेषः । मनुरपि “ऐतुकं” तु पिता द्रव्यमनवासं यदाप्नुयात् । न तत्पुत्रैभजेत्सार्थमकामः स्वयमर्जितम् ॥” इति । यत्पितामहार्जिते केनाप्यपहृतं पितामहेनानुदृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्थमकामः स्वयं न विभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति ॥ १२१ ॥

Remark—For meanings of “भू” like paddyfield and the like, निवन्ध i. e., of betelgroves, arecanuts and the like, and द्रव्य as like हिरण्यरजत and the like, see Mitakshara.

SI. 122—Allotment of portion of a son born after विभाग of पितृसम्पत्ति ।

विभक्ते पु मुतोजातः सर्वण्यां विभागभाक् ।

दृश्याद् वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥ १२२ ॥

Prose—(पुत्रेषु) विभक्ते पु (सत्सु) पश्चात् सर्वण्यां जातः सुतः विभागभाक् भवति । आयव्ययविशोधितात् दृश्यात् (आनुभिगृहीतात् धनात्) वा तद्विभागः स्यात् । [“दृश्यात्”=अपादाने श्वी ।]

Beng पूत्रगण विभक्त इইবাব পৰ ঘদি সমানবর্ণ ভার্যাতে কোন পুত্রের অন্ন হয়, তবে সে ও অংশ পাইবাব অধিকাৰী ইইবে । সম্পত্তিৰ আয় এবং পিতৃশৰণ বা আকাদিৰ ব্যয় বিবেচনা কৰিয়া, ভাতৃগণ গৃহীতভাগেৰ একভাগ অর্থাৎ ভাতৃগণ নিজ নিজ ভাগ ইইতে একভাগ (সমান অংশ কৰিয়া) তাকে দিবে ।

Eng. An issue born after partition of ancestral property in a legal wife of the same Varna, should get his due share ; the divided brothers should give this issue one

part out of their own, so that all get equal shares ; and this part should be by calculating the income and expenses for debts, Sradharites etc. out of ancestral property. (See Mita for details here).

Mita—भिगोत्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पना इत्यत आह— विभक्ते पुष्पत्रेषु पश्चात् सर्वण्यां भार्यायाम् उत्पन्नः (सूतः) विभागभाक् । (विभज्यते इति विभागः पित्रोर्मांगः तं भजतीति विभागभाक् । पित्रोरुच्चं तयोरंशं लभते इत्यर्थः ॥) मानुभागं चासत्यां दुहतरिलभते “मानुद्द्वितरः शेषम्” इत्युक्तवात् ॥ असर्वण्यां उत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्रग्निलभते, मानूकं सर्वमेव । एतदेब मनुनोक्तम् “उर्ध्वं” विभागात् जातस्तु पित्रग्निमेव हरेद्दनम्” इति । पित्रोरिदं पित्रग्नम् इति व्याख्यायम् । “अनीशः पूर्वजः पित्रोर्ब्रातुः भगि विभक्तजः” इति स्मरणात् । विभक्तयोमांतापित्रोः विभागे विभागात् पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्चातुभगिन स्वामी इत्यर्थः । तधाविभागोत्तरकालं पित्रा यत् किञ्चिदर्जितं तत्सर्व विभक्तजस्यैव “पुत्रैः सह विभक्ते न पित्रायतं स्वयमर्जितम् विभक्तजस्य तत् सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः” इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रासह संसद्धाः पितुरुच्चं तैः साधं विभक्तजो विभजेत् । यथाह मनुः—“संसद्धास्तेन वा ये स्वुर्विभजेत स तैः सह” इति) ॥

पितुरुच्चं पुत्रेषु विभक्ते पु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पना इत्यत आह— तस्य पितरि प्रेते आनुविभागसमये अस्पृष्टगर्भायां मातरि आनुविभागोत्तरकालमुत्पन्नस्यापि विभागः । तद्विभागः कुत इत्यत आह—“दृश्यात्” आनुभिगृहीतात् धनात् । कीदृशात् ? “आयव्ययविशोधितात्”—आयः प्रतिदिवसं प्रतिमासं प्रत्यन्बद्धं वा यदुत्पद्धते, व्ययः पितृकृतशृणापकरणं ताम्यामायव्ययाभ्यां यच्छोधितं तद् तस्मात्पद्धत्य तद्भागो दातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति—प्रातिस्विकेषु भागेषु तदेत्थमायं प्रब्रेश्य पितृकृतमृणम् अपनीय अवशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः भागेभ्यः किञ्चित् उद्दृत्य विभक्तजस्य

भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । पतञ्च विभागसमये अप्रजस्य आतुर्मर्याद्याम-
स्पष्टगर्भायां विभागाद्वर्धम् उत्पन्नस्यापि वेदितव्यम् । स्पष्टगर्भायां तु प्रसदं
प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । यथाह वसिष्ठः—“अथ आतृणां दायविभागो
याश्चानपत्याः क्षियस्तामामापुत्रलाभात्” इति । गृहीतगर्भानाम् आप्रसवात्
प्रतीक्षणं योजनीयम् ॥ १२२ ॥

CHARCHA

1. द्वयात्—द्वा+क्यप्=द्वय i. e here आतृभिः गृहीतं धनम् ।
तस्मात् ॥ construe—आयव्ययविशेषितात् द्वयात् धनात् विभागः स्यात् ।

See Mitakshara also here above.

123. Special right of sons on gifts and widow's due
on property.

पितृभागं यस्य यद्दत्तं तत्स्यैव धनं भवेत् ।

पितुरुद्धर्वं विभजतां माताप्यंशं समंहरेत् ॥ १२३ ॥

Prose—पितृभ्यां (मातापिन्मयां) यस्य यत् दत्तम्, तत् धनं तस्यैव
भवति । पितुःऊर्ध्वं (मरणात् परं) विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

Beng मातापिता याके (যে পুত্রকে) যে ধন আগেই
(বিভাগের পূর্বেই) দিয়াছেন তাহা তাঁরই হইবে । পিতার মরণের
পর পুত্রের যথন বিভাগ করিবে তখন বিধবা মাতাও এক সমান
অংশ পাইবেন ।

Eng The money etc given to a son by parents prior
to partition should be his own property ; but while making
partition after father's death, the widow mother too

will get a part equal to her sons (if no खीधन is already
given to her).

Mita—विभक्तजः (=one born after विभाग) पित्रां मातृकं च
सर्वं धनं गृहातीति उक्तम् ; तत्र यदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ताय
पुत्राय ले हवशात् आभरणादिकं प्रयच्छति, तदा विभक्तजेन दानप्रतिषेधः
न कर्तव्यः । नापि दत्तं प्रत्याहर्त्तव्यमित्याह—मातापिन्मयां पूर्वं विभक्तस्य
पुत्रस्य यद्दत्तमलङ्कारादि, तत्सैव पुत्रस्य, न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्याय-
साम्यात् विभागात् प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्स्यैव । तथा असति विभक्तजे
विभक्तयोः पित्रोरंशं तदूर्ध्वं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्स्यैव नान्यस्यश्चिति
वेदितव्यम् ॥ जोवदिभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पलीनामुक्तं “यदि कुथ्यात्समानंशान्”
(sl. 115 ante) इत्यादिना । पितुरुद्धर्वं विभागेषि पलीनां स्वपुत्रसमांशित्वं
दर्शयितुमाह—“पितुप्रयाणात् ऊर्ध्वं ‘बिभजतां मातापि स्वपुत्रसममंशं हरेत्’”
यदि खीधनं न दत्तम् ; दत्ते तु त्वद्वांशहारिणी इति वद्यते ॥ १२३ ॥

CHARCHA

1. पितृभ्याम्—As said पितृभ्याम् by एकशेष means both पिता
and माता । अनुकूले कर्त्तरि इया ।

2. पितुः—भी वा सम्बन्धे षष्ठी । If पञ्चमी, take ऊर्ध्वं to mean
दिक्, ऊर्ध्वकाल वा स्थान i. e, by taking it as दिग्बाचक or दूरार्थ शब्द ।

I24. The share of उपनयनादिहीन brothers or sisters

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशाद्वांशं तु तुरीयकम् ॥ १२४ ॥

Prose—(पितुरुद्धर्वं) विभजद्धिः भ्रातृभिः असंस्कृताः (उपनयनादि-

संस्कारहीनाः) भ्रातरः संस्कार्याः । (विवाहादिना) असंस्कृता भागिन्यश्च निजाद् अंशात् तुरीयकं (चतुर्थम्) अंशं दत्त्वा संस्कार्याः ।

Beng पिताब श्रवणेर पव (मृत्युर पव) भाइगण सम्पत्ति विभाग करिते थাকিলে, उपनयनादि द्वाबा संस्कारविहीन भ्रातृगणকে समूदय सम्पत्ति ইইতে কিছু লইয়া সংস্কৃত করিয়া দিবে । এবং বিবাহসংস্কারবহিত। ভগিনীগণকে প্রতোক ভাই নিজ পৈতৃক অংশ ইইতে এক চতুর্থভাগ দ্বারা বিবাহসংস্কারযুক্ত করিবে ।

Eng—After father's death, the brothers while dividing father's property should have the unreformed (uninitiated) brothers, duly reformed with some portion of the whole property; and unreformed (unmarried) sisters will get for her marriage-reformation one-fourth from each brother's share. [For details of विभाग and अंश in such cases having जातिवैपस्मय &c—see Mitakshara].

Mita—पितरि प्रेते यथसंस्कृताः भ्रातरः सन्ति, तदा ततमंस्कारे कोज्ञिक्यते इत्यत आह—“पितुरुच्चं विभजद्धिः भ्रानुमिः असंस्कृता भ्रातरः ‘समुदायद्रवयेन संस्कर्तव्याः ॥ असंस्काताम्नुभगिणीपु विशेषमाह—अस्यार्थः—मगिन्याश्चसंस्कृताः संस्कर्तव्या भ्रानुमिः । कि कृत्वा ? निजादंशात् चतुर्थमंशं दत्त्वा अनेन दुहितरोपि पितुरुच्चम् अंशभागिन्य इति गम्यते । तत्र ‘निजादंशात्’ इति प्रत्येकं परिकल्पितादंशादुद्धृत्य चतुर्थंशो दातव्य इत्येवमर्थो न भवति, किन्तु यज्ञातीया कन्या, तज्जातीयपुत्रभागाच्चतुर्थंशभगिनी सा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति—यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणीपुत्रस्य यावानंशो भवति, तस्य चतुर्थंशस्तस्या भवति । तथाथ—यदि कस्यचिब्राह्मणस्यैका पली पुत्रश्वेकः कन्या चैका, तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं

दिधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्था विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्त्वा शेषं पुत्रो गृहीयतः; यदा तु द्वौ पुत्रो एका च कन्या, तदा पितृधनं सर्वं त्रिधा विभज्य एकं भागं चतुर्था विभज्य तत्र द्वौ भागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां दत्त्वाऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो गृहातीत्येवं समानजातीयेषु समविषमेषु भ्रातृषु भगिनीषु च थोजनीयम् । यदा तु ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पितृधनं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्चतुर्था विभज्य तुरीयांशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणीपुत्रो गृहात्ति । यदा तु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रो क्षत्रियाकन्या चैका, तत्र पित्र्यं धनमेकाद्वयधा विभज्य तेषु त्रीनंशान् क्षत्रियापुत्रभागांश्चतुर्थां विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रा विभज्य गृहीतः ॥ एवं जातिवैपस्मये भ्रातृणां भगिनीनां च मन्त्रयायाः साम्ये वैपस्मये च सर्वत्रोहनीयम् । नच ‘निजादंशाद्वांशं’ तु तुरीयकमिति तुरीयांशविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यं दत्त्वेति व्याख्यानं दुक्तम् । मनुबचनविरोधात् (६११८)—‘स्वेभ्योऽसेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रददुप्रात्तिरः पृथक् । स्वातस्वादंशाच्चतुर्थां पतिताः स्युरदित्सवः ॥’ इति । अस्मार्थः—ब्राह्मणादयो आतरो ब्राह्मणो-प्रभृतिभ्यो भगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्योऽशेष्यः ‘चतुरोऽशान्हरेद्विष्म’ (मनुः ६२५३) इत्यादिवद्यमाणेभ्यः स्वातस्वादंशादात्मीयाद्वागाच्चतुर्थं चतुर्थं भागं ददुयः । न चात्रात्मीयभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देश इत्युच्यते, किन्तु स्वजातिविहितादेकस्मादेकस्मादंशात्पृथकपृथगेकस्याऽवेकस्यै कन्यायै चतुर्थोऽशो देय इति जातिवैपस्मये संब्यावैपस्मये च विभागकृतिरूपैव । ‘पतिताः स्युरदित्सव’ इत्यकरणे प्रत्यवायश्चणादवश्यदातव्यता प्रतीयते । अत्रापि चतुर्थभागवचनमविवक्षितं संस्कारमात्रोपयोगिद्रव्यदानमेव विवक्षितमिति चेत् । स्मृतिद्वयेऽपि चतुर्थंशदानाविवक्षायां प्रमाणाभावाददानं प्रत्यवायश्चवणाच्चेति । यदपि कैश्चिदुच्यते—अंशदानविवक्षायां बहुभ्रातृकायाः बहुधनत्वं, बहुभगिनी-कस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति, तदुक्तरीत्या परिहुतमेव । नशात्मीयाद्वागादुद्धृत्य

चतुर्थं शस्य दानमुच्यते येन तथा स्यात् ; अतोऽसहायमेषातिथिप्रभूतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्मि, न भास्त्वे :। तस्मात्पितृरूप्यं कन्याप्यशाभागिनी पूर्वं चेदत्किंचित्पिता ददाति, तदेव लभते ; विशेषवचनाभावादिति सर्वमनवधम् ॥ १२४ ॥

CHARCHA

1. तुरीयकम्—Qual. अंशम् । It means fourth=चतुर्थं । It is thus formed by the Varttika—“चतुरछयतौ बाधक्षरलोपस्त्र” । Then we get तुरोय and तुर्यं । ततः कन्त्वायै ।

125. Now भिन्नजातीय वा भिन्नवर्णस्त्रोजात पुत्रविभाग is being described.

चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

क्षत्रजास्त्रिद्वयेकभागा विड्जास्तु द्वयेकभागिनः ॥ १२५ ॥

Pros—ब्राह्मणात्मजाः वर्णशः (वर्णे वर्णे) चतुस्त्रिद्वयेकभागाः (कमशः तद्युक्ताः) स्युः । क्षत्रजाः त्रिद्वयेकभागाः विडजाः (द्वयेक भागिनः) स्युः ।

Beng. बर्णक्रमे ब्राह्मण हইতে ब्राह्मणोगर्भजात पूत्रगण ($8+3+2+1=10$ दशभाग कথিয়া) মোট চারি অংশ পাইবে । ক্ষত্রিয়াগর্ভজাত পুত্রগণ মোট তিনি অংশ পাইবে । বৈশ্যগর্ভজাতগণ মোট দুই অংশ পাইবে, আব শূদ্রাগর্ভজাতগণ একভাগ পাইবে । এভাবে ক্ষত্রিয় হইতে ক্ষত্রিয়াজাতগণ ($3+2+1=6$) ছয় ভাগের মোট তিনভাগ, বৈশ্যজাত দুই ভাগ শূদ্র এক ভাগ পাইবে । বৈশ্য হইতে বৈশ্যাগর্ভজাতগণ ($2+1=3$) মোট ৩ ভাগের ২ ভাগ, শূদ্রাগর্ভজাত ১ ভাগ পাইবে । (মিতাক্ষরা দ্রষ্টব্য) ।

Eng. Brahman's sons born of Brahman wife will get 4 parts in all out of ten ; born of Kshatriya wife shall get 3

parts in all ; born of Vaishya wife shall get 2 parts in all sudra one part ; similarly Kshatriya's sons born in a Kshatriya will get 3 parts in a total of six ; born in a Vaishya will get 2 parts ; born in a Sudra will get one part only ; Vaishya's sons born in a Vaishya will get two parts in all ; and born in a sudra will get one part only. (See Mitakshara).

Mita—एवं “विभागं चेत् पिता कुर्यात्” इत्यादिना प्रवन्धेन समान-जातीयानां भ्रातृणां परस्परं पित्रा च सह विभागकलृसिरक्ताः, अथुना भिन्नजातीयानां विभागमाह—तिसःः वर्णानुक्रमेण ‘तिसो वर्णानुपूर्वेण’ (अचार ० १७) इति ब्राह्मणस्य चतुस्मः, क्षत्रियस्य तिसःः, वैश्यस्य द्वे, शूद्रस्यैकेति भार्या दर्शिताः । तत्र ब्राह्मणात्मजा ब्राह्मणोत्पन्ना वर्णशः—‘वर्ण’शब्देन ब्राह्मणादिवर्णाः स्त्रिय उच्यन्ते । ‘संख्यैकवचनात्म वीप्सायाम्’ (पा० ११४१३) इत्यधिकरणकारकादेकवचनाद्वीप्सायां शस् । अतश्च वर्णे वर्णे ब्राह्मणोत्पन्नाः यथाक्रमं चतुस्त्रिद्वयेकभागाः स्युभवेयुः । एतदुक्तं भवति—ब्राह्मणे ब्राह्मण्यामुत्पन्ना एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागाहन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीम्बनीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति । क्षत्रजाः क्षत्रियोत्पन्नाः, ‘वर्णशः’ इत्यनुवर्तते ; यथाक्रमः ; त्रिद्वयेकधागाः । क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं त्रीम्बन्, वैश्यायां द्वौ द्वौ, शूद्रायागेकमेकम । विडजाः वैश्येनोत्पन्नाः । अत्रापि ‘वर्णशः’ इत्यनुवर्तते, यथाक्रमं द्वेकभागिनः । वैश्येन वैश्यायामुत्पन्ना प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायामेकमेकम् । ‘शूद्रस्यैकव फार्या’ इति मित्रजातीयपुत्राभावात्पुत्राणां पूर्वोक्त एव विभागः ; यद्यपि ‘चतुस्त्रिद्वयेकभाग’ इत्यविशेषणोक्तः । तथापि प्रतिग्रहप्राप्तभूद्यतिरिक्त-विषयमिदं द्रष्टव्यम । यतः स्मरन्ति—‘न प्रतिग्रहभूदेया क्षत्रियादिसुताय वै । यथाप्येषा पिता दधान्मृते विप्रामृतो हरेत् ॥’ इति । प्रतिग्रहप्राप्तभूद्यतिरिक्त-विषयमिदं ।

यत्था भूः क्षत्रियादिसुतानामपि भवन्त्येव । शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधात्म ।

‘शुद्धां द्विजातिं भिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति’ इति । यदि क्रयादिप्राप्ता भू-
क्षत्रियादिसुतानां न भवेत्तदा शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिबेष्टो नोपपष्टते । यत्पुनः
(मनुः)—‘ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न रिक्षथाक् । यदेवास्य
पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥’ इति, तदपि जीवता पित्रा यदि
शूद्रापुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्तदिष्यम् । यदा तु प्रसाददानं नास्ति-
तदैकांशभागित्यविरुद्धम् ॥ १२५ ॥

CHARCHA

1. चतुर्ख्येकभागः—चतुर्ख्येकाः भागाः येषाम् (वहु) ।
Q. ब्राह्मणात्मजाः । So expose—त्रिद्वेषकभागः (qualifying
क्षत्रजाः) etc.

2. वर्णशः—वर्णँ should here be taken as a परिमाणशब्द=one
unit (एकवचन) । Thus रस् to denote वीस्या comes by the rule
“संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” । It has here the sense of अधिकरण ।
See Mita.

126. Equal division is also advised on a द्रव्यं if in
previous division this द्रव्यं is left out.

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्ते समैरं शैविर्भजेरन्निति स्थितिः ॥ १२६ ॥

Prose—विभक्ते सति यत् (किञ्चित्) अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दृश्यते,
तत् पुनस्ते (ते भागिनः) समैः अंशैः विभजेरन् इति स्थितिः
(इति शास्त्रमर्यादा) ।

Beng—বিভাগের পর যদি গোপনে অপস্থত কোন ক্ষুব্ধা বা
সম্পত্তি কোন উচ্ছ্রাধিকারীর হস্তে দেখা যাব, তবে তাহা ও উচ্ছ্রাধি-
কারিগণ সমান অংশে ভাগ করিয়া লইবেন ।

Eng.—If after partition, some property is seen or found out under another's custody or usurped by other cosharer, then too all the successors will get equal shares therefrom i. e. out of this.

Mita—अथ सर्वविभागशेषे किञ्चिदुच्यते—“परस्परापहृतं समुदायद्रव्यं
विभागकाले च अक्षात् “विभक्ते पितृधने यद् दृश्यते, तत् समैरं शैविर्भजेरन् इति
स्थितिः शास्त्रमर्यादा ।

अत्र “समैरंशैः” इति वदता उद्धारविभागो निषिद्धः (division of
special विषम deduction or allotment (उद्धर) from a सम्पत्ति is
‘not to be divided] । “विभजेरन्” इति वदता येन दृश्यते तेनैव न
आद्यमिति दर्शितम् । एवक्ष बचनस्य अर्थवत्त्वात् न समुदायद्रव्यवहारं दोषाभाव-
परत्वम् ॥

ननु मनुना जेष्ठसैव समुदाय व्यवहारे दोषो दर्शित न कनीयसाम्—“
“यो ज्योष्ठो विनिश्चित्ति लोभाद्भ्रातृन् यवीयसः । सोऽज्यैष्ठः स्यादभागश्च
नियन्तव्यश्च राजभिः” । इति बचनात् ॥ नैतत् (but this is not so),
यतः सम्भावितस्वातन्त्र्यस्य पितृस्थानीयस्य ज्येष्ठस्यापि दोषं वदता ज्येष्ठपर-
तस्वानां कनीयसां पुत्रस्थानीयाना दण्डापूषिकनीत्या सुतरां दोषो दर्शित एव
तथा [दोष of ज्येष्ठ is specially mentioned, but it does not
absolve दोष of कनीयम् by दण्डापूषिकन्याय । (यथा मूषिकेन
दण्डोभक्षित इत्यनेन अपूप—(cake) भक्षणमपि आयाति तदत्)] अविशेषेणैव
दोषो श्रुयते । गौतमः “यो वै भागिनं भागात् नुदते चवते चैनं स यदि
चैनं न चयते अथ पुगुत्रमय पीडां चयते” इति ; यो भागिनं भागा-
मागात् नुदते भागात् अपकरोति भागं तस्मै न यच्छति, स भागान्नुन्न
एवं नोत्तारं चयते नागयति दोषिणं करोति । यदि त' न नाशयति
तदातस्य पुलं पौलं वा नाशयति । ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्याप-

हारिणो दोषः श्रुतः । अथ साधारणं द्रव्यमात्मनःस्वं धरति स्वत्वबुद्ध्या गृह्णमानं न दोषमावहति इति मतम् । तदूसत् ॥ स्वत्वबुद्ध्या गृहीतेकि अवर्जनीयतया परस्वमपि गृहीतमेव, इति निषेधानुप्रवेशात् दोषमावहत्येव ॥ यथा मौद्गे चरौ विपक्षे सध्यातया माषेषु गृह्णमानेषु “अयशिया वैमाषाः” इति निषेधो न प्रविशति, मुद्गावयबुद्ध्या गृह्णमाणत्वात् इति पूर्वपक्षिणा उक्ते मुद्गावयवेषु अवर्जनीयतया माषावयवा अपि गृह्णन्त एव इति निषेधः प्रविशत्येव इति राज्ञान्तिना (सिद्धान्तिना) उक्तम् ॥ तस्माद् वचनतीते न्यायतत्त्वं साधारणद्रव्यापाहारे दोषोऽस्त्वेव इति सिद्धम् ॥ १२६ ॥

CHARCHA

1. अन्योन्यापहृतम्—Q. द्रव्यम् । द्रव्य इस matter i. e., money or property. अन्येन अन्येन अपहृतम् । See the varttikas here “सर्वनाम्नः कर्मव्यतिहारे देवान्ये” । “समासवच्च बहुलम्” । “अन्यपरयोर्न समासवत्” । “असमासद्वावे पूर्वपदस्य सुपः सुवर्कव्यः” । Then अन्यः अन्येन=अन्योन्येन । अन्योन्येन अपहृतम् (गोपितम् इत्यर्थः), ततत् ।

127. The share and right of नियोगपुत्र is being stated.

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतःः ।

उभयोरप्यसौ रिक्षी पिण्डदाता च धर्मतः ॥ १२७ ॥

Prose—अपुत्रेण (देवरादिना) परक्षेत्रे (परभार्यायां) नियोगोत्पादितः (गुरुनियोगात् उत्पादितः) असौ सुतःः उभयोः (वीजित्वेत्रिणोः उभयोः) रिक्षी (रिक्षभासी), धर्मतः पिण्डदाता च भवति ।

Beng. কোন অপুত্রক দেবরাদি যদি উক্তজনের আজ্ঞামুখ্যাশী প্রক্ষেত্রে পুত্র উৎপাদন করে তবে সেই পুত্রকে “ব্যাঘ্রমুখ্যাশী” বলা হয় । এই প্রিপুত্রক বা ব্যাঘ্রমুখ্যাশী পুত্র, বীজী (দেবরাদি)

এবং কেখী (বার ছীতে পুত্রোৎপাদন হইতেছে) উভয়েরই রিক্ষ বা ধনাদি ভাগী হয় । এবং ধর্মানুসারে পিষুদাতাও হয় ; [N. B.—ব্যাঘ্রমুখ্যাশী ছাড়া অন্য নিয়োগোৎপাদিত পুত্র বীজী পিতার ধনভাগী বা পিষুদাতা বা আন্দুকর্মকারী হইবে না ।] ।

Eng. If some sonless one begets at the order of some superior relation, & a son in another's wife then this son having practically two fathers is called “द्रगमुञ्चायण” ; this son is to inherit the property of both the begetter and that of the mother's own, and morally and legally he is offerer of Pinda in sradh ceremony to both.

Mita—द्रगमुञ्चायणस्य भागविशेषं दशयन् तस्य स्वरूपमाह—‘अपुत्रं गुरुनुशातः’ (आ० ६८) इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवरादिना परक्षेत्रे अभार्यायां गुरुनियोगेनोत्पादितः पुत्रः उभयोर्बीजित्वेत्रिणोरसौ रिक्षी रिक्षहारी पिण्डदाता च धर्मत इति । अस्यार्थः—यदाऽसौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमध्यपुत्रोऽपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृको स्वयमध्यपुत्रोअपुत्रस्य क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तो यं जनयति, स द्विपितृকो द्रगमुञ्चायणो द्वयोरपि रिक्षहारी पिण्डदाता च । यदा तु नियुक्तः पुत्रवान् केवलं क्षेत्रिणः पुत्रार्थं प्रयतते तदा तदुपक्षः क्षेत्रिण एव पुत्रो भवति, न बीजिनः । स चन नियमेन बीजिनो रिक्षहारी पिण्डदो बा । यथोक्तं अनुना—“क्रियाम्बुपगमात् क्षेत्रं बीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ अहৌ বীজী ক্ষেত্রিক এব চ” । ইতি ॥ ক্রিযাম্বুপগমাত্ ইতি সংবিদঙ্গীকরণাত् ক্ষেত্রং ক্ষেত্রস্বামিনা বীজবনার্থং বীজিনে দীয়তে লক্ষ্য তস্মিন্দেশে উত্পন্নস্যাপত্যস্য বীজিত্বেশী ভাগিনৌ স্বামিনৌ অহৌ মহার্থিভিঃ । তথা (মনু: ১।৫২)—‘ফলं ত্বন্মিসংধায ক্ষেত্রিণা বীজিনাং লক্ষ্য । প্রস্তু ক্ষেত্রিণামর্থো বীজাদোনির্বাহীক্ষণী ।’ ইতি । ফলং ত্বন্মিসংধা-

येति । अत्रोत्पत्त्यमावयोरुभयोरस्त्वत्येवमनभिसंधाय षष्ठेत्रे यदपत्य-
मुत्पादते तदपत्यं देविण एव । यतो वीजाद्योनिर्वलीयसो ; गवाश्चादिषु तथा
दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वागदत्ताविषय एव ; इतरस्य नियोगस्य मनुना
निपिद्धत्वात् (६।५६, ६०)—‘देवराद्वा सपिण्डाद्वा लिया सम्यक्नियुक्तया
प्रजेप्तिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥ विधवायां नियुक्तस्तु षुताको
बाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥’ इत्येवं नियोगमुपत्यस्य
मनुः स्वयमेव निषेधति (६।६४,६८)—‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या
द्विजातिभिः । अन्यस्मिन्हि नियुक्ताना धर्मं हन्त्यः सनातनम् ॥ नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु
नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ अयं
द्विजैर्हि विद्विः पशुधर्मो विग्रहितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेने राज्यं प्रशासति ॥
स महीमखिलां भुज्ञन् राजिष्ठप्रबरः पुरा । वर्णनां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकां लियम् । नियोजयत्यपत्यार्थे गर्हन्ते तं हि
साधवः ॥’ इति ॥ नच विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मन्तव्यम् ; नियीक्तृणां
निन्दाश्रवणात्, खीर्धमेषु व्यभिचारस्य वहुदोषश्रवणात्, संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च ।
यथाह मनुरेव (५।१५७)—‘कामं तु क्षपयेदेहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । न तु
नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य तु ॥’ इति जीवनार्थं पुरुषान्तराश्रयणं
प्रतिषिद्धय (मनुः ५।१५८।६१)—‘आसीतामरणत्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्मं एकपल्लीनां काङ्क्षन्ती तमनुक्तमम् ॥ अनेकानि सहस्राणि कौमार-
ब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसंतिभ् ॥ मृते भर्तरि
साध्वी खी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
अपत्यलोभादा तु खी भर्तारमतिवर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च
होयते ॥’ इति पुत्रार्थमपि पुरुषान्तराश्रयणं निषेधयति । तस्माद्विहित-
प्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति न युक्तम् ॥ एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषिद्धे
कस्तद्विः धर्म्यो नियोग इत्यत आह (मनुः मे ६।६१।७०)—‘यस्या विषये
कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
यथाविष्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिताम् । मिथो मजेताप्रसवात्संकृतसंकृतावृत्तौ ॥’

इति । यस्मै वागदत्ता कन्या स प्रतिग्रहमन्तरेणैव तस्याः पतिरित्यस्मादेव
वृचनादवगम्यते । तस्मिन्नेते देवरस्तस्य स्येष्ठः कनिष्ठो वा निजः सोद्धरो
विन्देत परिणयेत् । यथाविष्य यथाशास्त्रमधिगम्य परिणीय अनेन विधानेन
षृताभ्यङ्कावानियमादिना शुक्लवस्त्रां शुचितां मनोवाङ्कायसंयतां मिथो रहस्यागम-
ग्रहणात्प्रत्युत्वेकवारं गच्छेत् । अयं च विवाहो वाचनिको षृताभ्यङ्कादिनियमवत्,
नियुक्ताभिगमनाङ्गामेति न देवरस्य भार्यात्वमापादयति । अतस्तदुपश्चमपत्यं
क्षेत्रस्वामिन एव भवति, न देवरस्य संविदा तूमयोरपि ॥ १२७ ॥

128. Twelve varieties of सर्वं sons are enumerated to determine their shares and rights.

औरसो धर्मपलीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु मगोत्रेणतरेण वा ॥ १२८ ॥

गृहे प्रच्छन्नतपन्नो गूढजस्तुसुतःस्मृतः ।

कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतोमतः ॥ १२९ ॥

अक्षतायां-क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ।

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३० ॥

क्रीतश्च ताभ्यां बिक्रोतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ।

दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भेविन्नः सहोद्रजः ॥ १३१ ॥

उत्सृष्टो गृहते यस्तु सौषधिद्वः भवेत् सुतः ।

पिण्डदो शहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ॥ १३२ ॥

Prose—धर्मपलीजः (सुतः) औरसः (स्मृतः) ; पुत्रिका-सुतः तत्समः
(स्मृतः) ; सगोत्रेण इतरेण (सविष्ठेन देवरेण) वा क्षेत्रजातः क्षेत्रजः स्मृतः ;
अर्तुगृहे प्रच्छन्न उत्पन्न सुतः गूढजः स्मृतः ; कन्यकाजातः कानीनः मातामहसुतः

मतः ; अक्षतायां क्षतायां वा जातः सुतः पौनर्भवः भवेत् ; माता पिता वा यं दद्यात् स पुत्रः दत्तको भवेत् ; ताम्यां विक्रीतः सुतः क्रीतः स्यात्, कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः ; दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः स्यात्, गर्भे विच्छः सहोदजः स्यात् ; यस्तु मालापिन्मयाम् उत्सृष्टः केवलित गृह्णते स अपविद्धः सुतः भवेत् । एषां (द्वादशसंकारसुतानां मध्ये) पूर्वाभावे परः परः पिण्डदः अंशहरः (रिव्युभाग) भवेत् ।

Beng—धर्मपञ्चीव गर्भजात सूतके (पुत्रके) औरसपुत्र बला हयः आत्मीया कथाके दानकाले जनकपिता यदि सर्व कर्वाइया लन्, ये एर गर्भजात पुत्र आमाद्य हइबे, तबे सेहि पुत्रिकाव पुत्रके पुत्रिका-पुत्र बले—एउ औरसपुत्र-तुला । सगोत्र वा सपिण्ड देवरादि हइते अपूत्रक बाक्तिव पञ्चाते उंपन्न पुत्रके क्षेत्रज्ञ बले ; स्वार्मांगते प्रचल्न उंपन्न सूतके गृदज बला हय ; कुमानी अवस्थाय जातपुत्रके कानीन बला हय, से मातामहेव पुत्र बलिया गण्य हय । अभुक्ता वा भुक्ता नावीके पुनर्वास विवाह दिले से पूर्वत्तु हय, ताव ये पुत्र हय ताके पौनर्भव बला हय । माता वा पिता यदि सजातीयेव हाते पुत्रके दान कबे, तबे से पुत्र दूषकपुत्र हय ; माता वा पिता अभावे पडिया ये पुत्रके विक्रय कबे से क्रीतपुत्र ; पुत्रीन यदि धनादिप्रलोभनद्वारा काहाके ओ पुत्र बलिया ग्रहण करे, तबे से ऋयंकृतपुत्र । ये निजेके “आमि आपनाल पुत्र बलिया” आस्समर्पण करे तबे से ऋयंकृतपुत्र ; गर्भे अवस्थानकाले मातार विवाहेव पर ये पुत्र हय से सहोदज नामे पविचित हय । माता पिता याके त्याग कयियाछे एमन पुत्र ग्रहण कविले, ताके अपविद्ध पुत्र बला हय । [एই पुत्र ग्राहीरहि पुत्र । आर उक्त अग्नात स्त्वले सर्व इलेइ पुत्रजनपे गण्य हइया थाके सर्व ना हइले नय ।]

औरसपुत्र, पुत्रिकापुत्र इत्यादि द्वादशशङ्कार शुल्क पुत्र याहा क्रमे क्रमे

बलाहइल, इहादेर मध्ये पूर्व पूर्व पुत्रेर अभावे पर पर उल्लिखित पुत्रहि पितार पिण्डदाता हइबे एवं धनाधिकारीও हइबे ।

Eng.—A son born of a legally wedded wife is called “Aurasa Putra”, the son of daughter (if she has no brother) is called “Putrikaputra” if there be a contract by the father during her marriage that her son will be the father’s own ; this Putrikaputra is equal to an “Aurasa” one ; A “Kshetrajaputra” is one born in another’s wife due to “Niyoga” by a “Devara” or a Sagotra or a Sapinda ; a son born in husband’s abode secretly by a “savarna” is known as “Gudaja-putra” ; son born in a maiden is called “Kanina”—she is regarded as son of grandmother ; a woman whether enjoyed or unenjoyed if married again is called “Punarbhava” and such a one’s son is called “Paunarbhava” ; a “Dattaka-putra” (adopted son) is one who is given away by parents to kindreds ; a “Kritaputra” is one who is got after being sold by parents in dire straits ; a “Kritrima putra” is (a parentless) one who is taken in by showing prospective temptations by a sonless one ; a “Swayam-datta” son is one who comes and surrenders saying “I am yours” ; a “Sahodaja” son is one who was in the womb during his mother’s marriage ; a “Apaviddha” son is one who is taken up when forlorn and given up by parents ; of these twelve Varieties of “Savarnajata” sons each subsequent ones will offer “Sraddh Cakes” and will inherit

ancestral objects if there be no preceding ones. [अत्र मुख्यगौण-
पुत्रानुसारेण दायग्रहणव्यवस्था] ।

Mita—समानासमानजातीयानां पुत्राणां विभागकलसिस्त्वा, अनुना
मुख्यगौणपुत्राणां दायग्रहणव्यवस्थां दर्शयिष्यन् तेपां स्वरूपं तावदाह—उरसोजात
औरसः पुत्रः (उरसू+अण्)। स च धर्मपलीजः—सवणो धर्मविवाहोदा
धर्मपलो, तस्यांजात औरसपुत्रः मुख्यः। “तत्समः पुत्रिकासुतः”—तत्समः
औरससभः, पुत्रिकायाः सुतः पुत्रिकासुतः। अतपव औरससमः। यथाह
वशिष्ठः—“अग्रान्तकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम्। अस्यां यो
जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति”। अथवा पुत्रिकैव सुतः, सोप्यौरससमः एव
पित्रवयवानाम् अल्पत्वात्, मातवयवानां वाहुल्याच्च। यथाह वशिष्ठः—
“नृतीयः पुत्रिकैव”। नृतीयः पुत्रिकैव। द्वग्मुच्यायणस्तु जनकस्यौरसादपकृष्टः,
अन्यदेवोत्पन्नत्वात्।” “क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेण इतरेण वा”—इतरेण
सपिष्ठेन देवरेण वा उत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रजः ॥ १२८ ॥

गूढजःपुत्रो भर्तुंगुह्ये प्रच्छन्न उतपन्नः हीनाधिकजातीयपुरुषजन्त्वपरिहारेण
पुरुषजन्त्वनिश्चयाभावेषि सबर्णनिश्चये सति बोध्यव्यः। कानीनस्तु कन्यकाया-
सुतपन्न पूर्ववत् सबर्णात्। स मातामहस्य पुत्रः। यद्यनूढा साभवेत् तथा
पितृगृहे एव मंस्थिता, अथोदा वोढ रेव पुत्रः। यथाह मनुः—“पिनुवेशमनि
कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेत् नाश्चा वोढुः
कन्यासमुद्भवम्” इति ॥ १२९ ॥

पौनर्भवस्तु पुत्रो अक्षतायां क्षतायां वा पूनभ्वां सवर्णादुतपन्नः।
मात्राभर्तुंनुक्षया प्रोपिते प्रेते वा भर्तरि पित्रा वोभाभ्यां वा सवर्णाय यस्मै
दीयते, सतस्य दत्तकः पुत्रः। यथाह मनुः—“माता पिता वा दधातां यमद्विः
पुत्रमापदि। सद्शं प्रीतिसंयुक्तं स ह्येऽपि दत्तिमः सुतः” इति। आपदग्रहणाद्
अनापदि न देयः, दातुरयं प्रतिषेधः। तथा एकपुत्रे न देयः। “न त्वैकं
पुत्रं दधात् प्रतिगृहीयादा” इति वसिष्ठस्मरणात् (वशिष्ठः-वसिष्ठ इत्यपि)।

तथा नेकपुत्रासद्भावेषि ज्येष्ठो न देयः। “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
मानवः” (मनुः)—इति तस्यैव पुत्राकार्यकरणे मुख्यत्वात्। पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च
“पुत्रं प्रतिग्रहीयन् वन्धूनाहूय राजनि चावेद निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हृत्वा
अदूरबान्धवं वन्धुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृहीयात्” इति वसिष्ठेनोक्तः। “अदूरबान्धवम्”
इत्यत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः। एबं क्रीतस्वयं दत्तकृतिमेष्वपि योजनीयम्।
सामान्यन्यायत्वात् ॥ १३० ॥

क्रीतस्तु पुत्रस्ताभ्यां मातापिनभ्यां माशा पित्रा वा बिक्रीतः पूर्ववत् ॥
तथैकं ज्येष्ठं पुत्रं च वर्जयित्वा आपदि सबर्ण इत्येव ॥ यत्तु मनुनोक्तम्—
“क्रीणीयाद यस्तुपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः मुतस्तस्य
सद्भशोऽसद्भशोपि वा”। तद्गुणैः सद्भशोऽसद्भशो वैति व्याख्येयम्, न जात्या ।
“सजातययेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु” इत्युपसंहारात् ॥ कुत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः—
कुत्रिमस्तु पुत्रः स्वयं पुत्रार्थिना धमनेप्रदर्शनादिप्रलोभनेः पुत्रोकृतः मातापित्रहीनः
ताभ्यां त्यक्तो वा “तवाह” पुत्रो भवामीति स्वदत्तन्वमुपगतः। सहोदजस्तु
गर्भे स्थितो गर्भिण्यां परिणीतायां यः परिणीतः स बोढः पुत्रः ॥ १३१ ॥

अपविद्धो मातापिनभ्यासुतस्तुः यो गृह्णते स ग्रहीतुः पुत्रः। सर्वश
सबर्ण इत्येव ॥ एवं मुख्यामुख्यपुत्रानुक्रम्य एतेषां दायग्रहणे क्रममाह—
एतेषां पूर्वोक्ताणां द्वादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे उत्तर उत्तरः श्राद्धोऽशहरो
घनहरो वेदितव्यः। ओरसपौत्रिकेयसमवाये औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते
मनुरपवादमाह (११३८)—‘पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ।
समस्तत्र विभागः स्याऽज्ञयेष्ठता नास्ति हि ख्लियाः’ इति। तथा
अन्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्स्तत्पुत्रतेरेषां पुत्राणां चतुर्थांशागित्वमुक्तं
वसिष्ठेन। ‘तस्मिन्श्चेत्प्रतिगृहीते औरस उत्पदेत चतुर्थभागभागी स्यादत्तकः’
(११३९) इति। ‘दत्तकं ग्रहणं क्रीतकृतिमादीनां प्रदर्शनार्थम्; पुत्रीकरणा-
विशेषात्। तथा च कात्यायनः—‘उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः ।
सवर्णी असवर्णास्तु ग्रासाच्छदनभाजनाः’ इति। सवर्णी दत्तकदेशजादयस्ते

सत्यौरसे चतुर्थं शहराः । असवर्णाः कानीनगूढोत्पन्नसहोदजपौर्नभवास्ते
त्वौरसे सति न चतुर्थं शहराः, किंतु ग्रासाच्छदनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम्—
‘अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । पौर्नभवश्च नैवैते पिण्डरिकथांश-
भागिनः ॥’ इति, तदौरसे सति चतुर्थं शनिषेषपरमेव ; औरसाथभावे तु
कानीनादीनामपि सकलपित्र्यधनग्रहणमस्त्येव । ‘पूर्वभावे परः परः’ इति
वचनात् । यदपि मनुवचनम् (६।१६३)—‘एक एवौरसः पुत्राः पित्र्यस्य
वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं’ प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥ इति, तदपि
दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तत्र क्षेत्रजस्य विशेषं पो
दर्शितस्तेनैव (मनुना)—‘पष्ठं तु क्षेत्रजस्यार्थं’ प्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् ।
औरसो विभजन्दायं पित्र्यं पञ्चममेव वा ॥’ इति प्रतिकूलत्वनिर्गुणत्वसमुच्चये
पष्ठमशम्, एकतरसद्भावे पञ्चममिति विवेकव्यम् ॥ यदपि मनुना पुत्राणां
पट्कद्वयमुपन्यस्य पूर्वपट्कस्य दायादवान्धवत्वमुक्तम् उत्तरपट्कस्यादायादवान्धवत्व-
मुक्तम् (मनुना)—‘औरसः क्षेत्रजस्यचैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा वान्धवाश्च पट् ॥ कानीनश्च सहोदश्च
क्रीतः पौर्नभवस्तथा । म्बयं दत्तश्च शौद्रश्च पटदायादवान्धवाः ॥’ इति,
तदपि स्वपिनृसपिण्डसमानोदकानां सनिहितरिकथहरान्तराभावे पूर्वपट्कस्य
तद्रिकथहरत्वम्, उत्तरपट्कस्य तु तन्नास्ति । वान्धवत्वं पुनः समानगोलत्वेन
चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयम् ॥ (मनुः आह)—
‘गोलरिक्ये जनयितुं भजेहत्रिमः सुतः । गौत्ररिकथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः
स्वधा ॥’ इत्यत्र ‘दत्रिम’ ग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वं
तु पूर्वस्य, पूर्वस्याभावे सर्वेषामविशिष्टम् ॥ (मनुः)—‘न आतरो न
पितरः पुत्रा रिकथहराः पितुः ।’ हत्यौरसब्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधीनां
सर्वेषां रिकथहारित्वप्रतिपादनपरत्वात् । औरसस्य तु (मनुः बदति)—
‘एक एवौरसः पुत्रः पित्र्यस्य वस्तुनः प्रभुः ।’ इत्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तरिकथ-
भागिवद्वयत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । वासिष्ठादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्विग्रह्ययेन
पाठो गुणवद्वयवदिष्यो वेदितव्यः । गौतमीये तु ‘पौत्रिके यस्य इशमत्वेन

पाठो विजातीयविषयः । तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वभावे परः परोऽशभागिति ॥
यत्तु (६।१८२)—‘आतृणामेकजातानमेकश्चेत्पुत्रबालभवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण
पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥’ इति, तदपि आतृपुत्रस्य पुत्रीकरणसंभवेत्येषां
पुत्रीकरणिषेधार्यम्, न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय । ‘तत्सुता गोत्रजा बन्धुः—’
(६। १३५) इत्यनेन विरोधात् ॥ ३२ ॥

CHARCHA

1. तत्समः—तेन समः, इया तत् । तस्य समः=तत्समः, शेषवृत्तीतत
is also correct. See also our “न तितिक्षासममस्ति साधनम्”—
Kirata II.

2. स्वयंकृतः—“स्वयं क्ते न” इति इतत । So also स्वयं दत्तः ।

3. कानीनः—कन्याया अपत्यम इति कानीन by कन्यायाः कनीन च’
इति अण् प्रत्ययसक्षियोगेन कनीनादेशश्च ।

4. अंशहरः—अंशं हरतीति कर्त्तरि अच् प्रत्ययः by the rule-
“हरतेरनुद्दयमने अच्” । Note समान+वर्ण=सर्वं with स for समान,
similarly सगौत्र, etc.

133-134 – Now shares of विजातीय पुत्र are being said.

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

जातोपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ॥ १३३ ॥

मृते पितरि कुर्यास्त् आतरस्त्वर्धभागिकम् ।

अभ्रातुको हरेत्सर्वं द्विहतृणां सुताद्वते ॥ १३४ ॥

Prose—अयं विधिः (पूर्वकोक्तविधिः) मया सजातीयेषु एव तनयेषु
प्रोक्तः । शूद्रेण दास्यामुतप्नः पुत्रः कामतः (पितुरिच्छया) अंशहरः भवेत् ।

पितरि मृते भ्रातरः त' (दासीपुत्रम्) अर्धमागिकम् (अर्धमागयुक्तम्) कुर्यां। अभ्रातृकः (दासीपुत्रः), दुहितृणां सुतातस्ते (दुहितृ-सुताभावे) सर्वं हरेत्।

Beng. পূর্বশ্লোকোভি বিধি যাহা। উক্ত হইয়াছে তাহা সজাতীয় বা সবর্ণ পুত্র বিষয়েই প্রযোজ্য। শুদ্ধপিতা যদি সেবা দাসীতে পুত্র উৎপাদন কবে, তবে ছেদ্য পুত্র পিতার ইচ্ছামুসারে সম্পত্তির ভাগ পাইবে বা ধনভাগী হইবে। আব পিতার শুভূব পর পরিগাতা শ্রীর পুত্রগণ, (অর্থাৎ দাসী পুত্রের ভাইয়েরা) নিজ আপা অংশের অর্দেক দিবে। আব পবিণীতা শ্রাব পুত্র না থাকিলে দাসী পুত্রই সব পাইবে। তবে দোহিত থাকিলে, দাসীপুত্র কিছু অংশ পাইবে নাত্র।

Eng. This procedure as said by me in the previous sloka is for सबर्ण-सजातीय sons ; if however a sudra begets a son in his maid-servant, then this son will get share in property according to father's will ; the father being dead, he having other legal sons that are brothers to this maid's son, will give him share half of their own ; but father having no legal sons, this दासीपुत्र (maid's son) will inherit everything ; this last rule will hold good if dead father's have no daughter's sons ; in this case दासीपुत्र will get a share as before (see Mita).

Mita—इदानीमुक्तोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह—“समानजातीयेषु एव पुत्रेषु अय—” पूर्वमावे परः परः इत्युक्तो विधि”, न भिन्नजातीयेषु । तत्र च कानीन गृदोतपन्नसहोदजपौनभवाणां सबर्णत्वं जनकद्वारेण, न स्वरूपेण ; तेषां वर्णजातिलक्षणभावस्य उक्तत्वात्। तथानुलोमजानां मूर्धविसिक्तादीनाम् । औरेषु अन्तर्भावात् तेषामप्यभावे क्षेत्रजादीनां दायहरत्वं बोध्यव्यम्।

शूद्रपुत्रस्तु औरसोषि कृत्स्नं भागं अन्याभावेषि न लभते। यथाह मनुः— “यद्यपि स्यात् सत्पुत्रो यद्यपुत्रोपि वा भवेत्। नाधिकं दशमात् दद्यात् शूद्रापुत्राय धर्मतः।” यदि सत्पुत्रः विद्यमानद्विजातिपुत्रः यद्यपुत्रः अविद्यमान-द्विजातिपुत्रो वा स्यात्, तस्मिन् मृते क्षेत्रजादिर्बो अन्योऽवा संपिण्डः शूद्रापुत्राय तद्वनात् दशमांशादधिकं न दद्याद् । ति अस्मादेव क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः सबर्णपुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते ॥

अधुनाशूद्रधनविभागे विशेषमाह—“शूद्रेण दास्यामुतपन्नः पुत्रः”, “कामतः” पितुरिच्छया, भागं लभते। पितुरुच्छै तु यदि परिणातापुत्राः सन्ति तदा तेभ्रातरस्तं दासीपुत्रं अर्धमागिनं कुर्यां, स्वभागात् अर्द्धं ददुयः इत्यर्थः। अथ परिणीताः पुत्रा न सन्ति तदा कृत्स्नं धनं दासीपुत्रो गृहीयांत्। यदि परिणीतात् दुहितरः तत्पुत्रा वा न सन्तित् तत्सद्वावे अर्धमागिक एव दासीपुत्रः। अत्र च शूद्रयहणात् द्विजातिना दास्यामुतपन्नः पितुरिच्छयाप्यन्तः न लभन्ते नाप्यर्धम्। दुहितर एव कृत्स्नम्। किन्तु अनुकूलश्चेत् जीवनमात्रं (ग्रासाच्छादनं) लभते ॥ १३८ ॥

CHARCHA

1. अर्धमागिकम्—अर्धं नागस्य इति अर्धमागः by the rule “अर्धं न पुंसकम् (“समांशवाची अर्धशब्दो नित्यं क्षीवे” इत्येकदेशित्)। अर्धमागः अस्ति अस्य इति अस्तपर्ये ठन् by the rule “अत इतिठनौ”। तम्। Qual. तम्।

2. सुतात्—ऋगेशब्दयोगे ५मी। see ante.

135-136—दायविधि in order of मुख्यगौणसुत is stated now general द्यात्रकम is stated.

पली दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा वन्धुशिष्यसत्रहक्षारिणः ॥ १३५ ॥

एषामभावेषूर्बस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ १३६ ॥

Prose—(अपुत्रस्य स्वर्यात्स्य मरणात् परं) पत्नी दुहितरश्च पितरौ (मातापितरौ) आतरस्तथा तत्सुताः । (भ्रातृसुताः) गोत्रजाः वन्धु-शिष्य-सम्रक्ष्यचारिणः धनभाजः भवन्ति । एषाम पूर्वस्य अभावे उत्तरोत्तरः धनभाग् भवति । सर्ववर्णेषु अयं विधिः ।

Beng. কেহ অপুত্রক হইয়া পরলোকগমন করিলে, তার সম্পত্তির (ধনাদির অথবে পত্নী, তদভাবে ছন্তি, তদভাবে পিতা ও মাতা, তদভাবে ভাতৃগণ, তদভাবে ভাতৃপুত্রগণ, তদভাবে গোত্রজ কেহ, তদভাবে বন্ধুবর্গ (আচ্ছাদ্য, পিতৃবন্ধু, ও মাতৃবন্ধু), তদভাবে শিষ্য (সৎশিষ্য), তদভাবে সন্তক্ষচারী অর্থাৎ সহাধ্যাঙ্গী, (যথাক্রমে পূর্বাভাবে পৰবর্তীগণ) অধিকারী হইবে । সর্ববর্ণের পক্ষেই এই বিধি বলবৎ থাকিবে ।

Eng. If some one dies sonless, then after his death his property will devolve in order—first on—wife, daughter, parents, brothers, nephews, गोत्रज kindreds, his related friends (friends of self, of father, of mother) his good disciple or his schoolfellow (pupils of the same “acharyya”); the preceding ones being not available succeeding ones will in order get the property ; this is the rule for all persons of all बर्ण or caste.

[N. B.—By पत्नी is meant legally religiously married wife ; if wives are many then this share will be by allotment among सजातीय and विजातीय पत्नी । Note sloka 132 has said of दायग्रहण of 12 varieties of sons in order ; here it says दायग्रहण of an अपुत्रक in 'order of पत्नी, दुहित etc.]

Mita—मुख्यगौणसुता दायं गृहन्ति इति निरूपितं, तेषामभावे सर्ववर्णानां दायादकम् उच्यते—पूर्वोक्ता द्वादशपुत्रा यस्य न सन्ति असावपुत्रः, तस्यापुत्रस्य स्वर्यात्स्य परलोकं गतस्य धनभाक् धनग्राही, एषां पत्न्यादीनामनुकान्तानां मध्ये पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरो धनभागिति संबन्धः । सर्वेषु मूर्धोवसिक्तादिषु अनुलोमजेषु सुतादिषु प्रतिलोमजेषु वर्णेषु च व्राह्णादिषु अयं दायग्रहणविधिर्दियग्रहणकमो वेदितव्यः । तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् । [पत्नी विवाहसंस्कृता ‘पत्न्युर्नो यज्ञसंयोगे’ (अथे ४।।३३) इति स्मरणात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायेण] । तात्च ब्रह्मयश्चेत्सजातीया विजातीयाश्च तदा यथाश्च विभज्य धनं गृहन्ति । [वृद्धमनुरपि पत्न्याः समग्रघनसंकल्पं वक्ति—‘अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती ब्रते स्थिता । पत्न्येव दधात्तिपिण्डं कृत्वा मर्मां लभेत च ॥’ इति । वृद्धबिष्णुरपि—‘अपुत्रधनं’ पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे मातृगामि’ इति । कात्यायनोऽपि—पत्नी पत्न्युर्थनहरी या स्यादव्यभिचारिणी । तदभावे तु दुहिता यथनूढा भवेत्तदा ॥’ इति । तथा ‘अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा । तदभावे पिता माता भ्रातृपुत्राश्च कीर्तिताः ॥’ इति । वृहस्पतिरपि (वृद्ध २।।४८)—‘कुलयेषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु । अमुनस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्वागहारिणो ॥’] एतदिद्वदानीव बाक्यानि लक्ष्यन्ते (ना० १३।२।४—२।६)—‘भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत्प्रवर्जेत वा । बिभज्ञेरन्धनं तस्य शेषाम्ते स्त्रीधनं’ विना ॥ भरणं चास्य कुर्वोरन्नाणामाजीवनक्षयात् । रक्षन्ति शश्यां भर्तुचेदाच्छिद्यग्रितरानु तु ॥ इति पत्नीसद्वावेऽपि भ्रातृणां धनग्रहणं पत्नीनां च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुना तु (६।।१८ .)—‘पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं आतर एव वा’ इत्यपुत्रस्य धनं पितृभ्रातुर्वेति दर्शितम् । तथा (मनुः ६।।२।३)—‘अनपत्न्यस्य पुत्रस्य माता दायमबान्धुयात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वन्म् ॥’ इति मातुः पितामश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शङ्केनापि—‘स्त्रयात्स्य शपुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पत्नी’ इति भ्रातृणां पितृज्येष्ठाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः ।

कात्यायनेनापि—‘विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत्। भ्राता वा जननी वाऽथ माता वा तपितुः क्रमात्॥’ इत्येवमादीनां विरुद्धार्थानां वाक्यानां धारेश्वरेण व्यवस्था दर्शिता—‘पत्री गृहीयात्’ इत्येतद्वचनजात् विभक्तप्रातुर्खीविषयम्। सा च यदि नियोगार्थिनी भवति। कुत एतत् नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्वा धनग्रहणं न स्वतन्त्रायां इति। ‘पिता हरेदपुत्रस्य’ (मनुः ६।१८५) इत्यादिवचनात्तत्र व्यवस्थाकरणं वक्तव्यम्। नान्यद्वयस्थाकारणमस्ति इति गौतमवचनाच्च (२।१।६) ‘पिण्डगोत्रविसंबन्धा रिक्थं भजेरन् खी वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत्’ इति। अस्यार्थः—पिण्डगोत्रविसंबन्धा अनपत्यस्य रिक्थं भजेरन्खी वा रिक्थं भजेत् यदि बीजं लिप्सेतेति। मनुरपि (६।१८६)—धनं यो विभृयाद्वातुमृतस्य ज्ञियमेव वा। सोऽपत्यं भ्रातुर्खाद्य दद्यात्तस्यैव तद्वनम्॥’ इति। अनेनैतदर्शयति विभक्तधनेऽपि भ्रातर्युपरंपत्यद्वारेणैव पत्ना धनसंबन्धो नान्यथेति। तथाऽविभक्तधनेऽपि (मनुः ६।१२०) —‘कनीयाङ्गेग्रष्ठभार्यायां पुत्रमुत्षादयेद्यदि। समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥’ इति। तथा वसिष्ठोऽपि (१।७।४८) ‘रिक्थलोभाज्ञास्ति नियोगः’ इति रिक्थलोभाज्ञयोगं प्रतिषेधयन् नियोगद्वारक एव पत्नाः धनसंबन्धो नान्यथेति दर्शयति। नियोगभावेऽपि पत्ना भरणमात्रमेव नारदवचनात् ‘भरणं चास्य कुर्वोरन्खीणामाजीवनक्षयात्’ इति। योगीश्वरेणापि किल वद्यते (व्य० १४२)—‘अपुत्रा योपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः। निवास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च॥’ इति। अपि च, द्विजातिधनस्य यथार्थत्वात्खीणां च यज्ञेऽनधिकाराद्वनग्रहणमयुक्तम्। यथा च केनापि स्मृतम्—‘यज्ञार्थे द्रव्यमुत्पन्नं तत्रानधिकृतास्तु ये। अरिक्थभाजस्ते सर्वे भ्रासान्छादनभाजनाः॥ यज्ञार्थविहितं वित्तं तस्मात्द्विनियोजयेत्, स्थानेषु धर्मजुष्टेषु न खीमूर्खविधमिषु॥’ इति,—तदनुपपत्तम्; ‘पत्री दुहितरः’ (व्य० १३५) इत्यत्र नियोगस्थापतीतेरप्रस्तुतत्वाच्च। अपि चेदमत्र वक्तव्यम्,—पत्नाः धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तं तदुत्पन्नमपत्यं वा। तत्र नियोगस्यैव निमित्प्वे अनुत्पादितपुत्राया अपि धनसंबन्धो न प्राप्नोति। अथ तदपत्यस्यैव

निमित्तत्वं। तथा सति पुत्रस्यैव धनसंबन्धात्पत्तीति नारव्यव्यम्॥ अथ खीणां पतिद्वारको धनसंबन्धः पुत्रद्वारको वा नान्यथेति भतम्,—तदप्यसत्; (मनुः ६।१६४)—‘अध्यग्रग्रन्थावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि। आनुमातृपितृप्राप्तं षड्बुधं’ खीधनं स्मृतम्॥’ इत्यादिविरोधात्। किंच; सर्वथा पुत्राभावे ‘पत्री दुहितरः’ इत्यादिव्यव्यम्। तत्र नियुक्ताया धनसंबन्धं वदता ज्ञेत्रजस्यैव धनसंबन्ध उक्तो भवति। स च प्रागेवाभिहित इति ‘अपुत्रगकरणे पत्री’ति नारव्यव्यम्। अथ पिण्डगोत्रपिंसंबन्धा रिक्थं भजेरन्खी वाऽनपत्यस्य बीजं लिप्सेत् (गौ० ८।१) इति गौतमवचनाङ्गियुक्ताया धनसंबन्ध इति। तदप्यसत्,—नहि यदि बीजं लिप्सेत तदाऽनपत्यस्य खी धनं गृहीयादित्ययमर्थोऽस्मात्प्रतीयते। किंतु ‘अनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रविसंबन्धा भजेरन्खी वा सा खी बीजं वा लिप्सेत मंयता वा अवेत्’ इति तस्या धर्मान्तरोपदेशः; ‘वा’शब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्यर्थप्रतीयते। अपि च संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियुक्तायाः स्मृतिलोकनिन्दितायाः। ‘अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता। पत्न्येव दद्यात्तिपण्डं कृत्स्नमंशं लभेत्॥’ इति संयताया एव धनग्रहणमुक्तम्॥

तथा नियोगश्च निन्दितौ मनुना (६।६४)—‘नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः। अन्यस्मिन् हि नियुक्ताना धर्मं हन्त्युः सनातनम्॥’ इत्यादिना। यत्तु वसिष्ठवचनम् (१।७।६५) ‘रिक्थलोभाज्ञास्ति नियोगः’ इति, तदविभक्ते संसृष्टिनि वा भर्तरिप्रेते तस्या धनसंबन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसंबन्धार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयम्। यदपि नारदवचनम् (१।३।२३) —‘भरणं चास्य कुर्वोरन्खीणामाजीवनक्षयात्’ इति, तदपि ‘संसृष्टानां तु यो भागम्तेषामेव स इष्टते’ इति संसृष्टानां प्रस्तुतत्वात्तखीणामनपत्यानां भरणमात्रप्रतिदानपरम्। नच ‘आतृणामप्रजाः प्रेयात्’ (ना० १३।२४) इत्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे ‘संसृष्टानां तु यो भाग’ (ना० १३।२४) इत्येनेन पौनस्त्वयमाशङ्कनीयम्। यतः पूर्वोक्तबिबरणे खीधनस्याविभाज्यत्वं तत्खीणां च भरणमात्रं विधीयते। यदपि ‘अपुत्रा योषितश्चैषाम्’ (व्य० १४०)

इत्यादिवचनं, तत् क्षीवादिक्षीविषयमिति वक्ष्यते। यतु 'द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्खीर्णं च यज्ञेऽनधिकाराद्वन्नग्रहणमयुक्तमिति,—तदसत्; सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वे दानहोमाद्यसिद्धेः। अथ यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वाद्वान-होमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम्। एव तद्व्याख्यामयोर्धन-साध्ययोरसिद्धिरेव स्यात्। तथा सति 'धर्मर्थकामान्त्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्' (आ० ११५)। तथा 'न पूर्वाह्मद्यन्दिनापराह्नानकलान्कुर्याद्यथाशक्ति धर्मर्थकामेभ्यः' (गौ० ६२४)। तथा 'न तथैतानि शक्यन्ते संनियन्तुमसेवया' (मनुः २१६) इत्यादियाह्वालक्यगौतममनुवचनविरोधः। अपि च धनस्य यज्ञार्थत्वे 'हिरण्यं धार्यम्' इति हिरण्यसाधारणस्य कृत्वर्थतानिराकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तं तत्प्रत्युद्धृतं स्यात्। किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणं परत्वे 'खोणामपि पूर्वधर्माधिकाराद्वन्नग्रहणं युक्ततरम्। यतु पारतन्त्र्यवचनं 'न खी स्वातन्त्र्यमहीनिः' (यनुः ६३) इत्यादि तदस्तु पारतन्त्र्यं, धनस्त्रीकारे तु को विरोधः॥ कथं तहि 'यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नम्' इत्यादिवचनम्? उज्यते—'यज्ञार्थमेवाज्ञितं' यद्दनं तथैव एव नियोक्तव्यं पुत्रादिभिरपि त्येवं परं तत्।—'यज्ञार्थं लव्धमदद्वासः काकोऽपि वा भवेत्' (आ० १२७) इति दोषश्रवणस्य पुत्रादिष्व्यविशेषात्। यदपि कात्यायनेनोक्तम्—'अदायिकं राजगामि योपिद्वृत्यौर्ध्वदेहिकम्। अपास्य श्रोत्रियद्रव्यं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत्॥' इति। 'अदायिकं दायादरहितं यद्दनं तद्राजगामि राजो भवति, योपिद्वृत्यौर्ध्व-दैहिकमपास्य, तत्खीणामशनाच्छादनोपयुक्तं और्ध्वदेहिकं धनिनः श्राद्धादुग्रपयुक्तं चापरस्य परिहृत्य राजगामि भवतीति संबन्धः। अस्यापवाद उत्तरार्थं। श्रोत्रियद्रव्यं च योपिद्वृत्यौर्ध्वदेहिकमपास्य 'श्रोत्रियायोपपादये' दिति, तदप्यवरद्धक्षीविषयम्; योपिद्वृत्यात्। नारदवचनं च (१३५२)—'अन्यत्र ब्राह्मणात्किंतु राजा धर्मपरायणं। तत्खीणां जीवनं दद्यादेष दायविधिः स्मृतः॥' इत्यवरद्धक्षीविषयमेव खीशब्दग्रहणात्। इह तु 'पलीशब्दादूदायाः संयताया धनग्रहणमविरुद्धम्। तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्यते पली धनं प्रथमं गृहीतोत्यमर्थः सिद्धो भवति। विभागस्योक्त्वात्संस्थिनां 'तु वद्यमाणत्वात्।

एतेनाल्पष्ठनविषयत्वं 'श्रीकरादिभिरुक्तं' निरस्तः वेदितव्यम्। तथा खौरसेषु युत्रेषु सत्स्वपि जीवद्विभागे अजीवद्विभागे च पलगः पुत्रसमांशग्रहणयुक्तम् (व्य ११५)—'यदि कुर्यात्समानंशान् पलगः कार्याः समांशिकाः' इति। तथा—'पितुरुच्यं' विभजतां मातात्यंशं समं हरेत्' इति च, तथासत्यपुत्रस्य स्वर्यात्तस्य धनं पली भरणादतिरिक्तं न लभत इति व्याप्तेहमात्रम्। अथ 'पलगः कार्याः समांशिकाः' (व्य० ११५) इत्यत्र 'माताप्यंशं' समं हरेत्' (व्य० २३) इत्यत्र च जीवनोपयुक्तमेव धनं खी॒हरतीति मतं,—तदसत्; 'अंशंशब्दस्य 'समं'शब्दस्य चानर्थक्यप्रसङ्गात्। स्यान्मतम्—वहुधने जीवनोपयुक्तं धनं गृह्णाति अल्पे तु पुत्रांशसमांशं गृह्णातीति। तत्त्वं न विधिवैष्म्यप्रसङ्गात्। तथा हि 'पलगः कार्याः समांशिकाः' 'माताप्यंशं' समं हरेत्' इति च वहुधने जीवनमात्रोपयुक्तं वाक्यान्तरमपेद्य प्रतिपादयति, अल्पधने तु पुत्रांशसमांशं प्रतिपादयतीति। यथा चातुर्मास्येषु 'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यत्र पूर्वपक्षिणा सौमिकप्रणयनातिदेशे हेतुत्वेन प्राप्ताया उत्तरवेद्या 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपकिरन्ति 'न शुनासीरीये' इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शितं राद्धान्तैकदेशिना 'न सौमिकप्रणयनातिदेशप्राप्ताया उत्तरवेद्या: प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरयं प्रतिषेधः किंतूपात्र वपन्तीति प्राकरणिकेन बचनेन प्राप्ताया उत्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयमित्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणा 'उपात्र वपन्ति' इति प्रथमोत्तमयोः पर्वणोः प्रतिषेधमपेद्य पाक्षिकीमुक्तरेवेदि प्रापयति। मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुत्तरवेदि प्रापयति' (जै० ७।३।२३-२४) इति विधिवैष्म्यं' दर्शितम्। राद्धान्तैषि विधिवैष्म्यभयात्प्रथमोत्तमयोः पर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो 'द्वयोः प्रणन्ति' इत्यत्याद्यर्थवादपयोरोचनया 'उपात्र वपन्ति' इति मध्यमयोरेव वरुणप्रधाससाकमेधपर्वणोमत्तरवेदिं विधत्त इति दर्शितम्। यदपि मतम् (मनुः ६।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिवर्थं आतर एव वा' इति मनुस्मरणात्, तथा—स्वयंतस्य हापुत्रस्य भ्रातृगामि द्रव्यं तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठा वा पली' इति शङ्खस्मरणाच्च अपुत्रस्य धनं आतृगामीति प्राप्तं, 'भरणं आस्य दुर्बोल्खीणामाजीवनक्षयात्' (नां० १३।२६) इत्यादिवचनात्त्वं भरणोपयुक्तं धनं पली लभत इत्यपि स्थितम्। एवं स्थिते

बहुधने अपुत्रे स्वर्याति भरणोपयुक्तं पली गृह्णाति, शेषं च भ्रातरः। यदा तु पलीभरणमाकोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति ततो न्यूनं वा तदा किं पत्न्येव गृह्णात्युत भ्रातरोऽपीति विरोधे पूर्ववलीयस्तुक्षापनार्थं 'पली दुहितर' इत्यारब्धमिति, तदप्यत्र भगवानाचार्यों न मृष्ट्यति। यतः (मनुः ६।१८५)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव वा' इति विकल्पस्मरणान्वेदं क्रमपरं वचनम्, अपि तु धनग्रहणेऽधिकारप्रदर्शनमात्रपरम्। तच्चासत्यपि पलीगादिगणे घटत इति व्याचचक्षे। शङ्खबचनमपि संसुष्ठुभ्रातृविषयमिति। अपि चाल्पविषयत्वमस्माद्वचनात्प्रकरणाद्वा नावगम्यते। 'धनभागुत्तरोत्तरः' (व्य० १३६) इत्यस्य च 'पली दुहितर' इति विषयद्वये बावयान्तरमपेक्षाल्पधनविषयत्वम्, पित्रादिमु तु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वोक्तं विधिर्वैपर्यं तदवस्थमेवेति यन्किचिदेतत्। यत्तु हारीतवचनम्—विधवा यौवनस्था चेत्तारी भवति कर्कशा। आयुपः क्षपणार्थं तु दातव्यं जीवनं तदा॥' इति,—तदपि शङ्खितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणनिषेधपरम्। अस्मादेव वचनादनाशङ्खितव्यभिचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्खेन 'ज्येष्ठा वा पली' इति। ज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशङ्खितव्यभिचारा, सा सकलं धनं गृहीत्वाऽन्यां कर्कशामपि मानवत्पालयतीति सर्वमनवद्यम्॥ तस्मादपुत्रस्य स्वर्यातिस्य विभक्तस्यासंसृष्टिनो धनं परिणीता रुदी संयता सकलमेव गृह्णातीति स्थितम्।

यदभावे दुहितरः। 'दुहितर' इति वहुवचनं समानजातीयानामसमानजातीयानां च समविषमांशप्राप्तर्थम्। तथा च कात्यायनः—'पली भर्तुर्धनहरीया स्यादव्यभिचारिणी। तदभावे॥ दुहिता यथनूढा भवेत्तदा॥' इति। बृहस्पतिरपि (२१।१५-१६)—'भर्तुर्धनहरी पली तां विना दुहिता स्मृता। अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवदुहिता नृणाम्। तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृहीत मानवः॥' इति। तत्र चोढानूढासमवाये तु दुहिता यथनूढा भवेत्तदा' इति विशेषस्मरणात्। तथा प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितानां समवाये अप्रतिष्ठितैव तदभावे प्रतिष्ठिता; 'खीधनं दुहितृणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च' (गौ. २।१६) इति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात्। न चैतरपुत्रिकाविषयामति

मन्तव्यम्। 'तत्समः पुत्रिकासुतः' इति पुत्रिकायास्तत्सुतस्य चौरससमत्वेन पुत्रशक्तेन भिधानात्। 'च'शङ्खाहुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक्। यथाह विष्णुः—'अपुत्रपौत्रसंताने दौहित्रा धनमान्युयुः। पूर्वोपां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिकामताः॥' इति। मनुरपि (६।१३६)—अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सद्वात्सुतम्। पौत्री मातामहस्तेन दधात्पिण्डं हरेद्वनम्॥' इति॥

तदभावे पितरौ मातापितरौ धनभाजौ। यथपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वस्मरणात् तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणे पित्रोः क्रमो न प्रतीयते, तथापि विग्रहवाक्ये 'मातृशब्दस्य पूर्वनिपातादेकशेषाभावपञ्चे च मातापिताराविति 'मातृशब्दस्य पूर्वं श्रवणात् पाठक्रमादेवार्थकमावगमाद्वन्मनवन्धेऽपि क्रमापेक्षायां, प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथमं माता धनभाक्, तदभावे पितेति गम्यते। किंच पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः; माता त न साधारणीति प्रत्यासत्यतिशयात् 'अनन्तरः सपिण्डायस्त्वस्य तस्य धनं भवेत्' (मनुः ६।१८७) इति वचनान्भातुरेव प्रथमं धनग्रहणं युक्तम्। नच सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियामिका, अपि तु समानोदकादिष्वष्टिरिषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति। मातापित्रोर्मातुरेव प्रत्यासत्यतिशयाद्वनग्रहणं युक्ततरम्। तदभावे पिता धनभाक्।

पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः। तथा च (मनुः ६।१८८)—'पिता हरेदपुत्रस्य रिक्यं भ्रातर एव वा' इति। यन्पुनधरिष्वरेणोक्तम् (६।२।१७)—'अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवान्युयात्। मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम्॥' इति मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि वृत्तायां पितुर्माता पितामही धनं हरेत्र पिता। अतः पिनृगृहीतं धनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु गच्छति, पितामहीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पितामहो व गृह्णातीति। एतदप्याचार्यों नानुमन्यते। विजातीयपुत्राणामपि धनग्रहणस्योक्तवात्, 'चतुर्खण्डयेकभागः स्युः' (व्य० १२५) इत्यादिनेति। यत्पुनः (मनुः ६।१८९) —'अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिः' इति मनुस्मरणं तन्मृपाभिप्रायं,

ननु पुत्राभिप्रयम् । आतुष्वपि सोदराः प्रथमं गृहीयुः भिन्नोदराणां मात्रा विप्रकर्त्ता । ‘अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत्’ (मनुः ६।१८७) इति स्मरणात् ।

सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः, आतृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृक्षेण धनभाजः । आतुप्रातुपुत्रसमवाये आतुपुत्राणामनविकारः; आत्रभावे आतुपुत्राणाम-विकारवचनात्; यदा त्वपुत्रे आतरि स्वर्याते तद्भातृणामविशेषं धनसंबन्धे जाते आतुधनविभागात्प्रागेव यदि कक्षिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणां पितृतोऽविकारे प्राप्ते तेषां आतृणां च विभज्य धनग्रहणे ‘पितृतो भागकल्पना’ (व्य० १२०) इति युक्तम् ॥

‘आतुपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः । गोत्रजाः पितामही सपिण्डाः समानोदकाश्च । तत्र पितामही प्रधमं धनभाक् । ‘मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत्’ (मनुः ६।२१३) —इति मात्रनन्तरं पितामहा धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां आतुसुतपर्यन्तानां वद्धकमत्वेन मध्येऽनुप्रवेशभात्, ‘पितुर्माता धनं हरेत्’ इत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुत्कपे तत्सुतानन्तरं पितामही गृहातीत्यविरोधः ॥ पितामहाश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयो धनभाजः; भिन्नगोत्राणां सपिण्डानां ‘वन्युशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामही पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः । पितामहसन्तानाभावे प्रपितामही प्रपितामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासमात्समानगोत्राणां सपिण्डानां धनग्रहणं वेदितव्यम् । तेषामभावे समानोदकानां धनसंबन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्त वेदितव्याः । जन्मनामज्ञानावधिका वा । यथाऽह बृहन्मनुः—‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवतेंताचतुर्दशात् ॥ जन्मनाम्रोः स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ॥’ इति ।

‘गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधाः—आत्मबन्धवः, पितृ-बन्धवः, मातृवन्धवश्चेति । यथोक्तम्—‘आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विजेया आत्मबन्धवाः ॥’ पितुः पितृष्वसुः पुत्राः

पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विजेयाः पितृवास्तवाः ॥ मातुः पितृ-ष्वसुः पुत्रा । मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विजेया मातृवास्तवाः इति ॥ तत्र चान्तरङ्गत्वात्प्रथममात्मवर्णवो धनभाजस्तदभावे पितृवन्धवस्तद-भावे मातृवन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । वन्युनामभावे आचार्यः, तदभावे शिष्यः—‘पुत्राभावे यः प्रत्यासक्ष सपिण्डः तदभावे आचार्यः, आचार्याभावे-स्नेहासी’ इत्यापस्तम्बवस्मरणात् ॥

शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्याद्युपनयनाध्ययनतदर्थ-ज्ञानप्राप्तिः, स सब्रह्मचारी । तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कक्षित श्रोत्रियो गृहीयात् । ‘श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्यं भजेरन्’ (२।१४१) इति गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाऽह मनुः (६।१८८)—‘सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्यभागिनः । त्रैविधाः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥’ इति । न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृहीयात्; ‘आहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं’ राजा नित्य-मिति स्थितिः (६।१८९) इति मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम्—‘ब्राह्मणार्थस्य तश्चाशे दायादशेत्रं कर्त्तव्यं । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्तपोऽन्यथा ॥’ इति ॥, क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे राजा हरेत् । न ब्राह्मणः । यथाऽह मनुः (६।१९५)—‘इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्तृपः’ इति ॥ १३५-१३६ ॥

CHARCHA

1. पली—By पली is meant शाकानुसारेण विवाहिता साज्वी धर्मपली, “पत्न्योर्यज्ञासंयोगे” इति पाणिनिस्त्रात् । See Mita.

2. पितौ—By एकशेष, the word means both father and mother.

3. तद् सुताः—means आतुसुत mainly. See Mita.

4. वन्यु etc—वन्यु is आत्मवन्यु, पितृवन्यु and मातृवन्यु i. e., पिसतुत मासतुत मामात relation of each. See Mita.

५. सब्रह्मचारिणः—ब्रह्म is वेद । तद्व्ययनार्थं क्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी, समानः सः इति सब्रह्मचारी=those reading ब्रह्म with ब्रह्मचर्य to one and the same आचार्य । Here समान becomes स in this sense by the rule “चरणे ब्रह्मचारिणि” । Comp. also “येन सह एकस्थात् आचार्यात् उपनयनवेदान्वयन-तदर्थज्ञानप्राप्तिः, स सब्रह्मचारी—in Mita here. The reading बन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः is also seen here.

137. But properties of वानप्रस्थी, यति etc will be in order to आचार्य, सच्छिद्य, धर्मभ्राता and सतीर्थ ।

वानप्रस्थ-यति-ब्रह्मचारिणः रिक्थभागिनः ।

क्रमेणाचार्य-सच्छिद्य-धर्मभ्रातृ-एकतीर्थिनः ॥१३७ ॥

Prose—वानप्रस्थ-यति-ब्रह्मचारिणं क्रमेण आचार्य-सच्छिद्य-धर्मभ्रातृ-एकतीर्थिनः रिक्थभागिनः भवन्ति । (Mita takes क्रमेण as प्रतिलोमक्रमेण) ।

Beng. কিছু বানপ্রস্থাবনশী, যতি অর্থাৎ সদ্বাসী ও টেনষ্টিক (আত্মচিক) ব্রহ্মচারীদের সম্পর্ক যথাক্রমে বা প্রতিক্রিয়ে আচার্য, জৰ্মিষ (অমূগত সর্বশিলিষ) ধর্মভ্রাতা (একদীক্ষাগুরুর শিষ্য বা ধর্মতঃ ব্রাহ্মক্রপে গৃহীত ব্যক্তি) এবং সতীর্থ বা একগুরুর ছাত্র পাইবে ।

Eng. But property of one adopting वानप्रस्थाश्रमनन्त, of a sannyasin, of one espousing whole-life ब्रह्मचर्य will in reverse order devolve on the preceptor (आचार्य), on a religiously able disciple, on a religiously related brother or on a person who once studied with—him under the same professor. [N. B.—For further details see Mitakshara].

Mita.—युत्राः पौत्राश्च दायं गृहन्ति, तदभावे पलगादय इत्युक्तम्, इदानीं तदुभयापवादमाह—वानप्रस्थस्य, यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिद्यः, धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च, रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । उपकुवोणस्य तु धनं मात्रादय एव गृहन्ति । नैष्ठिकस्य तु धनं तदपवादत्वेनाचार्यो गृहातीत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिद्यो गृहाति । सच्छिद्यः पुनरध्यात्मराजश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः ; दुवृत्तस्याचार्यदिरपि भागानहंत्वात् । वानप्रस्थस्य धनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थो गृहाति । धर्मभ्राता प्रतिपन्नो आता, एकतीर्थो एकाश्रमी, धर्मभ्राता चासावेकतीर्थो च=धर्मभ्रात्रेकतीर्थो । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्यस्वप्येकतीर्थोंब गृहाति । ननु ‘अनंशास्त्वाश्रमान्तररगताः’ इति वसिष्ठस्मरणादश्रमान्तररगतानां रिक्थसंवन्धं एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । नच नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसंबन्धो युक्तः ; प्रतिग्रहादिनिषेधात् । ‘अनिचयो भिन्नः’ (३७) गौतमस्मरणात्हति । भिक्षोरपि न स्वार्जितधनसंबन्धसंभवः । उच्यते—वानप्रस्थस्य तावत्—‘अहो मासस्य पण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा । अर्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रयुजे त्यजेत् ॥’ (प्राय० ४७) इति बचनाद्वन्दनसंबन्धोऽस्त्येव । यतेरपि—‘कौपीनान्छादनार्थं वा वासोऽपि विभृयात्तथा । योगसंभारभेदांश्च गृहीयात्पादुके तथा ॥ । हत्यादिवचनाद्वन्दन-पुस्तकसंबन्धोऽस्तेऽपि । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिसंबन्धोऽस्त्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव । १३७ ॥

CHARCHA

1. वानप्रस्थ etc—4 ashramas are—ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ, वानप्रस्थ, सञ्चागास ; of these 3rd is वानप्रस्थ, 4th is सञ्चागास वा यतिधर्म । Here by ब्रह्मचारी is meant lifelong नैष्ठिकता or आत्यन्तिक ब्रह्मचारिण् । These having no issues, their रिक्थ is to good आचार्य &c. By तीर्थ is meant सतीर्थः=एकगुरुः student of one selfsame professor. एकतीर्थः (एकगुरुः) अस्ति अस्य इति एकतीर्थिन् । Def.

of an आचार्य is “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्दिजः सकलं सरहस्यश्च तमाचार्यं प्रक्षते”।

Sl. 138. Details of संसृष्टिधनविभाग is spoken here.

‘संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।
दद्याच्चापहरेचांशं जातस्य मृतस्य च ॥ १३८ ॥

Prose—मृतस्य संसृष्टिनस्तु धनं अन्यसंसृष्टी तत्पुत्रमदधात्, सोदरस्य मृतस्य संसृष्टिनः, अन्यः सोदरः संसृष्टी जातस्य अनुजातस्य पुत्रस्य (सम्बन्धे) अंशं दधात् । तदभावे स्वयम् अपहरेत् (गृहीयात्) ।

Beng. পূর্বেই ধনবিভাগ করিয়া পরে ঐ বিভক্ত ধনকে, যদি পিতা ভাতা বা পিতৃবোর সহিত মিশিত করিয়া অবিভক্তভাবে ব্যবহার করা হয়, তবে সেই ধনকে সংশৃঙ্খন বলা হয় । সেই সংশৃঙ্খনের কোন অধিকাবী সংস্কৰ্ণী, শুভ ইলেন তাত্ত্বাক্র অংশ বিভাগকালে তদীয় জাতপুত্রকে দিবেন । যদি সহোদর সংস্কৰ্ণী শুভ ইয়ে তবে অগ্রসংস্কৰ্ণী সহোদর ভাতা, অনুজাতপুত্রকে ঐ সংস্কৰ্ণীর ধন দিবেন ; পুত্র না থাকিলে সহোদরসংস্কৰ্ণী নিজেই তার অংশ গ্রহণ করিবেন । [N. B.—বেশাত্তে ভাতা সংস্কৰ্ণী ইলেনও শুভ সংস্কৰ্ণীর ধন পাইবে না] ।

Eng. If one after proper partition, mixes and uses his धन (money etc) with his father, brothers or uncles, then this present mixed money वा धन is called संसृष्ट (or mixed) धन ; and one having such धन is called संसृष्टी । If such संसृष्टी dies then his share of money will be given to his son ; he having no son then other संसृष्टी will get it ; if a सহोदর संसृष्टी dies then his wealth will be given to him.

son born, or he being sonless then this will be taken by this other संसृष्टी सहोদর । [N. B.—This shows—after संसृष्टिनः's death his money will not go to his stepbrother].

Mita—इदानि “स्वर्यातस्य पलग्रादयो धनभाज” इत्युक्तस्यापवादमाह— विभक्तं धनं पुनर्मिश्रीकृतं संसृष्टं, तदस्याप्तिः “संसृष्टी” । संसृष्टवच्छन येन केनापि, किन्तु पित्रा भ्रात्रा पितृव्येन वा । यथाह वृहस्पतिः—“विभक्तो यो पुनः पित्रा भ्रातावैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तत्संसृष्टयुच्यते” ॥ तस्य संसृष्टिनो मृतस्य अंशं बिभागं विभागकाले अविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दधात् । पुत्राभावे संसृष्टी एवापहरेत् गृहीयात् । न पलग्रादिः ॥ “संसृष्टिनस्तु संसृष्टी” इत्यस्यापवादमाह—“संसृष्टिनस्तु संश्वर्णी” इत्यनुवर्त्तते । अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनः मृतस्य अंशं सोदरः संसृष्टी अनुजातस्य सुतस्य दधात् । तदभावे अपहरेदिति पूर्ववत् सम्बन्धः । एवं च सोदरासोदरसंसंगे सोदरसंसृष्टिनो धनं सोदर एव संसृष्टी गृहाति न भिजोदरः संसृष्टी अपि इति पूर्वोक्तस्यापवादः ॥ १३८ ॥

CHARCHA

1. In जातस्य…दधात् we have विबक्षावशात् ४र्थं अर्थे=षट्ठी ।

139. The inheritance of संसृष्टी stepbrother in a sonless संसृष्टी is enjoined here.

अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदयों धनं हरेत् ।

असंसृष्टपि वादयात् संसृष्टो नान्यमातृजः ॥ १३९ ॥

Prose—अन्योदर्यस्तु संसृष्टी चेत् धनं हरेत्, असंसृष्टी अन्योदयों धनं न हरेत् । सोदरः असंसृष्टी अपि संसृष्टः (एकोदरसंसृष्टः सद्) आदेष्यतः । असंसृष्टपि वादयात् असंसृष्टी न वादयात् ।

Beng बैमात्रेय भाई यदि संसृष्टी हय तबे शुत एह अपुत्रकेव
धन पाइवे। असंसृष्टी हईले धन पाइवे ना। किछु सोदर
असंसृष्टी हईलेउ संसृष्टिहेतु (एकोदरजातिहेतु) धन पाइवे,
अग्रमात्रज हईले पाइवे ना। अर्थां संसृष्टी बैमात्रेय एवं
असंसृष्टी शहोदर द्वै जनै धनभाग पाइवे।

Eng. A stepbrother if he is a संसृष्टी then he will inherit his संसृष्टी brother's wealth after his death ; but if this stepbrother is असंसृष्टी then he will not get this one's wealth ; but a सोदर (uterine brother) even if असंसृष्टी will get this share and not a mere stepbrother (i. e., संसृष्टी stepbrother and असंसृष्टी सहोदर both will get the said share) [N. B.—संसृष्टत्व is the cause of प्राप्ति here].

Mita—इदानीं संसृष्टिनि अपुत्रे स्वयते संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य, सोदरस्य
च असंसृष्टिनः सद्भावे, कस्य धनग्रहणमिति विपक्षायां द्वयोर्विभज्य ग्रहणे
कारणमाह—अन्योदर्यः सापलो आता संसृष्टी धनं हरेत, न पुनरन्योदर्यो धनं
हरेदसंसृष्टी। अनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं
भवति (अन्वय=positive instance ; व्यतिरेक=negative one)।
असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबन्धते। अतश्चासंसृष्टयपि संसृष्टिनो धनमाददीत।
कोऽसावित्यत आह—संसृष्ट इति। संसृष्टः एकोदरसंसृष्टः। सोदर इति
यावत्। अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं, 'संसृष्ट'
इत्युत्तरेणापि संबन्धते। तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः। नान्यमातृजः। अत्र
'पव'शब्दाध्याहारेण व्याख्यानं कार्यम्, संसृष्टयप्यन्यमातृज एव संसृष्टिनो धनं
नाददीसेति एव आसंसृष्टयपि वाऽसद्वादित्यपिशब्दश्वरणात् 'संसृष्टो नान्यमातृज
एव' इत्यवधारणिवेदाचालांकसोदरस्य संसृष्टिनोदरस्य च विभज्य ग्रहणं
कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति। इयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकस्य सद्भावात्। अतैव

स्यष्टीकृतं मनुना (१११०)—‘विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्युनर्यहि’
इति संसृष्टिविभागं प्रकल्प्य येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः।
ग्रियेतान्यतरो वाऽपि तस्य भागो न लुप्यते॥ सोदर्यां विभजेयुस्तं समेत्य
संहिताः समर्। आतरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः॥
इति बदता। येषां आतृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो
वांशप्रदानतोऽशप्रदाने। (सार्वविभक्तिकस्तसिः)। विभागकाल इति यावत्।
हीयेत स्वांशात् भ्रश्येत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्माहस्यादिना वा ग्रियेत वा तस्य
भागो न लुप्यते। अतः पृथगुद्धरणीयो न संसृष्टिन एव गृहीयुरित्यर्थः।
तस्योदृतस्य विनियोगमाह—सोदर्यां विभजेयुस्तमिति। तमुदृतं भागं सोदर्याः
सहोदरा असंसृष्टा अपि समेत्य देशान्तरगता अपि समागम्य संहिताः संभूय
समं न न्यूनाधिकभावेन ; ये च आतरो भिन्नोदराः संसृष्टाः, ते च सनाभयो
भगिन्यश्च समं विभजेयुः। समं विभज्य गृहीयुरिति तस्यार्थः॥ १३६॥

CHARCHA—अन्योदरे भव इति अन्योदर+साध्ये, भवार्थे वा
यप्रत्ययः=अन्योदर्यः। So सतीर्थ is with य।

140-42. The following are ineligible to take दाय, they
will get maintenance only.

क्लीवोथ पतितस्तजः पङ्कुरुन्मत्तको जडः।

अन्योऽचिकिस्यरोगाद्या भर्त्तव्या स्युनिर्णशकाः॥ १४०॥

औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्दोषा भागहारिणः।

सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्त्तृसात्कृताः॥ १४१॥

अपुत्रायोषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः।

निर्वास्याः व्यभिचारिणः प्रतिकूलास्तथैव च॥ १४२॥

Prose—यथ क्लीवः, पतितः, (ब्रह्माहस्याकारी), तज्जः (पलितोत्पत्तः),
पङ्कुः, उन्मत्तकः, जडः (विकलान्तकरणः), अन्यः, 'अचिकिस्यरोगाद्यः'

(अचिकित्स्यरोगयुक्ताः, एवम्भूता आश्रमत्यागिपितृदेव्यादयः) निरंशकाः (किन्तु) भर्तव्याः स्युः (केवलं आसान्तादनेन पोषणोया, न तु रिक्षमागिनः) । एतेषां औरसाः क्षेत्रजा निर्दोषा पुत्रा भागहारिणः भवन्ति, एषां सुताः (दुहितरः) यावद् वै भर्तृसात्कृताः तावत् प्रभर्तव्याः । एषां अपुत्रा योगितः साधुवृत्तयः चेत् भर्तव्याः (किन्तु) व्यभिचारिण्यः तथा प्रतिकूलाश्च निर्वास्याः स्युः ।

Beng यारा छीब (शुक्रहीन वा नपूर्णसक), यारा ब्रह्महत्यादि पापकारी, यारा एतादृश पतितेर (पातित्यकालेर) पुत्र, यारा पञ्च अर्थात् चलनशक्तिरहित, यारा उग्नुत्त एवं यारा जड़ वा बिकलास्तुःकरणयुक्त, यारा अस्त्र एवं यज्ञादि अचिकित्सा रोगशक्ति, आश्रमत्यागी वा पितृद्वेषी—तारा ऊर्वस हृलेऽपैतृकथनेर अंशं पाइवे ना, केवल आसान्तादन पाइवे । किञ्च एदेर ऊर्वस उ क्षेत्रजप्तु निर्दोष हृले भाग पाइवे । एदेर कठागण पाइवे ना हउया पर्यास्त भरणीय । एदेर अपूर्त श्वीगणां साधुचरित हृले भरणपोषण पाइवे । तबे एरा व्यभिचारिणी ओ प्रतिकूला हृले एदेर निर्वासन दिबे ।

Eng. The impotent or the eunuch, the fallen one (due to नक्षत्रात्याप) or son of such a fallen one or outcaste, the paralytic, the insane, the dull-witted, or suffering from incurable diseases, and such like will not get or inherit father's property even if "Aurasha son" ; these are entitled to maintenance only ; but Aurasha or Kshetraja sons of these if guiltless will inherit ancestral property ; their daughters are to be maintained till they are married to a suitable groom ; and sonless wives of these if of good conduct should be maintained ; if adulterated and running

counter to family and society should be banished from their places.

Mita.—पुत्रपत्रगादिसंसृष्टिनां यद्यायग्रहणमुक्तं तस्यापवादमाह—छीबः—तृतीया प्रकृतिः (a third natural eunuch), पतितः नक्षत्रादि, तज्ज्वः पतितोत्पन्नः, पञ्चः पादविकलः, उन्मत्तकः वातिकपैतिक-रैष्मिक-साज्जिपातिक-ग्रहावेशलक्षणैरुन्मादैरभिभूतः, जडः विकलान्तःकरणः, हिताहितावधारणासम इति यावद् । अन्धो नेत्रेन्द्रियविकलः, अचिकित्स्यरोगः अप्रतिबिधेय-यद्यमादिरोगग्रस्तः, आदशव्वदेन आश्रमान्तरगत-पितृदेवि-उपपताकिवधिरम्भक-निरिन्द्रियाणां ग्रहणम् । यथाह वशिष्ठः—“अनंशास्त्राश्रमान्तरगताः” [नारदोपि—“पितृद्विद् पतितःयण्डो यश्चस्यादौपपातिकः औरसा अपि नैते अंशलभेरन् क्षेत्रजा: कुतः”] ॥ इति । मनुरपि “अनंशौ छीबपतितौ जात्यन्ध-बघिरस्तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः” इति । निरिन्द्रियो-निर्गतम् इन्द्रियं यस्मात् व्याध्यादिना स निरिन्द्रियः] । एते छीबाद्यो अनंशा रिक्षभाजोन भवन्ति । केवलमशनान्तादानादिना पोषणोया भवेणुः । अपरणे पतितत्वदोषः । “सर्वेषामपि तु न्यायं दातुं शक्या मनीषिणा । आसान्तादनमत्यन्तं पतितो शददद् भवेत्”—इति मनुस्मरणात् । अस्यल्लं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात् प्रागेव दोषप्राप्तौ अनंशन्यम् उपपञ्चं न तु पुनर्बिभक्तस्य । “जातः भवर्णयां विभागभाक्”—इत्यस्य सामान्यन्यायस्वात् । (पतितादिषु तु पुंलिङ्गत्वमविवक्षितम् । अतश्च पक्षीदुहितुमातादीणाम् अपि उक्तदोषदुष्टानां अनंशित्वं वेदितन्यम्) ॥ १४० ॥ छीबादिनामनंशिलाम् तद्युपाणामपि अनंशित्वे प्राप्ते इदमाह—एतेषां छीबादीनाम् औरसाः क्षेत्रजा वा पुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविरोधिष्ठैन्यादिदोषरहिता भागहारिणः अंश-ग्राहिणो भवन्ति । तत्र छीबस्य क्षेत्रजः पुत्रः सम्पदति, अन्येषामौरसा अपि । (औरसाद्येषवयोर्ग्रहणात् इत्युपब्युदासार्थम् ॥ छीबादिदुहितुर्णां किञ्चेषमाह—कल्पत्रुषीशीर्णां सुता दुहितरो यावद् विवाहसंस्कृता भवन्ति, तत्तद्वै परजीवः ॥ कल्पत्रुषाद् संस्कार्यात्) ॥ १४१ ॥ छीबादिपक्षीनां विशेषमाह—एतां

क्षीघादीनाम् “धपुक्षाग्नेत्रः साधुषुक्षयः” सदाचारवेद भरणीवाः, व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः। प्रतिकूलाः तथा च निर्वास्य भवन्ति। भरणीवा अव्याभिचारिण्यश्चेत्। नपुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् ॥ १४३ ॥

CHARCHA

1. अचिकित्स्यरोगादाः—अचिकित्स्यरोग like Phthisis etc; अचिकित्स्यरोगः येषाम् । वहु। अचिकित्स्यरोगाः आदाः प्रमुखा येषाम्, वहु। These suffering from some incurable disease or such-of this line—as आश्रमत्यागी, पितृदेषी etc.

2. प्रभर्त्याः—प्र here implies प्रकर्ष (excess); these should be well (honourably) maintained and kept chaste..

3. भर्तृसात् &c—भर्त्योनं देयं करोति (इतः) भर्तृसातकृतः। ताः। Here साति comes by the rules “तदधीनवचने and “देयेनाच”। It is either compounded or uncompounded.

4. व्यभिचारिण्यः—It should be taken along with प्रतिकूलाः। व्यभिचारित्वं is mainly the निर्वासनकारण। See Mita.

143-44. Varieties of स्त्रीधन—Their inheritance stated.

पितृ-मातृ-पति-आत्मदत्तमध्यग्नुपापातम्।
आधिवेदनिकादज्ञ स्त्रीधनं परिकीर्तिम् ॥ १४३ ॥

वन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव वा
अतीतायामप्रजसि वान्धवास्तदवाप्नुयुः ॥ १४४ ॥

Prose—पितृमातृ-पति-आत्मदत्त, अध्यग्नुपापातम् (जिल्हे
गाँगनुपापातमकाले मतुहारितिः । दत्तं फस्त् अध्यग्नुपापातम्),

आधिवेदनिकाद्यं (द्वितीयविवाहकाले पक्षीतोषाय दत्तम् धनम् आधिवेदनिकम् तदाद्यं) धनं स्त्रीधनं परिकीर्तिम्। एवं वन्धुदत्तं (आत्मपितृपक्षमातृपक्ष-सम्बन्धिदत्तं धनं, (शुल्कं) कन्द्यापर्जकाले वरपक्षात् गृहीतं धनम्), अन्वाधेयम् च (विवाहात् परं स्वामिकूले प्राप्तं) धनं स्त्रीधनम् स्यात्। अतीतायां अप्रजसि तस्याम् तत् स्त्रीधनं वान्धवाः अवाप्नुयुः।

Beng—पिता माता पति बा भाता ब्रह्मवशः ये धन देन, बिवाहकाले गाईपत्य अग्निर आधान करिया यज्ञकाले, मातृलादि ये धन देन, सेइ अध्यग्नि-उपागत धन, द्वितीयवार दारपरिग्रहणकाले पति पूर्वपञ्चीके त्रृष्णे करार भग्न ये आधिवेदनिक धन देन, बन्धुदत्त धन (अर्थात् निज पिता ओ मातार मासृतृत, पिसृतृत ओ शाशात भाई ये धन देन), मेयेदेव विवाह ठिक हইলে बिबाहের पূर্বেই बरपक्ष ये शुक्लधन देन, এবং বিবাহের পর স্বামিকূলে অক অশ্বাধেয়ক ধন, ঝীদিগের ঝীধন বলিয়া কথিত হয়। একপ ঝীধন নি:সন্তান ঝীলোক মৃত হইলে ভঙ্গ প্রভৃতি আজ্ঞামণগণ তাহা পাইবে।

Eng. That which is given by father, mother, husband or brother out of affection ; that which near-relations give during marriage-ceremony with गाँगनुपापात (named as अध्यग्नुपापातधन), that which one gives to his first wife to please her while marrying a second time called आधिवेदनिकधन, that which is given by one's own cousins, aunts etc. that which is given to a woman before marriage from husband's side called शुल्क, and that which a woman gets from husband's side after marriage called अन्वाधेयक, are known in shastras of Mana etc. as स्त्रीधन। Now if a woman dies issueless then her husband and relations will

inherit this—(she having no daughter, दौहित्र or son or पौत्र)।

Mita—“विभजेरन् सुताः पित्रोः” इत्यत्र स्त्रीपुंधनविभागं संक्षेपणाभिधाय पुरुषधनविभागो विस्तरेणाभिहितः इदानीं स्त्रीधनविभागं अभिधास्यन् तत्स्वरूपं तावदाह—पित्रामात्रा पत्याभ्रात्रा च यद्दत्तं, यच्च विवाहकाले अभ्रावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तम् ; “आधिवेदनिकम्”—अधिवेदननिमित्तं—“अधिविज्ञाख्यै दद्यात्” इति वद्यमाणम् (sl. 148) । [आध्यादेन रिक्तक्रयसंविभाग-परिग्रहाधिगमप्राप्तम् मन्वादिभिरुक्तम् । स्त्रीधन-शब्दश्च योगिको न पारिभाषिकः । योगसम्बवे परिभाषाया अयुक्तत्वात् । यत् पुनर्मनुनोक्तम्—“अध्यग्नि-
अध्यावहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि । भ्रातृपितृमातृप्राप्तं पद्मिष्ठं स्त्रीधनं स्मृतम्” इति स्त्रीधनस्य पद्मिष्ठत्वम्, तत् न्यूनसंख्याव्यवच्छेदाथं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय (6 स्त्रीधन in Manu is to do away with less than 6 and not to restrict more than six)] ॥ अध्यग्निदिस्वरूपं तु कात्यायने-नाभिहितम्—“विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसत्रिधौ । तद्विशिकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तिम् ॥ यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना पितृगृहात् । अध्यावहनिकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहतम् ॥ प्रोत्यादत्तन्तु यत्किञ्चित् शब्दावा शवशुरेण वा । पादवन्दनिकंचैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥ ऊदया कन्यया वापि पत्न्युः पितृगृहेषिवा । भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वालिष्ठं सोदायिकं स्मृतम्” ॥ १४३ ॥

किञ्च वन्युभिः कन्यायाः मातृवन्युभिः पितृवन्युभिः यद् दत्तम्, शुल्कं यद् गृहोत्वा कन्या दीयते । “अन्वाधेयकम्”—परिणयनात् अनुपश्चादाहितं दत्तम् । [उक्तं च कात्यायनेन—“विवाहात् परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलात् लिया । अन्वाधेयं तु तद्व्यं लब्धं पितृकुलात्तथा ॥” इति स्त्रीधनं परिकीर्तिम् इति गतेन सम्बन्धः ॥ एवं स्त्रीधनमुक्तं, तद्विभागमाह—तदप्रवर्तेऽस्त्रीधनम्, अप्रजसि” अनपत्यायां—दुहितृ-दौहित्री-दौहित्र-पुत्र-पौत्ररहितायां लियामतीतायां” बान्धवा भवादयो वद्यमाणा गृह्णन्ति ॥ १४४ ॥

CHARCHA

1. पितृमातृ…दत्तम्—Qual. स्त्रीधनम् । First दन्द, then इतत् ।
2. अध्यग्नि-उपागतम्—अग्नो (=अग्निम् अधिकृत्य विषयोऽग्न्य विवाहकालयशास्त्रिम् अधिकृत्य, अर्थात् विवाहकाले) इति अध्यग्नि, विभक्तये अव्ययोभावः । अध्यग्नि उपागतम् (प्राप्तम्), स्त्रीधनम् । Q. स्त्रीधनम् ।
3. आधिवेदनिकादत्तम्—वेदने i. e. वेदनमधिकृत्य इति अधिवेदनम् विभक्तये अव्ययी । अधिवेदने भवत् इति आधिवेदनिकम् with अन्यात्मादित्वात् ठूः । तत् आद्यं (प्रधानं, प्रमृति) यस्मिन् तत्, वहु । Qual. स्त्रीधनम् । See also our notes on अन्यात्म in Gita XI and X “अन्यात्मविद्या विद्यानाम्” । अधिविज्ञालो is first wife of one who marries a second time.
4. अन्वाधेयकम्—अनुपश्चात् आधेयम् इति अन्वाधेयम् । तदेव इति संशारां कन् । See the rules “इवे प्रतिकृतौ” and “संशारां च” । Qual. स्त्रीधनम् । See also Mita. here. For शुल्क, Comp. यन्मूल्यं कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणरूपेण गृह्णते तत् शुल्कम्” in वीरमित्रोदय ॥ All refer to स्त्रीधनम् ।
5. अप्रजसि—अविधमाना प्रजा (सन्ततिः । “प्रजास्यात् सन्ततौजने”) अस्या इति अप्रजस् with समानान्त असिच् in वहु—by the rule “नित्यमसिच् प्रजामेष्योः” । Qual. लियाम् (wh. has भावे उमी) ॥ here बान्धवाः means भर्तृ-बान्धवाः ॥
145. अप्रजःस्त्रीधन will go to a दुहितुः दुहिता (daughter) ; otherwise usually it is भर्तृगामि or पितृगामि etc, acc. to forms of marriage.

अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।
दुहितृणां प्रसूताचेत् शेषेषु पितृगामि तत् ॥ १४५ ॥

Prose—अप्रजःस्त्रीधनं प्राह्मादिषु चतुर्षु (विवाहेषु) भर्तुः भवति । शेषेषु विवाहेषु तत् पितृगामि भवति । दुहितृणां मध्ये काचित् प्रसूता चेत्, तदा सर्वविवाहेषु तस्या कन्यायाः तत् स्त्रीधनं भवति ।

Beng. बाक्ष, दैव, आर्ष ओ प्राजापत्य एই चारिप्रकारে विवाहिता निःसन्तान नारीब मृत्युब पर श्रीधन स्थानी वा स्थानीब निकटाञ्चीय पाइবে । किन्तु आस्त्र, गान्धर्व, राक्षस ओ ऐशाच विबाहে परिणीता श्रीब सन्तान ना थাকিলে, मृत्युब पर श्रीधन तार याता पबे पिता पाइবে । याता पिता ना थাকিলे तादের निकटाञ्चीय पाइবে । आব मृताञ्चीय कঙ्गादेर কেহ অপত্যবতী হইলে, সর্বক্ষেত্রে সেই কঢ়াই এই শ্রীধন পাইবে ।

Eng. The स्त्रीधन of a woman dying childless, but married in the first four modes of marriage (प्राह्मा, दैव, आर्ष, प्राजापत्य) will go to her husband or any one nearest to the husband ; स्त्रीधन of a woman so dying but married in the other four modes of marriage (as आसुर, गान्धर्व, राक्षस and' पैशाच) will go to her mother and then to her father ; but if any of her daughter is quick with a female child, then this issue will get her grand-mother's स्त्रीधन ।

[Note—“मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं” दुहितरो गृहन्ति (see sl. 117), तत्र छडा-अनुदासमवाये अनुदैव गृहाति, तदभावे परिणीता, तत्रापि प्रतिष्ठिता-अप्रतिष्ठिता-समवाये अप्रतिष्ठिता गृहाति, तदभावे प्रतिष्ठिता—In-

Mitakshara ; here also note “एतच शुल्कव्यतिरेकेन, तत्र सोदर्या-जामेवाधिकारः” etc there] ।

Mita.—सामान्येन वान्धवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शिताः । इदानी बिवाहभेदेन अधिकारिभेदमाह—अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्ताया प्राह्मदैवार्ष-प्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तं धनं प्रथमं भर्तुभवति । तदभावे तत्पत्यासन्नानां भवति । शेषेषासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि । एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्रहणं पूर्वमेवकम् । तदभावे तत्पत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सवेष्वेब विवाहेषु प्रसूतापत्यवती चेहुहितृणां तद्धनं भवति । अत्र ‘दुहितुःशब्देन दुहितुद्वितर उच्यन्ते । साक्षादुहितृणां ‘मातुद्वितरः शेषम्’ (व्य० ११७) इत्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधनं मातरि वृत्तायां प्रथमं दुहितरो गृहन्ति, तत्र चोढानुदासमवायेऽनुदैव गृहाति, तदभावे प्रतिष्ठिता, यथाह गौतमः (१६।६)—‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रत्तानाम-प्रतिष्ठितानां च’ इति । तत्र ‘च’शब्दात्प्रतिष्ठितानां च । अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धना वा । एतच शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कं तु सोदर्याणामेव, ‘भगिनीशुल्कं सोदर्याणामूच्यं’ मातुः (१६।६) इति गौतमवचनात् । सर्वसां दुहितृणामभावे दुहितुद्वितरो गृहन्ति, ‘दुहितृणां प्रसूता चेत्’ इत्यम्मादृचनात् । तासां भिन्नमानुकाणां विषमाणां समवाये मानुदारेण भागकल्पना, प्रतिभानु वा स्वर्गेण भागविशेषः (२६।५) इति गौतमस्मरणात् ॥ दुहितुद्वित्रीणां समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दातव्यम् ; यथाह मनुः (११९।३)—‘यास्तासां स्युद्वितरस्तासामपि यथाऽर्दतः । मातामस्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥’ इति ॥ दौहित्रीणामप्यभावे दौहित्रा धनहारिणः, यथाह नारदः—(१३।२) ‘मातुद्वितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः’ इति । तच्छब्देन संनिहितदुहितपरामर्शात् ॥ दौहित्रीणामभावे पुत्रा गृहन्ति । ‘ताम्य शृतेऽन्वय’ (व्य० ११७) इत्यत्रोक्तत्वात् । मनुरपि दुहितृणां पुत्राणां च मातृधनसंवर्ध-

(६१६) — 'जनन्यां मंस्थितायां तु सर्वे सहोदराः। समं

रन्मानुकं रिकथं भगिन्यश्च सनाभयः॥' इति। मानुकं रिकथं सर्वे

सहोदराः समं भजेरन्, सनाभयो भगिन्यश्च समं भजेरन्निति संवन्धः, न पुनः

सहोदरा भगिन्यश्च मंभूय भंभरन्निनि इतरेतरयोगस्य द्वन्द्वैकशेषाभावाटप्रतीतेः।

कृत्वा त्वावयेनापि 'च'शब्दोपपत्तेः; यथा देवदत्तः कृपि कुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति ।

'प्रहणमुद्धारविभागनिवृत्यर्थम्। 'सोदर'प्रहण' भिन्नोदरनिवृत्यर्थम्।

अनपत्यहीनजातिस्त्रीथनं तु भिन्नोदराण्युतमजातीयसपलीदुहिता गृह्णाति, तदभावे

तदपत्यम्; यथाऽऽह मनुः (६१६८) — 'स्त्रियास्तु यद्वेदित्तं पित्रा दत्तं

पंचन। ब्राह्मणी तद्वेदित्त्या तदपत्यम्य वा भवेत्॥' इति।

ब्राह्मणी'प्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम्। अतश्चानपत्यवैश्याभनं क्षत्रियाकल्या गृह्णाति।

पौत्राणामधावे पौत्राः पितामहोधनहारिणः। 'रिकथभाज ऋणं प्रतिकुर्याः' (२६७)

इति गोत्रमस्मरणात्, 'पुत्रपौत्रैर्ऋण देशम्' (व्य ५०) इति पौत्राणामपि

पितामहृणापाकरणेऽधिकारान्। पौत्राणामप्यभावे पूर्णक्ता भर्तादयो वाच्यवा

नहारिणः॥ १४५॥

CHARCIIA—Easy See Mita, first portion. In पितृगामि,

पितृ by एकशेष means both मात and पितृ (see ante).

116. A वागदत्ता dying before marriage, the शुल्क with
respect to this should be squared up etc

दत्या कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दयाच्च मोदयम्।

मृतायां दत्तमादद्यात् परिशोध्योभयव्ययम्॥ १४६

Proso—कन्या (वाचा) दत्या पश्चात अपहरन् अन्यस्मै ददन् जनः राशा
गः। स सोदयं व्ययं दद्यात्। वागदत्तायां मृतायां, बरपक्षः दत्तं शुल्कं
व्ययं परिशोध्य आदद्यात्।

३२

३१६

याज्ञवल्क्यसंहिता

Beng कग्ना बाग्दत्ता हইবাবু পৰ প্ৰতিশ্ৰুত পাত্ৰ ভিন্ন অগ্ৰ
কাহাকে যদি তাকে উপযুক্তকাৰণভাৱে বিবাহ দেওয়া হয়, তবে
এই অপহৰ্তা রাজাকৰ্তৃক দণ্ডার্হ হইবে। এই ব্যক্তি সূদসহ পূৰ্ব
প্ৰতিশ্ৰুত বৰকে সমস্ত খচ দিবে। বাগ্দত্তা বিবাহেৰ পুৰ্বেই মৃতা
হইলে, বৰপক্ষ, উভয়পক্ষেৰ খচ শোধবোধ কৰিয়া বাকি শুল্কার্থ
আদায় কৰিয়া লইবে।

Eng. If after betrothal, a girl is not given to the promised groom but to some one else without sufficient reason, then this "Apaharita" is to be punished and he is to pay all costs of the promised groom with interest ; if a bridegroom dies before marriage, then the bridegroom's party will take back all sums of "sulka" after squaring up all expenses incurred by both the parties

Mita—स्त्रीधनप्रगङ्गेन वागदत्ताविषय किञ्चिदाह—“कन्यां वागदत्त्वा
अपहरन्” द्रव्यानुवन्धायनुमारण राशा दण्डनीयः। एতच्च अपहरणকारণाभाबे।
सति तु कारणे “दत्तामपि हरेत् पूर्वानि द्रेषान् देवदत्तः आव्रज्ञेत्” इति
अपहारान्यनुजानात् न दण्डाः। यस्तु वाग्दत्तनिमित्तं बरेण स्वसम्बन्धिनां
कन्यासम्बन्धिनां चोषचाराधीनं धनं ब्रह्मीकृत ततसर्वं “सोदयं” सংশুল্কিক
কন্যাদাতা বরায় দদ্যান। অথ কথ’ চিদ্বাগদত্তা সংমাগত প্রাক্বিয়তে,
তদা কিঞ্চকিত্বমিন্যত আহ—যদি বাগদত্তা মৃতা তদা যত् পূর্বমুলীয়কাদি
শুল্ক’ বরেণ দত্ত, তত্ত্ব আদদীত, পরিশোধ্য উভয়ব্যয়ম। উভয়ো আত্মনঃ
কন্যাদাতুশ্চ যো ব্যয়ঃ, ত’ পরিশোধ্য বিগময় অবশিষ্টমাদদীত। যত্তু কন্যায়ৈ
মাতামহাদিভীর্ত্ত’ গিরোভ্ৰপণাদিক’ বা কমায়াত’, নত, সহোদরা অতৰো গৃহ্ণয়ুঃ।
“রিকথ” মৃতায়া কন্যায়া গৃহ্ণয়ুঃ সোদরাস্তদভাবে মাতৃস্তদভাবে পিতৃঃ” ইতি
বৌধায়নস্মরণাত॥ १४६॥

CHARCHA

1. हरन्=It means अपहरन्। adj. used substantively That is, one who after betrothal gives his वागदत्ता कन्या to another ; such a promise-breaking person is an अपहरन् वा अपहरक। He is दण्डय if there be no sufficient reason. In this case he is to pay all costs with interest (सोदय) to the पूर्व प्रनिश्चित वर वा वरपक्ष।

2 आदवान्—Betler say आशदीत। कर्त्तभिप्रायविविक्षाभावान परस्मैपदम् इति वा समाधेयम्।

3. परिशोध्य—परि+शुध्य + जिच् ल्यप्।

147. Even in जीवितकाल, husband may take स्त्रीधन in dire distresses etc

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नक्षियै दातुमर्हति ॥ १४७ ॥

Prose—दुर्भिक्षे, धर्मकार्ये, संप्रतिरोधके (कार्यानुष्ठानवाधके) व्याधौ गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता नक्षियै दातुं न अर्हति ।

Being दुर्भिक्षे समय, कुटूश्वरवर्जन्तु एवं अवश्य कर्त्तवा धर्मकार्ये विवित, कार्यावादक वाधिनिश्चित् (वा वाधित जग्न एवं कानात्वाधज्ञ) स्त्रीधन शृण्वैत इश्वले, भर्ता ताहा स्त्रीके आविष्याईश्वरा दिवेन ना ।

Eng. During famine, in compulsory religious rites, in diseases, in imprisonment (or-in diseases standing in the

way of doing any work), husband may take and expend स्त्रीधन, and this is not to be paid back.

Mita—मृतप्रजास्त्रीधनं भर्तृगामीत्युक्तम्, इदानीं जीवन्त्तगः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे क्रचिद्भर्तुरस्यनुज्ञामाह—दुर्भिक्षे कुटूश्वभरणार्थं, धर्मकार्ये अवश्यकत्वे, व्याधौ च संप्रतिरोधके—वन्दिग्रहणनियहादौ, द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णन् भर्ता न पुनर्दीनुमर्हति किन्तु प्रकारान्तरेण अपहरन् दयात् । भर्तृव्यतिरेकेण जीवन्त्तगः स्त्रिया धनं केनापि दायादेन न ग्रहीतव्यम् । “जीवन्तीनां तामां ये तद्देश्युः म्बवान्धवाः । तान् शिष्यान् चौरदण्टेन धार्मिकः पृथिवीपतिः” (मनुः) इति दण्डविधानात् । तथा—“पत्नौ जीवति यः स्त्रीभिरगलद्वारा धूनो भवेत् । न तं शुद्धेन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते” इति (मनौ) दोपश्रवणाच्च ॥

CHARCHA

1 संप्रतिरोधके व्याधौ—Mita takes it as two words ; संप्रतिरोध त्र इति संप्रतिरोधक—imprisonment ; वा-संप्रतिरोधक (with एवल्) means that which obstructs or stands against working i. e. an invalidating diseases. Now संप्रतिरोधके qualifies व्याधौ । Thus वाचस्पति says ‘संप्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणम् । कार्यानुष्ठानवाधक इति च तदपि’ । In such dire distresses only husband can take स्त्रीधन ।

148 Equal or proportionate sum is to be given to a अधिविच्चा स्त्री ।

अधिविच्चमित्रै दद्यादाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीवनं यस्यै दत्ते त्वर्यं प्रकल्पयेत् ॥ १४८ ॥

•Prose—यस्यै स्त्रीधनं न दत्तं तस्यै अधिविच्चमित्रै आधिवेदनिकं समं धनं

दधात् । दत्ते तु अर्धं प्रकल्पयेत् । [N. B.—The reading प्रकीर्तिम् here is unsound for here Mitakshara's synonym is दधात्]

Beng—যাকে স্তীধন দেওয়া হয় নাই, এমন পূর্বপঞ্চীকে, দ্বিতীয়বাব দাবপরিগ্রহের সময়, দ্বিতীয় দাবপরিগ্রহে যত বায়ু হইবে তাব সমান ধন দিবে। আব যদি স্তীধন এই পূর্বপঞ্চীক আগেই দেওয়া হইয়া থাকে, তাতা ক্ষেত্রে অধিবেদনের (দ্বিতীয় দাব-পরিগ্রহে) সময় যাও, বায়িত ক্ষেত্রে, তাব অর্ধ পরিমাণ দিবে। [N. B.—এখানে বিজ্ঞানের মতে অর্ধশক্ত সমস্ত অর্থে প্রযুক্ত হয় নাই। অর্থাৎ যতটা দিলে জাতিবেদনিক বাস্তব সমান হয়, ততটা দিলে] ।

Eng. If one is to marry a second time, then he is to pay to his first wife as much money as is expended during this second marriage, provided any स्त्रीधन is not given to her; if however स्त्रीधन is given already to her, then this first wife will get as much portion as will cover and equal to his expenses of second marriage or अधिवेदन।

Mita—आधिवेदनिकं स्त्रीधनमुक्तं, तदाह—यस्याः उपरि विवाहः सा अधिविज्ञा (स्त्री) । साचासौ स्त्री च । तस्मै “अधिविज्ञलिये”—“आधिवेदनिकम्” अधिवेदननिमित्तं धनं समं याबदधिवेदनाय अयीकृतं ताबत दधात् । यस्ये भर्ता शशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तम् । दत्ते पुनः स्त्रीधने ‘आधिवेदनिकम्य अर्धं दणात्’ । [अर्धशब्दशाब्द समविभागवचनः न भवति, अतश्च यावता तत् पूर्बदत्तम् आधिवेदनिकसमं भवति तावदेयम् इत्यर्थः] ॥ १४८ ॥

CHARCHA

1. अधिविज्ञस्त्री—अधि+विद+क्रौ शियाम्=अधिविज्ञा one (wife),

against whom a second marriage is done. अधिविज्ञा स्त्री, कर्मधा । तस्यै । सम्प्रदाने ४र्थी ॥ अधिवेदने भवम् इति आधिवेदनिकम् (ठृ॒ अध्यात्मादि) Q. सम्म् ॥ Here सम्म् means by लक्षण समपरिमितं धनम् ॥ अर्ध also here means “portion” and not समानं portion i. e. that portion whereby स्त्रीधन will be equal to second marriage's expenditure

N. B.—By the rule “नुदविद-उन्दत्रामार्हाभ्योऽन्यतरस्याम”—विद विचारणे रुद्धादि gives विज्ञ and वित्त । अदादि विद (to know) gives विदित and, दिवादिविद however gives विज्ञ &c.

149. The procedure of partition in cases of doubt due to surreption by some party.

विभागनिहृवे ज्ञातिबन्धुमाद्यभिलेखितैः ।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतकैः ॥ १४९ ॥

Prose—विभागनिहृवे (सति) ज्ञातिबन्धु-साक्षि-अभिलेखितैः विभागभावना ज्ञेया, यौतकैः (पृथक्कृतैः) गृहक्षेत्रैश्च (विभागभावना ज्ञेया) ।

Beng. যদি বিভাগবিষয়ে কোন অপলাপ সন্দেহ হয়, তখন জ্ঞাতিগৰ্ত, মাতৃ-পিতৃবন্ধু এবং আস্ত্রবন্ধুগণ যাহা বলিবে, সাক্ষিগৰ্ত যাহা বলিবে তদ্বারা এবং নিশ্চিত দলিলাদি দ্বারা বিভাগ নির্ণয় করিবে । এবং পৃথক্কৃত গৃহক্ষেত্রাদি বিচার করিয়াও বিভাগ নির্ণয় করিবে ।

Eng. If any suspicion arises with regard to partition of property, then it is to be decided by kindreds, maternal paternal relations, witnesses and written documents, and also by separated fields or lands.

Mita—एवं विभागमुक्त्वा इदानीं तत्सन्देहे निर्णयहेतुमाह—“विभागस्य निहवे” अपलापे सति ज्ञातिभिः पितृवन्धुभिः मानृवन्धुभिः मानुलादिभिः साक्षिभिः—पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः लेखयेन च विभागपत्रे विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञातव्यः। तथा “यौतकैः” पृथक् कृतैः गृहक्षेत्रैश्च ॥ पृथक् कृष्णादिकार्यं प्रवर्त्तनं पृथकपञ्चमहायज्ञादि-धर्मानुष्ठानं च। नारदेन विभागलिङ्गमुक्तम्—“विभागधर्मसन्देहे दायादानां विनिर्णयः। ज्ञातिभिर्भग्लेखयेन पृथक् कार्यं-प्रवर्त्तनात्। भ्रान्तामविभक्तानाम् एको धर्मः प्रवर्त्तते। विमागे सति धर्मोपि भवेत्तेपां पृथक् पृथक् ॥” तथा अपराण्यपि विभागलिङ्गानि तेऽवोक्तानि—“साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः पुरुषानां विभक्ताः कथञ्चन” इति ॥ (इति दायविभागप्रकरणम्) ॥

CHARCHA

1. विभागनिहवे—निहव 18 अपलाप=denial and surreptition. विभागस्य निहवः, तस्मिन्। भावे उमी ।

2. ज्ञाति &c—अभिलेखित (भावे क) means written documents, तैः । करणे इया ॥ यौतक is पृथककृत । तैः । Qual. गृहक्षेत्रैः । गृहाणि च क्षेत्राणि च, गृहक्षेत्राणि, द्रव्यविवक्षायाम् न समाहारः by “जातिरपाणिमाम्”। use of पृथककृत क्षेत्र and गृह may erase suspicions. See Mita.

अथ सीमाविवाद-प्रकरणम्

(The section on boundary-dispute)

Sl. 150-151. In fundamental disputes over boundary of fields etc. the vassals the peasants etc there will determine this.

सीमो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः स्थविरादयः ।
गोपाः सीमाकृषणा ये सर्वे च वनगोचराः ॥ १५० ॥
नयेयुरेते सीमान् स्थलाङ्गारतुषद्मैः ।
सेतु-वल्मीक-निम्नास्थि-चैत्याद्यैरुपलक्षिताम् ॥ १५१ ॥

Prose—क्षेत्रस्य सीमनः विवादे (सति) सामन्ताः स्थविरादयः गोपाः सीमाकृषणाः ये सर्वे च वनगोचराः (भवन्ति)—एते स्थलाङ्गारतुषद्मैः सेतुवल्मीक-निम्नास्थि चैत्याद्यैः उपलक्षितां सीमान् नयेयुः (निश्चिन्तुयुः) ।

Beng দুই গ্রামের মধ্যে, বা একগ্রামেই গৃহ, ভগি, উঞ্চানাদি সীমাবিষয়ক বিবাদ ঘটিলে সামন্তগণ (অর্থাৎ চতুর্পার্শ্বস্থ গ্রামস্থ-প্রাপ্তি বাড়ি), সেখানকার বৃক্ষ ও নিবাসিগণ, গোচারণকারিগণ, সেখানকার ক্ষেত্রকর্মকগণ, এবং বনচারী কিবাত্তাদিগণ বা সীমা নির্দেশ করিয়া দিবে। সেই সীমার চিঙ ইইবে—স্থল (তত্ত্ব কোন উচ্চস্থল), অঙ্গাৰ (কঢ়লা), তুষ অথবা তত্ত্ব কোন অশ্বথাদিবৃক্ষ, সেতু, উইএৱ চিবি, নিম্নস্থল (নিম্নভূমি), অশ্বি (প্রকৃতচূর্ণ) চৈত্য (পাষাণাদিবারাবক উচ্চস্থান) প্রভৃতি। এ দ্বাৰা সীমা চিঙ্কিত কৰিবে।

Eng—In case of disputes over lands, gardens etc. in the same village or in different village, the villagers in the outskirts, the old person, the peasants, the tillers there and the foresters there will decide this; and the demarcation line should be by some raised land, by coal-marks, by husks of grains, by some trees, by bridge, by ant-hills, or low land, by stone-powder or by some stone-mounds etc there.

Mita—अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते—ग्रामद्रयसंविधनः देत्रस्य सीमो विवादे तथैकग्रामान्तर्वर्तिक्षेत्रमर्यदिविवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गारादिभिः पूर्वकृतैः सीमालक्षणैस्पलक्षितां चिह्नितां सीमां नयेयुनिश्चिन्युः। सीमा क्षेत्रादिमर्यादा ; सा चतुर्विधा—जनपदसीमा, ग्रामसीमा, गृहसीमा चैति । सा च यथासंभवं पञ्चलक्षणा । तटुकं नारदेन—‘ध्वजिनी मत्स्यनी चैव नैधानी भयवर्जिता । राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥’ इति ॥ ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता ; वृक्षादीनां प्रकाशकत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । मत्स्यनी सलिलवती ; मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षकत्वात् । नैधानी निखात-तुषाङ्गारादिमती ; तेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात् । भयवर्जिता अर्थप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञानृचिह्नाभावे राजेन्छया निर्मिता । एवंभूतायां पोदा विवादः संभवति । यथाऽऽह कात्यायनः—‘आधिक्य’ न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च । अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥’ इति ॥ तथा हि—‘ममात्र पञ्चनिर्बत्नाया भूमेरधिक भूरस्ति’ इति केनचिदुक्ते पञ्चनिर्बत्नैव नाधिकेत्याधिक्ये विवादः । ‘पञ्चनिर्बत्ना मदीया भूमिः’ इत्युक्ते न ततो न्यूनैवेति न्यूनतायाम् । ‘पञ्चनिर्बत्नो ममांश्’ इत्युक्ते अंशं एव नास्तीत्यस्तिनास्तित्वविवादः संभवति । ‘मदीया भूः प्रागविद्यमानभोगैव भुज्यते’ इत्युक्ते न संतता विरत्तन्येव मे ‘भुक्ति’-रित्यभोगभुक्तौ विवादः । इयं मयदियं वेति सीमाविवाद इति पट्प्रकार एव विवादः संभवति । पट्प्रकारेऽपि भूविवादे श्रुत्यर्थम्यां सीमाया अपि निर्णय-मानत्वात्सीमानिर्णयप्रकरणे तस्यान्तर्भावः ॥ समन्ताङ्गवाः सामन्ताः । चतस्रु दिव्वनन्तरग्रामादयस्ते च प्रतिसीमं व्यवस्थिताः ; ‘ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं देत्रस्य कीर्तितम् । गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥’ इति कात्यायनवचनात् ‘ग्रामादि’शब्देन तत्स्थाः पुरुषा लक्ष्यन्ते । ग्रामः पलादित इति यथा । ‘सामन्त’ग्रहणं च तत्संसक्तादुपपलक्षणार्थम् । उक्तं च कात्यायनेन—‘संसक्तकास्तु सामन्तास्तत्संसक्तःस्तथोत्तराः । संसक्तसक्तसंसक्ताः प्रकाराः प्रकीर्तिताः ॥’ इति ॥ सविरा वृद्धाः । ‘आदि’ग्रहणे

मौलोद्धृतयोग्रहणम् । वृद्धादिलक्षणं च तेनैवोक्तम्—‘निष्पद्मान’ यैर्दृष्टं तत्कार्यं तद्गुणान्वितैः । वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते तु वृद्धाः प्रकीर्तिताः ॥ ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चादेशान्तरं गताः । तन्मूलत्वात् ते मौला ऋषिभिः परिकीर्तिताः ॥ उपश्रवणसंभोगकार्यस्थियानोपचिह्निताः । उद्धरन्ति पुनर्यस्मादुद्धृतास्ते ततः स्मृताः ॥’ इति ॥ गोपा गोचारकाः । सीमाकृपाणाः सीमासंनिहितक्षेत्रकप्रकाराः । सर्वे च वनगोचरा वनचारिणी व्याधादयः । ते च मनुनोक्ता (दा२६०)—‘व्याधाग्रामाकुनिकान्गोपान्कैवर्तन्मूलखातकान् । व्यालग्राहानुष्ठवृत्तोनन्यांश्च वनगोचरान् ॥’ इति ॥ स्थलसुन्नतो-भूप्रदेशः, अङ्गारोऽग्नेरुचिष्ठम्, तुपा धान्यत्वचः, द्रुमा न्ययोधादयः, सेतुर्जलप्रवाहवन्धः, चैत्यं पापाणादिवन्धः, आदिशब्देन वेणुगालुकादीनां ग्रहणम्, एतानि च प्रकाशांप्रकाशमेदेन द्विप्रकाराणि । यथाऽऽह मनुः (दा२४६२४८) ‘सीमावृक्षांश्च कुर्वेत न्ययोधाश्वथकिंशुकान् । शालमलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥ गुलमान्वेणूंश्च विविधाग्रामीवहीस्थलानि च । शारान्कुञ्जकगुलमांश्च यथा सीमान नश्यति ॥; तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्त्रवणानि च । सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥’ इति प्रकाशरूपाणि । (मनुः दा२४६-२५२)—‘उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि कारयेत् । सीमाहाने नृणां वीद्यनित्यं लोके विपर्ययम् ॥ अग्नोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्मस्म कपालिकाः । करीषमिष्टकाङ्गारशक्रावालुकास्तथा ॥’ यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्गूमिन्वभक्षयेत् । तानि संधिषु सीमायामपकाशानि कारयेत् ॥ एतै़िलिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदमानयोः ॥’ इति प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ एतै़ः प्रकाशाप्रकाशरूपैलिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमां प्रति विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा ॥ १५०-१५१ ॥

CHARCHA

1. स्थलाङ्गार &c—करणे इया । स्थल is some raised land ; अङ्गार coal ; तुष busks of grain ; द्रुम is any big tree ;

सेतु bridge, वल्मीक ant hill, निम्न is some low land or pool &c near by, अस्ति is पापाणचूर्ण representing presentday chalk powder, चैत्य is here a raised boundary mound by stones ; नैत्य also means वौद्धमन्दिर or विहार (see sl 228), also big scared trees as in Meghadutam “नीडाग्मैगृहपक्षिभिगदुलग्रामचैत्या” etc Compare “एते: प्रकाशप्रकाशस्यैः लिङ्गैः सामन्तादिप्रदशितैः सीमां प्रतिविबद्मानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा”—Mitakshara. By आय here वेणु वालुका markings are meant. स्थल, द्रुम, मंतु, वल्मीक, निम्न and चैत्य are open clearly (प्रकाश) marked permanent boundaries ; others less marked are अप्रकाश । white अस्तिचूर्ण, पापाणचूर्ण will look like chalk powders as in popping crease in cricket.

152. The procedure to erect boundary lines where they are unmarked.

सामन्ता वा समग्रामाश्वत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्षस्वरमनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥ १५२ ॥

Prose—सामन्ता: (प्रान्तवासिनः ; ग्रामान्तवासिनः) समग्रामाः (एकग्रामवासिनः) चत्वारः अष्टौ दश अपि वा रक्षस्वरमनाः (तथा) क्षितिधारिणः (मूँझि भृतक्षितिवन्तः सन्तः) सीमां नयेयुः (चिह्नितां कुर्याः) ।

Beng. যেখানে শীঁশিছি নাই, তা অস্পষ্ট সম্ভিক্ষ ছিলগাছ আছে, তথায় গ্রামাঞ্চলাসিগণ তা খুক গ্রামবাসী চারিজন, আজেজন তা দশজন শিলিত ইইগ্রা, ঝঁঝগাল্প ও রক্ষস্বরমন পরিধান করিয়া গ্রামাঞ্চল ভূখণ্ডধারণ করিয়া শীঁশা ছিলিত করিবে ।

Eng. In case of want of clear boundary line it is to

be marked by some four, eight or ten vassals or territory-end residers or selfsame villagers wearing red garlands, red cloths and keeping a piece of earth on the head.

Mita—यदा पुनश्चिह्नानि न सन्ति, विघमानानि वा लिङ्गालिङ्गतया सन्दिग्धानि, तदा निर्णयोपायमाह—इति । सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः, समग्रामाश्वत्वारोऽष्टौ दशापि वेत्येबं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तम्बग्विणो रक्ताम्बरधाराः मूर्ध्यरोपितक्षितिशृण्डाः सीमान् नयेयुः प्रदर्शयेयुः । ‘सामन्ता वा’ इति विकल्पाभिधानं स्मृत्यन्तरोक्तसाक्ष्यभिप्रायम् । यथाऽह मनुः (दा२३)—‘साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादिर्विनिर्णये’ इति ॥ तब च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यम् ; तदभावे सामन्तानाम् । तदृक्तम् (मनुः दा२५८)—‘साक्ष्यभावे तु चैबारो ग्राम्याः सीमान्तवासिनः । सीमान्तवासिनः सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजमनिधौ ; तदभावे तत्सक्तादीनां निर्णेतृत्वम् । यथाऽह काल्यायनः—‘स्वार्थसिद्धौ प्रदुषेषु सामन्तेष्वर्धगौरवात् । तत्संसक्ते स्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र मंशयः ॥ संसक्तसक्तदोषे तु तत्मसक्ताः प्रकान्तिनाः । कर्तव्या न प्रदुषास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।’ इति । सामन्ताद्यभावे मौलादयो ग्राम्याः, ‘तेपामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्भृतादयः । स्थावरे पट्प्रकारेऽपि कार्या नात्र विचारणा ॥’ इति काल्यायनेन क्रमविधानात् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणातिरेकेण संभवन्ति । “सामन्ता साधनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । दिगुणास्तृत्तरा ज्ञेयास्तोऽन्ये त्रिगुणा मनाः” ॥ इति स्मरणात् ॥ ते च साक्षिणः सामन्तादयश्च स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः ; (मनुः दा२५६)—‘शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्बै स्त्रविणो रक्तवाससः । मुकूलैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् ॥’ इति स्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकम्य । ‘एकरुदुब्रयेत्सीमां सोपवासः सहुवर्येत । एकमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय भूर्धनि ॥’ (ना० १११०६) इति नारदेनैकस्याभ्यनुशानात् ॥ योऽयं—‘नैकः समून्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुपु स्तिः ॥’ इत्येकस्य निषेधः स उभयानुमतधर्मविद्यगतिरिक्तविषय इत्यविरोधः ॥

स्थलादिचिह्नाभावेऽपि साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनोक्तः—
‘निम्नगापहृतोत्मृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु । तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाङ्गोगदर्शनात् ॥’
इति । निम्नगाया नद्या अपहृतेनापहरणेनोत्सृष्टानि स्वस्थानत्प्रच्युतानि
नष्टानि वा लिङ्गानि यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुर्मृष्टनष्टचिह्नानां
प्राचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं क्षेत्रमस्य
ग्रामस्य पश्चिमे भागे इत्येवंविधात्प्रमाणादा प्रत्यर्थिसमक्षम-
विप्रतिपत्राया अस्मात्कालोपलक्षितभूक्ते वर्णं निश्चिन्तुयुः ॥ वृहस्पतिना चाल
विशेषो दर्शितः—‘आगमं च प्रमाणं च भोगं कालं च नाम च । भूगोलक्षणं
चैव ये विद्युतेऽत्र साक्षिः ॥’ इति । एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः श्राविताः
सन्तः कुलादिसमक्षं राजा प्रष्टव्याः । यथाह मनुः (दा२५४)—‘ग्रामेयकुलानां
तु समक्षं सीम्नि साक्षिः । प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः ॥’
इति । ते च पृष्ठाः साद्यादयः समस्ता ऐकमत्येन सीम्नि निर्णयं व्रूयुः ।
नैनिर्णीतिं सीमां तत्प्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साद्यादिनामान्वितां चाविस्मरणार्थं
पत्रे समारोपयेत् । उक्तं च मनुना (दा२६१)—‘ते पृष्ठामनु यथा व्रंयुः समस्ताः
सीम्नि निर्णयम् । निवर्णीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः ॥’ इति एतेषां
साक्षिसामन्तप्रभृतीनां सीमाच्छक्तमण्डिनादारभ्य यावत्रिपक्षं राजदैविकव्य-
सनाव्यसनं चेत्रोत्पद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अयं च राजदैविकव्य-
सनावधिः कात्यायनेनोक्तः—‘सीमाच्छक्तमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च ।
क्षिपक्षपक्षसप्तसाहं दैवराजिकमिष्यते ॥’ इति ॥ २५२ ॥

CHARCIIA

1. रक्तस्त्रक्वसनाः—स्त्रक् च वसनञ्च न स्त्रवसनं समाहार द्वन्द्व । वा द्रव्य
विवक्षायां स्त्रवसनानि । रक्तानि स्त्रवसनानि एपाम्, वहु । Pred to सामन्ताः
and समग्रामाः (समः एकः ग्रामः वासत्वेन येषां ते-वहु) । रक्तस्त्रक् धारण,
and रक्तवसनधारण is imperative, for these are to undergo
शपथ to be impartial and just in सीमाचिह्नीकरण । Compare

Manu—“साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमाविवादे” and “ते साक्षिः सामन्तादयश्च
स्वैः शपथैः शापिताः सन्तः सीमां नयेयुः” (ch. viii) ।

2. क्षितिधारिणः—क्षिति धरन्ति इति क्षितिधारिणः (जिनि) । Pred.
to सामन्ताः etc. This is also by way of शपथ and धर्मनिःसरण ॥
नयेयुः—नी+लिङ्गयुक्त ॥

153. Punishment by the king in case of partiality
and falsehood of boundary markers.

अनृते तु पृथक्दृन्डया राजा मध्यमसाहसम् ।

अभावे ज्ञातुचिह्नानां राजा सीन्नः प्रवर्त्तिता ॥ १५३ ॥

Prose—अनृते (सीमानिर्णयविषये अनृतव्यवहारे सति) सामन्तादयः
राजा दृथक् मध्यमसाहसं (यथा तथा, मध्यमसाहसोपयुक्तदण्डेन इत्यर्थः)
दण्डयाः (दण्डयोग्याः भवन्ति) । सीम्नः ज्ञातुचिह्नानां अभावे (सति)
राजा एव सीन्नः प्रवर्त्तिता (प्रवर्त्तिता इत्यर्थः) ।

Beng. सीमानिर्णय बिषयে কোন সামন্তাদি পক্ষপাতিজ্ঞহেতু
অনৃতবাক্য ব্যবহার কবিলে, রাজা কর্তৃক পৃথকভাবে মধ্যমসাহসকার্য-
কাবীর উপযুক্ত বা যোগা দণ্ডে (যথা পৌচশত পঞ্চ জবিমান ইত্যাদি)
দণ্ডিত হইবে । সীমার জ্ঞাতা বা সীমার চিহ্ন পর্যন্ত না থাকিলে
রাজা নিজেই সীমা প্রবর্তন করিয়া দিবেন । [N. B.—এ ক্ষেত্রে
সমবিভাগই সাধারণতঃ রাজা প্রবর্তন করিবেন] ।

Eng. If falsehood is detected among Samantas (vassals etc) while marking boundary lines, then such
men are to be punished with fines as is seen in Madhyama-
Sahasa Karma ; when there will be no knower or sign

any boundary line there the king himself will do this.

[N. B.—(i) usually समविभाग is enjoined in such cases.
(ii) साहसकर्म is पूर्व, मध्यम and उत्तम (see ahead sl. 280 etc.)]

Mita—यदात्वमीषाम् उक्तसाद्यवचसां त्रिपक्षास्यन्तरे रोगादि दृश्यते, अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुणसाद्यन्तरविश्ववचनता, तदा ते मृषाभाषितया दण्डनीयाः; तदाह—अनृते मिथ्यावदने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकं मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः। सामन्तविषयता चास्य साक्षिमौलादीनां स्मृतत्यन्तरे दण्डान्तरविधानादबगम्यते। यथाऽह मनुः (८२५७)—‘यथोक्ते न नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः। विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्दिशत् दमम्॥’ इति ॥ नारदोऽपि (११७)—‘अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीमनिर्णये। सर्वे पृथक्पृथगदण्ड्या राजा मध्यमसाहसम्॥’ इति सामन्तानां मध्यमसाहसं दण्डमधिधाय—‘शेषाक्षे दनृतं ब्रूयुन्नियुक्ता भूमि-कर्मणि। प्रत्येकं तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्॥’ इति, तत्संसक्तादिषु प्रथमं साहसमुक्तबान्। मौलादीनामपि तमेव दण्डमाह—‘मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डगत्या पृथक् पृथक्। विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः॥’ (ना० ११८) इति । ‘आदि’शब्देन गोपशाकुनिकव्याधबनगोचराणां ग्रहणम्। यद्यपि शाकुनिकादीनां पापतरतत्वादिष्टप्रदर्शन एवोपयोगो न साक्षात्सीमानिर्णये तद्धाऽपि लिङ्गदर्शन एव मृषाभाषिः बसंभवादण्डविधानमुपदत्त एव। ‘अनृते तु पृथक् दण्ड्या’ इत्येतद्विधानमज्ञानविषयम्; ‘वहूनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कुरुम्यादा लोभादा दण्ड्यास्तूतमसाहसम्॥’ इति साद्यादीनां कात्यायनेन दण्डान्तरविधानात्। तथा साक्षिवचनभेदेऽप्ययमेव दण्डस्नेनैवोक्तः—कीतिते यदि भेदः स्यादण्ड्यास्तूतमसाहसम्’ इति । एवमज्ञानादिनानृतवदने साद्यादीनदण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्तयितव्यः। ‘अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्’ इत्युक्त्वा ‘त्यत्त्वा दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह। संमिश्र कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः॥। इति निर्णयप्रकारस्तेनैवोक्तः ।—

यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सान्ति, तदा कर्त्तुं निर्णयः। आह—ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनां च वृक्षादीनामभावे राजैव सीमाः इतिं प्रवर्तयिता । अन्तर्भावितोऽत्र ष्यर्थः। ग्रामद्रव्यमध्यबर्तीनीं विवादादीभूतां भूवं सम् प्रतिभूत्य ‘अस्येयं भूरस्येयम्’ इत्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये नेमालिङ्गानि कुर्यात् । यदा तस्यां भूमावन्यतरस्योपकारातिशयो दृश्यते, तदा ग्रामस्य सकला भूः समर्पणीया । यथाऽह मनुः (८२६५)—सीमादाननिष्ठायां स्वयं राजैव धर्मवित् । प्रदिशेऽङ्गमिमेतेपामुपकारादिति इतिः॥ इति ॥ १५३ ॥

CHAPTER VI

1. मध्यमसाहसम्—साहसकर्म is daring act and outrage ; it is of 3 kinds (1) पूर्व साहस or अधमसाहस where nominal final and warning is punishment, (2) मध्यमसाहस—where coins are usually fined ; (3) उत्तमसाहस as outrage etc. forst crime ; here heavy fine etc is enjoined The word is धर्मवित् here So Mita says “मध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन विषयेन दण्डनीयाः”। This is for सामन्ताः ; others are fined otherwise with पूर्वसाहस etc or construe सामन्ता राजा अधमसाहस दण्ड्याः। Here मध्यमसाहस is अनुकर्म of दण्ड्याः।

2. प्रवर्तिता—It is अन्तर्भावितप्यर्थः। It means प्रवर्तयिता । त, and not तन्त्रत्। So सीमाः takes कर्मणि पटो । see the ए “न लोकाव्ययः तनाम्” where तन् is mentioned and not तन्त्रः। सीमाः may be उभयान्वयि । सीमाः ज्ञात्विहानाम् अभावे राजा सीमाः वर्तयिता ।

१५४. This is the general procedure with respect to
villages, fields, gardens, pools etc.

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेशमसु।
एषएव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवादादादिषु ॥ १५४ ॥

Prose—आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेशमसु वर्षाम्बुप्रवादादिषु च एषएव
(उक्तप्रकार) एव विधिः ज्ञेयः ।

Beng.—आवाय (फलपुस्त्रयुक्त छाँड), आशत्न (शस्त्रे ब
तुषादि छाँडाइनाल जग्न नक्षत्र जग्नि), ग्राम, निपान (गानीय जग्नेन
आदान वाणी उडागानि), डेङ्गान (बागानव डो), बेश्वान् (बासगृह)
त्रिवं वर्णाकालेन जलधरात् द्वितीये विभिन्ने विवाह उपचित् तहिले
उपदेश कु दिदि अभ्यासाने सौम्यानि विवाह घटाइवे ।

Eng—This is also the procedure to make up disputes
over gardens, lands, pieces of paddy-preparing places,
villages, pools (ponds), pleasure-gardens, residences,
and rain-water flows etc.

Mita—अग्रायामपि अतद्वावाशक्तायाम् अस्याः स्मृतेः न्यायमूलतां
दर्शयिन्तुम् ग्राह—“आगाम” पुष्पफलोपच्यवेत्तमूर्भागः, “आयतन” निवेशनं
पलालकटाद्यर्थं दिभनो भूभागः, “थामः” प्रसिद्धः (यामयहण न गवादुप-
लक्षणार्थम्) “निपान” पानीयस्थान वापीकृपप्रभृतिकम् ; “उद्यान”
क्रीडायार्थभूमिं, “वेशम्” गृहम्—एषु आगामादिषु अयमेव विधिः सामन्तसाक्षाद्यादि-
लक्षणी विविज्ञातिष्यः। तथा बप्णोद्दुत जलप्रवाहेषु—अनयोर्यह्यमर्थयेन
जलौय व्रेत्तिः अनयोर्वा उत्तेवं प्रकारे विवादे [आदिग्रहणात प्रासादादिष्वपि
प्राचोन एव विधिर्विदित यः । तथा च कात्यायनः—“क्षेत्रकृपतङ्गागानां
केदागामनोरपि । गृहप्रासादावस्थनृपदेवगृहेषु च” ॥ १५८ ॥ N. B.—
See Mita for notes here.

155. Punishment when boundary lines are transgressed.

मर्यादायाः प्रभेदेतु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥ १५५ ॥

Prose—मर्यादायाः (सीमायाः) प्रभेदे (भेदने) तथा सीमाति-
क्रमणे (सीमामतिलङ्घ्य गमने) क्षेत्रस्य (भयादिप्रदर्श्य) हरणे च
(यथाक्रमेण) अधमोत्तममध्यमाः दण्डाः ज्ञेयाः ।

Beng—आलি प्रत्यक्ति जीशा भाङ्गिले, अग्नेब सीमाय लংघন
করিয়া গেলে, বা ভয়প্রদর্শনাদি দ্বারা অগ্নেব ভূমি ইবশ
করিলে যথাক্রমে অধমসাহস, উভয়সাহস ও মধ্যসাহস
বিশংক দণ্ড ধার্যা ইষ্টেবে ।

Eng—If one breaks open boundary borders of others
or transgresses on other's fields, or forcibly usurps
others lands then he is in order to be punished with fines
as in lowest outrageous acts, in highest outrageous acts
or as in middle outrageous acts

Mita—सीक्षानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रसङ्गे न मर्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह—
अनेकद्येत्रव्यवच्छेदिका साधारणा भूर्मर्यादा, तस्याः प्रकर्षेण भेदने, सीमाति-
क्रमणेसीमामतिलङ्घ्य कर्षणे, क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनैन हरणे यथाक्रमेण
“अधमोत्तममध्यमसाहसा दण्डा बेदितव्याः । [ज्ञेत्रग्रहणं चात्रगृहारामादुप-
लक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्तग चेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो
दमो बेदितव्यः । यथाह मनुः—“गृहं तदागमारामं ज्ञेत्रं बा भीयया हरन् ।
शतनिपञ्च दण्डाः स्याद अहानात् द्विशतो दमः” । इति अपद्वियमाण-
ज्ञेत्रभूयस्तपर्यालीचनया कदाचित् उत्तोमेषि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह—

“कथः सर्वस्कहणं पुराणिर्वासिनाङ्गने । तदङ्गच्छेद इत्युको दण्ड
उत्तमसाहसः” ॥ इति ॥ १५५ ॥

CHARCHA—1. मर्यादायाः प्रभेदः=is breaking of boundary line ; सीमातिकमम् is transgression of boundary line क्षेत्रहरण is forcible usurpation of other's lands here. The punishments are respectively as in अधमसाहस, as in मध्यमसाहस and as in उत्तमसाहस । प्रभेदे etc has भावे उभी वा विषयाधि उभी ।

156. welfare works like erection of mounds to regulate flow of water etc done with permission can't be later on objected to

न निषेध्योऽल्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।
परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो वहूदकः ॥ १५६ ॥

Prose—परभूमिं हरन् (नाशयन्) अल्पवाधः (स्वल्पपीडाकरः) किन्तु कल्याणकारकः (सर्वजनोपकारकः) सेतुः (जलप्रवाहबन्धः) न निषेध्यः (भूस्वामिना न निवार्यः) । एवं परभूमिं हरन् स्वल्पक्षेत्रः कूपः वहूदकः अतश्च कल्याणकारकः (भूस्वामिना न पश्चात् निषेध्यः) । or as in Mita.

Beng अঙ्गेर भूमिते (अवश्य अनुभवि लইয়া ।) ভূমিমীর সামাজিক পোড়াকর কিন্তু বহুলোকের কল্যাণকারক জলনিয়ন্ত্রণজগ্নি সেতু বা বাঁধ করিতে থাকিলে ভূমিমী পরে তাহা নিষেধ করিতে পারিবে না । এইক্রমে অনুভবি প্রাপ্তি অঙ্গের জমিব ঘন্টানব্যাপি কূপ যদি বহুদক হইয়া বহুর কল্যাণকারী হয়, তবে তাহাও ভূমিমী পরে নিষেধ করিতে পারিবেন না ।

Eng. If in other's lands, some one (with permission ?)

erects some mound to regulate water flow for the welfare of many, then though painful, later on the owner can't object to it : similarly erecting and establishing an well in another's land if benefactory to all around, can't be later on objected to or stopped (See Mita. for details).

Mita यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकृपादिकं प्रार्थनया अर्थदानेन वा लब्धानुशः निर्मातुमिन्छति तन्निषेधतः नेत्रस्वामिन् एव दन्डः (स्यात्) इत्याह— “परकीयां भूमिमपहरन्” नाशयन्नपि, सेतुर्जलप्रवाहबन्धः नेत्रस्वामिना न प्रतिषेध्यः, स चेत् ईपदं पीडाकरः वहूपकारश्च भवति । कृपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेन अल्पवाधः, (अल्पपीडाकरः) वहूदकत्वेन कल्याणकारकश्च इति वहूदको नैव निवारणीयः । [कृपग्रहणं च वापीपुष्करिण्यादुग्रपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवत्तितया वहूवाधः, नयादिनेत्रसमीपवत्तितया वा अल्पोपकारकस्तदासौ निषेध्य इन्यर्थात् उक्तं भवति । भेतोश्च द्वैविष्यमुक्तं नारदेन—“सेतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो वन्धग्रस्तैवच । तोथप्रवर्त्तनात् खेयः वन्धयः म्यातन्निवर्त्तनात्” ॥ यदा तु अन्यनिमित्तं सेतु भेदनादिना नष्टं स्वयं संस्करोति तदा पूर्वस्वामिन् तदश्यं नृपं वा शृष्टैव मंसस्कृत्यात् । यथाह नारदः— “पूर्वप्रवृत्तमुत्तमन्नम् अपृष्ठा स्वामिन् तयः । भेतुंप्रवर्त्तयेत कश्चित् न तत् फलभाग् भवेत । मृते तु स्वामिनि पुनर्स्तदवश्येवापिमानवे । राजानमामस्य ततःकुर्यात् सेतुप्रवर्त्तनम्] ॥” १५६ ॥

CHARCHA

1. अल्पवाधः, कल्याणकारकः—Q. सेतुः । The सेतु, अल्पक्षेत्रत्वहेतु, भूस्वामिनः अल्पपीडाकरत्वेत्, ..तदा न पश्चात् निषेध्यः । So with regard to an well ; but if otherwise, then the owner may object to it. In case of later संस्कार of these सेतु and कूপ it will require permission of क्षेत्रस्वामी वा तदश्य वा of the king

See Mita. Here हरन् does tally with लव्धानुक्तः of Mita ; it shows forcible doing. So we suggest खनन् for हरन् ।

157. Doing of सेतु without permission of क्षेत्रस्वामी will in produce go to the use of either क्षेत्रस्वामी or the king.

स्वामिने योनिवंयैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्नं स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥ १५७ ॥

Paosse—यः स्वामिने अनिवेद्य, क्षेत्रे (परक्षेत्रे इत्यर्थः) सेतुं प्रवर्तयेत्, तत्र उत्पन्ने (फल इव्ये वा) स्वामिनः भोगः स्वात, तदभावे महीपतेः भोगः स्यात् ।

Beng. কোন ক্ষেত্রে ক্ষেত্রস্বামীকে নিবেদন না করিয়া যদি কেহ কিছু সেতু নির্মাণ করে তবে সেই ক্ষেত্রে উৎপন্ন শস্যাদিতে ক্ষেত্রস্বামীবই ভোগ হইবে অথবা তদভাবে রাজাই উহা ভোগ করিবেন । [N. B.—অতএব অনুজ্ঞা লইয়া তবে সেতু নির্মাণ করাইতে হয়] ।

Eng. If one erects bridges in some other's fields without first obtaining his permission, then the produce of paddy etc in the field there, will go to the क्षेत्रस्वामी, or in his absence it will go to the king — [N. B.—So first have क्षेत्रस्वामी's permission to erect bridge etc for better irrigation and tilling ; otherwise produce will go to others. See Mita]

Mita—क्षेत्रस्वामिन् प्रत्युपदिष्टम्, इदानीं सेतोः प्रवर्त्यितारं प्रत्याह—
क्षेत्रस्वामिनम् अनभ्युपगम्य, तदभावे राजान् वा, यः परक्षेत्रे सेतुं प्रथर्येत्,
असौ फलभाक् न भवति । अपितु तदुत्पत्ते क्षेत्रस्वामिनो भागः, तदभावे

राजः । तस्मात् प्रार्थनया अर्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिन् तदभावे राजान् वा अनुशापेन परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्यितम्य इति तात्पर्यार्थः ॥

N. B—CHARCHA—easy. स्वामिने has कियायोगे वा सम्प्रदाने इर्थी ॥

158. When one does not till a field or keep it partly ploughed though taken on promise, he has to give compensation

फालाहतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्यो न कारयेत् ।

म प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥ १५८ ॥

Prose—यः (स्वामिनः गृहीत्वा) क्षेत्रं फालाहतमपि न कुर्यात्, न कारयेत् वा, सः राजा कृष्टफलं प्रदाप्यः, अन्येन च क्षेत्रं कारयेत् ।

Beng. যদি কেহ, “আমি চাষ কবিব” বলিয়া স্বামীর নিকট ইইতে কোন ক্ষেত্রে কর্মণ ডার নেন, এবং পরে তাহা লাঙ্গলদ্বারা চাষ নিজেও করেন না, বা অগ্রকে দিয়াও কর্মণ করান् না, তখন বীজা কর্তৃক, সেভুমিচাষ করিলে যতটা আলাজ ফল ইইবে ততপরিমাণ মূল্য ক্ষেত্রস্বামীকে দিতে বাধা করিতে হইবে । এবং রাজা ক্ষেত্র পূর্বকর্মকের নিকট ইইতে কাড়িয়া লইয়া অগ্রদ্বারা চাষ বা কর্মণ করাইবেন ।

Eng. If one first takes charge of ploughing a land himself from the owner, but does not do the same nor make others till the same, then he is to be ordered by the king to pay to the owner as much sum as is equivalent to the produce of the land if tilled ; the land is also to be

snatched from him by the king and have it tilled by others (expert in the line).

Mita—क्षेत्रस्वामिना सेतुनपतिवेद्य इत्युक्तम्, इदानीं तस्यैव प्रसक्तानु-
प्रसक्तयाक्तचिद्व्यन्तरमाह—यः पुनः क्षेत्रस्वामिपाश्वे—अहमिदं क्षेत्रं कृषामि”
इत्यज्ञोक्त्य पश्चात् उत्सज्जति, न चान्येन कर्षयति, तच्च क्षेत्रं यद्यपि फालाहतम्
ईषद्देलेन विदारितं न सम्यग् बीजावापाहं तथापि तस्य आकृष्टस्य फलं यावत्
तत्रोत्पत्ताहं सामन्तादिकल्पितं “तावदसौ कर्षको दापनीयः”। तच्च
क्षेत्रं पूर्वकर्षकादान्तिथं अन्येन कारयेत्॥ १५८ ॥ इति सीमाविवाद-
प्रकरणं समाप्तम्॥

CHARCHA—1. फालाहतम्—फाल is plough. तेन आहतं
विदारितं i.e., partly ploughed but not fully ploughed. Qual
क्षेत्रम्॥ Note स कृषफलं ददाति, in जिच् becomes राजा तं
कृषफलं दापयति। In voice change it becomes—राजा सः
कृषफलं दाप्यते वा प्रहाप्यः (with जिच् यत्) ; see ante also.

अथ स्वामिपालविवाद प्रकरणम् ।

(Section on disputes done by cattle due to negligence
of owner or पालक i.e. विवाद of क्षेत्रस्वामी and
महिष्यादिस्वामी वा पालक &c.)

159. Fine of cattle-holders if some she-buffalo etc
destroy other's paddy, corns etc.

माषानष्टौ तु महिषी शस्यधातस्यकारिणी ।
दण्डनीया तदर्द्दन्तु गौतदर्द्दमजाविकम् ॥ १५९ ॥

Prose—शस्यधातस्य कारिणी महिषी तु अष्टौमाषान् दण्डनीया, ताढ़ी
गौः तदर्द्दं दण्डनीया, अजाविकं तदर्द्दं दण्डनीयम् ।

Beng কোন মহিষী যদি পালকের অনবধানতাৰ জন্য অগ্রক্ষেত্ৰে
শস্যধাত কৰে, তবে মহিষীপালকের আট মাষা (পুরীমাণ মুদ্রা)
দণ্ড হইবে। কোন গাভী একপ কৰিলে পালকের তদর্দ্দ বা
চারিমাষা দণ্ড হইবে, ছাগল বা ভোঁ একপ কৰিলে পালকের
তাৱও অর্দ্ধেক বা দুইমাষা দণ্ড দিতে হইবে।

Eng If a she-buffalo through carelessness of the
of the owner or protector destroys corns in a field
then the holder of this shebuffalo is to pay a fine of eight
masha, if a cow does so then her owner or protector
is to pay fine half as much ; if a goat or ram do this then
the owner or protector thereof is to pay fine of a further
half i. e, two mashas only (as the case may be).

Mita—व्यवहारपदानां परस्परहेतुमङ्गावाभावात् “तेपामाथमृणादानम्
इत्यादि पाठपरिकमो न विवक्षित इति व्युतक्रमेण स्वामिपालविवादोभिष्यते—
[The subjects of litigations are not causally related to
each other, so Manu's declaration of order of व्यवहारपद in
his sloka “तेपामाथमृणादानम्” etc is not adhered to in order
here, so after सीমाविवाद we have here स्वामिपालविवाद]।
परस्परविनाशकारिणी महिषो अष्टौमाषान् दण्डनीया । गौसदर्दं चतुरो
माषान् दण्डनीया । अजामेषाश्र माषदद्यं दण्डनीयाः । महिष्यादीनां,
दण्डनीयानां च भावात् ततस्वामी पुन्योपलद्यते । माषश्वात्र ताप्रिकपणस्य
किञ्चित्तितमोभागः । [माषो विशित्तमोभागः पणस्य परिकीर्तिः] इति
वारदस्मरणात् । पतञ्च अशानविषयम् [this fine is in cases when]

cattle destroys corns without knowledge of पालक] । क्षानपूर्वे तु “पणस्य पादौ द्वौगां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तिः ॥ इति च स्मृत्यन्तरोक्तं दृष्टव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम्—“माषं गां दापयेत् दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा । तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्धमापिकः” इति, तत्पुनः प्ररोहयोग्य-मूलाविशेषभक्षणविषयम् ॥ १५६ ॥

CHARCHA

1 अजाविकम्—अज वा अजा is goat. अवि is sheep. तत्र भवम्, तदधिकृतम् नियुक्तं वा इति अवि+ठञ् वा ठक्=आविकम् । वा अविरेव आविकम् । स्वार्थे ठक् । अजश्च आविकञ्च अजाविकम्, समाहार द्रन्द । वा better—अजश्च अविश्च इति अजाविकम् निपातने सिद्ध with क at the end of द्रन्द by the very rule “गवाश्चप्रभृतीनि च” (एतानि यथोच्चारितानि साधूनि स्युः) । Similarly we get गवाश्चम्, गवाविकम्, उष्णखरम् &c अजाविकम्... i. e, here तत्स्वामी is दण्डनीय । N, B.—Vijnaneshwara's “महिष्यादीनां धनसम्बन्धाभावात् तत्स्वामीपुरुषोलक्ष्यते” shows that fine goes to स्वामी, sometimes to गोप the पालक during pasture.

160. Fine may be twice acc. to gravity of fault here.

भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणोदमः ।
सममेषां विवीतेऽग्नि ऊरोष्टुं महिषीसमम् ॥ १६० ॥

Prose—भक्षयित्वा उपविष्टानां (महिष्यादीनां सम्बन्धे) यथोक्तात् द्विगुणः दमः (दण्डः) स्यात् । विवीते (तृणकाष्ठयुक्तरक्षितभूभागः विवीतः, तस्मिन्) एवां (महिष्यादीनां) समम् (क्षेत्रदण्डेन सम् यथा स्यात् तथा

दण्डनीयम्) । ऊरोष्टे (सर्वविषये) महिषीसमं दण्डनीयम् (वा दण्डं जानोयात्) ।

Beng—যদি শস্তি শাইয়া মহিষী, গাড়ী, অজা মেষী সেই ক্ষেত্রেই উপবিষ্ট থাকে, তবে পালকের দণ্ড দ্বিগুণ হইবে । বিবীতক্ষেত্রে (বা তৃণকাষ্ঠযুক্ত বিলুপ্ত ভূমিতে) মহিষাদি অনিষ্ট করিলে তবে দ্বেত্তুনাশকাৰিণী মহিষাদিৰ পালকেৰ পূর্বোক্ত তুল্য দণ্ড হইবে । গৰ্ক্কভ এবং উষ্ট্রে এই কাজ করিলে এই পালকদেৱ (গোস্বামীদেৱ বা), অহিষীপালকদেৱ সম দম বা দণ্ড হইবে ।

Eng. If she-buffalo etc sit at ease even after swallowing corns in field, then such cattle holders will be fined twice as much as said before (in sl. 159) ; such cattle doing detriment in vast vivita-kshatra of straws, fuels &c should also be similarly fined ; ass and camels doing such will be fined as is enjoined in cases of she-buffalo. [See also Mita for further details].

Mita—अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डैगुण्यमाह—यदि पशवः परस्ते च शस्य भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः सेवते तदा यथोक्तात् दण्डात् द्विगुणो दमो दण्डो वेदितव्यः । सवत्सानां पुनः भक्षयित्वा उपविष्टानां यथोक्तदण्डात् चतुर्गुणं दण्डो वेदितव्यः । “वसतां द्विगुणः प्रीकः सवत्सानां चतुर्गुणः” इति वचनात् ।

क्षेत्रान्तरे पशवन्तरे वातिदेशमाह—“बिवीतः”—प्रचुरतृष्णकाष्ठो रक्षयमाणः परिगृहतो भूप्रदेशः । तदुपधाते अपि इतरक्षेत्रदण्डेन समं दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात् । खरश्च उष्णश्च ऊरोष्टं तत् महिषीसमम् । महिषी यत्र याद्येन दण्डेन दण्डयते तत्र ताष्ट्रेनैव दण्डेन ऊरोष्टयोः प्रत्येकं महिषीतुर्यत्वाद् दण्डस्त्रं च अपदाष्टानुसारित्वात् ऊरोष्टं इति समाहारो न विद्यक्षितः ॥ १६० ॥

CHARCHA

1. यथोक्तात्—अधिकार्थ द्विगुणशब्दयोगे ५मी। See ante also. दम् and दण्ड are almost synonymous here. दम्यते नियन्त्रयते अनेन इति करणे घञ्=दमः fine &c. which is both preventive and educative mode to check others from faults or guilts.

2. स्वरोष्टम्—खरश्च उष्टुक्ष, वैभायिकसमाहार by the rule “विभाया वृक्षमृगनृणाधान्यव्यञ्जनपशुशकुल्यश्वबङ्ग-पूर्वोवराधरोत्तराणाम्”। Note the rule “गवाश्वप्रसूर्णानि च” gives उष्टुखरम् only in द्वन्द्व। Vijnaneshwara says that here समाहार is not intended for दम् is both for खर and उष्टु separately. But hearing of महिषीसम दण्ड after the द्वन्द्व-word खरोष्टम् may attach to both separately e.g. द्वन्द्वान्तश्रूत्याणं पदं प्रत्येकमभिसम्बन्धयते। पदम् may refer to पद in the compound or just outside but syntactically connected ; acc. to Vijnaneshwara खरसहितः उष्टुः खरोष्टः should be the exposition here. He however expounds as खरश्च उष्टुक्ष खरोष्टम् with this reservation “प्रत्येकं महिषीसमतात् समाहारो न विवक्षितः”। This is rather round about. महिष्या समम्, तत्। वा महिष्याः समम्, इत्। It is obj. of विभाया वा जानीयात् as in Mita. Note that both सस्य and शस्य are correct.

161. The fine for destroying शस्य of a क्षेत्र by cattle will be commensurate to destruction.

याद्यच्छस्य विनश्येत् तावत् स्यात् क्षेत्रिणःफलम्।

गोपस्ताङ्गश्च गोभी तु पूर्वोक्तं दण्डमहृति ॥ १६१ ॥

Prose—यावत् (यावत् परिमाणं) शस्य विनश्येत्, (क्षेत्री तावत्

फलं शस्य लभेत्) or तावत् फलं क्षेत्रिणः (क्षेत्रस्वामिनः) स्यात् । (अत्र व्यापारे) गोपः (गोचारकः) ताडयः (प्रहारेण ताढ्यः), गोभी (गोस्तामी) तु पूर्वोक्तं दण्डमहृति ।

Beng गोमहिषादि द्वावा ये क्षेत्रे यतपविमाण शस्य नष्टे हইবে. क्षेत्रस्वामी ततपविमाण पাইবেন। गवादिचारणकाबীকে প্ৰশাৰদ্বাৰা তাড়ন কৰিবেন আব গোস্তামী উক কথিত দণ্ড দিবেন। [তিনি তাড়িত হইবেন না]।

Eng—The owner of a field will get that much of paddy or corn etc, as is destroyed by the cattle : the cowherd of such cattle will be beaten ; and the owner of such cows etc will have to pay the fine (by the king).

Mita—परशस्यविनाशे गोस्तामिनो दण्ड उक्तः इदानी क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनीय इत्याह—शस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम्।’ यस्मिन् क्षेत्रे यावत् पलालधान्यादिक गवादिभि विनाशित तावत् क्षेत्रफलं’ [‘एतावति क्षेत्रे एतावद्वति’ इति] सामन्तैः परिकल्पितं “ततक्षेत्रस्वामिने गोभी दापनीयः। गोपस्तु ताङ्गीय एव ; न फलं दापनीयः। गोपस्य तु ताङ्गं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण शस्यनाशं द्रष्टव्यम्। “या नष्टा पालदोषेण गौस्तु शस्यानि नाशयेत्। न तत्र गोमिनां दण्डः पालस्तं दण्डमहृति” इति वचनात्॥ गोभी षुनः स्वापराधेन शस्यनाशं पूर्वोक्तं दण्डमहृति, न ताङ्गम्॥ [फलदानं सर्वत्र गोस्तामिन एव, ततफलपुष्ट-महिष्यादिक्षीरेण उपभोगद्वारेण ततक्षेत्रफलभागित्वात्। गवादिभक्षितावशिष्टं पलालादिकं गोमिनैव ग्रहीतव्यम्। मध्यस्थकल्पितमूल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात्। अतएव नारदः—गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचरते। सामन्तानुमत देयं धान्यं यक्षत्रवापितम्। पलालं गोमिने देयं धान्यं वैकर्पकस्य तु” इति] ॥ १६१ ॥

CHARCHA

1. यावत्, तावत्—Correlative terms. परिमाणार्थे वतुम्॥
The reading here is also “तावत क्षेत्री फलं लभेत्”॥ In such cases गोप वा गोचारणकारी is to be ताङ्ग, and गोमी वा गोमिन् is दण्डेन दण्डनीय। The punishment may be by kinds or coins. गोमिन् is holder of cattle; the derivation is गो+मिनि (गो and मिन् give गोमिन् by the rule “ज्योतस्तात्मिन्ना—”॥ So far गोस्वामीदण्ड is said, here both गोस्वामी and पालकगोप are mentioned. sl 161 &c will say दण्ड of गोप only

162 The above punishment will not apply to passing by fields etc where corn etc is casually eaten by cattle going to गोचारणभूमि ।

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोपोन विद्यते ।

अकामतः, कामचारे चौरवद्-दण्डमहति ॥ १६२ ॥

Prose—पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे जकामतः भक्षिते (सति) दोषः (गोपगोमिनोः दोपः) न विद्यते । कामचारे (कामतः चरणे) चौरवद् दण्डम् अहंति (गोपगोमिनौ दण्डमहति) ।

Beng पথे ग्रामे धावे तुगादिजग्नवक्षित बिबौते वा भूडागे वा निकटे क्षेत्रे, गोशिशादि, गोस्वामीर अनिष्टाय यदि शशादिभक्षण कवे, तवे दोष इইবে नা । কিছু এই শশাভক্ষণ গোপদের স্বেচ্ছায় ইইলে গোপালক গোস্বামী চৌরবদ্ দণ্ডাই ইইবে ।

Eng. If cattle eat up unawares corn etc from wayside fields or from strawfirms at the outskirts of villages,

then neither the cowherd nor the cattle-holder or will owner be guilty for this ; but if the eating of corn etc be at the will or connivance of these, then they should be punished as in cases of thieves.

Mita.—क्षेत्रविशेषे अपवादमाह—पथि मार्गसमीपवर्त्तिनि, क्षेत्रे ग्रामविवीते समीपवर्त्तिनि च क्षेत्रे, अकामतः गाभिरक्षिते गोपगोमिनोद्योरपि अदोषः । दोषामावप्रतिपादनश्च दण्डाभावार्थम् विनष्टस्य—मूल्यदान-प्रतिबेधार्थश्च । “कामचारे” कामतश्चारणे “चौरवत्” चौरस्य यद्यो दण्डस्ताङ्गं दण्डमहति ॥ [एतच्च अनावृतक्षेत्रविषयम् ; तत्वापरिवृत्तं धान्यं विहिंस्युः पश्वो यदि । न तत्र प्रणयेदण्डः नृपतिः पशुरक्षणम् ॥ हर्ति दण्डाभावस्य अनावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुना उक्तत्वात् । आदृते पुनः मार्गादिक्षेत्रेषि दोषोऽस्त्येब । वृत्तिकरणं च (protection by covering) तेनैव उक्तम्—“वृतिं च तत्र कुर्बात यामुष्टो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत् सबं श्वशूकरमुखानुगम ” (Manu VIII. 239) ॥ १६२ ॥

CHARCHA

1. ग्रामविवीतान्ते—Mita seems to take it as adj. to क्षेत्रे meaning ग्रामविवीतान्तस्ये क्षेत्रे in a क्षेत्र on the wayside lying near a ग्रामविवीत (विवीत is तृणकाष्ठादिजन्य रक्षित भूखण्ड=farm of straws and the like) ; वा—we may take पथि ग्रामविवीतान्ते i. e., in the vicinity of ग्रामविवीत, and पथि क्षेत्रे separately । अन्त is then प्रान्त outskirst ; ग्रामस्य यः विवीत, तस्य प्रान्ते वा स एव प्रान्तः (प्रान्तस्यः), तस्मिन् प्रान्तस्ये ग्रामविवीतं ॥ क्षेत्रे and पथि have अधिं अभीं अभी ॥

163. But this दण्ड will not apply in cases of uncontrollable bull or संघप्रसुता cow etc.

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।
पालो येषां न तेमोच्या दैवराजपरिप्लुताः ॥ १६३ ॥

Prose—महोक्षोत्सृष्टपशवः, सूतिकागन्तुकादयः च येषां च पालो (पालकः) न विघ्नते, दैवराजपरिप्लुताः एते मोच्याः (न दण्डनीया इत्यर्थः) ।

Beng बिशाल उद्धाम ब्रह्म, ब्रह्मोऽसग्नादेके देवतोदेशेत्यत्त्वं पशु, दशदिनेर सद्गुप्तसूता गाभी, यूथभृष्ट नवागत पशुगण, एवं यादेव पाल वा पालक नाइ एमन दैवप्रपीडित (अक्षकागपशु) ओ राजप्रपीडित पशुगण शसा विनाश करिलेओ (ग्रामीपालक) दण्ड हইতে মোচনীয় ।

Eng. Huge bulls, oxen offered to gods or let loose after sradh ceremony, just—calved cows, straying-animals, and and those which have no protector and are divinely or royally distressed being blind or lame etc should be exempted from punishment even if they devour corns in other's fields.

Mita—पशुविशेषेषि दण्डाभावमाह—महांश्चसौ उक्षाच “महोक्षः” वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषेत्सर्गादि विधानेन देवतोहेशेन वा त्यक्ताः । सूतिका=प्रसूता अनिर्दशाहा, आगन्तुकः स्वयुथात् परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । “एते मोच्याः” परशस्यभक्षणेषि न दण्डयाः । “येषां च पालो न विघ्नते तेषि दैवराजपरिप्लुताः” “दैवराजोपद्धताः शस्यविनाशकारिणः न दण्डयाः । [आदिशब्दात् हस्त्यस्वादयो गृह्णन्ते । ते च उशनसा उक्ताः—“अदन्डया हस्तिनो शश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदन्डयौ काणकुञ्जौ च ये शश्वत्-कृतलक्षणाः । अदन्डयागन्तुकी गौश सूतिका वाभिसारिणी (यूथप्रच्युता) , अदन्डग्राहोत्सवे गावः शादकाले तथैव च ।” इति । [अत्र उत्सृष्टपशुकाम्

अस्वामिकत्वेन दन्डगत्वासम्भवात् छान्तार्थमुपादानम् । यथोत्सृष्टपशवो न दन्डया एवं महोक्षादय इति] । ॥ १६३ ॥

CHARHCA

1. महोक्ष—उत्सृष्टपशवः—उक्षन् is Bull ; here uncontrollable shouting bull ; महान् उक्षा इति महोक्षः a huge bull. कर्मधा—with irregular यमासान्त अच् by the rule अचतुरविचतुर ऋषिपुंस-निःश्रेयस अ॒ण्यजुप-जातोक्ष-महोक्ष-वृद्धोक्ष-उपशुनगोष्ठश्वाः” । उत्सृष्टाः पशवः—These are bulls offered to Gods or in Sradh ceremony महोक्षात्र उत्सृष्टशवश्च, दन्ड ॥ one is uncontrollable, another अस्वामिक ।

2. सूतिका इति—सूतिका is सयः प्रसूता गाभी not exceeding ten days ; So Mit. has “सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा” । आगन्तुक is a यूथभ्रष्ट देशान्तरागत पशु (including हस्ती, अर्ब even) Such are pitied & should be spared.

3. पालः—पालयतीनि कर्त्तरि अच्=पालः a protector, a cowherd. or पाल is a mass (huge group) ? But this meaning is unsuitable here for it is included by आगन्तु ।

4. मोच्याः—अवश्यं मोचयितुं योग्या इति मुच+ण्यत आवश्यके=मोच्याः । No कुन्व here by the rule “चजोः कु धिण्यति” । For the rule “ण्य आवश्यके” prohibits such कुन्व in आवश्यकार्थे as in शोच्य (in sak) ।

5. दैव इति—परिप्लुत is struck or oppressed (उपहत) । दैवश्च राजा च दन्ड । ताभ्यां परिप्लुताः । ततत् । These are पालकहीन, also some of these being काण or कुवज by birth are दैवोपहत ; and some being driven & beaten by राजपुरुष are राजोपहत ।

Such animals will also be spared if they devour corns ; for these are also अस्वामिक and are cited as illustrations. See also Mita. N. B.—The reading here is also “पालो येषां च ते मोच्याः”। It is better ; construe—ते दैवराजोपल्लुताः वेत्, तदा मोच्याः पालोमोच्यः। For काण, खज्ज, कुञ्ज, आहत पशु invalid can't walk on & should be spared like प्रसूता गौः even though पालयुक्त।

164. Punishment of cowherds if cattle are lost during their pasture-time

यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यप येत्था ।

प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥ १६४ ॥

Prose—गोपः यथा अर्पितान् पशून् सायं तथा स्वामिने प्रत्यपेयेत् प्रमादमृतनष्टान् पशून् कृतवेतनः गोपः स्वामिने प्रदाप्यः (राजा दन्डरूपेण प्रदाप्यः)।

Beng गोपाली प्रातःकाले गोपेन निकटे गमना करिया ये थकाने गबादिपक्षु चावणज्ञ दिबेन, गोप सायंकाले उहादेर सेभाबेहि प्रतार्पण करिबेन। गोपेन प्रमाद उत्ता पक्षु अत वा नष्ट इले, बेतनभूक् गोपके बाजा मृतपक्षु वा नष्टपक्षु वा—ताव मूला दे ओयाइबेन।

Eng. The cowherd entrusted with cattle by owner in the morning should in the evening return back the cattle in tact ; if some one of these are dead or lost through his negligence, then he being a paid one should be ordered to return back the same either in kind or in coin.

Mita—गोस्वामिन उक्तम्। इदानीं गोपं प्रत्युषदिश्यते—गोस्वामिना

प्रातःकाले यथा गणयित्वा समर्पिताः पशवस्तथैव सायंकाने गोपेगोस्वामिने पशून् विगणय्य प्रत्यपेयेत्। प्रमादेन स्वापराघेन मृतान् नष्टांश्च पशून् कृतवेतनः कर्तितवेतनः गोपः स्वामिने दाप्यः। | बेतनकल्पना च नारदेनोक्ता—“गवां शतात् वृस्तरी धेनुः स्याद् द्विशतानुतिः। प्रतिवनमरंगोपे सन्दोहक्षाष्टमेऽन्तिः” इति ॥ प्रमादनामश्च मनुना स्पष्टोकृतः—“नष्टं दरधं च कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतं। हीनं पुरुषकारेण प्रदद्धात् पाल एव तु “इति ॥ प्रमद्य चौरैरपहतं न दाप्यः। यथाह मनुः—“विक्रम्य तु द्वां चौरैः न पालो दातुमर्हति। यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति” इति ॥ दैवमृतानां पुनः कर्षादि प्रदर्शनीयम्। “कणौ चर्मं च वालांश्च वस्तिं खायुं च रोचनाम्। पशुपु स्वामिनां दद्यान्मृतेषु अङ्गानि दर्शयन्” इति मनुस्मरणात् ॥ १६४ ॥

CHARCHA

1. यथा अर्पितान्—Either uncompounded or compounded ; take it compounded and proceed thus—अर्पितमन्तिक्रम्य यथार्पितम्, अव्यर्थीभावः। ततः मत्वर्थीय अन्। Then it will qualify पशून्। यथार्पितान् पशून् सायं तथैव प्रत्यपेयत इत्यर्थः।

2. प्रमाद etc—मृताश्च ते नष्टाश्च, कर्मधा। प्रमादेन मृतनष्टाः, ततत्। तान्। qual पशून्॥ compare—कृतवेतनः गोपः प्रमादनष्टमृतान् पशून् राहाप्रदाप्यः। See ante also.

165 The cattle-mover is also to be fined, if he is guilty in the matter

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधोयते ।

अर्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥ १६५ ॥

Prose—पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते। अर्धत्रयोदशपणः तथा स्वामिनः द्रव्यमेव च (दण्डं) पालो दाप्यः।

Beng यदि पालकेर दोमे पशुन विनाश हय, तबे पालककेर दण्ड दिते हइबे। दण्डेव परिमाण सार्क त्रयोदशपण हइबे एवं पशुस्वामीके पशु वा तृमूल्य दिते हइबे।

Eng. If cattle dies due to the fault of the cowherd (बा पाल) then he is to be punished ; he will pay off a fine of thirteen Pana-coins with half pana more of this, and will pay back to the owner of the cattle either in kind or coin.

Mita—किञ्च पालदोपेणैव पशुविनाशे अधोधिकत्रयोदशपणं दण्डं पालो दायः । म्वामिनश्च द्रव्यं विनष्टपशुमूलं मन्मथकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः धाकः । अन्यत् पूर्वोक्तमेव ॥ १६२ ॥

CHARCHIA

1 अथै॒ अ॒व॒सहितः त्रयोदशपणः, शाकपार्थिवादि तत् । Refers to दण्ड । This is Vijnaneshwara's view. Here some construe—अ॒व॒रहितः त्रयोदशपणः इति अ॒धि॒त्रयोदशपणः । i.e., सार्क्ष्यादशपणः । पत्तु भाज्ये सार्क्ष्यादिपु अ॒धि॒त्रिमात्रादि इति व्याख्यानदर्शनात् । In both cases अ॒ठ goes to पण only and not to the whole त्रयोदशपण ॥ Vijnaneshwara understands द्रव्यं as विनष्टमूल्य but we prefer to take it either as अनुरूप द्रव्यं as cow or अनुरूप द्रव्यमूल्य & is enjoined in द्रव्यं वा द्रव्यमूल्य in स्वस्त्रयन, in present days of arbitration.

166-167. गोचारणभूमि or Pastureland is being described here.

ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा ।
द्विजस्तृनैधःपुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत् ॥ १६६ ॥
धनुःशतं परीणाहो ग्राम-क्षेत्रान्तरं भवेत् ।
द्वे शते खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥ १६७ ॥

Prose—ग्राम्येच्छया (ग्राम्यजनेच्छया) भूमिराजवशेन वा (भूमिपरिमाणपेक्षया, राजेच्छया वा) गोप्रचारः (गोचारणस्थानं) कर्तव्यः । द्विजस्तृ सर्वदा तृणैधःपुष्पाणि स्वबद् आहरेत् (तत्रदोषः न स्यात्) । धनुःशतं (तत्परिमितं) ग्रामक्षेत्रान्तरं (ग्रामक्षेत्रव्यवधानं) (ग्रामक्षेत्रयोर्व्यवधानस्थमित्यर्थः) परीणाहः (विस्तारः गोचारणभूभाग इत्यर्थः) भवेत् । द्वे शते (द्वे धनुःशते) खर्वटस्य (कन्तकयुक्तग्रामस्य) परीणाहः स्यात्, नगरस्य (वहुजनसमाकीर्णस्य नगरस्य, क्षेत्रस्य च व्यवधानं) धनुः चतुःशतं स्यात् ।

Beng गोचारणभूमि ग्रामाजनेव इच्छामत इहिबे, भूमिव परिमाणेव स्वल्लता ओ विशालता विबेचन। कविया ओ इहिते पाबे वा राजाब इच्छामत ओ इहिते पाबे। आक्षण किञ्चु सर्वदा सर्वस्थान इडेक्तेह तुण, जालानि काठ, यज्जकाठ ओ पूजाब पुण्य निष्ठेय मने कविया लहिबे (ताते दोष हहिबे ना) । पश्चादिव स्थानस्त्रै विचरणेव उत्तु ग्राम एवं क्षेत्रेण अन्तर्बस्त्रै व्यवधानयुक्त चावणस्थान हहिबे एकशत धनुः परिमाण । एहिस्थाने शस्यादि उप्तु हहिबे ना । द्वर्षट वा कट्टकाकीर्ण ग्रामेव पक्षे विस्तृत चावण भूभाग हहिबे द्वैशत धनुः परिमाण । आब वहजनाकीर्ण नगबेर पक्षे चावणभूमि हहिबे चाविशत धनुः परिमाण (आडेपोशे) ।

Eng. The Pasture land is to be determined by the villagers, or according to availability of smallness or

vastness of open land or according to royal order ; the Brahmans however are always entitled to procure straws, faggots and flowers from any place possible as if these are his own (no fault lies in this) ; the pasture land between a village and a tilled field should be as long and broad as hundred bows—(this गोचारणभूमि should evidently be untilled open land) ; the same in a throny village should be of the size of twohundred bows, the same in a populated city should be of the size of four hundred bows. [N. B.—The गोचारणभूमि between a ग्राम and शस्ययुक्तक्षेत्र should be of 100 bow—length, size etc]

Mita—गोप्रमङ्गात् गोप्रचारमाह—ग्राम्येन्द्रिया ग्राम्यजनेन्द्रिया, भूम्यल्पत्व-महत्वापेक्षया राजेन्द्रिया वा गोप्रचारः कर्तव्यः । (गवादीनां प्रचारणार्थं कियानपि भूभागे अकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः) । द्विजस्तुषेन्द्रियादभावे गवादिदेवतार्थं नृणाकाष्ठ-कुसुमानि सर्वतः स्वबद्ध अनिवारितधाहयेत् । फलानि तु अपरिवृत्तादेव । “गो अग्नार्थं तृणमेधांसि वीरुद्धनस्पतीनां च पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चाप-विवृतानाम्” इति गौतमस्मरणात् । (एतश्च परिगृहीतविषयम् । अपरिगृहीते तु द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रदादेव स्वन्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तं—“स्वामी रिक्तक्यविभागपरिग्रहाधिगमेषु” इति ॥ यत् पुनरुक्तं—“तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि गृहानो हस्तञ्छेदनमहंतिः” इति, तत् द्विजव्यतिरिक्तविषयम् धनापद्विषयं वा गवादिव्यतिरिक्त विषयं वा इति) ॥ १६६ ॥ इदमपरं गवादीनां स्थानामनसौकर्यार्थमुच्यते—ग्रामज्ञेत्रयोरन्तरं धनुःशत-परिमितं परीणाहः (विस्तारः) स्यात् । सर्वतः अनुपशस्यं कार्यम् । “खर्वठस्य” प्रनुरकन्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वेशं परिणाहः । नगरस्य वहुजनसमाकीर्णस्य धनुषां चतुःशतपरिमितम् अन्तरं कार्यम् ॥ १६७ ॥ इति स्वामिपाल-विवाद—॥

CHARCHA

1. ग्राम्येन्द्रिया—ग्रामेभव इति यत् प्रत्यय=ग्राम्य i.e., ग्रामस्थजन । तस्य इच्छा । इया । हेतौ इया । similarly parse भूमिराजवशेन । भूमिश्च राजा च । द्वन्द्व । तयोर्वशेन ।

2. तृणैधःपुष्पाणि—तृणानि च एधांसि च पुष्पाणि च तृणैधःपुष्पम्, समाहार by “जातिरप्राणिनाम्” । or say द्रव्यविवक्षया इतरेतर द्वन्द्व । both एध and एधम् means काष्ठ=यज्ञियकाष्ठ ॥ the readings सर्वतः स्ववदाहरेत् and सर्वतः सर्वदाहरेत् also सर्वतः समुपाहरेत् are seen ; all these give freedom to collect—no fault arises there in. But vijnaneswara and we too follow स्ववत् here for गौतमस्मृति has “स्ववदाददीत” ॥ obj of आहरेत् ।

3. परीणाहः—परि+णह+घञ्-परीणाहः i.e., विस्तार or measurement in both length & breadth “उपसर्गस्य घञि अमनुष्येवहुतम्” gives both परीणाह and परिणाह when not referring to a मनुष्य । Nom. भवेत् ।

4. ग्रामज्ञेत्रान्तरम्—ग्रामश्च नेत्रश्च, द्वन्द्व । तयोरन्तरम् । अन्तर is here व्यवधान i.e., the intermediate space and so distance between ग्राम and ज्ञेत्र । This open space is the गोचारणभूमि and this should be the धनुःशतम् । धनुःशतम् ग्रामज्ञेत्रान्तरम् भवेत् । This word is in apposition with परीणाहः । compare the dictum here “विभेयोद्देशयोः लिङ्गबचनेषु अनियमः” ॥ The गोचारणभूमि—that is to lie between a ग्राम and a शस्ययुक्तक्षेत्र should be of this size. खर्वठ is a thorny village. see mita ; गोचारणभूमि-परिणाह in खर्वठ is two hundred bow-length etc.

अथास्वामिविक्रयप्रकरणम् ।

(The section on selling of unowned articles)

168. A wrongly purchaser is as good as a thief.

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।

हीनाद्वाहो हीनमूल्ये बेलाहीने च तस्करः ॥ १६८ ॥

Prose—अन्यविक्रीतं स्वं (द्रव्यं) स्वामी लभेत । अप्रकाशिते (गोपिते) प्रये क्रेतुर्दोषःस्यात । हीनात क्रीते, रहक्रीते, हीनमूल्ये च क्रीते, बेलाहीने (रात्रगदौ) क्रीते, क्रेता तस्करः स्यात ।

Beng. धनश्वारौ यदि देशेन ये अनु क्रेता ऊर धन बिक्रम करितेछে, तবे ताह (निजेइ) शुक्रं कविबेन । गोपित खबोब क्षये क्रेताइ दोषी (७ दण्डशोग्य) । द्रव्याशैनेब निकटे इইते क्रीत, गोपनेक्रीत, कमदामे क्रीत एवं वात्रादि असमये क्रीत इইले एই धनेब क्रेता उक्तु इन (७ तब्ब९ दण्डाई) ।

Eng. If one notices his own object being sold, then he will take it over himself ; in case of underhand secret purchase the purchaser is guilty ; if one purchases from a penniless one, purchases secretly, purchases something in a very low price, or purchases a thing at night (at a forbidden time), then the purchaser is as good as a thief (and he is to be so punished)

Mita—सम्प्रति अस्वामिविक्रयाद्यं व्यवहारपदमूपक्रमते । तस्य च लक्षणं नारदेनोक्तं—“निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्धाधप्रहृत्यवा । विक्रीयते असमक्षं यत्सङ्घेयोऽस्वामिकविक्रयः” इति [If an entrusted object, or lost

object, or stolen object is being sold secretly, then it is a case of अस्वामिविक्रय] । तत्रकिमित्याह—“स्वम्” आत्मसम्बन्ध द्रव्यम् “अन्यविक्रीतम्” अस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति, तदा लभेत गृहीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । [विक्रीतश्चाण दत्ताहितयोरूपलक्षणम् । अस्वामिविक्रीतवेन तुल्यत्वात् । अत एवोक्तम्—“अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिबर्त्येत्” इति । । क्रेतु पुनः “अप्रकाशिते” गोपिते क्रेते दोषो भवति । तथा “हीनात्” तत्तद्रव्यागमोपायहीनात्, “रहसि” एकान्ते, सम्भाव्यद्रव्यादपि, हीनमूल्येन अल्पतरेण मूल्येन क्रेते, बेलाहीने बेलया हीनो बेलाहीनः, क्रये रात्रगदौ कृतस्तत्र च क्रेता तस्करो भवति । तस्करवद् दण्डभाग् भवतीत्यर्थः । [यचोक्तम्—“द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी तदवाप्नुयात् । प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः क्रेतुस्तेयं रहःक्रयात्” । इति] ॥ १६८ ॥

CHARCHA

1. अप्रकाशिते—Refers to क्रये । in such क्रये, दोष goes to क्रेता ॥ a क्रेता is as good as a तस्कर if he purchases from a resourceless one, secretly, at a nominal price or at dead night etc which is a forbidden time for transaction.

169. Seller of such unowned articles should be handed over to the king or police—(This is purchaser's duty)

नष्टाप्तहतमामाद्य हत्तर्त्तरं ग्राहयेन्नरम् ।

देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥ १६९ ॥

Prose—नष्टम् अपहृतं वा द्रव्यमधासाध क्रेता हत्तरं (विक्रयार्थमागत हत्तरं) नरं ग्राहयेत (राजदण्डप्राप्तर्थम् आत्मविशुद्धर्थं च ग्राहयेत) । देशकालातिपत्तौ (देशकालातिपत्ते सति अर्थात् विशानात् पूर्वमेव विक्रेता इत्यायितश्चेत्) स्वयमेव गृहीत्वा समर्पयेत् (द्रव्यस्वामिने दधात्) । (See mita also for another version).

Beng. क्रेता हावान वा चोरित द्वय पाइया, आज्ञाशोधनार्थ विक्रयार्थ आगत धनापहरणकारीके धराईया दिबेन। आर यदि कालातिक्रम वा देशातिक्रम तेतु अर्थां जानिया निबेदन करिबार पूर्वेहि यदि विक्रेता अपहणकारी पलाईया अग्रत्र गिया थाके, तबे निजेहे नष्ट वा हत्तद्वय द्वयास्थामीके दिबे।

Eng.—A purchaser having got another one's lost or stolen article, should cause the seller (who is a stealer) to be handed over (for punishment) to the police ; if it is known at a late period when the seller-stealer is gone off, then he should himself hand over the article to the owner.

Mita—स्वाम्यभियुक्तेन केवा किंकर्त्तव्यमिन्याह—नष्टमपहृतं वा अन्यदीर्घं क्रयादिना प्राप्य हत्तर्तं विक्रेतारं “नरं ग्राहयेत्” चौरोद्धरणकादिभिः आत्म-वित्तद्वयार्थं राजदण्डप्राप्तयर्थश्च। अथ अविदितदेशान्तरं गतः कालान्तरेवा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तेः विक्रेतारप्रदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्वनं नाष्टिकस्य समर्पयेत्। तावता पवासौ शुद्धो भवति—इति श्रीकराचार्येण व्याख्यातम्—तदिदमनुपपन्नम् ; “विक्रेतुदर्शनाच्छुद्धिः” (sl. 170) इत्यनेन पौनशक्त-प्रसङ्गान्। अतः अन्यथा व्याख्यायते—नष्टपहृतमिति। नाष्टिकं प्रति अयमुपदेशः—नष्टमपहृतं वा आत्मीयद्रव्यमासाद्य क्रेतुहस्तस्थंज्ञात्वा तं हत्तर्तं केतार स्थान-पालादिभिर्ग्राहयेत्। “देशकालातिपत्तौ” देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसंनिधाने तद्विज्ञापनकालात् प्रांक् पलायनाशक्तायां स्वयमेगृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् ॥ १६६ ॥

CHARCHA

1. ग्राहयेत्—ग्र + णिच् + लिङ्गात् ॥ हर्ता ग्रहाति—in णिच् becomes सः हस्तारं ग्राहयति (वृद्धर्थत्वात् अणिकर्तुः कर्मसंक्षा) । similarly in स स्वामिने धनं ददाति becomes in णिच्-राजा तं स्वामिने धनं दापयति etc.

2. देशकालातिपत्तौ=भावे ७मो। देशातिक्रमे कालातिक्रमे च सति विक्रेतुः कालोत्तीणेन स्थानान्तरगमने मरणेन च एवं कर्तव्यम् ॥ स्वयमपैषे दोषः न स्यात्। The two lines taken together here will thus be no repetition of what will be said in the next sloka.

170 The purchaser of stolen goods being arrested, he should find out the seller

विक्रेतुदर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् ।
क्रेतामूल्यमवाप्नोति तस्माद् यस्तस्य विक्रयी ॥ १७० ॥

Prose—विक्रेतुदर्शनात् (प्रदर्शनात्) क्रेतुःशुद्धिः (दोषमुक्तिः) स्यात्। यः तस्य द्रव्यस्य विक्रयी, तस्मात् स्वामी द्रव्यं अवाप्नोति, नृपः दमं (दण्डरूपं धनं) अप्नोति क्रेतामूल्यमवाप्नोति ।

Beng. हत्तद्वयोन क्रेताके धरिले, से विक्रेताके देखाईया ओ धराईया दिते पाबिले दोषमुक्त हইবে। একপক্ষেত্রে দ্বয়াস্থামী বিক্রেতাব নিকট ইষ্টেতে দ্বয়া পাইবে, বাজা অপনাদীকে দণ্ড দিয়া দণ্ডধন (দম) পাইবেন, আব ক্রেতা ও অনুকূপ মূলা বিক্রেতাব নিকট ইষ্টেতে পাইবে ।

Eng.—If a purchaser of stolen goods is accused then he will be absolved of guilt by showing the stealer-seller ; in such case then from the stealer-seller, the owner with get the article, the king will get the fine levied, and the-purchaser will get the money back

Mita—ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्तव्यमत आह—यथसौ गृहीतः केता—“न मया इदमपहृतम्, अन्यसकाशात् कीतम्” इति वक्ति, तदातस्य क्रेतुः, विक्रेतुदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसौ अभियोज्यः, किन्तु तत्प्रदर्शितेन

विकेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः। यथाऽवृहस्पति—“मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन। मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते”॥ तस्मिन् विवादे यथस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति, तदा तस्य नष्टपृष्ठतस्स गवादिद्रव्यस्य यो विकीर्यी, विकेता, तस्य सकाशात् स्वामीनाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति। नृपश्चापराधानुरूपं दमं दण्डं, क्रेता च मूल्यमवाप्नोति तथासौ देशान्तरगतः तदा योजनमन्वय्या आनयनार्थं कालो देयः—“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत्। मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंस्थया” इति स्मरणात्॥ [अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहत्तुं न शकोति, तदा क्रयं शोधयित्वा एव शुद्धो भवति। “असमाहाय्यमूलस्तु स्वयमेव बिशोधयेत्” इति वचनात्। “यदापुनः साह्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलं च न प्रदर्शयति। तदा स एव दण्डभाग् भवति” इति। “अनुपस्थापयन् मूलं क्रयं वापि अविशोधयन्। यथा अभियोगं धनिने धनं दाप्यः दमं च सः” इति मनुस्मरणात्॥ १७० ॥

CHARCHA

1 तस्मात्—from him अपादाने उमी। दम् is punishment of fine ; see ante

171 Adequate proof of ownership is required in नष्टद्रव्य, otherwise a part will go to the king

आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोन्यथा ।
पञ्चवन्धो दमस्तस्य राजे तेनाविभाविते ॥ १७१ ॥

Prose—नष्ट द्रव्यम् आगमेन (रिक्थ-क्रयादिना) उपभोगेन च (स्वामिना) भाव्यम् (प्रमाणीकर्त्तव्यम् वा) [स्वामिना साधनीयम्]। अतः अन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते (अप्रमाणिते सति) तस्य (नष्टद्रव्यस्य) पञ्चवन्धः (पञ्चमः भागः) दमः राजे देयः (नाष्टिकेन राजे देयः इत्यर्थः)।

Beng. “नष्टेत्रय त्रयादिष्ठात्रा वा उड्डराविकारिसूत्रे पाइया-

आमि भोग कवियाछि” धनम्बामी एकप्र प्रमाण दिवेन। यदि प्रमाण दिते ना पावेन तबे धनम्बामी (वा नाष्टिक) ऐ नष्टद्रव्योर वा तार मूलोव एकपञ्चमांश राजाके दम वा दण्डमुकपे दिते हইবে।

Eng In case of lost or stolen article, the owner is to prove its acquisition and enjoyment ; otherwise, that is in case of failure to prove ownership, the owner is to pay one-fifth value by way of fine to the king

Mita—“स्वलभेतान्यविक्रीतम्” इत्युक्तम्, तहिम्बुना किंकर्त्तव्यमित्यत आह—“आगमेन” रिक्थ-क्रयादिना “उपभोगेन”—‘मदीयमिदं द्रव्यं तन्कैव नष्टपृष्ठत् वा’ इत्यपि “भाव्यम्” साधनीयं तत्स्वामिना। “अतोन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते” अप्रमाणिते “पञ्चवन्धः” नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाष्टिकेन राजे देयः। अत्रचायां क्रमः—पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत्। ततः क्रेता चौर्यपरिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत्, अथानेतुं न शकोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेत् इति ॥ १७१ ॥

CHARCHA

1. आगमेन—आगम is प्राप्ति by रिक्थ i.e., inheritance वा purchase etc. करणे इया ॥ उपभोगेन also has करणे इया ॥

2. भाव्यम्—अवश्यं भवितुं योग्यम् इति भू+ण्यत=भाव्यम् to be established or proved Nom or अनुकूकर्त्ता is स्वामिना। here भू takes ण्यत and not यत by the rule “ओरावश्यके”। or णिन् यत्। similarly अविभाविते (from वि+भू+णिच क्त कर्मण)=अप्रमाणिते। द्रव्ये अविभाविते सति ।

3. पञ्चवन्धः—वन्ध is भाग here. पञ्च=means here पञ्चम by the dictum “वृत्तिविपये संख्याशदस्य कचित् पूरणार्थत्वमिष्यते” as in

त्रिभाग, षट्भाग (“तपःषट्भागमक्षयं च ददत्यारण्यकाहिनः” sak) and ante also. पञ्च (पञ्चमः) वन्धः भागः, कर्मधा ।

172. The owner taking his द्रव्य from a stealer is also to be punished, if he does not inform this to the king.

हृतं नष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्डयः स तु पण्णवति पणान् ॥ १७२ ॥

Prose—यः हृतं वा नष्टं द्रव्यं नृपे (नृपाय वा नृपस्य) अनिवेद्य प्रहस्तात् अवाप्नुयात् (गृहीयात्) सः पण्णवति पणान् दण्डयः (राजा दण्डयः) ।

Beng. নিজের হৃত বা নষ্ট দ্রব্য, বাজাকে না নিবেদন করিয়া যদি কেহ পৰহস্ত হইতে গ্রহণ করে ও চোরকে ছাঁড়িয়া দেয় তবে এই অগ্রাঘ জন্ম বাজা তাকে ছিয়ানকৰই তাঙ্গ মুদ্রা দণ্ড দিবেন ।

Eng.—If one takes his own article lost or stolen from another stealer's hand without previously informing it to the king, and let the thief go, then he is also to be fined ninety six copper coins by the king.

Mita.—तस्करस्य प्रच्छादक प्रत्याह—हृतं वा चौरादिहस्तं द्रव्यं—“अनेनमदीय द्रव्यमपहतम्” इति नृपस्य अनिवेद्यैव दर्पादिना यो गृह्णाति असौ पभुत्तरान् नवति पणान् दण्डनीयः । तस्य तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टबात् ॥

CHARCIIA

1. नृपे—‘विवक्षावशात् कारकाणि’ इति ४०८ वा पष्टीस्थाने ७८३ । See pr.
2. पणान्—copper coins वा चुदमुद्रा । The मंख्याशब्द from विश्वति &c is singular always ; so नवति is singular here in पण्णवतिम् । It is in app. with पणान् । दण्ड is द्विकर्मक । राजा तं पर्ण

दण्डयति in voice change=राजा सः पणं (पणान् वा) दण्डयः । दण्ड is दुहादि so its अप्रधानकर्म—सः is voiced

173 Demand of lost article after the expiry of full one year vitiates ownership

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नप्रापहतमाहतम् ।
अर्बाक्संवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृपः ॥ १७३ ॥

Prose—यदा शौलिककैः (शूलकाधिकारिभिः पुम्हौ) स्थानपालैः (स्थान रक्षकैः) वा, आहतं नष्टं वा अपहतं द्रव्यं संवत्सरात् अवाक् (पूर्व) प्राप्तं, तदा स्वामी हरेत (गृहीयात्), परतः प्राप्तं तत द्रव्यं नृपः हरेत (गृहीयात्) ।

Beng. যদি কুম্হাতৌ বাজপুনৰ্য এ স্থানরক্ষক কোটাল প্রভৃতি কোন নষ্ট বা অপহৃত দ্রব্য পায় এবং বাজপুনৰ্যাবে জয়া দেয়, তবে তাত, এক বৎসরের পূর্বে লক্ষণে দ্রব্য পুনর্বামীই তোচা লইবেন, পরে উহা বাজাব হইবে ।

Eng.—If custom officers or Police or guards get some lost or stolen article and produces the same to the king's treasury, then demand of it before one year will expire the owner is to take it, if it be after the expiry of a year then it will go to the king

Mita.—राजपुम्हानीतं प्रत्याह—यदि तु शूलकाधिकारिभिः, स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहतं द्रव्यं राजपाश्वं प्रत्याणीतं, तदा संवत्सरात् अर्बाक् प्राप्तस्तेत् नाष्टिकः सदृश्यमवाप्नुयात्, उच्चं पुनःसंवत्सरात् राजा गृहीयात् । स्वपुरुषाणीतं च श्रुत्यं जनसमृहेषु उद्घोष्य यावत् संवत्सरं राजा रक्षणीयाम् । [यथाहगौतमः—“प्रेनष्टस्वामिकमधिगम्य राजे प्रवृत्युः । विख्याप्य संवत्सरं राजा रक्ष्यम्”] चतुर्थं पुनर्मनुना अवध्यन्तरमुक्तम्—“प्रेनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्रयब्दं निधापयेत् ।

अर्बाक् त्रग्वदात् हरेन् स्वामी परतो नृपतिहरेत्” इति, तत श्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मण विषयम् ॥ रक्षणनिमित्तपद्भागादिग्रहणं च नेनैवोक्तम्—“आददीताथ पदभागं प्रनष्टाधिगमात् नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतांधर्ममनुस्परन्” ॥ नृतीय द्वितीय-प्रथममन्तस्तरेषु यथाक्रमं षष्ठादयो भागा वेदितव्याः । प्रपञ्चितं चौतत पुरस्तात् ॥ १७३ ॥

CHARCHA

1 शौलिकके—शुल्क is revenue. शुल्के नियुक्ता इति शौलिकम्—with ठक् by “तत्र नियुक्तः” ॥ स्थानपालैः refers to police guard अनुके कर्त्तरि तया—the क्रिया is आहतम् ।

2 मवतसरात्—इति अश्वूत्तरपद—अर्बाक्षशब्दयोगे ५मी ।

174. King's dues from owners in such cases of different articles.

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानुषे ।

महिपांशुगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥ १७४ ॥

Pros.—एकशफे स्वामी राजे (रक्षणनिमित्त) चतुरः पणान् दद्यात् । मानुषे (द्रव्ये) पञ्च पणान् राजे दद्यात्, महिपोष्टुगवाम् प्रत्येकं द्वौ द्वौ पञ्चे राजे दद्यात्, अजाविके प्रत्येकं पादं पादं दद्यात् ।

Beng—প্রকরণে বক্ষণাবেক্ষণ কর্তৃ স্বামী একশফে অশাদি ছবে রাজাকে চারিপথ শুল্ক দিবেন, মানুষদ্বা বক্ষণের কর্তৃ পক্ষগণ শুল্ক অঙ্গিষ, উষ্ণ ও গো বক্ষণকর্তৃ দ্রুই দ্রুইপথ, এবং চাগ ও মেষরক্ষণের কর্তৃ প্রত্যেকের কর্তৃ এক একপথ দিবে ।

Eng.—For protection and maintenance, the owner is to give by way of revenue four panas to the king in case

of lost whole-hoofed horse etc, five panas in case of lost men, two panas in cases of each of lost buffalo, camel and cow, and one pana each in cases of lost goat and sheep.

Mita—मनूक्तपद्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपबादमाह—“एकशफे” अश्वादौ प्रनष्टाधिगते ततस्वामी राजे रक्षणनिमित्तं चतुरः पणान् दद्यात् । “मानुषे” मनुष्यजातोये द्रव्ये पञ्चपणान्, महिपोष्टुगवाम् रक्षणनिमित्तं प्रत्येकं पादं पादम् । “दद्यात्” इति सर्वं अनुज्ञयते । [अजाविकमिति समाप्तनिर्देशेषि “पादं पादम्” इति वीप्तावलात् प्रत्येकं सम्बन्धोवगम्यते ॥ १७४ ॥ इत्यस्वामि-विक्रयप्रकरणम् ।

CHARCHA

1. महिप &c—महिपाश उष्णश गवश इति महिपोष्टुगवः । “विभाष-वृक्षमृगतृणधात्य”—“इति समाहारस्य वैकल्पिकत्वात् । शेषे षष्ठी । for द्वन्द्व निपात in अजाविकम् by “गवाश्वप्रभृतीनि च” see ante पादम् पादम् here refers to one unit or one in case of अज and अवि ।

अथ दत्ताप्रदानिक प्रकरणम् ।

[(The section on resumption of what is दत्त or given :)

This includes दत्तानपकर्मन् of Manu :]

Mitakshara's Introduction here

Mita—अधुना विहिताविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपकर्म दत्ताप्रदानिकम् इति च लव्धाभिधानद्वयं दानाल्यं व्यवहारपदमभिधीयते | due to legal and illegal modes or procedures, two titles of व्यवहारपद in Hindu Law named दत्तानपकर्म non-denial or non-withdrawal of what is given, and दत्ताप्रदानिकम् resumption or demand

back (अप्रदान or अप्रदानिक) of what is given are being-stated here.]

तत्स्वरूपश्चनारदेनोक्तम्—“दत्तवाद्रव्यमसगगयः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रादानिकं नाम व्यवहारपदं हितत्” इति ॥ असम्यग् अविहितमार्गश्रियेण द्रव्यं दत्त्वा पुनरादानमिच्छति यस्मिन् विवादपदे तद् दत्ताप्रादानिम्—दत्तस्य अप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् दानाख्ये तद् दत्ताप्रदानिकभूनाम व्यवहारपदम् । विहितमार्गश्रियत्वेण तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यवहारपदं दत्तानपकर्म इत्यर्थादुक्तं भवति । [in short दान in an unjust or illegal way & its taking back is दत्ताप्रदानिकम् (दत्तस्य अप्रदानम्) । तत् अस्ति अस्मिन् इति मत्वर्थीय ठन्=दत्ताप्रदानिकम्) ; and दान rather in a right way and its non-withdrawal is दत्तानपकर्म]

दत्तस्य अनपकर्म अपुनारादानारूप्य यत्र दानाख्ये विवादपदे तद् दत्तानपकर्म । तच्च देयादेयादिमेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः—“अथ देयमदेयं च दत्तं वा अदत्तमेव च । व्यवहारेषु विशेषो दानमार्गश्चतुर्विधः”—इति । तत्र देयम् इति अनिविद्धादानक्रियायोग्यम् उच्यते । अदेयमस्वतया निपिद्धतया च दानानहंभ् । यत् पुनः प्रकृतिस्थेन दत्तम् अव्यावर्त्तीयं तद् दत्त मुच्यते । अदत्तं तु यज्ञप्रत्यहरणीयं तत् कथ्यते ।

[Again दत्तानपकर्म being of 4 varieties will include दत्ताप्रदानिक in two of its items at least अपकर्म is denial here ; न अपकर्म i. e., non-denial or non-withdrawal दत्तस्क अनपकर्म=दत्तानपकर्म non-denial or non-withdrawal of what is दत्त । It is in a sense प्रतिपक्षभूत (opposite) of दत्ताप्रादानिक (दत्तस्य अप्रदानम् पुनराहरणम् due to अविहितदानम् etc.). अदेयदान वा अदत्तदान of दत्तानपकर्म of Manu will include दत्ताप्रदानिक of Yajnavalkya or Narada here. So ultimately the two will tally together]

175. दान should not be of wife or sons, nor by depriving dependants etc.

१ स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयम् दारसुतादते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥ १७५ ॥

Prose—दारसुतादते स्वं (द्रव्यं) कुटुम्बाविरोधेन (कुटुम्बभरणम् अनुपरूप्य) देयम् । अन्वये (पुत्रपौत्रलक्षणे वंशजाते) सति सर्वस्वं न दद्यात् ; यच्च अन्यस्मै प्रतिश्रुतं (सुवर्णादिकं द्रव्यं) तदपि अपराय (अप्रतिश्रुताय कस्मैचित्) न देयम् ।

Beng याहा निजस्त्र द्रव्य, ब। सम्पत्ति ताशा कूटुम्बलरणावशिष्टे थाकिले दिबे (कूटुम्बके कष्टे दिबे ना) ; झौं ओ पूत्र निजस्त्र इইलেও दिबे ना । पूत्रपौत्रादि बংশসন্তান থাকিতে সর্বস্ব দিবে না । একজনকে হিরণ্যাদি দ্রব্যোর প্রতিশ্রুতি দিয়া, অন্তে তাশা দিবে না ।

Eng.—One should give his article (goods or property) by not distressing his defendants ; wife or issues (though one's own) should never be given ; son or grandson living, one must not give away all his goods ; similarly gold etc. promised to one should not be given to another.

Mita—तदेतत् (प्रकरणं) मन्त्रेपतः निरूपयितुमाह—“स्वम्” आत्मीयं द्रव्यं “कुटुम्बाविरोधेन” कुटुम्बानुपरोधेन, कुटुम्बभरणावशिष्टमिति यावत्तद् दद्यात् । कुटुम्बभरणस्यावश्यकत्वात् । यथाऽमनुः—“वृद्धौ च मातापितौ साध्वीभार्या द्वातः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुव्रवीत्” इति ॥ [“कुटुम्बाविरोधेन” इत्यनेन अदेयमेकविधं दर्शयति । “स्वं दद्यात्” इत्यनेन अस्वभूतानाम् अन्वाहितयाचितक-आधि-साधारणनिक्षेपाणां पञ्चानामदेयत्वं व्यतिरेकतः द्विसितम् ॥ यत् पुनर्नारदेन अडिविधत्वमदेयानामुक्तम्—“अन्वाहितं (आपातसः

पुरुहस्तेस्थापितं) याचितकम् आधिः साधारणं च यत्। निवेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वं चात्मये सति। आपत्त्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” इति—एतत् अदेयत्वमात्राभिप्रायेण, न पुनः स्वत्वाभावाभिप्रायेण। पुत्रदारसर्वप्रतिश्रुतेषुसनूत्य सद्ग्रावात्। अन्वाहितादीनां स्वरूपं च प्रागेव प्रपञ्चितम्] “स्वं दद्यात्” इत्यनेन दारासुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वप्रसङ्गे प्रतिषेधमाह—“दारासुतात् ऋते दारासुतव्यतिरिक्तं स्वं दद्यात्, न दारासुतमित्यर्थः। तथा “पुत्रपौत्राद्यन्वय” वृंशे विद्यमाने सति सर्वं धनं न दद्यात्। “पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वृत्तिचैपां प्रकल्पयेत्” इतिस्मरणात्। तथा हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतम् अन्यस्मै न देयम् ॥ १७५ ॥

CHARCHA

1. स्वम्—here स्व means द्रव्य वा सम्पत्ति। “स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिव्यात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने”। again स्व is not a सर्वनाम when meaning ज्ञाति वा धन by the rule “स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्”।

2. कुटुम्ब etc—कुटुम्बानाम् अविरोधः (अनुपरोधः)। तेन। करणे इया।

3. दारासुतात्—दार meaning wife is masc. plural. दाराश्च सुतानि च इति दारासुतम् by समाहार by the rule “अध्ययनतोऽविप्रकृष्टानाम्”, for these are used together; so we get योगक्षेमम्, संज्ञापरिभाषम्, इष्टापूर्तम् etc., ऋते शब्द योगे इमो। Or द्वन्द्व by “सर्वोऽनन्दो विभाषा एकबद्ध भवति” & वधूवरम् (Sak)।

4. अन्यस्मै—सम्प्रदाने ऋथों by the rule “प्रत्याड्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता”।

176. Acceptance of स्वावरसम्पत्ति etc. should be an open one; one must not take back after giving देय प्रतिश्रुत द्रव्य।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्वावरस्य विशेषतः ।
देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नपाहरेत् पुनः ॥ १७६ ॥

Mita—प्रतिग्रहः (दानग्रहण) प्रकाशः (सर्वसमक्षं) स्यात्, विशेषतः स्वावरस्य । देयं प्रतिश्रुतं च स्वं (द्रव्यं) दत्त्वा न पुनः अपहरेत् ॥

Beng. প্রতিগ্রহ (দানগ্রহণ) প্রকাশ (সর্বসমক্ষ) স্যাত, বিশেষতঃ শ্বাবৰ সম্পত্তির দান ও প্রতিগ্রহণ প্রকাশভাবে হইবে। যাহা দেশদ্বাৰা এবং যাহা দানেৰ জন্য কাশ্তকেও প্রতিষ্ঠিতি দেওয়া হইবাছে, তাহা দিয়া আবাব ফিরাইয়া নইবে না।

Eng—Gift and its acceptance or taking of gift should be an open one i.e. should be before all, specially gift & acceptance of immovable property ; an article or good which can be given without any detriment, and which is promised as well, should never be taken back after giving away. [N. B.—Compare अन्यायमार्गेण यत् दत्तं, तत् न पुनः अपहर्त्यव्यम्। अन्यायेन दत्तं तु प्रत्याहर्त्यव्यमेव”—in Mitakshara].

Mita—एवं दारासुतादिव्यतिरिक्तं देयमुक्ता प्रसङ्गात् देयधनग्रहणं च प्रतिग्रहीवाः प्रकाशमेव कर्त्तव्यमित्याह—प्रतिग्रहणं प्रतिग्रहः (taking of gift), सः प्रकाशः कर्त्तव्यो, विवादनिराकरणार्थम्। “स्वावरस्य च विशेषतः” प्रकाशमेव ग्रहणं कार्यम्। तस्य मुख्यादिवत् आत्मनि स्थितस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्ता प्रकृतमनुस्मरन्नाह (having said the relevant factor here, the real subject matter is being followed)—देयं प्रतिश्रुतं चैव।

देयं प्रतिश्रुतं चैव—यद्यस्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतं तत्स्मै देयमेव यद्यसौ धर्मात्राच्युतो न भवति। प्रच्युते न पुनर्दोत्प्यम्; ‘प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दणात्

‘(गौ० ४२३) इति गौतमस्मरणात् । ‘दत्त्वा नापहरेत्पुनः’ व्यायमार्गेण यद्यत्तं तत्सप्तविधमपि पुनर्नापहर्तव्यम्, किंतु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यादेन दत्तं तददत्तं पोष्टशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यधोदुक्षं भवति । [नारदेन च (४३)-दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं पोष्टशत्मकम्] इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विष्ट-तम्—‘पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्टा स्नेहादप्त्युपकारतः । नीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥ अदत्तं तु भयक्रोधशोकवेगशजान्वितेः । तथोन्कोचपरीहास-व्यत्यास-च्छयोगतः ॥ वालमूढास्वतन्त्रात्मतोन्मतापवर्जितम् । कर्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥ अपात्रो पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्ममंहिते । यद्यत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥’ इति । अयमर्थः—पण्यस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तम्, भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तम्, तुष्टा बन्दिच्चरणादिभ्यो दत्तम्, स्नेहादुहिन्पुत्रादिभ्यो दत्तम्; प्रत्युपकारतः उपकृतवने ग्रत्युषकाररूपेण दत्तम्, मौशुल्कं परिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो यद्यत्तम्, यच्चानु-अहर्थमष्टार्थदत्तम्; तदेतन्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम्, क्रोधेन पुत्रादिभ्यो वैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तम्, पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकावेशेन दत्तम्, उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम्, परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयेन्तः शतदानमभिसंधाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तपोषशब्दवर्णेण, मूढेन लोकवादानभिज्ञेन, अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आत्मेन रोगाभिभृतेन, मतेन मदनीयमतेन, उन्मत्तेन वातिकायन्मादग्रस्तेन वा, अपवर्जितं दत्तम्, तथा—‘अयं र्मदीयमिदं कर्म करिष्यति’ इति प्रतिलाभेच्छया दत्तम्, अचतुर्वेदाय ‘चतुर्वेदोऽहम्’ इत्युक्तवते दत्तम्, ‘यशं करिष्यामी’ति अन्तस्त्वाय थूंदौ विनियुक्तानाय दत्तम्, इत्येवं पोष्टशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते ; ‘प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् ; ‘स्वस्थेनातेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तस्तुतो नात्र संशयः ॥’ इति नकास्थायनस्मरणात् ॥ तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् ॥ (मनुः ४१६५)—‘योगगमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य चाऽप्युपर्यं पश्चेत्तरसर्व-

विनिवर्तयेत् ॥’ इति ॥ योग उपाधिः । येनागामिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रीयदान-प्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् क्रयादीन्विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुनः पोष्टशप्रकारभपि अदत्तं गृह्णाति, यशादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः (८१६५)—‘गृह्णात्यदत्तं यो लोमाद्यशादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डवस्तथा दत्तप्रतीच्छक ॥’ इति] ॥ १७६ ॥

इति दत्ताप्रदानिकं नाम प्रकरणम् ।

अथ क्रीतानुशयप्रकरणम्

(Dissatisfaction after Purchase)

Mitakshara's Introductory here—

Mita—अथ क्रीतानुशयः कथ्यते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम्—“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहुमन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद् विवादपदमुच्यते” इति । तत्र च यस्मिन् अहनि पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तद्विकृतं प्रत्यर्पणीयम् इति तेनैवोक्तम्—“क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दुक्रीतं मन्यते क्रीयो । विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्नि अविक्षतम् ।” इति ॥ द्वितीयादिदिने प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः—“द्वितीयेहि ददत् क्रेता मूलात् विशंशमाहरेत् । द्विगुणं तु तृतीयेहि परतः क्रेतुरेव तत्” इति ॥ परतः अनुशयो न कर्तव्यः । एतच्च वीजादि-व्यतिरिक्त-उपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ॥

[Narada says that क्रीतानुशय arises when after purchasing an object by due price, one is not satisfied at all ; dispute may arise herein, so it is a व्यवहार or विवादपद । The usual custom is, in such cases the object bought is to be given back to the seller unsoiled (in tact) on the very day it is purchased. Narada also declares this in his श्रुति. If it is returned on the second day then usually 1/30th part ;

of the price has to be sacrificed to the seller ; if on the third day then purchaser is to sacrifice twice of 1/30 to the seller ; later on it can't be given back. And this custom concerns mainly enjoyable brittle objects ; other rules however are in vogue in matters of purchase of बीज (seed) etc. So the instruction is—one should not feel dissatisfied or remorse after buying an article ; rather look before you leap—"बुद्धग्र अवेद्य अवेद्य कर्तव्यम्"] ।

177. Seeds, cattles, servants are to be purchased on trial.

दशैकपञ्च-मप्साह-मासत्रहार्ढ्मासिमम् ।

बीजायो-वाहा-रत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥ १७७ ॥

Prose—बीजायो-वाहा-रत्न-स्त्री-दोह्य-पुंसां परीक्षणं (क्रयकाले परीक्षणं) तु यथाक्रमं दशैकपञ्चसप्तसाह-मास-त्रह-अर्ढ्मासिकं स्यात् ।

Bong.—धार्गादि बीज, अयस् अर्थात् लोह, वाहनयोगा, बलीवर्द्दादि, वत्त, नासौन्त्री, दोहनीय गोमहियादि, भृत्य पूरुषदिग्दिके किनिया। यथाक्रमे दशदिन, एकदिन, पाँचदिन, सातदिन, एकमास, तिनदिन ओर अर्द्धमास वा एकपञ्च परीक्षा किनिया देखिते पारिबे । [ऊँकु निर्दिष्ट दिनेब परे आर क्रीतद्वया फिराइया देओया चलिबेना] ।

Eng.—After purchasing-paddyseeds and the like, iron, conveyances like bulls etc., gems, maid servants, milch cattle, male servants—these may in gradual order be tested for ten days, one day, five days, seven days, one month,

three days or half of a month. [N. B.—After this period is over a purchased thing can't be returned back.]

Mita—बीजादिक्ये पुनरन्य एव प्रत्यपणावधिरित्याह—“बीजं” ब्रीहादिवीजं, “अयः” लौहम्, “वाहा:” बलीवर्द्दादि, “रत्नं” मुक्ताप्रवालादि, स्त्री दासी, “दोह्यं” महिष्यादि, पुमान् दासः—एवं बीजादीनां यथाक्रमेण “दशाहादिकः” परीक्षाकालो विजेयः ॥ [परीक्ष्यमाणे बीजादौ यदि असम्यक्तव्युद्धया अनुशयो भवतितदा दशाहाध्यन्तरे एव क्रयनिवृत्तिः, न पुनर्लभ्यम्—इत्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनं—“क्रोत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्य इहानुशयो भवेत् । सोन्तर्दशाहात् तद्वयं दधार्ष बादोत च” इति—तदुक्त लोहादिव्यतिरिक्तोपभीगविनश्वर गृह व्येत्यानशयनासनादिविषयम् । सर्वं चैतद् अपरीक्षितक्रीतविषयम् । एत पुनः परीक्षितं “न पुनः प्रत्यर्पणीयम्” इति समयं कृत्वा क्रीतं तद् विक्रेते न प्रत्यर्पणीयम् । तदुक्तम्—“क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोपतः । परीक्ष्य-भिमतं क्रीतं विक्रेतुर्ग भवेत् पुनः”—इति ॥ १७७ ॥

CHARCHA

1. दशैक etc.—दश च पक्षं च पञ्च च सप्त च, द्वन्द्व । तत्संख्यकम् अहः इति दशैकपञ्चसप्तसाहाः (with समानान्त टच् after अहन् by “राजाह-सत्त्विम्यष्टच्” then “रात्राहाहाः पुंसि” etc.) । दशाधानि च मासं च त्रयश्च अर्धमासश्च, द्वन्द्व । एतत् परिमाणे भवम् इति ठज् Qual. परीक्षणम् । These time-limits are respectively for बीज, अयस्, वाहा (वाहनयोग्य बलीवर्द्दादि), रत्न, दासी स्त्री, दोह्य-महिष्यादि and पुंस्य ।

179. Losses in testing gold, silver, iron, tin &c and in making ornaments.

अग्ने सुवर्णमक्षीणं रजते द्विपलं शते ।

अष्टो श्रुपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥ १७८ ॥

Prose—(परीक्षाकाले), अग्ने सुवर्णम् अक्षीणं शते । शते (शतपले)

रजते द्विपलं क्षीणं स्यात् ; शतपले त्रिपुणि सीसे च अष्टौ पलानि क्षीणानि भवन्ति शते (शतपले) ताङ्गे पञ्चपलाणि क्षीणानि भवन्ति, शते अयसि दशपलानि क्षीणानि भवन्ति ।

Beng.—পঞ্জীয়ার জন্য বা অলঙ্কার নির্মাণের জন্য অগ্নিতে সোণা পোড়াইলে কোন ক্ষয় হয় না ; রোপে প্রতি একশতপলে দ্বইপল ক্ষয় হয়, বাড়ের ও সীসার প্রতি শতপলে আটপল ক্ষয় হয়, তামার প্রতি শতপলে পাচপল এবং লোহার প্রতি শতপলে দশপল (আগুনে পোড়াইলে) ক্ষয় হইয়া থাকে । [N.B.—শিল্পীরা অধিকক্ষয় তৈয়ার বলিলে, দণ্ডনীয় হইবে] ।

Eng.—During testing of gold and in making ornaments therefrom it does not waste at all in fire ; silver-wastage in fire or in making ornaments is two pala in every hundred pala of silver ; similarly in case of tin (त्रिपु) and lead, the wastage is eight palas in every hundred palas ; in copper-metal the wastage is five palas in every hundred palas ; and in iron (अयसि) the wastage in ten palas in every hundred palas. [N.B.—It is said here, so that maker of ornaments etc. from these may not say greater wastage ; in that case they are to be punished].

Mita—दोषादि परीक्षा प्रसङ्गे न स्वर्णदिरपि परीक्षणमाह—वहौ प्रताप्यमानं सुबर्णं न क्षीयते, अतः कटकादि निर्माणार्थं यावत् स्वर्णकारहस्ते प्रक्षिप्तं तावसुलितं तैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा क्षयं दाप्यादण्डयात् । “रजते तु शतपले” प्रताप्यमाने पलदर्यं क्षीयते । अष्टौ त्रिपुणि सीसे च (“शते” इत्यनुवर्चते) । त्रिपुणि सीसे च शतपले प्रताप्यमाने अष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताङ्गे पञ्च, दশ अयसि । ताङ्गे शतपले पञ्चपलाणि अयसि दशपलानि क्षीयन्ते । (अग্নापि

“शते” इत्येव) । [कांस्यस्यतु त्रिपुमाघयोनित्वात् तदनुसारेण क्षयः कल्पनीयः । ततो विक्षयकारिजः शिल्पिनो दण्डयाः] ॥ १७८ ॥

CHARTA

1. क्षीणम्—न क्षीणम् क्षीणं undecayed, not wasted. क्षि+कर्त्तरि क=क्षीणम् with दीर्घ by the rule “निष्ठायाम् अण्यदर्थे” क्षि is दीर्घ in निष्ठा in other than भाव वा कर्मवाच्य । then again के hecmes न by the rule “क्षियो दीघात्” । so lastly we get क्षीणम् here See also परिक्षीण sl 43.

179. Similarly there is increase in wool, cotton etc. during making cloths.

शते दशपला वृद्धिरौणे कार्पाससौत्रिके ।

मध्ये पञ्चपला वृद्धिः सूक्ष्मे तु त्रिपलामता ॥ १७९ ॥

Prose—औरे कार्पाससौत्रिके शते (शतपले) दशपला (ततपरिमिता) वृद्धिःस्यात् । मध्ये (मध्यजातीये अनतिसूक्ष्मे पटादौ) पञ्चपला वृद्धिःस्यात् । सूक्ष्मे (सूक्ष्मतन्तुनिर्मिते) त्रिपला वृद्धिः स्यात् (वा वृद्धिः वेदितच्या) ।

Beng.—সূল মেঘলোমাদিভির্মিত বস্ত্রে এবং সূল কাপাসসূক্ষ্ম বিমিত বস্ত্রে, প্রতি শতপলে দশপল বৃদ্ধি হয় । মধ্যজাতীয় নাতি-সূক্ষ্মপটাদিবস্ত্রে প্রতি শতপলে পঞ্চপল বৃদ্ধি হয় । আব অতিসূক্ষ্ম তন্ত্র নির্মিত বস্ত্রে প্রতিপলে ত্রিপলমাত্র বৃদ্ধি হয় ।

Eng.—In cloths made of coarse sheepwool or of coarse cotton, there is an increase of ten palas in every hundred palas ; in cloths made of middle quality fibres there is an increase of five palas in every hundred pala ; and in

cloths of fine fabrics there is an increase of three palas in every hundred palas.

Mita—कचित् कम्बलादौ वृद्धिमाह—स्थूलेन और्णसूत्रेण यत्कम्बलादिकं क्रियते तस्मित् शतपले दशपलावृद्धिर्वेदितव्या । एवं कार्पास सूत्रानिर्मिते पटादौ वेदितव्यम् । “मध्ये” अनतिसूत्रमसूत्रनिर्मिते पटादौ पञ्चपला वृद्धिः । सुसूत्रम्-सूत्ररचिते शते त्रिपलावृद्धिर्वेदितव्या । एतच्च अप्रक्षालितवासोविपयम् (This concerns unwashed cloths) ॥ १७९ ॥

CHARCHA

1. दशपला—दश पलानि यस्याम् । वहु । Q. वृद्धिः । similarly parse पञ्चपला and त्रिपला ।

2. और्णे—ऊर्ण or उर्णी is sheep's wool. तस्याविकार इति ऊर्ण+अब्=यौर्णम् made of wool (sheep-wool). और्णकम् (with उर्ण), is also correct in this sense of “तस्य विकारः” by the rule “उमोर्णयोर्वा” । विपाधिकरणे उमी ॥ कार्पासी is cotton or कापासी plant । तस्या विकार इति कार्पासी+अण्=कार्पासम् made of cotton plant, by the rule “विल्वादिभ्योहण्” and कार्पासी is read in the विल्वादि list. कार्पासम्य मूत्रम्. दत्त । Then कार्पाससूत्रेभवम् उन्पञ्चम् etc. इति कार्पाससौत्रिकम् with ठञ् and उभयपद वृद्धि or irregular उत्तरपद वृद्धि as in Manu's आविकसौत्रिकम् and शनतान्तवी ; or सूत्रस्य (सूतपरिमाणस्य) विकारः इति सौत्रिकम् with ठञ् as in नैष्ठिकः see the rule “क्रीतवत् परिमाणात्” । कापासं च तत् सौत्रिकम् इति कार्पाससौत्रिकम् । similarly too we may get शनतास्तवी of Manu II or such anomalies are formed by उत्तरपद वृद्धि somehow by “परिमाणान्तस्य असंज्ञाशाणयोः” see our गुरुलाभवम् in our sak V. In this connection remember अभिदैवत्य, पितृदैवत्य,

न्यमदैवत्य are anomalous uses ; the rule “देवतान्तात्तादध्ये यत्” directs यत् and so no उत्तरपद वृद्धि even for परिमाण can't be established in such cases and no विदादि प्रत्यय here ; so we have established देवदैवत्य in Manu II. 189 otherwise. In एकरुद्दैवत्य, परिमाण may be established also later यत् साधवर्थ and “परिमाणान्तस्य असंज्ञाशाणयोः” may be applied. Some grammarians other than Panini school support such cases by the rule “गुरुलभ्वादेस्तरपदस्य” । विपयाधि उमी ॥ और्ण and कार्पास are coarse ; मध्य is मध्य between coarse and fine.

180. Decay or otherwise etc in silken and other cloths.

कार्मिके रोमवद्धे च त्रिशङ्खागः क्षयो मतः ।

न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वाल्कलेषु च ॥ १८० ॥

Prose—कार्मिके (कर्मणा चित्रेण सूत्रेण निर्मिते द्रव्ये) तथा रोमवद्धेच न द्रव्ये or वल्ले च) त्रिशङ्खागः क्षयः मतः । कौशेये वाल्कलेषु च द्रव्ये न क्षयः च च वृद्धिमतः ।

Beng.—সূতাদ্বারা চিত্রিত করা এবং, বোশদ্বারা নির্মিতে (শালাদি) বন্দে মোটের উপর ত্রিশ ভাগের একভাগ ক্ষয় হইয়া থাকে । আর কোশেয়ে বন্দে (সিঙ্কেব চেলি গবদ্ধ প্রক্রিয়াতে) এবং পাছের বন্দল বা ছালনির্মিত বন্দে ক্ষয়ও নাই ইত্যি নাই ।

Eng.. In embroidered cloths made with fine threads and in cloths of fine hairs there is one-thirtieth portion of wastage ; but in silken cloths or in bark-made cloths, there is no increase or decrease of the total weight taken during weaving.

Mita—द्रव्यान्तरे विशेषमाह—“कार्मिकं कर्मणा चिङ्गे निर्मितम् । यस्तु निष्पन्नेपटे चक्स्वस्तिकादिकं चित्रं सूत्रैः क्रियते तत् कार्मिकम् इत्युच्यते । यत्र प्राकारादौ रोमाणि वध्यन्तेच स रोमवदः तत्र त्रिशत्तमो भागः क्षयो वेदितव्यः । कौशेयं कोशप्रभवे, वाल्कलंपु वृक्षनिमितेषु वृक्षत्वकनिर्मितेषु वसनेषु वृद्धिहासौनस्तः । किन्तु यावद्वसनार्थं कुविदादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयम् ॥ १८० ॥

CHARCHA

1. कार्मिके—कर्मण (चित्रकर्मण) निर्मितम् इति कार्मिकम् with ठञ् । तस्मिन् । In cloths embroidered with fine threads, there is 1/30 portion of decay See Mita. Similarly रोमा वदः अधितः इति रोमवदः प्रावारः । तस्मिन् । Here uppergarment of fine hairs as shawls are meant. कौशेय (कोश+ठञ्) are silken cloths ; वाल्कल (with अण) are bark-cloths. All this is said to determine the weight of the materials given to the weaver and the cloth recovered back

181. In other cases decay etc is determined by experts and the maker is to compensate accordingly as the case may be

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे वलावलम् ।

द्रव्याणां कुशलावृयुर्ततदाप्याअसंशयम् ॥ १८१ ॥

Prose—(शाणक्षौमादौ द्रव्यं) नष्टे, द्रव्याणां कुशलाः देशं कालं भोगञ्च द्रव्यस्य वलावलं च ज्ञात्वा यत् त्रूयः तत् असंशयं शिल्पिनः दाप्याः ।

Beng.—শিল্পী, শগমুত বা ক্ষেমসূচাদি বশনকালে বর্ষে কুশলা ফেলিলে, এ বিষয়ে বিচক্ষণগত দেশ কাল ও ভোগ দুবিশ এবং খবেজেজ বলাবল (সারবল ও অসারবল) বিচার করিশা থেওঁজনবোধে শিল্পীকে শুল্য দেওয়াইবেন ।

Eng. If an artist during weaving makes loss in sana—or kshauma fabrics, then experts will declare the same considering the time, place and enjoyment thereof, as well as of the strength or worthlessness of the fabrics etc. and the artist is to compensate for this accordingly.

Mita—द्रव्यानन्तरात् प्रतिद्रव्यं क्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येन इति वृद्धिक्षानोपायमाह—शानक्षौमादौ द्रव्ये नष्ट हासमुपगते, “द्रव्यानां कुशलाः” द्रव्यवृद्धिक्षयाभिहाः देशं कालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य “वलावलं” सारासारतां च” परोद्य यत् कल्पयन्ति तदशंसयं शिल्पिनो दाप्याः ॥ १८१ ॥ N. B. Charcha—easy. Note शिल्पी धनिने धनं ददाति in जिच् is=राजा शिल्पिनं धनं दाप्यति, in v ch.=राजा शिल्पी धनं दाप्यते (दाप्य) etc.

अथान्युपेत्याशुश्रूषाप्रकरणम्

[The section of non-compliance of service after acceptance]

Remark—Here शुश्रूषा is आज्ञाकरण=to obey orders and to do service ; अशुश्रूषा is not doing or non-compliance of service ; अन्युपेत्य is अस्त्वीकृत्य । Thus Narada says “अन्युपेत्य सुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते” i. e., तामङ्गीकृत्य पक्षाद् योन सम्पादयति तत् अन्युपेत्य अशुश्रूषालयं विवादपदम् । The doer of services कर्मकर are शिष्य, छात्र, वेतनभुक् भूत्य, अधिकर्मकत् (निम्नकर्मचारीर कर्मदृष्टि=manager) these four are शुभकर्मकत् ; and दास (क्रीत ब आहित शासनादि) are low workers or slaves. Cp. “अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकरां स्मृतम्”—Mita,

182. The dasas or slaves should be released in the following circumstances.

बलादासीकृतश्चैविकीतश्चापि मुच्यते ।
स्वामिप्राणप्रदो भक्तस्त्यागान्निष्क्यादपि ॥ १८२ ॥

Prose—बलात् यः दासीकृतः, चौरैः (अपहृत्य) यश्चापि विक्रीतः, स मुच्यते (राजा मुच्येत इत्यर्थः)। एवं स्वामिप्राणप्रदः (दासः), भक्तः (भक्तदासः) स्त्यागात् (यावद्भक्तगृहीततावत्प्रत्यर्पणात्)। आहितदासः अणदासश्च निष्क्रयात् (यद् गृहीत्वा स्वामिणा आहितः, ऋणं कृतश्च, तन्मूल्यप्रत्यर्पणात्) मुच्यते (मोचयितव्य इत्यर्थः)।

Beng.—যাকে জোর কবিয়া দাস কৰা হইয়াছে, অথবা যাকে চোর হৰণ কৰিয়া দাসকৰণে বিক্রয় কৰিয়াছে, সে মুক্তি পাইবার যোগ্য (অর্থাৎ অভূত না ছাড়িলেও রাজা তাকে মুক্ত কৰাইবেন)। যে দাস চোরব্যাঘাতিদ্বাবা আকাঙ্ক্ষ স্বামীৰ বা অভূত প্রাণৰক্ষা কৰে সেও মুক্তিযোগ্য। ভক্তদাস অস্ময়ে স্বামীৰ যত্ন পরিমাণ অন্ন শৃঙ্খল কৰিয়াছে, তৎপরিমাণ অন্ন স্বামী বা অভূতকে দিলে মুক্ত হইবে। সেইক্ষণ আহিত ও ঋণদাস অর্থাৎ যার বিনিময়ে অভূত ঋণ শৃঙ্খল কৰিয়াছে, সেও ঋণশোধ হইলেই মুক্তি পাইবার যোগ্য হইবে।

Eng.—One forcibly made into a slave, one stolen by thieves and sold as a slave should be released of slavery; so a saviour in distress of master's life should be released; a "Bhaktadasa" should be released when he gives back the amount of food he had taken of his master in times of peril; similarly an Ahita-dasa or Rina-dasa against whom loan is taken by his master, should be released as soon as the debt or ransom is given back.

Mita—सांप्रतमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते । तत्स्वरूपं च नारदेनोक्तम् (११)—‘अभ्युपेत्य तु शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । आहाकरणं शुश्रूषा, तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न संपादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यम् । शुश्रूपकश्च पञ्चविधः—शिष्योऽन्तेवासी भूतकोऽधिकर्मकृत्वास इति । तेषामाद्याश्वत्वारः कर्मकरा इत्युच्यन्ते । ते च शुभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चदशप्रकाराः—गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाशुभकर्मकारिणः । तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम्—शुश्रूपकः पञ्चविधः शास्त्रे छटो मनोविभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेषां दासान्तिपञ्चकाः ॥ शिष्यान्तेवासिभूतकाश्वत्वार्थुर्थस्त्वधिकर्मकृत । एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजातादयः ॥ सामान्यमस्तवन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः । जातिकर्मकृतस्त्रूको विशेषो वृत्तिरेव च ॥ कर्मपि द्विविधं शेयमशुभं शुभमेव च । अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम् ॥ गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम् । गुणाङ्गस्पर्शनोच्छिष्ठविष्णवश्चर्यहणोऽभनम् ॥ इच्छतः स्वामिनश्चाङ्गैरूपस्थानमथान्ततः । अशुभं कर्म विशेय शुभमन्यदतः परम् ॥' (ना० ५२-७) इति । तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी, अन्तेवासी शिल्पशिक्षार्थी, मूल्येन यः कर्म करोति स भूतकः, कर्मकुर्वतामधिकानाऽधिकर्मकृत्, अशुचिस्थानमुच्छिष्ठप्रचेपार्थं गतादिकम्, अवस्करो गृहमार्जितपांस्वादिनिचयस्थानम्, उच्चनं त्यागः । भूतकश्चात्र त्रिविधः । तदक्तम्—‘उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः । अधमो भारदाही स्यादित्येवं त्रिविधः स्मृतः ॥’ (ना० ५२-२) इति । दासाः पुनः—‘गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकालभूतस्तद्वदाहितः स्वामिनाचयः ॥ मोक्षितो महतश्चण्डिद्वप्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रवृत्यावसितः कृतः ॥’ भक्तदासश्च विशेषस्तथैव बडवाहृतः । विक्रेता चात्मकः शास्त्रेदासाः पञ्चदश स्मृताः ॥' (ना० ५२-३) गृहे दास्यां जातो गृहजातः, क्रीतो मूल्येन, लब्धः प्रतिग्रहादिना, दायादुपागतः पित्रादिदासः, अनाकालभूतो दुर्भिद्वे यে दासत्वाय मरणाद्रक्षितः, आहितः स्वामिना एनयहणेनाधितां नीतः, अशमोचनेन दासत्वमभ्यपगतो अणदासः यद्धप्राप्तः समरे विजित्य गङ्गीतः

षष्ठे जितः—‘यथस्मिन्वादे पराजितोऽहं तदा त्वदासो भवामि’ इति परिभाष्य जितः, तवाहमित्युपगतः ‘तवाहं दासः’ इति स्त्रयं सैक्षिपत्रः, प्रब्रज्यावसितः प्रब्रज्यातश्च्युतः, कृतः ‘एतावत्कालं त्वदासः’ इत्यभ्युपगमितः, भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविष्टः, बडवाहतः—बडवा गृहदासी तथा हृतः तलोमेन तामुदाश दासत्वेन प्रविष्टः, य आत्मानं विक्रीणीतेऽसादात्मविकेता ; इत्येवं पञ्चदश प्रकाराः ॥ यत्तु मनुना (८।४।५)—‘ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदन्त्रिमौ । पैतृको ढण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः ॥’ इति सप्तविधत्वमुक्तः,—तत्तेषां दासत्वप्रतिपादनार्थं, ननु परिमंख्यार्थम् । तत्रैषां शिष्यान्तेवासिमृतकाधिकम् कृदासानां गच्छे शिष्यवृत्तिः प्रागेव प्रतिपादिता ।—‘आहृतश्चाप्यष्टीयोत लब्धं चास्मै निवेदयेत्’ (आचार ० २७) इत्यादिना । अधिकर्मकृदृतकालान् तु भृति वेतनादानप्रकरणे वक्ष्यते ।—‘यो यावत्कुरुते कर्मं तावत्तत्त्वं तु वेतनम्’ (व्यव ० १६६) इत्यादिना ॥

दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषं वक्तु माह—

बलात् बलावष्टमेन यो दासीकृतः, यश्चैरैरपहृत्य विक्रीतः, ‘अष्टि’-शब्दादाहितो दत्तश्च ; स मुच्यते । यदि स्वामी न मुच्यति तर्हि राक्ष मोचयितव्यः । उक्तं च नारदेन (१।३८)—‘चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् । राक्ष मोचयितव्यात्ते दास्यं तेषु हि नेष्यते ॥’ इति । चौरव्याघ्राधवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्यः प्रददाति रक्षन्यसावपि मोचयितव्यः । तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणम् ।—‘यज्ञैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्स अविमुच्येत् पुत्रभागं लभेत् च ॥’ (१।३०) इति नारदस्मरणात् ॥ भक्तदासादीनां प्रातिस्विकर्मपि मोक्षकरणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासौ भक्तस्य त्यागादास-भावादारम्य स्वामिद्रव्यं यावदुपभुक्तं तावद्वा मुच्यते । आहितर्णदासौ तु तक्षिक्षयात् यदगृहीत्वा स्वामिना आहितः, यच्च दत्त्वा धनिनोत्तमर्णान्मोक्षितः, तस्य निष्क्रयात्सञ्चिकस्य प्रत्यर्णणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोऽप्युक्तः—‘अनाकाल-भृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् । संभक्षितं यदुभित्वे न तच्छुद्ययेत् कर्मणा ॥’, ‘भक्तस्योत्क्षेपणात्सर्वो भक्तदासः प्रमुच्यते ।’, ‘आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी

यक्षेनमुदरेत् ॥’, ‘ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते (ना० १।३६, ३६, ३२, ३३) ॥’ इति ॥ तथा ‘तवाहम्’ इत्युपगतयुद्धप्राप्तजितकृतकवडवा-हृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं च तेनैवोक्तम्—‘तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः षष्ठे जितः । ‘प्रतिरीष्टप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा ॥’, ‘कृतकालव्यपगमात्कृत-कोऽपि विमुच्यते ।’, ‘निग्रहादवायास्तु मुच्यते बडवाहतः ॥’ (ना० १।३४, ३३, ३७) इति । दासेन सह संभोगनिरोधादित्यव्यः । तदेवं गृहजातक्रोतलव्य-दायप्राप्तात्मविक्रियिणं स्वामिप्राणप्रदानतप्रसादरूपसाधारणकारणव्यतिरेकेष मोक्षो नास्ति ; विशेषकारणानभिधानात् । दासमोक्षश्चानेन क्रमेण कर्तव्यः—‘स्वं दास-मिन्छेषः कर्तुमदासं प्रीतमानमः । स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्नात्कुम्भं सहाम्भसा ॥ साक्षताभिः सपुष्याभिर्भूर्भून्यद्विराकिरेत् । अदास इत्यथोक्तवा त्रिः प्राढ्मुखं तमवासुजेत् ॥’ (नारद १।४२, ४३) इति तेनैवोक्तम् ॥ १८२ ॥

CHARCHA

1. मुच्यते—construe राक्ष मुच्यते (कर्मणि लट्टे) ; here मुच्येत् should be a better reading. Narada's & Mitakshara's मोचयितव्य suggests so , of the readings—भक्तस्यागात्, भक्तस्त्यागात् and भाक्तस्यागात्, we prefer भक्तः (भक्तदासः) त्यागात् । त्याग is प्रतिदान here “त्यागो विहापितं दानम्” । हेतौ श्मी or ल्यक् लोपे कर्मणि श्मी । Thus त्यागं दानं कृत्वा—त्यागात् । Similarly parse निष्क्रयात् । निष्क्रय is ransom, exchange money or debt here with respect to आहित दान and ऋणदान । Such should be released as soon as debt is given back ; such slaves should morally be released for these are forced to do slavery.

183. One fallen from Sannyasa should be king's slave for ever—he has no release.

राज्ञो दासम आमरणान्तिकम् ।

वर्णनामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥ १८६ ॥

Prose—प्रवृत्त्यावसितः (सन्नगासच्युतः) आमरणान्तिकम् (मरणपर्यन्तम्) राज्ञो दासः स्यात् । (ब्राह्मणादीनां) वर्णनाम् आनुलोम्येन दास्यं प्रतिलोमतः न स्यात् ।

Beng—সন্ন্যাস লইয়া তাহা ভৈতে ছাত ইঁচেন, সেই খণ্ডব্যক্তি
আশৱণ ব্রাজার দাস ইহৈবে । আর ব্রাক্ষণাদি বর্ণ অনুলোমক্ষমে
(অর্থাৎ উচ্চ ইঁচেন নীচক্ষমে) দাশ গ্রহণ করিবেন, বিপ্রীতক্ষমে
দাসজ করিবেন না । অর্থাৎ ব্রাক্ষণ, ক্ষত্রিয়াদিগুলি দাস ইহৈবেন না ।
(See মিতাক্ষরা also).

Eng—One fallen from Sannyasa should espouse king's slavery till his death ; and the castes of Brahmana, Kshatriya etc. should adopt slavery in right order (from high to low) and not in reversed order i.e. from low to high (i. e. Brahmana etc. should not be a Sudra's slave).

Mita—प्रवृत्त्यावसितस्यतु मोक्षो नास्ति इत्याह—प्रवृत्त्या सन्नगासः, ततः
अवसित प्रच्युतः । अनभ्युपगतप्रायश्चित्तश्चेत् राज्ञ एव दासः भवति । मरणमेव
तदासत्वस्य अन्तः नान्तरा प्रतिमोक्षोस्ति ॥

वर्णपिक्षया दास्यव्यवस्थामाह—ब्राह्मणादीनां वर्णनामानुलोम्येन दास्यम्
[ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः, क्षत्रियस्य वैश्यशूदौ, वैश्यस्य शूद्रः] इत्येवम् आनुलोम्येन
दासभाबो भवति । [स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिज्ञाकस्य
श्रातिलोम्येनापि दासन्विष्यते एव । यथाह “नारदः—“वर्णनां प्रातिलोम्येन
दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोन्यत्र दारदासता मता” इति] ॥ १८३ ॥

1. प्रवृत्त्या etc.—अव+सो रू कर्त्तरि=अवसित ended ; here fallen by ending i.e., प्रच्युत । प्रवृत्त्याया अवसितः (प्रच्युतः), सुप्तस्याः adj. used substantively.

2. आमरणान्तिकम्—अन्तिक 19 near or सामीप्य here. मरणस्य—अन्तिकं, मरणान्तिकम् very near of death i.e., on death-point. आ मरणान्तिकात् इति आमरणान्तिकम्, अव्ययीभाब । Adv.

3. आनुलोम्येन—लोमन् is hair ; लोम अनुगतम् or अनुगतं लोम अस्य इति अनुलोम with समासान्त अच् by the rule—अच् प्रत्यन्तव-पूर्वात् सामलोम्नः” । अनुलोमस्य भाव इति अच् आनुलोम्यम् right order-तेन । करणे इया । Similarly derive and parse प्रतिलोमतः ॥

184. A learner of arts should give the results and earnings thereof to his preceptor so long as he resides there.

कृतशिल्पोपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥ १८४ ॥

Prose—कृतशिल्पोपि अन्तेवासी कृतकालं यावत् गुरोर्गृहे निवसेत् ।
गुरुप्राप्तभोजनः (सन्) तत्फलप्रदः सन् निवसेत् ।

Beng—অন্তেবাসী বা ছাত্, শুক্রগৃহে আযুবেদাদি শিল্পশিক্ষার্থ,
সাধাৰণতঃ চাবি বৎসৰ থাকিবে । ইতিশধো সে কৃতবিদ্য ইঁচেনও
শুক্রগৃহে নির্দিষ্ট শিক্ষাকাল যাবৎ থাকিবে । এবং বৃত্তিনি এভাবে
থাকিবে সে শুকৰ নিকটে ভোজনাদি প্রাপ্ত ইঁচেন, সেই শিল্পৰ ফল
অর্থাদি আচার্যাকে দিবে ।

Eng.—A pupil though proficient in Ayurveda etc.—

→ shall still live in preceptor's house till the proper stipulated period of learning the same (as 4 years in Ayurveda etc.) and so long as he lives in his preceptor's house and take food there, he is to give the results (earnings etc.) of the same art to his preceptor.

Mita—अन्तेवासिधर्मानाह—“अन्तेवासींगुरोग् हे, कृतकालं” (“वर्ष-चतुष्यम् आयुर्वेदशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहेवसामि” इति यावदशङ्काकृतं) “तावत्कालं वसेत्”। यथपि वर्षचतुष्यादवगीव लब्धायेक्षितशिल्पविद्यः। कर्थं निवसेत् ! —“गुरुप्राप्तभोजनः” गुरोः सकाशात् प्राप्तं भोजनं येन सत्थोक्तः, “तत्फलप्रदः” तस्य शिल्पस्य फलम् आचार्यार्थं प्रददातीति तत्फलप्रदः। एवम्भूतो वसेत्। [नारदेन विशेषोत्तर दर्शितः—“स्वशिल्पमिच्छन्नाहत्तुं बान्धवानामनुशया। आचार्यस्य वसेदन्तेकृत्वा कामं सुनिश्चितम्। आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम्। न चान्यत्कारयेत् कर्म पुत्रबच्च एनमाचरेत्॥ शिक्षयन्तमसं-दुष्टं च य आचार्यं परित्यजेत्। वलाद्वासयितव्यः स्यात् वधवन्धौ च सोहृतिः। शिक्षितोपि कृतं कालम् अन्तेवासी समाप्त्यात्। तत्र कर्म च यत् कुर्यात् आचार्यस्यैव तत्फलं। गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम्। शिक्षितशानुमान्यैनं अन्तेवासी निवर्त्तेत्॥ इति। वधवन्धोत्र ताङ्नार्थः, दोषस्याल्पत्वात्॥ १८४॥

इत्यभ्युपेतागुश्रूषात्म्यं विवादप्रकरणम्॥

CHARCHA

1. कृत etc.—कृतः अधिगतः शिल्पः अनेन। Qual अन्तेवासी॥
कृतकालम्—उद्या यावदशङ्क योगे २या। कृतः विहितः कालः समयः। कर्मषा। नम्। He should live with Guru till the stipulated period.

2. गुरु etc.—प्राप्तं भोजनमनेन, वह। गुरोः प्राप्तभोजनः, सुप्तसुपा। Or इडी तद्।

3. तत् etc.—तस्य शिल्पस्य फलम्। तत् प्रददाति इति कप्रत्ययः॥ The अन्तेवासी living in गुरुगृह till the stipulated period after कृतविद्यता, should give the earnings thereof to his Guru.

अथ संविद्-व्यतिक्रमप्रकरणम्

[Section on Transgression of legal and virtuous rules or limits.]

Mitakshara says—‘सम्प्रति संविद्व्यतिक्रमः कथ्यते। तस्य च लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन (in a negative way) दर्शितम्—“पाखण्डिनैग्यादीनां स्थितिः समय उच्यते। समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्”—“इति पारिभाषिकधर्मेण व्यवस्थानां समयः, तस्यानपाकर्म अव्यतिक्रमः परिपालनम्, तद्वितिकस्यमाणं विवादपदं भवतोत्यर्थः।

संविद् is समय or स्थिति i.e., legal and moral limits or नियम ; its observance रक्षण both by पाखण्डिन् पाखण्डिन् (वेदमार्गविरोधिन वाचिज्यकराः) and a नैग्य (=वेदाविरोधिमार्गेण कर्मकारिणः) should be made ; and its non-transgression i.e. अनापाकर्म is धर्म and its व्यतिक्रम or transgression or defiance is विवादपद i.e., a source of dispute.

185. The king should appoint त्रिवेदज्ञ ब्राह्मण to observe वर्जनायधर्मं।

राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्नग्रह्य तत्र तु।

त्रैविद्यं वृत्तिमद्वृयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति॥ १८५॥

Prose—राजा पुरे (स्वपुरे) स्थानं (अवलगृहादिकं) कृत्वा, तत्र ब्राह्मणान्

न्यस्य (संसाप्त), तद्वाक्षणवात् त्रैविद॑ वृत्तिमद् च कृत्वा, स्वधर्मः (शास्त्रोऽस्त्रांश्चिन्मधर्मः) पार्श्यताम् इति तान् ब्रूयात् ।

Beng.—রাজা নিজপুরে শুক্রপরিক্ষত গৃহাদি করিয়া সেখাবে বাক্ষণগণকে স্থাপন করিয়ো, তাদের ত্রিবিদবেদাদিতে যোগ্য ও সম্ভিত্যুক্ত করিয়া, তাদের বলিবেন “আপনারা শাস্ত্রোক্ত নিত্যবর্ণশিল্প পালন করুন” ।

Eng.—The king should construct a white-washed' house in his own kingdom or city and having appointed' Brahmanas there, should make them well versed in all the threevedic lores and provided with livelihood, and instruct them to observe the Shastric Varnasrama Dharmas (everywhere).

Mita—तदपक्रमार्थं किञ्चिदाह—“राजा” स्वपुरे दुर्गादौ, स्थानं ध्वल-
गृहादिकं “कृत्वा तत्र ब्राह्मणान्त्यस्य” स्थापयित्वा, तद्वाक्षणवातं “त्रैविद्”
बेदत्रयसम्प्रभं “वृत्तिमद्” भूमिहिरण्यादिसंपन्नं च कृत्वा, “स्वधर्मः” वर्णशिल-
निमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितः, “भवद्विरनुष्ठीयताम्” इति तान् ब्राह्मणान्
“ब्रूयात्” ॥ १८५ ॥

CHARCHA

1. त्रैविदम्—Refers to ब्राह्मणकुल stationed in the पुरा। So Mita says “तद् ब्राह्मणवातम्”। तिसर्णां विद्यानां समाहार इति त्रिविदम्, a collection of 3 Vidyas. The 3 विद्या are knowledge of Rigveda, Yajus and Saman. Kulluka elsewhere in Manu says “ऋग्यजुसामार्घ्यविद्यात्रयग्रन्थाभिहारम्”। त्रिविदमधीते वेद वा इति त्रिविद+अन्=त्रैविदः or त्रैविदम्, versed in the three vedas (“बेदत्रयसम्प्रभम्”—Mit)। or त्रिविदा विद्या त्रिविदा। ताम्

अधीते वेद वा इति अन्=त्रैविदः or त्रैविदम्। See also our त्रैविदवृद्धान in Manu VII. 37. The Brahmanas shall be versed in the three vedas, for vedas are roots of all Dharmas—“वेदोऽग्निर्बो धर्ममूलम्”—Manu II. And then such Brahmanas will be able to give advice to the king for वर्णशिल्प and its रक्षण। These also should be वृत्तिमद्, so their study and advice will be in a clear mind and mood and for the good of all.

2. ब्रूयात्—ब्रू+लिङ् विधौ+यात्। nom. राजा ।

186. These Brahmanas should maintain shastric rites and local timely customs too.

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोपि यत्नेन संरक्षयो धर्मो राजकृतश्चयः ॥ १८६ ॥

Prose—यः समयिकः धर्मः (गोप्रचारजलरक्षादि) भवेत् यथा राजकृतः
धर्मः (पथिकपोजनादि) भवेत्, सोपि निजधर्माविरोधेन यत्नेन च संरक्षयः
(निशुक्ते ब्राह्मणैः रक्षणीय इत्यर्थः) ।

Beng.—গোপ্রচার-জলকুলত। রাজা, দেবগৃহপালন প্রভৃতি যে
সাময়িক ধর্মের ব্যবস্থা আছে, আর পথিকভোজনাদি শাশা বাজার
কৃত ধর্মাত্মক আছে, তাহা উভ নিযুক্ত বাক্ষণগণ যত্নে শহিত
শ্রোতৃশ্চার্ড কিম্বাত্র ব্যাধাত না পটাইয়া রক্ষা করিবেন।

Eng.—The appointed Brahmans (in charge of administration) should observe and preserve the current religious rites of preserving cows, keeping waters pure, protecting temples etc. and also the rites of feeding the way-farers

etc. as proclaimed by the king, without interfering other
srauta and smarta rites.

Mita—एवं नियुक्ते स्तैर्यतकर्म कर्त्तव्यं तदाह—श्रौतस्मार्तधर्मानुपमदेन,
समयात् निष्पत्तो यो धर्मः गोप्रचारोदकरक्षण—देवगृहपालनादिस्थः, सोपि यत्वेन
पालनीयः। तथा राजा च निजधर्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्मः—“यावत्-
पथिकं शोजनं देयम्, अस्मदरातिमण्डलं तुरङ्गादयो न प्रस्थापनीया” इत्येवंस्यःकृतः
सोपि रक्षणीयः॥ १८६॥

CHARCHA

1. यत्वेन संरक्षयः—यत्वेन has here प्रकृत्यादि नृतीया। The
ब्राह्मण should protect all this, for they are appointed for
this purpose, see sl.—“व्यवहारान् नृपः परयेत् विद्विद्विः ब्राह्मणैः सह”॥

2. निज—धर्माविरोधेन—निजःधर्मः। तस्य अविरोधः। तेन। कर्त्तव्य
या। Brahmana's निजधर्म is श्रौतस्मार्तधर्म॥ The epithet
can also go with राजा कृतः (राजकृत) i.e., which rules are pro-
claimed by the king without detriment to his राजधर्म।

3. सामयिकः—समय is current time. समयः प्राप्तः अस्य इति
सामयिक; with इति by the rule “समयस्तदस्य प्राप्तम्”। समये
(तत्काले) भव इति वा सामयिकः current at that time. Qual. धर्मः।

187. The maximum punishment in case of violation
of current Dharma.

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लक्ष्येत्य यः।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद् विप्रवासयेत्॥ १८७॥

Prose—यस्तु गणद्रव्यं (जनसाधारणद्रव्यं) हरेत्, यः संविदं (सामयिकं

स्थिति राजकृतां वा स्थितिं) लंघयेत्, तस्य सर्वस्वहरणं कृत्वा राष्ट्रात् (राजा)
विप्रवासयेत् (वहिष्कुर्यात्)।

Beng.—যে যাক্ষি জনসাধাৰণেৰ প্ৰতি ইহুণ কৰিবে বা ঐ
মাধ্যমিক বা রাজকৃত সংবিদ বা স্থিতি বা নিশশ লঘুন কৰিবে, রাজা
তাৰ সৰম কাড়িয়া লইয়া রাখে ইহেতে নিৰ্বাচিত কৰিবেন।

Eng.—The king should turn him out from his kingdom,
i.e the person who will usurp public welfare objects or
transgress current rites or kings proclamations.

Mita—एवं समयधर्मः पालनीयः इत्युक्त्वा तदतिक्रादौ दण्डमाह—“यः
पुनर्गणस्य” ग्रामादिजनमाधारणस्य सम्बन्धि माधारणं “द्रव्यमपहर्ति” तथा
“संवित्” समयः, तां समूহकृतां राजकृतां वा “यो लंघयेत्” अতिक्रामेत् तदीयं
सर्वं धनमपहत्वं स्वराष्ट्रात् राजा “विप्रवासयेत्” नিষ्कासयेत्। [अयं च दण्डो
अनुবन्धाचतिशये द্রष्टव्यः (this punishment is in cases of excess
of such offences)। अनुबन्धाल्पन्ते (=দোষাল্পত্বে)—“यো যামদেশ-
সংবানাং কৃত্বা সত্যেন সংবিদম্। কিসংবেদেন্নোরোভাত্ত রাষ্ট্ৰাদ্বিপ্ৰবাসযেত্।। নিগৃহ
দাপযেদেন সমযব্যভিচাৰিণম্। চতু: সুবৰ্ণ পট্টনিষ্কাত্ শতমানাং চ রাজতম্ ”
ইতি মনুপ্রতিপাদিতদণ্ডানাং নিৰ্বাসন-চতু:সুবৰ্ণ-পটনিষ্ক-শতমানানাং চতুর্ণ-
মন্যতমো জাতিশত্যাদ্বেক্ষ্যা কল্পনীয়ঃ] ॥ १८७॥

188. Persons not obeying the welfare orders of the
good, should be fined.

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूহहितवादिनाम्।

यस्तत्र विपरीतः स्थात् स दाप्यः प्रथमं दमम्॥ १८८॥

Prose—সমূহহিতবাদিনাং বচনং সর্বैঃ (জনৈঃ) কর্ত্তব্যম্। যঃ তত
বিপরীতঃ স্থাত স রাজা প্রথম দমং (সাহসোক্ত প্রথম দণ্ড) দাপ্যঃ।

Beng.—शारा समूहेब (सर्व-जनसाधारणेर) हितवाका बलेन, अनुज्ञनेरा तादेव वाका पालन करिबे । ये व्यक्ति एवं विप्रीत करिबे वाजा ताके साहसप्रकरणोक्त प्रथम दण्ड दिबेन (अर्थात् ताके जरिमाना करिबा, ताश देओयाइबेन)—(This is Gantantra and Panchayet Tantra as well].

Eng.—All persons should follow or obey the words or maxim of the good-workers of the mass ; one running counter to this or defying this, should be fined by the king (as in first-type of Sahasaprakarana).

Mita—इदं च तैः कर्त्तव्यमित्याह—गणिनां मध्ये “ये समूहहितवादन् (बदन) शीलाः तदचनमित्यैः गणानामन्तमैरितरैवनुसरणीयम् । अन्यथा दण्डमाह—यस्तुगणिनां मध्ये । समूहहितवादिवचनप्रतिबन्धकारी स राजा प्रथमसाहसं दण्डनीयः ॥ १८८ ॥

CHARCHA

1. समूह—समूह is mass साधारणजनगण । समूहस्यहितम् । तद साधु वदन्ति येते समूहहितवादिनः (साधुकारिणिजिनिः) । तेषाम् । शेषे ६ष्ठी Mita's समूहहितवादनशीलाः should be समूहहितबदनशीलाः । The हितवादिन् in the text says so. This is गणतन्त्र ॥

The समूहहितवादिन् are representatives of जनगण i.e, they are conductors of गणतन्त्र । The people should obey them and their laws, for they act for their good. This is गणतन्त्र and प्रजातन्त्र, also पञ्चयत तन्त्र in every village. This is the govt of the people, for the good of the people and made by the people, as in modern days. These समूहहितवादिन्

will also act for all welfare actions, irrigation and disputes in consultation with the king and his council.

189. King's honour & gift to those who come to him
for गणकार्य as गणप्रतिनिधि ।

समूहकार्य आयातानकृतकार्यानविसर्जयेत् ।

म द.नमानमत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः ॥ १८९ ॥

Prose—स महीपतिः राजा समूहकार्ये आयातान कृतकार्यान् दानमान-सत्कारैः पूजयित्वा विसर्जयेत् ।

Beng.—सेइ (गणतन्त्रानुयायी) नायाकारी महीपाति समूह-कार्योर उत्तर (जनगणेन छितकार्योऽपि उत्तर) निकटे आगत एवं जनगणेन कार्ये इतिमध्ये उत्तराणि कृतकृत्या प्रतिनिधिगणके अर्थान्, सम्मान औ समादरेव भृति अभिनन्दित करिबा अनुभवार्थे विदाय दिबेन ।

Eng.—The king (following ganatantra) should dismiss after congratulating with money, honour and hospitality the representatives of the people for their successful plans and works, for which they appeared before him (and stated facts accordingly awaiting his approval).

Mita—राजा नेत्थ गणिषु वर्त्तनीयम् इत्याह—समूहकार्यनिवृत्यर्थं स्वपाश्वं आसान् गणितो निषर्तितात्मीय प्रयोजनात् दानमानसत्कारैः स राजा परितोष्य विसर्जयेत् ॥ १९० ॥

CHARCHA

1. समूहकार्ये—अभि अभी । come for the good works of the mass (जनसाधारण) ॥ If they are successful already and are

so now (कृतकार्य), and their welfare plans are approvable for which they are come for final sanction, should be duly received with hospitality (सत्कार) with honour (मान) and with gift of money (दान) also ; this is to incite others too for good works of the समूह ॥ दानमानसत्कारैऽकरणे इया ।

190 These representatives of such welfare works should divide the money get from the king with connected persons otherwise there will be punishment.

समूहकार्यप्रहितो यज्ञभेत तदर्थयेत् ।
एकादशगुणं दाप्यो यद्यमौ नार्थयेत् स्वयम् ॥ १६० ॥

Paosse—समूहकार्यप्रहितः (प्रतिनिधि :) यत (धनं) लभेत, तद अर्थयेत् (महाजनेभ्यः निवेदयेत्) यदि अमौ स्वयं न अर्थयेत् तदा स राजा एकादशगुणं (धनं) दाप्यः (दण्डकृष्ण दाप्यः) ।

Beng.—জনস্থিতকার্যালয়ের উচ্চ প্রেরিত প্রতিনিধি রাজাৰ নিকট ছাইতে যে ধন পাইবেন, তাত্ত্বিকভাবে সম মহাজনদেৱ হাতে দিবেন। যদি স্বেচ্ছাগ না দেন তবে ১১৭। সে বাকিকে তাৰ একাদশগুণ দণ্ডেৰ বিধান কৰিবেন।

Eng.—The money got from the king by such mass representative, should out of their own accord hand this over to the "mahajana" persons (of whose representative he is) ; otherwise he should be fined eleven times as much by the king.

Mita—समूहदत्तापहारिणं प्रत्याह—समूहकार्यथीं महाजनैः प्रेरितोऽ-

राजपाश्वे यवसहिरण्यादिकं लभते तदप्रार्थित एव महाजनेभ्यो निबेदयेत् । अन्यथा लघ्वादेकादशगुणं दण्डं दापनीयः ॥ १६० ॥

CHARCHA

1. समूह etc.—समूहस्य (समूहानां वा) कार्यम् । तस्मै प्रहितः, सुप्रसुप्तः । adj. used substantively. Such प्रतिनिधि to whom the king gives 3 money for such welfare works, is evidently intended that the प्रतिनिधि should spend it for the good of his circle of which he is a प्रतिनिधि । Otherwise punishment is of fine. प्रहित is from प्र+हि (प्रखे)+क कर्मणि, sent ; or प्र+धा+क कर्मणि=प्रहित i.e., प्रस्थापित entrusted ; both meanings and deriv. suit us here. comp "विचारमार्गप्रहितेक्षणेन" of Kalidasa in kum. v etc.

191. So धर्मज्ञ, अनुब्धव invigilators for administrative works should be appointed.

धर्मज्ञाः शुचयोअलुभ्या भवेषुः कार्यचिन्तकाः ।
कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनाम् ॥ १६१ ॥

Prose—(राजः) कार्यचिन्तकाः धर्मज्ञा शुचयः अनुब्धवा भवेषुः । तेषां समूहहितवादिनां वचनं सर्वैः कर्तव्यम् ।

Beng.—রাজাৰ কার্যাবিচারক বা পরিদর্শকগণ ধর্মজ্ঞ, বহিবস্তু শুল্ক এবং লোভহীন হইবেন। আৰ ঈদুশ সমূহহিতকাৰিগণেৰ বচন সকলেই পালন কৰিবেন। [হিতবচন পালন না কৰিলে হিতিলজ্জন হইবে ।]

Eng.—King's officers (to watch over administrative affairs) should be virtuous, of pure conduct and free of

greed or avarice ; and all should abide by the good words of these good and welfare doers and workers [otherwise there will be transgression of regulations].

Mita—एवम्प्रकाराश्च कार्यचिन्तकाः कार्या इत्याह—श्रौतस्मार्तधर्मज्ञाः, बाणाभ्यन्तरशोचयुक्ताः, अर्थेषु अलुभ्याः कार्यबिचारकाः कर्तव्याः। नेषां वचनं इतरैः (? सौः) कार्यमित्येतदआदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १६१ ॥

CHARCHA

1. कार्यचिन्तकः—चिन्ति+ण्वूल्=चिन्तकः thinker and examiner.
 कार्याणां चिन्तकाः, शेषपष्ठी तत् । Nom. भवेयुः । This is in keeping
 with राशः सभासद् as धर्मशाः, श्रुताध्ययनसम्पन्नाः etc. as said in sl.
 2 ante.

2. Remark—The last line is a repetition of “कर्तव्यं वचनं सबैः समूहहितवादिनाम्” (in sl. 188 ante) The repetition is for emphasis and to show that this is essential in गणतन्त्र । This is imperative, this is to be followed

192 The laws of these अमृश good officers should be followed by all others high and low.

श्रैणिनैगम्पारव्यणिगणात्तामप्ययं विधिः ।

भेदं चैषां नपीरक्षेत् पर्वत्वति च पालयेत् ॥ १६२ ॥

Prose—श्रेणि-नैगम-पात्र छिगणानामपि अयं विधिः भवेत् । एषां स्तेदं
 (आचार-धर्मसत्तादिभेदं) च नृपः रचेत् । एषां पूर्ववृत्तिं च नृपः पालयेत्
 (पालने यत्कारयेत्) ।

Beng —একপজ্য বাবস্থায়ি শ্রেণিগণের, নিগম বা বেদের প্রামাণ্য-
কাদিগণের, বেদের প্রামাণ্য অমননক্তারি জৈন বৌদ্ধাদিগণের এবং

ଆୟୁଧୀରକର୍ମୋପଜୀବିଗଣେରେ ଇହାଇ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ (ଅର୍ଥାତ୍ ଇହାରା ସକଳେ ଇହ ଧର୍ମଜ୍ଞ ସମ୍ମହ ହିତବାଦିଦେର ବଚନ ପାଲନ କରିବେ) । ରାଜା ଏଦେର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମମୂଳ ଓ ବ୍ୱାତ୍ତି ରଙ୍ଗା କରିବେନ ।

Eng —The above rules and words of ‘Samuhahitavadin’ is to be observed by all traders of the same line, by all following vedic teachings, by all who do not obey vedic authority, or by all who subsist on weapons and on arts thereon ; the difference however of their customs and religious views should be kept in tact by the king ; the king should also cause them follow their prior modes of subsistances [N. B.—These being done a यजतन्त्र will pull on well, otherwise fued etc will arise due to संविद्व्यतिक्रम] .

Mita—इदानीं त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिषु अतिदिशन् आह—
एकपृष्ठशिल्पोपजीविनः “श्रेष्यः”, “नैगमाः”—ये वेदस्य आसप्रणीतत्वेन
प्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः। पाषण्डिनः—ये वेदस्य प्रामाण्यमेव न इच्छन्ति
नश्चाटकसौगतादयः, “गणो” ब्रातः आशुधीयकमर्मोपजीविनाम—एषां चतुर्विधा-
नामव्ययं विधिः [यो “निजधर्मविरोधेन” इत्यादिना (सि 186)
प्रतिपादितः]। एतेषां श्रेण्यादीनां मेदं धर्मव्यवस्थानं नृपोरक्षेत्। पूर्वोपासां
वृत्तिं क्व पालयेत् ॥ १८३ ॥ इति संबिदव्यतिक्रमप्रकरणम् ॥

CHARCHIA

1. श्रेविष्ठा वक्तव्यादिन् meanings see Mitakshara.
The विष्ठि or वक्तव्य of श्रेविष्ठा वक्तव्यादिन् officers (श्रेविष्ठा officers as stated in sl. 183— who will be so, make others too so) should be carried over to all श्रेवि, तैगम etc. गणतन्त्र rules.

should be obeyed by all within the kingdom whatever be his trade or subsistence or whatever be his धर्ममत etc. The king is to keep intact their different religious views and customs and he should so arrange, as all can carry on his usual and prior modes of earnings etc. This shows a secular गणतन्त्र at that hoary past time even. In पालयेत् there should be a जिच् after पालिधातु or it is अन्तर्भवित एवं, for king is to cause them follow their पूर्ववृत्ति by such arrangements.

अथ वेतनादानप्रकरणम्

[The section on giving and taking of wages, non-payment of wages &c.]

193. One must not give up work by taking wages etc.

गृहीतवेतनः कर्मत्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रद्य उपस्करः ॥ १६३ ॥

Prose—गृहीतवेतनः कर्मत्यजन् द्विगुणम् आवहेत् (स्वामिने दधात्)। वेतने अगृहीते सति (स्वामिने) समं (वेतनसमं धनं) दाप्यः (राजा भृत्यः दाप्यः)। भृत्यैः स्वामिनः उपस्करः (यत्योग्यं लाङ्गलादि गुणवत् द्रव्यं) रद्यः (रक्षणीयः)।

Beng.—কেহ যদি নির্দিষ্ট বেতন লইয়া নির্দিষ্ট বা অঙ্গীকৃত কাজ ছাড়িয়া দেয়, তবে সে স্বামীকে দ্বিগুণ অথ' (দণ্ড শুল্ক) দিবে। আবৃ বেতন না লইয়া যদি কেহ অঙ্গীকৃত (নির্দিষ্ট) কর্ত ছাড়িয়া

देश तवे राजा ताके दिला बेतनसम अथ' आशिके देओग्हाइदेब ॥
कारण भृत्योरइ उचित थालू उपस्कर अथ' १९ लाङ्गलादि गुणशूल झৰ্যা,
বৃক্ষ করা।

Eng.—If one give up stipulated work by taking wages in advance, then he is to give to his master twice of the wage's sum ; but if one gives up a stipulated work though he has not taken wages already, still he is to pay a fine of sum equal to his wages ; for a servant is to protect his master's ploughs etc that are valuable to him.

Mita—सम्पति वेतनस्य अनपाकमार्गं व्यवहारपदं प्रस्तृयते (now is being stated the व्यवहारपद known as non-transgression of wages)। तत् स्वरूपं च नारदेन उक्तम्—“भृत्यानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिकमः। वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतम्”। अस्यार्थः—भृत्यानां वेतनस्य वद्यमाणक्षेकूलको दानादानविधिकमो यत्र विवादपदे तद्वेतनस्य अनपाकर्म इत्युच्यते, तत्रनिर्णयमाह—“गृहीतं वेतनं येनासौ स्वाङ्गीकृतं कर्मत्यजन् अङ्गुर्बन् द्विगुणं भृत्ये स्वामिने दधात्। यदा पुनरभ्युपगतं कर्म अगृहीते एव वेतने त्यजति तदा समं”—यावदेतनम्-अभ्युपगतं तावदेव दाप्यः न द्विगुणम्। [যদ্বা অঙ্গীকৃতাং ভৃত্যে দত্ত্বা বলাত্কারণিতব্যঃ—“কর্মকুর্বন্ প্রতিশুল্য কার্যঃ দত্ত্বাভৃতি বলাত্” ইতি নারদবচনাত्। ভৃতিরপি তেনৈকোক্তা—“ভৃত্যায বেতনं দধাত् কর্মস্বামো যথাক্রমম্। আবৃ মধ্যে অবসানে বা কর্মণো যদ্বিনিশ্চিতম্” ইতি]। “তैश्चभृत्यैः उपस्करः” उपকरणं लाङ्गलादीनां प्रवहयोक्त्रादिको यथাশक्तया रक्षणीयम्। इतरथा कृष्णादिनिष्पत्यनुपपत्तेः ॥ १६३ ॥

CHARCHA

1. आवहेत—आ+वह+लिङ् यात्। should pay. आ+वह has the sense of दा here। स्वामिने दधात् इत्यर्थः। द्वौ गुणौ यस्मिन्—बड়ু। तত्। ताङ्गं धनमावहेत्।

2. समस्—It means here वेतनसमं धनम्। राजा, समं धनं स भूत्यः दाप्यः। This fine is to compensate the master for the loss due to servant's not working. And it is servant's duty to protect master's useful objects like plough etc. उप+कृ+ट कर्त्तरि=उपस्करः that object which does our good ; imparts गुण to us. The कर्त्तरि ट comes by the rule “कृषो हेतुताच्छील्यानु-लोम्येषु”। and सुट in the sense of प्रतियक्षः or गुणाधान comes by the rule “उपात् प्रतियक्षैकृतवाक्याध्याहारेषु च”।

164. Rule in case of servants doing works by not-settling of dues.

दाप्यस्तु दशमं भागं वाणिज्यपशुशस्यतः ॥

अनिश्चित्य भूति यस्तु कारयेत् स महीक्षिता ॥ १६४ ॥

Prose—यस्तु भूति अनिश्चित्य (भूत्यं भूत्येन वा) कर्मकारयेत्, स महीक्षिता (राजा) वाणिज्यपशुशस्यतः दशमं भागं (भूत्यः) दाप्यः।

Beng.—যে কর্মশাস্ত্রী বেতন নির্দিষ্ট না করিয়া ছৃত্য হাবা কর্ম করায়, সে বাণিজ্য, পশু বা ক্ষেত্রশস্ত্র ইহৈতে লক্ষণেব দশ ভাগেব একডাঙ বাজারায় ছৃত্যকে দিবেন।

Eng.—One who makes servants work by not settling any amount by way of wages then the king should make him pay the servant one-tenth part of his income from trade, cattle or paddy-field.

Mita—भूतिमपरिच्छिद्य यः कर्म कारयति तं प्रत्याह—“यस्तु स्वामी” वणिक् गोमी द्वेतिको वा अपरिच्छिद्यवेतनमेव भूत्यं कर्म कारयति स तस्माद्

वाणिज्यपशुस्त्यलक्षणात् कर्मणो यज्ञवृं तस्य दशमं भागं भूत्याय महीक्षिता राजा दापनीयः ॥ १६४ ॥

CHARCHA

1. वाणिज्यपशुशस्यतः—वाणिज्यश पशुः च शस्यश, दृढः। ततः पश्चम्यर्थे वा पश्चमीस्थाने तसिः। Both सस्य and शस्य are correct. वणिजोभाव इति वाणिज्यम् (व्राद्धणादित्वात् व्यञ्) acc. to Bhattoji. Acc. to Kasika वणिजोभावः gives वणिज्यम् with य by the varttika “द्रुतवणिग्न्याच्च”। Then वणिज्यमेव वाणिज्यम् (स्वार्थे अन्)।

2. महीक्षिता—महीक्षियति (क्षितुहादि निवासगत्योः) इति महीक्षित् (मही+क्षि+विप्)। तन। अनुकूल प्रयोजकर्त्तरि इया। सु धनं दशाति =महीक्षित् तं धनं दापयति=महीक्षिता स धनं दाप्यते वा दाप्यः॥ We may here have both स भूत्यं भूत्येन वा कर्मकारयेत् by the rule “हक्कोरन्यतरस्याम्”।

195. Wages acc. to master's will when servants neglect to sell master's goods in time.

देशं कालञ्च योतीयालाभं कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्रस्यात् स्वामिनश्च नदोऽधिकं देयं कृतेधिके ॥ १६५ ॥

Prose—यः देशं (योग्यस्थान) कालं च (पण्यविक्रयादिकालं) अतीयात् (विक्रयमकृत्वा समयं अतिक्रामेत्), वा य अन्यथा कुर्यात् (लाभहीनं कुर्यात्), तत्र स्वामिनः (भूतिदाने) छन्दः स्यात् (स्वामी स्वेच्छया विचार्यं भूति दद्यात्) (लाभे) अधिके कृते भूत्याय अधिकं देयं (स्वामिना देयम्)।

Beng.—যে ছৃত্য পণ্যাদিবিক্রয়ের উপযুক্ত স্থান ও দেশ বিচার না করিয়া সময় কাটাইয়া দেয়, অথবা যে লাভের ব্যাতিক্রম ঘটায়, তখন সে বিষয়ে ছৃত্যদান স্বামীর ইচ্ছামতন হইবে। কিঞ্চ যদি ছৃত্য

अधिक लाभ देखोम तबे सेक्षेत्रे आमी भृत्यके शौकृत झृति
अपेक्षाव॑ अधिक दिवेन।

Eng.—The servant who passes over the right place
and right time by not selling master's good, or who causes
a fall in master's regular profit, in that case master will
pay wages according to his own discretion ; but if a servant
shows a better profit then master is to pay him more than
the stipulated wages.

Mita—अनाज्ञसकारिणं प्रत्याह—(this is said to a servant
doing not as directed) यस्तु मृत्यः पण्यविक्रयाथुचितं देशं कालं च
पण्यविक्रयाथुचितं दर्पदिना उल्लंघयेत्, तस्मिन्नेव वा देशे काले च लाभम्
“अन्यथा” व्याधितिशयसाध्यतया “होनं” करोति, तस्मिन् भूतके भृतिदानं
प्रति स्वामिनच्छन्द इच्छा भवेत्। यावदिच्छति तावत् दधात्, न पुनः
सबमिवभृतिमित्यर्थः। यदा पुनः देशकालाभिष्ठतया अधिको लाभः कृतः तदा
पूर्वपरिच्छनाय भृतेरधिकमपि धनं स्वामिना भृत्याय दातव्यम् ॥ १६५ ॥

CHARCHA

1. अतीयात्—अति+इ+लिङ्गात्। Shall pass over. nom. यः।
2. तत्र—i.e., तत्र भृतिदानविषये ।
3. कृतेभिके—construe—अधिकेलाभे कृते सति ।

196. Wages of persons should be acc. to one's work
in a matter.

यो यावत् कुरुते कर्म तावत्स्थुवेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यं चेत् साध्ये कुर्याद् यथाश्रुतम् ॥ १६६ ॥

Prose—उभयोरपि असाध्यं कर्म यो यावत् कुरुते तावत् तस्य वेतनं प्रवेत् ।
साध्ये कर्मणि साधिते यथाश्रुतं वेतनं कुर्याद् (दस्त्र) ।

Beng.—যদি কোন কঠিন কর্ম উভয়ে করে বা উভয়েরও অসাধ্য
হেতু বছ লোক করে, তখন (কার্যসমাপ্তি হোক আৱ নাই হোক)
যে যতটুকু কাজ করিবে সে ততটুকু বেতন পাইবে । [বেতন হইতে
বক্ষিত হইবে না] । উভয়কর্তৃক সাধ্য কর্ম সাধিত হইলে উভয়কে
স্থান্ত বা যথাপ্রতিজ্ঞাত বেতন সমতাবে ভাগ করিয়া দিবেন ।

Eng.—If a work hardly to be done by both two
servants is somehow done by them, or if it is done by many
or not done fully then even the wages should be according
to the work done by each one of them ; and in a work
accomplished by both two, the promised wages should be
equally divided among the two. [N. B.—none will thus be
deprived of wages].

Mita—अनेकभृत्यसाध्यकर्मणि प्रतिदानशकारमाह—यदा पुनरेकमेव कर्म
नियतवेतनम् उभास्यां क्रियमाणम् उभयोरप्यसाध्यं चेत्, व्याध्यभिभवात्
उभास्याम् । अपिशब्दात् बहुभिरपि यदि न परिसमाप्तिं तदा यो भृत्यः
यावत् कर्म करोति तावत्स्थै ततकृतकर्मनुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयम्,
न पुनः समम् । (न चावयवशः कर्मणि वेतनस्य अपरिभाषितत्वात् अदानमिति-
मन्तव्यम्) । साध्ये तूभास्यां कर्मणि निर्बन्धिते “यथाश्रुतं” यावत् परिभाषित
तावत् उभास्यां देयम् । न पुनः प्रत्येकं कृतस्तनं वेतनं, नापि कर्मानुरूपं परिकर्म्य
देयम् ॥ १६६ ॥

CHARCHA

1. उभयोः—“कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठी in connection with
असाध्य । The work which is not easily done by उभय or
even if by बहु, or even if the work is not finished, still
वेतन will be acc. to work done by each for this.

2. यथाश्रुतम्—श्रुत is प्रतिश्रुत here (कर्मणि वा भावे क्त)। If कर्मणि=यथा (याद्यां) श्रुतम्, सुप्सुपा (of कर्मधा class). if भावे क्त, then श्रुतस्य अनतिक्रम इति यथाश्रुतम्, अव्ययीभाव। or यथा is योग्यता। Then यथा श्रुतं तत् यथा तथा अव्ययी by “यथा असाच्छ्ये”। Here कुर्म्यत् means देशात्। धातूनामनेकार्थत्वात्। “सर्वधात्वर्थानुवादः करोतिना भवति”

197. Fine in cases of negligence of carrier.

अराजदैविकम् नष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः।

प्रस्थानविघ्नकृत्यैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिम्॥ १६७ ॥

Prose—भाण्डं (द्रव्ययुक्तभाण्डं) अराजदैविकं (यथातथा) नष्टं चेत् वाहकः दाप्यः। प्रस्थानविघ्नकृत् (माङ्गलिकद्रव्यप्रापने विघ्नकृत्) च (वाहकः) द्विगुणं भृति प्रदाप्यः।

Beng.—राजज्ञ बा दैवकृत बिपद् छाडाइ यदि बाहकदोषे द्रव्याशुकृ भाण्ड नष्ट हয়, তবে বাহককে নষ্ট দ্রব্যাশুল্যাশুপারে ধন দিতে হইবে। আব ঝীকৃত হইয়া, বিবাহাদি মাঙ্গলিক দ্রব্য লইয়া প্রশানকার্য্যে যদি বাহক বিপ্ল উৎপাদন করে, তবে সেই বাহক নিষ্কারিত বেতনের দ্বিগুণ মূল্য দণ্ডকাপ দিবে।

Eng.—If a casket of articles is destroyed without any royal revolution etc. or divine distress (through carrier's fault), then the carrier is to pay the value thereof ; if again (after promise) a carrier (of auspicious articles of marriage etc.) causes hindrances by delay or denial, then he is to be fined twice as much as his stipulated remuneration.

Mita—आयुधोयभारवाहकौ प्रत्यक्ष—“न विद्यते राजदैविकं यस्यभाण्डस्य न्तराशोकम्”। तद् यदि प्रकाशीनतया वाहकेन नाशितं तदा नामानुसारण

बसौ तद्वाण्डं दाप्यवीयः। [तदाह नारदः—“भाण्डं व्यसनमामङ्ग्लेत् यदि वाहकदोषतः। दाप्यो यत्त्र नश्येत् दैवराजकृताद्यते” इति]। यः पुनः विकाशार्थं मङ्गलवति वासवे प्रतिष्ठमानस्य तत् प्रस्थानौपयिकं कर्म प्राप्त अङ्गीकृत्य तदानीं “न करिष्यामि” इति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ द्विगुणं भृति दाप्यः। अत्यन्तोत्कर्षहेतुकर्मनिरोधात् (the twice fine is for obstructing a very prosperity-promoting work) ॥ १६७ ॥

CHARCHA

1. अराजदैविकम्—देवे भवम् इति देव+ठञ्च्=दैविकम् (?) divine। राजन् by लक्षणा here means राजसम्बन्धि as राष्ट्रविप्लव। राजा (राजसम्बन्धि) च दैविकम् च। राजदैविकम्, समाहारद्वन्द्व। न तथा। तत् यथा तथा। adv. qual. नष्टम्। or support it as in गुरुलाघवम् (see ante and our sak v) ; or better राजा च देवश्च राजदेवौ। इतरेतर। राजदेवयोः भवम् (अध्यात्मादि ठञ्च्)=राजदैविकम् with उभयपदवृद्धि as in पार-खोकिकम् आधिदैविकम् etc. by the rule “अनुशतिकादिनोच्च”। See राजदैविकतत्करै in sl. 66. Mita seem to take it as an adj. of भाण्डम्।

2. भाण्डम्—It is द्रव्ययुक्तभाण्ड by लक्षणा। उक्तं कर्म of दाप्यः। or thus वाहकः भाण्डं ददाति, राजा वाहकं भाण्डं (स्वामिने) दापयति। In v. ch. it is राजा वाहकः भाण्डं दाप्यते वा दाप्यः। वाहक has उक्ते प्रयोज्यकर्मणि १मा।

3. प्रस्थान etc.—प्रस्थाने (प्रस्थानकाले) विघ्नकृत्। पूर्वं स्वीकृत्य अशुना न करिष्यामि” इति मङ्गलादिकर्मविघ्नकृत् इत्यर्थः। विघ्नं करोतीति कर्त्तरै किम्। Qual. वाहकः।

198. Fines in cases of abandoners while doing work.

प्रकान्ते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन् ।
भूतिमध्यपथे सर्वा प्रादाप्यस्त्याजकोपि च ॥ १६८ ॥

Prose—प्रकान्ते (कर्म कर्त्तुम् आरब्धे) संत्यजन् सप्तमं भागं (वेतनस्य)... पथि संत्यजन् (वेतनस्य) चतुर्थं भागं प्रदाप्यः । अर्धपथे संत्यजन्, सर्वा भूति प्रदाप्यः । त्याजकः अपि (एवं अत्यजन्तं त्याजयन् अपि स्वामी) प्रदाप्यः ।

Beng.—কর্ম বা অশুনকর্ম আরভ কবিয়াই পরিত্যাগ করিলে বেতনের সাতভাগের একভাগ । পথিমধ্যে বা কর্ম করিতে করিতে কর্ম ত্যাগ করিলে বেতনের চারিভাগের একভাগ এবং মাঝ পথে আরক কর্ম পরিত্যাগ করিলে সমস্ত নির্দ্বারিত বেতন কর্মসূচীকে দিবে । আবার যে কর্মকারীকে জোর কবিয়া ছাড়ায় সেও ছেড়ে দণ্ডিতাগী ।

Eng.—One who abandons an undertaken work will be fined one-seventh of his stipulated wages; one who abandons work after proceeding to some extent then he is to pay a fine of one-fourth of his settled wages; again if one abandons work when the middle of it is over or when middle way is gone over then the abandoner is to be fined with his whole promised wages. Similarly a master forcibly making the willing servant desist from work, will be so fined.

Mita किञ्च—“कान्ते” अध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतं कर्मयस्त्यजति, उसौ सुरोः सप्तमं भागं दाप्यः । [नन्दत्रैव विषये “प्रस्थानविश्वकृत” इत्यादिनहि शिष्युः] भूतिशानमुक्तम्, इहानीं सप्तमोभाग इति विरोधः । उच्चाते, भूत्यत्त-रोपादानावस्तरसम्बन्धे स्वाङ्गीकृत्य यस्त्यजति तस्य सप्तमोभागः । यस्तु प्रस्थान-

जप्ते एव त्यजति तस्य द्विगुणभूतिदानम् इत्यविरोधः । - [In “प्रस्थानविश्वकृत”, a fine of twice of the wages is said of one who disagrees at the last moment, but here 1/7 fine is of one who secedes in a moment when another one may be available —so there is no virorop of this statement with the prior one] । य पुनः पथि प्रकान्ते गमने बर्तमाने सति कर्मत्यजति स भूतेश्वतुर्थं भागं दाप्यः । अर्धपथे पुनः (संत्यजन्) सर्वा भूति दाप्यः । यस्तु त्याजकः स्वामी कर्म अत्यजन्तं त्याजयति पूर्वोक्तप्रदेशेषु असादपि पूर्वोक्तसप्तमभागादिकं भूत्याय दापनीयः । [By parity of reasoning if a master forcefully makes a willing undiseased servant leave his stipulated work then the master too is to be similarly fined] [एतच्च अव्याधितादिविषयम् “भूत्योक्तनात्मौन कुर्याद् यः दर्पात् कर्मायथोचितं स दन्तयो कृष्णलान्त्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्” इति मनुवचनात् । यदा पुन-अव्याधिनोपगते अन्तरितदिवसान् परिगणय्य पूरयति तदालभते एव वेतनम् । आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्थः सन् यथाभावितमादितः । स दीप्रस्थापि कालस्थ स्व-लभते वैवेतनम्” इति मनुस्मरणात् ॥ यस्तु अपगतव्याधिः स्वस्थ एव आलस्था-दिना स्वारब्धं कमोल्पोनं न करोति, परेण वा न समापयति, तस्मै वेतनं न देयमिति । यथाह मनुः—“यथोक्तमार्तः स्वस्थो वा यस्तत् कर्मन कारयेत् । न तस्य वेतनं देयम् अल्पोनस्यापि कर्मणः” इति] ॥ १६८ ॥ इति वेतनादान अकरणम् ।

CHARCHA

1. अकान्ते—प्र+क्र+त् आदिकर्मणि । Adj. used substantively. —कर्त्तुमारब्धे । आरब्धमात्रे कर्मणि वा इत्यर्थः ॥ Then पथि संत्यजन् means abandoning when some progress is made or some way is gone over.

2. अर्धपये—अर्द्ध पथः इति अर्धपय, and not पर्वपय, एकदेशितत्। अर्द्ध meaning exact half is neuter (अर्द्ध समांशे हीवम्) ; then such अर्द्ध takes पूर्वनिपात by the rule “अर्ध नपंसकम्”। Lastly पथिन् becomes पथ with समासान्त अ by the rule “अक्रूपुरव् अः पथामानके”।

3. त्याजकः—त्याजयति इति त्याजकः। a master who makes a willing servant give up work. Such a master is also to be similarly fined.

4. Remark—वेतनादान here thus includes all about वेतनस्य दानम्, वेतनस्य अदानं, वेतनस्य आदानम् as well.

अथदूतसमाह्यप्रकरण

[The section on gambling with dice (दूरत) along with पॣ, and on playing with horse, dogs pigeons etc. with पॣ (समाह्य)। दिव+क=दूरत gambling सम्+आ+इ श वा क (बाहुलकात्)=समाह्यः play with animals; race etc. दूरतं च समाह्यश्च दूरतसमाह्यम्। समाहार by “अध्ययनतः अविप्रकृष्टारुद्यानाम्” ३४ योगसेमम्, संज्ञापरिभाषम्, इष्टपूर्तम्, राजदैविकम् etc. Thus Manu says” अप्राणिभिर्थ त्रियते लोके तद्दूरतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तु विहेयः समाह्यः। Both gambling and races now-a-days with pledges are current. This is व्यसन। These evidently imply challenge. The Panini rule “स्पर्धायामाऽः” also the उपसर्ग “सम्” implies this. Bhanaji derives आह्य (वा समाह्य) thus—(i) आह्यानम् आह्यायनमिति आह्य with वा प्रत्यय। Then आह्यायति इति आह्य+या+क घण्टे=आह्य। (ii) आह्यानम् इति आहूः with आहूः याति आह्य+या+क घण्टे=आह्य।

क्रिय (with सम्प्रसारण and दीर्घ)। तस्याः अयः गमनम् इति आह्यः। We however have simplified the derivation by resorting to बाहुलक ; the affix रा is irregularly attached (बाहुलकात्) and in case of the affix क, आत्व is irregularly not applied].

199. The dues of the holder of gambling house or दूरतसभाधिकारिन्।

ग्लहे शतिकवृद्धे स्तु सभिकः पञ्चकं शतम्।

गृहीयाद् धूर्त्तकितवादितराद् दशकं शतम्॥ १६६॥

Prose—ग्लहे (पणकल्पिते दूरते) शतिकवृद्धे : (शतपरिमाणाययुक्तात्) धूर्त्तकितवाद् (सभास्थानकीड़कात्। कितबोधक्षदेवी), सभिकः (दूरत-सभाधिकारी) पञ्चकं शतं (शते पञ्चपाण्यं) गृहीयात्। इतरात् (अन्यक्रोड़कात्) दशकं शतं गृहीयात्। [N.B.—पञ्चकं and दशकं qualifies शतम् here.]

Beng.—(পৰম্পৰ পণ ধরিবা যে অক্ষ কীড়া বা পাশাখেলা হয় তাহাকে “গ্লহ” বলা হয়)। এই পণযুক্ত পাশককীড়ায়, সভাধিকারীর শৃঙ্গ বা শঠ পাশ কীড়ক যদি জয়ী হইয়া শতপরিমিত মুদ্রা আৱ কৰে, তবে সভাধিকারী নিজে শতকরা পঞ্চভাগ লভ্যাংশ নিবেন। অঙ্গ প্রতিষ্ঠানী খেলোয়াড় বিজয়ী হইলে তার নিকট হইতে জিতজ্ঞযোগ শতকরা দশভাগ নিবেন।

[N.B.—शतमेव शतकम्। स्थियाम् शतिका।—शतिका वृद्धिर्यस्य, वहु। तस्मात्। Q धूर्त्तकितवाद्]।

Eng.—In gamblings with pledge or pawn, the winning capping player (that resides in the gambling house there), i.e. such a gambler gaining a hundred coins will give to the owner or holder of gambling house or place (सभिक).

five percent of his profit ; if the other party (other than the धूर्तकितव) wins then he will give ten per cent of his profit to the holder of the gambling house.

[N.B.—A legally licensed gambling house where playing at dice is with stakes, has a holder or owner thereof ; he is called सभिक (सभा कितवनिवासार्था सभा यस्य अस्ति स सभिकः)। And the expert player there is called धूर्तकितव (कितव=मक्षदेवी) ; he resides there ; others come to gamble there ; if this धूर्तकितव wins there, he will pay ५ per cent to the सभिक ; the outside players who come to gamble there is इतर क्रीड़क, if इतर क्रीड़क wins in gambling at stakes there, he is to pay ten per cent out of his gain in पाशकक्रीड़ा। This is in cases of licensed gambling houses or dens. Now-a-days too licenses are required in races, gambles lotteries and the like].

Mita—अधूना दृगतसमाह्याल्यं विवादपदमधिकियते, तत् स्वरूपं नारदे-नाभिहितम्—“अक्षव्रभशलाकावैः देवनं जिह्वाकारितम्। पणकीडावयोभिश्च पदं दृगतसमाह्यम्”॥ इति । (अक्षः पाशकाः, वप्तव्यर्मपट्टिका, शलाका दण्डादिमध्यो द्वीर्घचतुरखाः, आद्यथणाच्च तुरङ्गादिकीडासाधनं करितुरङ्गरथादिकं गृष्णते । तैः अप्राणिभिर्यद् देवनं क्रीडा पणपूर्विका क्रियते । तथा वयोभिः पक्षिभिः कुकुटपारावतादिभिः, च-शब्दात् मेषमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विकाकीडा क्रियते, तदुभयं यथाक्रमेण दृगतसमाह्याल्यं विवादपदम्। दृगतश्च समाह्यश्च दृगतसमाह्यम् । तदुक्तमनुना—अप्राणिभिर्या क्रियते तल्लोके दृगतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्यः” इति) ॥

तत् दृगतसभाकारिणो वृत्तिमाह—परस्परमं प्रतिपत्त्या कितवपरिक्लिप्तः यज्ञो ग्लह इत्युच्यते [ग्लह is pledge in gambling by mutual

agreement and conducted by a knave player] ; “तत्र ग्लहे”, तदाश्रया शतिका शतपरिमिता तदधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्य असौ “शतिकवृद्धिः” तस्मात् धूर्तकितवात् “पञ्चकं शतमात्मवृत्त्यर्थं” सभिको गृह्णीयात् । “पञ्चपणा आयो यस्मिन् शते तत् पञ्चकं शतम्” [“तदस्मिन्वृद्धग्रायलाभ”—इत्यादिना कन् (see sl. 37 ante)] । जितग्लहस्य विशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः । “सभा” कितवनिवासार्था यस्य अस्ति असौ सभिकः (ठन् प्रत्ययः) [कस्मिताक्षादिनिखिलकीडोपकरणः तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरूच्यते] । “इतरस्मात्” पुनरपि पूर्णशतिकवृद्धेः कितवात् दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादिति यावत् ॥ १६६ ॥

CHARCHA

1. ग्लहे—अधिं ७मी । ग्रह+अप्=ग्लहः irregularly-R changes into ल । Also ग्रह+अप्=ग्लह (अप् in supercession of ग्र �irregularly)—this is by the rule “अनेत्रु ग्लहः” । Stake in gambling is ग्लह ॥ for पञ्चकं शतम्=i.e., five per cent see Mita and sl. 37 under “पञ्चकं शतम्” । यस्मिन् शते पञ्चपणा आयो दीयते, तत् पञ्चकं शतम् (with कन्) so we get दशकं शतम् । See Mita—शतम् प्रति पञ्चकं पञ्चपरिमाणं पञ्चाभागपरिमाणं आयः स्यात् इति फलितार्थः ॥

200. Such gambling house holder should pay revenue to the king as well as जितद्रव्य to the winner.

स सम्यक् पालितो दद्याद्राजे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्ग्राहयेऽजेत्रे दद्यात् सत्यं बचः क्षमी ॥ २०० ॥

Prose—स (सभिकः) सम्यक् पालितः (धूर्तकितवेभ्यः अक्षदेविभ्यः रक्षितः सन्) राजे यथाकृतं भागं दद्यात् । जेत्रे जितमुद्ग्राहयेत् (जितं द्रव्यं

सभिक एवं जेत्रे उद्ग्राहयेत् उद्गरेत्)। क्षमी (मूत्वा) सत्यं वचः दधात् (विश्वासार्थं सत्यं वचः पालयेत्)। This is after विश्वानेश्वर। see also note 3 for another better construction here.

Beng.—সভিক ও ধূর্জসমশ্বিত কৌড়াগেহে রাজা কর্তৃক রক্ষিত হইয়া রাজাকে যথাকল্পিত অংশ শুক্ষমকর্প দিবেন। আর কৌড়াশ্চ জেতাকে পণে জিতদ্বয়া পাওয়াইয়া দিবেন। নিজে সহশীল শুক্ষমত্যবাক্ত হইবেন (নচেৎ দৃঢ়কারিগণ তাকে বিশ্বাস করিবেন না)। [comp—“জ্ঞানবিদিশে রাজভাগঃ শুক্ষঃ”। শুক্ষ is revenue]।

Eng.—The gambling house holder or owner being duly protected by the king (in the midst of such wily gamblers), should pay the stipulated or due revenue; should cause the winner get his pledge or pawn or stake (money etc); he is thus to be of tolerable disposition and be true to words. [N.B. This is evidently to create confidence among gamblers].

Mita—एवं कृपतिना साभिकेन कि कर्तव्यमित्याह—य एवं कृपतित्वद्वयात्थिकारी “स” राजा धूर्त्तकितंवेभ्यः रक्षितः, तस्मै राजे यथा संप्रतिपन्नमंशं दधात्। तथा “जितं” यद्युच्यं “तदुद्ग्राहयेत्” वन्धकप्रतिग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशात् उद्गরेत। उद्गृह्य च तद्वनं “जेत्रे जयिने सभिको दधात्”। तथा क्षमी भूत्वा सत्यं वचः विश्वासार्थं दृग्तकारिणं दधात्। [तदुक्तनारदेन—“सभिकः कारयेत् दृग्तं देयं दधात् ततङ्कृतम्”] ॥ २०० ॥

CHARCHA

1. उद्ग्राहयेत्—उद्+ग्रह+णिच्+तिङ्ग्यात्। Should realise. It is here प्राप्तयार्थ and so आहरणार्थ as well.

2. सत्यं वचः—The reading सत्यवचाः (सत्यं वचः यस्य, वचः) is also seen here and is better; सभिकः should be so to gain confidence of all gamblers. सत्यं वचः दधात् in Mita is unidiomatic; better construe here—सभिकः जितम् इव्यं उद्ग्राहयेत् (उद्गरेत्) तत् इव्यं जेत्रे दधात्। अतश्च क्षमी सत्यवचाः स्यात्। Mita's उद्गृह्य तद् धनं जेत्रे सभिको दधात् is in favour of our construction. Mita's तथा क्षमी सत्यं वचः दधात् here is bad idiom.

3. क्षमी—क्षम (दिवादि)+घणुन्=क्षमी। वा क्षमा अस्ति अस्य इति वा क्षमी। घणुन् comes by “शमित्यष्टाभ्यो घणुन्”। क्षमभवादि=जिनि can give क्षमी as in वादिन्, हारिन्, कामिन्, ध्वंसिन् etc.

201. The सभिक being unable to do this, the king will arrange for the winner's due in gambling.

प्राप्ते मृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥ २०१ ॥

Prose—प्रसिद्धे ससभिके धूर्त्तमण्डले स्थाने, नृपतिना (सभिकान्) भागे प्राप्ते, राजा (एव) जितं (पणं) जेत्रे दापयेत्। अन्यथा (प्रचलते सभिकरहिते गलहे) जितपणं जेत्रे न दापयेत्।

Beng.—প্রসিদ্ধ সভিকযুক্ত ধূর্জকৌড়কসমশ্বিত শাখে, রাজা সভিক হইতে নিজভাগ পাইলে, (সভিক অসমর্থ হইলে) রাজাই জিতপণ জেতাকে দেওয়াইবেন। কিন্তু সভিকরহিত শুল্ক নাহে জিতপণ, রাজা জেতাকে দেওয়াইবেন না।

Eng.—In a well-known gambling house where there is the owner of the house with the host of wily gamblers too and where the king has got his due from the “Sabhika”

(the owner), there the king himself will make the winner get his pledgemoney ; but the king will not do so in a secret (unlicensed) gambling den.

Mita—यदा पुनः सभिको दापयेत् न शक्नोति, तदा राजा दापयेत् इत्याह—“प्रसिद्धे” अप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते “ससभिके” सभिकसहिते कितवसमाते, सभिकेन च राजभागे दसे, राजा (एव) धूत्कितवमविप्रतिपत्तं जितं परं दापयेत् । “अन्यथा” प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे दृपते जितपरं जेत्रे न दापयेत् ॥ २०१ ॥

CHARCHA

1. प्रसिद्धे धूत्मण्डले, ससभिके— all qualify स्थाने । धूत्मण्डलं यत्र—वदु । or धूत्तर्नां मण्डलम् । तत अस्ति यत्र, मत्वर्थीय अच् । तस्मिन् ॥ सभिकेन सह वर्तमानं, वदु । ताद्ये स्थाने ॥ In such well known licensed gambling houses.

2. दापयेत्—दा+जिच्+लिङ्गात् । The king will do this in unlicensed dens when the सभिक is unable to realise pledge-money

202 The spectators these are witnesses as to the result ; adopters of underhand means will be punished there.

द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि ।

राजा सचिहं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ॥ २०२ ॥

Prose—(तत्र) ये व्यवहाराणां (दृगतव्यवहाराणां) द्रष्टारः, ते एव हि (तत्र) साक्षिणः । कूटाक्षोपधिदेविनः (छलनादिना मणिमण्ड्रोवचादिना च अपदुपायेन क्रीडाकारिण्) राजा सचिहं (गात्रे कुकुरपदचिन्हेन अङ्गयित्वा), निर्वास्याः ।

Beng.—सेथाने दृगताक्रीडाम् परिदृष्टं गणहि साक्षिहिताबे गण्य है ; अति कोन प्रकाव साक्षीर प्रयोजन नाहि । यारा पाशक-क्रीडारमाधक घटि विशये वा अन्त्रे यथिः योगद्वारा असदुपायेन क्रीडा करेन, राजा तादेव गात्रे कुकुरेव पायेन छाप अङ्गित करिया राष्ट्रे हैते वाहिव कविशा दिबेन ।

Eng.—The spectators in such gambling houses are the witnesses there ; those gamblers who adopt underhand means with dices or with magic herbs, should be exiled or banished from the kingdom after stamping dog's footprints on their bodies.

Mita—जयपराजयविप्रतिपत्तौ निषयोपायमाह—दृगतव्यवहाराणां द्रष्टारः सम्यालते एव, कितवा एव राजा नियोक्तव्याः । न तव “श्रुताध्ययनसम्पन्ना” इत्यादिनियमोस्ति । साक्षिणश्च दृगतं दृगतकारा एव कार्याः । न तत्र “स्त्रीवाल-बृद्धकितव” (sl. 70) इत्यादिनियेष्ठोस्ति ॥

कचिददृगतं निषेद्धं दण्डमाह—“कुटेरक्षादिभिः उपधिना च मतिवज्जनहेतुना मणिमण्ड्रोपधिना ये दीव्यन्ति तान् द्वापदादिना अङ्गयित्वा राजा स्वराष्ट्रात् निर्वासयेत् । [नारदेन तु निर्वासने विशेष उक्त—“कूटाक्षदेविनः पापान् राजाराष्ट्रात् विवासयेत् । कठे अक्षमालामासज्य स ह्येपां विनयः (शिक्षा) स्मृतः ॥ यानि च मनुवचनानि दृगतनियेष्ठपराणि—“दृगतं समाहृयन्तैव यः कुट्योत् कारयेत् वा । तान् सर्वान् घातयेत् राजा शुद्रांश्च द्विजलिङ्गितः ॥” इत्यादिनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितदृगतविषयतया च योज्यानि ॥ २०२ ॥

CHARCHA

- सचिहं—adv. qual' निर्वास्याः (निर्+वस+जिच्+यत् कर्मणि) , The चिह्न is of dog or dog's footprints, as suggested in Mita.

2. कूटाक्ष etc—अक्ष is dice here. उपधि is false plea or here मतिवश्चनाकारकमन्त्रौपधि च । कृटं अक्षं । कूटाक्षं च उपधिश्च । ताम्यां दीव्यन्ति इति कूटाक्षंपधिदेविनः (with जिनि साधुकारिण वा ताच्छील्ये) । उक्तकर्म of निर्वास्याः । Here compare—"दुरक्षान् दीव्यता राजा राज्यमात्मा वयं वधूः । नीतानि पण्टां नूनम्—"in क्र XI. 47. गज्य is usually the royal seat of administration ; and राष्ट्र is the whole area up to which a king has jurisdiction.

203. Gambling should be watched by an officer. These laws of gambling apply in समाह्य also

दूरतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।

गप एव विधिर्ज्ञेयः प्राणितूते समाह्ये ॥ २०७ ॥

Prose—तस्करज्ञानकारणात् (दूरं तस्करकार्यं-ज्ञानपर्यालोचनात् हेतोः) दूरतम् एकमुखं (एकप्रधानाधीनं) कार्यम् । समाह्ये (समाह्याल्ये) प्राणिदूरते अपि एष एव विधिः ज्ञेयः ।

Beng.—दृष्टेइ तक्षण देख याय (पाशक्रीडकराइ तक्षणता अबलम्बन कবে) এই পর্যালোচন কৱিয়াও এই কাবণেই দৃষ্টক্রীড়তে বাজা এক প্রধানবাজপুকষকে বাখিবেন । সমাহ্যাল্যা প্রাণিদূরতে (অশ্ব, কুকুর, মেষাদির বেস্থেলায়) ও এই নিয়ম ।

Eng.—To detect the doings of a thief in gambling, the king should appoint an officer there ; and this is also the procedure in dog, horse races etc. going by the name of "Samahvyaya".

Mita—किञ्च यत् पूर्वोक्तं दूरं तत् “एकमुखं” एकं मुखं प्रधानं यस्य दूरतम्य तस्योक्तं कार्यम् । राजाभ्यक्षाधिष्ठितं राजा कारयितम्यमित्यर्थः । “तस्कर-

ज्ञानकारणात्” तस्करज्ञानस्यं प्रयोजनं पर्यालोच्य प्रायशः चौर्यार्जितस्ता एव कितवा भवन्ति, अतश्चैरविज्ञानार्थम् (दूरतम्) एकमुखांकार्यम् ॥ दूरतम्यं समाह्ये अतिदिशज्ञाह—“ग्लहेशतिकवृद्धेः” इत्यादिना यो दूरतम्यं उक्तः, स एव प्राणिदूरते महेषमहिषादिनिवर्त्त्यें समाह्यसंहके ज्ञातव्यः ॥ २०३ ॥

CHARCHA

1. एकमुखम्—मुखं is मुख्यपुरुष by लक्षण । एकं मुखं मुख्यपुरुषं यत्र, वहु । pred to दूरतम् ; the king should do this (राजा कार्यम्) ।

2. तस्कर etc.—तस्कर is here तस्करता by लक्षण । तस्करस्य ज्ञानम् । तस्य कारणम् (प्रयोजनं स्थानवा) । तस्मात् हेतौ ५मी । तस्करता is seen in gambling, for gamblers are thieves usually. To-protect against this theft, and feint in gambling a राजपुरुष should also be appointed in licensed gambling dens.

अथ वाक्प्रारूप्यप्रकरणम्

[The section on using of high harsh or abusive words]

Mitakshara's Introductory words here—

Mita—इदानीं वाक्प्रारूप्यं प्रस्तुयते । तलक्षणं चोक्तं नारदेन—“देश-जातिकूलादीनां आकोशं न्यज्ञमंयुक्तम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्प्रारूप्यं तदुच्यते” ॥ इति ॥ [“देशादीनामाकोशं न्यज्ञमंयुक्तम्”—उच्चैर्भाषणमाकोशः, न्यज्ञमवधं तदुभय-युक्तं यतप्रतिकूलार्थं उद्देशनकार्थं वाक्यं तद् वाक्प्रारूप्यं कथ्यते । तत्र “कलहप्रियाः गोडाः” इति देशाकोशः । “नितार्त्तं लोकुपाः खलुविप्राः” इति जात्याकोशः । “क्रूचरिता ननु वैश्वामित्राः” इति कूलाकोशः । आदि-प्रहणात् स्वविधाशिल्पादिनिवद्या विद्वच्छिल्पादिपुरवाक्योपाद्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन वैविध्यमभिधाय लक्षणं तेनोक्तं + “निष्ठुराक्षील-

तीव्रत्वादपि तत् त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्रमात् तस्य दण्डोपिस्यात् क्रमादगुरुः । साक्षेपं निष्ठुरं हेयम् अश्लीलं न्यज्ञसंयुतम् । पतनीयैर्लाकोशैस्तीव्रमारुमणीषिणः” । इति । तत्र “धिङ्मूँड़े जालमभित्यादिसाक्षोपम् । तत्र न्यज्ञमित्यसम्यम् । अवश्य अगिन्यादिगमनं तद्युक्तमक्षीलम् । “सुरापोसि” इत्यादि महापातकाधाकोशैर्युक्तं वचस्तीप्रभ् ॥

Notes on Mita—Now is being stated harshness of words ; its definition is thus given by Narada—“Loud defamatory unfavourable words with reference to some country, caste and lineage is called “वाक्पारब्ध” । आक्रोश is loud or high unfavourable utterance, न्यज्ञ is censurable or defamatory saying, and words containing both these with ref to देश, जाति or कुल—will be termed वाक्पारब्ध । This वाक्पारब्ध again is divided into three varieties by Narada as—(i) निष्ठुर harsh abuse (ii) अश्लील vulgar uncivilised words and (iii) तीव्र bitter accusation with ref. to महापातक । And punishment is gradually grave in these three cases. So this three divisions of वाक्पुरुष्य is stated in Narada smriti. [N.B.—Dikshita in Siddhanta Kaumudi under शप्त्र आक्रोशे says “आक्रोशे विरुद्धानुध्यानम्” i. e., to think or say ill of others, to curse etc].

204. Punishment in harsh abuses with ref. to सर्वं ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रै न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोतित्येद् दण्डः पणानर्थत्रयोदशान् ॥ २०४ ॥

Prose—न्यूनाङ्ग-इन्द्रियरोगिणाम् सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैः कश्चित् क्षेपं करोति चेत् स अर्थत्रयोदशान् (सार्वान्वयोदशपणान्) दण्डः (राहा दण्डः) ।

Beng.—শদি কেহ ন্যূনাঙ্গ (বা বিকলাঙ্গের) বা ন্যূনেল্লিঙ্গ (নেক্রাদিরহিত) বা রোগবুঝ বাক্সিদের সম্বন্ধে সত্য, অসত্য বা অগুর্থা ব্যাজস্থিতিবাক্যে নিষ্ঠা করিয়া আঘাত দেয় তবে সে সার্ক ত্রয়োদশ পথ অর্থ দণ্ডে দণ্ডিত হইবে ।

Eng.—If some one attacks, by true untrue or misrepresenting words of depreciation, any one deformed in limbs, in some-organs (of eyes etc), and a diseased one, then he is to be punished (by the king) with a fine of thirteen and half as much coins (panas). [See Mita for सत्य वाक्य, असत्य वाक्य, अन्यथास्तुनिवाक्य used to purn other diseased or disabled ones].

Mita—तत्र निष्ठुराक्रोशे सर्वंविषये दण्डमाह—“न्यूनाङ्गः” करचरणादिविकलाः, “न्यूनेन्द्रियाः” नेत्रश्रोत्रादिरहिताः, “रोगिणः” दुश्चर्मप्रभृतयः, तेषां “सत्येन असत्येन अन्यथास्तेत्रेण” च निन्दार्थया स्तुत्या [यत्र नेत्रयुगलहीन “एपोन्थ” इत्युच्यते तत् सन्यम् । यत्र पुनश्च चन्द्रप्रानवान्थ इत्युच्यते तत् असत्यम् । यत्र विकृताकृतिरेव “दर्शनीयस्त्वम्” इत्युच्यते तदन्यखास्तोत्रम्] एवंविधैः क्षेपं निर्भतसनं करोति असौ आधिकत्रयोदशपणान् दण्डः । [“काणं वाण्यन्यथा खल्मन्यं वापि तथाविधम् । तथेनापि त्रूवन् दाप्यो दण्डं कार्षपणावरम्”—इति यन्मनुवचनं तदतिरुदृत्तात्रिपयम् । यहा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डणीया इति तेनैवोक्तम् । “मातरं पितरं जायां आतरं शवशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पञ्चानं चाददगुरोः”—इति । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधायां च जायायां द्रष्टव्यम् ॥ २०४ ॥

CHARCHA

1. सत्यासत्य etc.—सत्य is true word, असत्य is untrue

word. अन्यथास्तोत्र is apparent स्तुति with निन्दा implied, सत्यश्च, असत्यश्च अन्यथास्तोत्रं च । इतरेतर द्वन्द्व । तैः । करणे इया ।

2. न्यूनज्ञेन्द्रिय etc.—अज्ञं च इन्द्रियश्च अज्ञेन्द्रियम्, प्राण्यज्ञादित्वात् समाहारः । न्यूनं अज्ञेन्द्रियं येषाम्, वहु । ते च रोगिणश्च, कर्मधा । तेषाम् । सम्बन्धविवक्षया पष्ठो ।...रोगिणां च द्वोपं करोति &c

3. अर्ध etc.—अर्ध here is सार्व । “अर्ध समाशे छीवम् ।” अर्ध (अर्धाधिक) त्रयोदश अस्मिन् इति वहु—with समासान्त उच्च प्रत्यय । See the rule “संख्याव्ययासन्नभद्राधिकमल्याः सल्येऽये” for samasa, and the rule “बहुत्रीहौ संख्येये उज्ज्वलुणात्” for समासान्त उच्च here. qual. पणान् । दण्ड is दुहादि ट्रिकार्मक, so its अप्रधान कर्म सः or असौ &c. understood is declared, and पणान् remains undeclared. राजा तं पणान् दण्डयेत्=राजा मः पणान् दण्डः (in v change)

205. Punishment in vulgar abuses.

अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविशतिकं दमम् ॥ २०५ ॥

Prose—“अहं ह (वै वा पव) तव भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मि” इति शपन्तम् (अक्षीलम् उच्चारयन्तम्) राजा पञ्चविशतिकं दमम् (दण्ड) दापयेत् । [N.B.—पञ्च पञ्चाधिका विशतिः यस्मिन् । वहु with समासान्त कप् ।]

Beng & Eng. Tran—Easy.

Mita—अक्षीलाङ्गेपं दण्डमाह—“त्वदीयां भगिनीं मातरं वा अभिगन्तास्मि” इति शपन्तम् [अन्यां वा—“त्वज्जायामतिगन्तास्मि” इत्येवं शपन्तं] राजा पञ्चविशतिकं पणानां पञ्चाधिका विशतिर्यस्मिन् दण्डे स तथोक्तस्तं दमं दापयेत् ॥

206. Other दण्ड्य in वाक्पाल्य in others clans or statucess.

अधोऽधमेषु द्विगुणः परस्तीपूतमेषु च ।
दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ॥ २०६ ॥

Prose—अधमेषु (स्वजत्यपेक्षयाअधमेषु) अर्धः दण्डः । परस्तीपूतमेषु च द्विगुणः दण्डः स्यात् । वर्णजात्युत्तराधरैः (क्रियमाणे वाक्पाल्ये), (यथाविषि) दण्डप्रणयनं कार्यम् ।

Beng.—अधमवर्णे गालिगालाज करिले उत्तमवर्ण अधपरिमाण (अर्थां पूर्वोक्त पठिशेर अर्धपरिमाण अर्थां १२०० पग) दण्ड दिबे । परस्तीके (से उत्तम बा अधम होক) बा उत्तम बाक्तिके गालि दिले द्विगुण (२५ अपेक्षाय द्विगुण बा ५० पग) दण्ड हইবে । এইকপ বৰ্ণ জাতির উত্তমাধমকর্তৃক পবস্পন গালিগালাজ হইলে, “বর্ণজাতির ভাৰতম্য অনুসারে দণ্ড প্ৰগ্ৰাম বা বিধান কৰিবেন ।

Eng.—If the abuse be on one of low class or status, then the high will pay a fine of half of twenty five pana (as said in the previous sloka), the abuse on another's wife or on another of a high one will invite a fine of twice as much ; similarly in mutual abuses between high and low castes and classes, the fine will be according to high and low status of each.

Mita—एवं समानगुणेषु वर्णिषु दण्डमधिदाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपाद-प्रितुमाह—“अधमेषु” आक्षेपेक्षया न्यूनवृत्तादिगुणेषु “अर्धः दण्डः” । (पूर्ववाक्ये पञ्चविशतेः प्रकृतत्वात् तदपेक्षया अवः सार्धद्वादशपञ्चात्मको द्रष्टव्यः) । “परभार्यापू” पुनरविशेषं द्विगुणः [पञ्चविशत्यपेक्षयैव पञ्चशत्पञ्चात्मको द्रष्टव्यः] तथोत्तमेषु च स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चशत्पञ्चात्मक एव ॥ वर्णिषां मुधर्विसिक्तादीनां च परस्पराङ्गेषे दण्डकल्पनामाह—“वर्णा”

आक्षणादयः, जातयो मूर्धावसिक्ताथाः । वणश्च जातदश्च वर्णजातयः । उत्तराध्य अधराध्य उत्तराधराः । वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधराः । तैः = “वर्णजात्युत्तराधरैः” परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे” दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्णेण नयन-मूहने वेदितव्यम् । [तच्च दण्डकल्पनम् उत्तराधरैरिति विरोपणोपादानात् उत्तराधर भावापेक्षायैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । दथः—मूर्धावसिक्त व्राह्मणाद्वीनं क्षत्रियादुत्कृष्टं चाकुर्य व्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात् पञ्चाशतपणदण्डात् किञ्चिदधिकं पञ्चसप्तत्यात्मकं दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्तः अपि तावाक्षय तमेव दण्डमर्हति । मूर्धावसिक्ताम्बृष्टोः परस्पराक्षेपे व्राह्मणक्षत्रियोः परस्पराक्षेप-निनितकौ यथाक्रमेण दण्डौ वेदितव्यौ । एवमन्यत्रापि उहनीयम् ॥ २०६ ॥

CHARCHA

1. वर्णजात्युत्तराधरैः—अनुकर्ता of क्रियमाण etc. understood.
For समास and construction here, see prose & Mita ।

N.B.—Note मूर्धावसिक्त is a संकरजाति (विप्रतः क्षत्रियायामूर्तपन्न) ; comp. “विप्रात् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायाम्”—आचाराव्याय sl. 91 where as मूर्धाभिर्पित् is a coronated king

207. दण्ड in cases of 4 castes when there is respective high and low order.

प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।
वर्णनामानुलोम्येन तस्मादर्धार्धंहानितः ॥ २०७ ॥

Prose—वर्णनाम् प्रातिलोम्यापवादेषु (क्षत्रियादिकर्तृक—व्राह्मणापवादेषु) यथानं द्विगुणः च त्रिगुणाश्वदमाः वेदितव्याः । वर्णनाम् आनुलोम्येन (व्राह्मणकर्तृक—क्षत्रियादिनिन्दापवादेषु) तस्मात् (व्राह्मणाक्षेपनिमित्तात् शत-परिमितात्क्षत्रियदण्डात्, प्रतिवर्णम्) अर्धार्धहानितः (व्राह्मणो दण्डणीयः) । [N.B.—द्विगुणः (च=वा) त्रिगुणः येषु=द्विगुणत्रिगुणाः, वदु । where there is द्विगुण and त्रिगुण respectively ; qual दमाः] ।

Beng.—अध्यम ओ उत्कृष्टवर्णे अर्थां क्षत्रिय वा बैश्य कर्तुक व्राक्षणेर निन्दावाद हैले यथाक्रमे पूर्वकथित पक्षाश्वेर द्विष्णु एवं तिनेण पन्न दण्ड विहित हैबे । [शूद्र कर्तुक व्राक्षणाक्रोशे प्रहाव ओ जिह्वाच्छेदनेबे वाबस्ता मनुते आछे] । किन्तु उत्कृष्ट ओ अध्यमवर्ण मध्ये अनुलोमभावे यदि निन्दावाद हय अर्थां व्राक्षणादि क्षत्रियके, क्षत्रिय बैश्यके, बैश्य शूद्रके वा व्राक्षण तिन वर्णकेই पक्षवाक्य वा निन्दावाका बाबहाव कबे, तबे उत्कृष्ट शतपन्न दण्डेर अर्ध ओ अर्ध भाग कम दण्ड विहित हैबे अर्थां (पक्षाश्व, पचिश ओ साडे बाब गण दण्ड विहित हैबे) ।

Eng.—In cases of abuses in reverse order from low to high (e. g. from Kshatriya to Brahmana, Vaishya to Brahmana etc.), a punishment or fine of twice and thrice of fifty panas (as said in previous sloka) is to be made ; but in cases of abuses of right order i.e., from high to low as from Brahmana to Kshatriya etc the fine will be half as much diminished (from fifty to twenty-five, twenty-five to twelve half) in order (of क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र) । (See also Mita for further details).

Mita.—एवं सर्वणविषये दण्डमभिधाय वर्णनामेव प्रतिलोम्यापवादेषु दण्डमाह—अपवादा अधिक्रेपाः । “प्रातिलोम्येन अपवादाः=प्रातिलोम्यापवादाः” तेषु । व्राह्मणाक्षेपनिमित्तात् यथाक्रमेण पूर्ववाक्यात द्विगुणदो-पात्तपञ्चाशतपणापेक्षया “द्विगुणः शतपणाः, त्रिगुणः सार्धशतपणाः दण्ड” वेदितव्याः । [शूद्रस्य व्राह्मणाक्षेपे (तु) ताडनं जिह्वाच्छेदनं वा भवति । यथाह मनुः—“शतं व्राह्मणमाक्षय क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यः अर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु दण्डमर्हति” । इति ॥ विद्युदयोरपि क्षत्रियादनन्तरैकान्तरयो स्तुल्यन्व्यायतया

शतमध्यर्थेत यथाक्रमेण क्षत्रियाकोशे वेदितव्यम् । शूद्रस्य वैश्याकोशे शतम् । आनुलोम्येन तु वर्णनां क्षत्रियविट् शूद्राणां ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्मात् ब्राह्मणाक्रोश-निमित्तात् शतपरिमितात् क्षत्रियदण्डात् प्रतिवणम् अर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वा अवशिष्टं पञ्चाशत्पञ्चविंशतिसार्वद्वादशपणान्मकं यथाक्रमं ब्राह्मणे दण्डणीयः । तदुक्तं मनुना—“पञ्चाशत् ब्राह्मणे दण्डयो क्षत्रियस्य अभिशंसने । वैश्ये स्यात् अर्पणशत् शूद्रे द्वादशाको दमः” इति ॥ क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे बाकुष्टे यथाक्रमं पञ्चाशत् पञ्चविंशतिकौ दमौ । वैश्यस्य च शूद्राक्रोशे पञ्चाशत् इत्युहनीयम् । “ब्राह्मण राजन्यवत् क्षत्रियवैश्ययोः” इति गौतमस्मरणात् । “विटशूद्रयोरेवमेव, स्वजातिं प्रति तत्त्वतः” इति मनुस्मरणाच्च ॥ २०७ ॥

CHARCHA

1. For आनुलोम्य see sl 183 ; similarly प्रातिलोम्य is derived. आनुलोम्येन has करणे त्या । See also Mitakshara

208 Fine of 100 or 50 panas where there is verbat intimidation of cutting of limbs

बाहुग्रीवानेत्र-सकृथिविनाशे वाचिकेदमः ।
शत्यस्तदर्थिकः पादनासाकर्णकरादिषु ॥ २०८ ॥

Pause—बाहुग्रीवानेत्रसकृथिविनाशे वाचिके (सति) शत्यः (शत-परिमितः) दमः वेदितव्यः । (एवं) पादनासाकर्णकरादिषु (विषयेषु) तदर्थिकः दमः इयः ।

Beng—“आमি তোমার বাহু গ্রাবা নেত্রে বা সকৃথি বিনাশ করিব” এইকপ বাচিক ভয় দেখান হইলে শতপণ দণ্ড বিহিত হইবে । এভাবে পাদ, নাসা, কর্ণ, কর ছেদেব বাচিক ভয় দেখাইলে শতার্ধ বা ৫০ পণ দণ্ড বিহিত হইবে ।

Eng.—In case of intimidation of cutting one's arms,

neck, eye and thighs, there will be imposition of a fine of 100 panas ; if the same be with regard to legs, nose, ear or hand then the fine will be half as much.

Mita—पुनर्निष्ठुराधिकेपमधिकृत्याह—वाहादीनां प्रत्येकं “विनाशे वाचिके” (सति) वाचा प्रतिपादिते—“तत्र वाहूषिनिधि इत्येवं रूपं (सति) “शत्यः” शतपरिमितः (?) दण्डोवेदितव्यः । “पादनासाकर्णकरादिषु” (आदिग्रहणात् स्फिगादिषु, वाचिके विनाशे “तदर्थिकः” तस्य शतस्य अर्धं तदर्थं, तद् यस्यास्ति इति असो (सः) तदर्थिकः, पञ्चाशतपणिको दण्डो वेदितव्यः ॥ २०८ ॥

CHARCHA

1. वाचिके=वाचि भव or वाचा निर्वृत्तम् इति वाचिकः with ठण् । construe—विनाशे वाचिके सति ।

2. शत्यः—Qual. दमः । शतेन विहित वा क्रीतः इति शत+यत=शत्य by the rule “शताच्च ठन्यतौ अशते” । So optionally we may get शतिक with ठन् । But in the sense of शतं परिमाणमस्य we get शतकः सङ्घः etc. ।

3. पादनासाकर्णकरादिषु—First प्राण्यज्ञत्वात् समाहार इन्द्रः । Then विषयाधिकरणे उमी ॥ बाहु is arm ; कर is here hand below elbow or wrist. Greater दम वा दण्ड in case of major limbs. तदर्थिकः—तस्य अर्धम् । ततः मत्तर्थीय ठन् by “अत इनिठनौ” । Qual. दमः ॥ Here the reading शतः for शत्यः is not convincing ; for then the amount of fine can't be directly drawn in by पूर्वपरामर्श, whereas दण्ड in each verse is clearly stated.

209. If a weak one says so then the fine is ten panas and a weak should also be protected.

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डणीयः पणान् दश ।
तथा शक्तः प्रतिभूवं दाप्यः द्वोमाय तस्य तु ॥ २०६ ॥

Prose—अशक्तस्तु एवं वदन् दश पणान् दण्डणीयः । शक्तः एवं वदन् तथादण्डणीयः । तस्य (दुर्वलस्य) द्वोमाय तु प्रतिभूवं दाप्यः ।

Beng.—অশক্ত বাকি যদি “অঙ্গভোগিব” বলিয়া শাসায়, তবে তাকে দশ পণ দণ্ড দেওয়াইবেন। আব সমর্থ বাকি এই কথা বলিয়া তার দেখাইলে তাকেও দণ্ড দিতে হইবে: এবং অঙ্গের মঙ্গল বা জীবনরক্ষার জন্য একজন বক্ষকজ্ঞামিন বাজ রাখাইবেন।

Eng.—If a disabled or weak one so intimidates another then he is to be imposed a fine of ten panas only ; but if a strong one so intimidates another disabled or weak one then he should be also fined ; and then a saviour should be kept for the protection of this disabled one

Mita—কিঞ্চ যঃ পুনজ্বরাদিনা ক্ষীণশক্তি: “ত্বদ-রাহ্বাদ্যঙ্গভঙ্গং করেমি” ইত্যেবং শপ্ত্যসৌ না পণান् দণ্ডণীয়ঃ । যঃ পুনঃ সমর্থঃ ক্ষীণশক্তি পূর্ববদ্ধ আক্ষিপতি অসৌ পূর্বোক্তশতাদিদণ্ডোত্তরকালং তস্য অসক্তস্য দ্বোমার্থ প্রতিভূবং দাপ্নীয়ঃ ॥ ২০৬ ॥

CHARCHA

1. शक्तः—construe—शक्तः एवं वदन् तथा दण्डणीयः i.e., तादृश-प्रकारेण अर्थात् दशपणेन दण्डणीयः। Mita construes तथा तेन शत्येन दण्डणीय। But this seems to be farfetched; for तथा (तद्द+थाल्) by पूर्वपरामर्शित्व should refer to immediately preceding fine of दशपण। The previous sloka is a general statement of वाचिक दम where both are equally strong;

whereas this is an exception (a प्रतिप्रसव rather) of the prior one where the parties are of unequal strength ; so by तथा we suggest and prefer दशपण and reject Mita here, specially because a further clause for the ज्ञेय of the अशक्त is added here.

210. Punishment or दण्ड in abuses with ref. to महापातकजनक words.

पतनीयकृते द्वोपे दण्डो मध्यमसाहसः ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसम् ॥ २१० ॥

Prose—पतनीयकृते द्वोपे (निन्दावादे) मध्यमसाहसः दण्डः विषेयः (वा स्यात्) । उपपातकयुक्ते ज्ञेये तु प्रथमसाहसम् दण्डं राजा दाप्यः ।

Beng.—সদাচারিদিগকে পতনীয় মহাপাতকের কথা বলিয়া নিন্দাবাদ করিলে, বাজ। তার মধ্যমসাহসে কথিত দণ্ড বিধান করিবেন। আর “তুমি গোহতোকারী” এইরূপে উপপাতকযুক্ত বাকে নিন্দাবাদে প্রথমসাহসবিষয়ক দণ্ডে দণ্ড দিতে হইবে।

Eng.—Punishment as stated in cases of मध्यमसाहस should be inflicted on the abuser who accuses Brahmacarins etc. with ref. to one of महापातक ; and punishment as in cases of प्रथम साहस should be given to one who accuses others with some grave offence like killing of cow etc.

Mita—তীব্রাক্রোশে দণ্ডমাহ—পাতিত্যহেতুঃ—ব্রহ্মহত্যাদিভি: বর্ণিনাম্ (মুর্বিসিকাদীনাম্) আদেপে কৃতে মধ্যমসাহস দণ্ডः। উপপাতকসংযুক্তে পুনঃ, ‘গোহস্ত্বভৎসি’ ইত্যেবমাদিরূপে জ্ঞেয়ে প্রথমসাহস দণ্ডণীয়ঃ ।

CHARCHA

१ पतनीयकृते—Qual. क्षेपे। क्षेप वा आक्षेप is निन्दावाद। कु+कृ नपुंसके भावे=कृतम् i.e., कर्म। पतनीयस्य पतनयोग्यस्य कृतम्। तदस्ति अस्मिन् इति मत्वर्थीय अन् इति पतनीयकृते। A grave sin that causes downfall; this refers to five महापातक of ब्रह्महत्या, सुरापान, स्तेन, गुर्वज्ञनागमन etc (seeante) ; and a पातक or sin reaching near महापातक is an उपपातक। उपपातकेनयुक्तः, ततत्। तस्मिन्। Qual. क्षेपे understood. उपपातक etc. is grave sin like गोबध etc.

211. Abuse on वेदज्ञ, on kings or deities will entail उत्तमसाहस्रेण्डण etc.

त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः॥ २११॥

Prose—त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः दणः विधेयः (वा स्यात्) जातिपूगानां क्षेपे मध्यमः (गम्यमसाहसः दणः विधेयः), ग्रामदेशयोः (सम्बन्धे) क्षेपे प्रथमः (प्रथमसाहस दणः विधेयः) ।

Beng.—त्रिबेदज्ञ, बाजा ओ देबतार निक्त। करिले उत्तमसाहस कथित दण बিহित হইবে। यদि ब्राह्मण एবं गूर्खावसिक्तादि जाति-समूहকে কেহ গালি দেয় তবে তাৰ মধ্যমসাহস কথিত দণ বিধান হইবে। আব বাস্তুবা গ্রাম বা দেশেৱ কথা তুলিয়া নিক্ত। করিলে প্রথমসাহস কথিত দণ বিভিন্ন হইবে।

Eng.—If one utters abuses on one versed in all the threevedas, on the king or on some deity then punishment as in case of उत्तमसाहस will be imposed on him; If one

accuses the Brahmins, the मूर्खावसिक्त and allied classes, then मध्यमसाहस दण will be imputed on him; and if accusation is with ref. to one's own village or country then the punishment will be as in प्रथमसाहस।

Mita—किञ्च त्रैविद्यः वेदत्रयसम्पन्नास्तेषां, राजां, देवानाञ्च क्षेपे उत्तमसाहसो दणः। ये पुनः ब्राह्मणमूर्खविसिक्तादिजातीनां पूगाः संघाः तेषामाद्येष मध्यमसाहसो दणः। ग्रामदेशयोः प्रत्येकमाद्येषे प्रथमसाहसो दणो वेदितव्यः॥ इति बाकपारुष्यप्रकरणम्॥

CHARCHA

1. त्रैविद्य &c—गोपे षष्ठी। For त्रैविद्य one versed in three vedas &c. see sl. 185.

2. जातिपूगानाम्—जाति is ब्राह्मण etc and मूर्खविसिक्तादि etc; here पूग is समूह बা संघ।

अथ दणपारुष्यप्रकरणम्

[The section on harshness due to striking or assaulting by swords. weapons &c.]

Remark—Assault or strike on other's body with hands, legs and weapons or striking with throwing of ashes or dusts etc. constitutes दणपारुष्य। दणपारुष्य नाम आधानेन शरीरक्ष विरुपो-करणम्। Comp. “परगात्रेषु अभिद्रोहे हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिर्बद्धपारुष्यमुच्यते” in Narada. It is either by assaulting with weapons (अवगोरण) or by striking with something thrown (निःसङ्कपातन) or causing wound with oozing of blood (दातजर्तर्सन) ; See also Mitakshara next.

Mitakshara Introductory

संप्रति दण्डपारम्यं प्रस्तूपते, तत्स्वरूपं च नीरदेनोक्तम् (११४)—‘परमा-
भेद्यभिद्रोहे हस्तगदायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारम्यमुच्यते ॥’
इति । परगतेषु स्वावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्रावादिभियो-
ऽभिद्रोहो हिंसनं दुखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजः पद्मपुरीपात्रैश्च च
चपातः संस्पर्शनलूपं मनोदुखोत्पादनं तदुभयं दण्डपारम्यम् । दण्डतेऽनेनेति
दुष्टो देयः, तेन यत्पारम्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेद्रव्यम् तदण्डपारम्यम् । तस्य
चावगेणादिकारणभेदेन त्रैविध्यमभिधाय हीनमध्यमोत्तमद्रव्यस्यकर्मत्रैविध्य-
स्यपुनस्त्रैविध्यं तेनैवोक्तम् (१५५-६)—‘तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक-
मात् । अवगोरणनिःसङ्गतातनक्षतदर्शनैः ॥ हीनमध्योत्तमानां च द्रूपाणां समस्ति-
क्रमात् । त्रैविध्यं साहसान्यादुस्तत्र कण्ठकशोधनम् ॥’ इति । निःसङ्गपातनं निःसङ्ग-
प्रहरणम् । त्रैविध्यं साहसानि त्रिपकाराण्येव । सहसा कृतानि दण्डपारम्यानि-
त्यर्थः । तथा वादण्डपारम्ययोरुभ्योरपि द्वयोः प्रहृत्तकलहयोर्म ये यःक्षमते च
केवलं तस्य दण्डभावः किंतु पूर्वं एव । तथा पूर्वं कन्है प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् ।
कलहे च बद्रैरानुपन्धातुरेव दण्डभाकृत्वम् । तथा तयोर्द्योरपराधविशेषापि-
शाने दण्ड समः । तथा श्वपचादिभिरार्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डदस्त-
नेऽधिकारिणः, तेषामाक्यत्वे तान् राजा धातयेदेव ; नार्थं गृहीयादित्येवं प्रक्ष-
प्रकारा विधिस्तेनैत्रोक्ताः (ना० १५७)—‘विधिः पश्चविधस्तृक्त फत्योरुभ्यम्-
रपि । पालयं सरि संस्मादुपन्ने क्रुद्योदयोः ॥ स मन्यते यः क्षमते दण्डमा-
रयोऽतित्वं । पूर्वमातारयेवन्तु नियतं स्यात्स दोषशाक् ॥ पश्चायः सोऽप्यसु-
स्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः । द्वयोरापक्षयोस्तुल्यमनुबन्धाति यः पुनः ॥ स तयो-
र्दण्डमाप्नोति पूर्वे वा यदि वेतरः । पारम्यदोषावृत्योर्युग्मतसंप्रवृत्तयोः ॥ विशेष-
रूपेत लदपेत विनयः स्यात्समस्तयोः । श्वपाकषण्डचण्डालव्यञ्जे पु वघृत्तिषु ॥
हस्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचायेन्टपेषु च । मर्यादातिक्रमे सधो धात एवानुशासनम् ॥ यमेव
प्राप्तिवर्तेन्नेते सन्ति जनं शृणु । स एव विनयं कुर्यान्त्वा विनयभादृशः ॥ मला छेते
अनुभ्याणां धनेत्रां मत्तात्मकम् । स्फृतस्तान्वातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥’ इति ॥

212. Ways to determine complaints of दण्डपारम्य ।

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।

द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कृटचिह्नहृतो भयात् ॥ २१२ ॥

Prose—असाक्षिकहते (साक्षिं विना आवाते) चिह्नैः (क्षतचिह्नैः)
युक्तिभिः (कारणालोचना-युक्तिभिः) आगमेन च (जनप्रवादेन) च व्यवहारः-
द्रष्टव्यः ; यतः भयात् (आकोशात्) कृटचिह्नहृतः व्यवहारः (अपि) द्रष्टव्यः ।

Beng.—लोकेन असाक्षाते आधात शैश्वाष्टे—एইকগ
অভিধোগে, বাজা আধাতচিহ্ন, আধাত কারণ পর্যালোচনা এবং
আগম বা জনপ্রবাদ বা জনশত দ্বারা মশলু বিচার করিয়া তবে নালিখ
এইগ করিবেন । কারণ আক্রোশ বশতঃ কেহ নিষ্কাত্বে শিথ্যাচিহ্নাদি-
উৎপাদন করিয়া শক্তকে সাজা দিবার জন্য অভিধোগ আনিতে পারে ।

Eng.—If striking takes place without any one's presence (or having no witness therein), then the king should judge the complaint with reference to wound, probable cause, and people's view or evidence ; for false complaints with show of false wounds may be filed out of grudge (भयात्) ।

Mita—एवम्भूतदण्डपारम्यनिर्णयपूर्वकत्वात् दण्डप्रश्नयनस्य, तत्स्वरूपसन्देहे-
निर्णयहेतुमाह—यदा कश्चित् “रहस्यहमनेन हतः” इति राहे निवेदयति, तदा
(राजा) “चिह्नैः” वर्णादिस्वरूपगतैलिङ्गैः “युक्त्या” कारणप्रयोजनपर्यालोचना-
स्थिकया, “आगमेन” जनप्रवादेन (च-नाम्बात् दिघ्येन वा) कृटचिह्नहृतसम्पादना-
भयात् परीक्षा कार्या ॥ २१२ ॥

CHARTA

1. असाक्षिकहते—Here हते is आवात (hurting). अविषमानें-
साक्षी अस्मिन् इति असाक्षिकम्, वहु । adn समासान्त कृप् असाक्षिकं

(यथा तथा) हतम् । तस्मिन् । अर्थं उमी । आगम is news gathered or जनप्रवाद as Mita says. तेन । करणे इया ।

2. कूटचिह्नकृतः—कूट is false here. कूटः चिह्नः । तेन कूटः । Qual. व्यवहारः । construe—यतः व्यवहारः (अभियोगः) कूटचिह्नकृतः (मिथ्याचिह्नकृतः) स्यात् । why so ? भयात्—out of grudge i. e. आक्रोश । भय is here आक्रोश (to cause or show भय in others). The reading कूटचिह्नकृतात् (व्यवहारात्) श्रुते is also seen. But our reading gives a better or rational ideathan this ; for the sense of कूटचिह्नकृतात् श्रुते is included in व्यवहारः द्रष्टव्यः । Here कूटचिह्नकृतात् भयात् is also the reading. Then भयात्=सम्भावना-भयात् । This seems to be Mita's reading. See “कूटचिह्नकृत-सम्भावनाभयात्” । एवं सम्भावनाहेतोः व्यवहारो द्रष्टव्यः । But our reading and interpretation gives a more rational sense ; for false cases with false wounds are seen out of grudge.

213-214—Punishment in cases of strikes with throwing of ash, dust, mud &c.

भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्णि-निष्ठूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ॥ २१६ ॥

समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तृतमेषु च ।

हीनेष्वधर्घदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥ २१४ ॥

Prose—भस्मपङ्करजःस्पर्शे (भस्मादिभिः स्पर्शे आघाते विषये) दशपणः दण्डः स्मृतः । अमेध्यपार्णिनिष्ठूतस्पर्शने ततः (दशपणात्) द्विगुणः दण्डः स्मृतः । एवं एष दण्डः समेषु (सर्वाविषयेषु वा समानगुणेषु) च परस्त्रीषु च उत्तमेषु च द्विगुणः (पूर्वोलिखित-विशिष्टपणदण्डात् द्विगुणः) दण्डः वेदितव्यः । हीनेषु

(त्वामेक्षया न्यूनेतु) अर्जदमः (सर्वत अर्जदण्डः श्वेयः), मोहमदादिभिः स्मृते अदण्डनम् (यात् वा होयम् इत्यर्थ ।

Beng.—যদি কেহ অগ্র কাহাকেও ভস্ম (ছাই) কাদা বা ধূলি ধান্না আঘাত করে (অর্থাৎ গায়ে ছুঁড়িয়া থারে), তবে অপরাধী দণ্ডণে দণ্ডিত হইবে । অমেধ্য অর্থাৎ অপবিত্র মেঝে, নাশিকামুক্ত ইত্যাদি বা পায়ের গোড়ালি বা মুখের লালাদি দ্বারা আঘাত করিলে, দণ্ডের দ্বিগুণ বা বিংশতি পণ দণ্ড হইবে । সমবর্ণে এবং সমঙ্গণে বা পরম্পরাতেও এই ব্যবস্থা । উভয়ের প্রতি একপ আচরণ বা আঘাত করিলে বিংশতির দ্বিগুণ বা চালিশ পণ দণ্ড হইবে । আর নিষ্ঠ অপেক্ষাকৃত হোন বর্ণের প্রতি একপ অসদাচরণে সর্বত্র অর্জনও হইবে । কিন্তু কেহ যদি অজ্ঞানাবস্থায় বা মন্ত্রপানে অভিভূত হইয়া একপ করে তবে বিকারাবস্থায় দণ্ড হইবে না ।

Eng.—If one strikes another by throwing ashes, mud or dust then a fine of ten panas will be imposed on the guilty ; If one strikes another by impure expectorations, ear-wax etc. or strikes by his heels or by spitting then the fine will be twice as much ; this is in cases of equal castes and other's wives ; but if this be to a higher one (by caste and learning) then the fine will be twice as much in all the above cases ; and half as much will be if the attack or strike be to one of lower caste and learning ; but no fine will be imposed if one does so unconsciously or under the influence of intoxication.

Mita—এই বিশিষ্টে সাধনবিশেষেণ দণ্ডবিশেষমাহ—“ভস্মনা পঞ্চেনেষন্না গ্র. যঃ পর স্পর্শযতি অসো (?) দশপণ দণ্ড দাপ্যঃ । “অমেধ্যম্”—হতি পাস্তুরবেশম-নজ্ঞ-কেৱ-কৰ্মবিট-দৃষিকা-ভূকোচ্ছিদ্যদিকং চ গৃহ্ণতে । “পার্ণিম্”

वादस्थं पश्चिमो भागः। “निष्ठूतं” मुखनिःसारितं जलम्। “तैः स्पर्शने ततः पूर्वात् दशषणात् द्विगुणो” विशतिपणो दण्डी वेदितव्यः। [पुरोक्षिभिः स्पर्शने पुनः कास्यायनेन विशेष उक्तः—“छादिमूत्रपुरीषाधैरापाथः स चतुर्गुणः। उद्गुणः कायमध्येष्यात्मूर्णि त्वष्टुगुणः स्मृतः” इति। “आयग्रहणात् वसा-शुक्रास्त्कूज्जानो गृहते]। एवंभूतः पूर्वोक्तदण्डः सवर्णविपयं द्रष्टव्यः। परभाव्यासु च अविशेषेण। तथा ‘उत्तमेषु’ स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्ते पु, पूर्वोक्तात् दशषणात् विशतिपणाच्च दण्डात् द्विगुणो दण्डी वेदितव्यः। “होनेषु” स्वापेक्षया न्यूनवृत्तश्रुतादिषु पूर्वोक्तस्य “अर्धदमः” पञ्चपणो दशषणश्च वेदितव्यः। “मोहः” चित्तवैकल्यम्, “मदः” मध्यपानजन्यः अवस्थाविशेषः। आदिग्रहणात् ग्रहावेशादिलम् एतेयुक्तेन भस्मादिस्पर्शने कृतेषि दण्डः न कर्तव्यः॥ २१३-१४॥

1. भस्मपङ्क etc.—भस्मन् is ash ; पङ्क mud ; रजम् is dust. भस्म च पङ्क च रजश्च, समाहार by “जातिरप्राणिनाम्”。 स्पर्श (स्पृश + रुच् भावे) is touch, here striking (आघात)। भस्मादिभिः स्पर्शः strike by ash etc, तत्तत्। अधिं ७८ी। or भावे ८८ी। Mita's “वः परं स्पर्शयति” can be well expressed by यः परं सूक्ष्मात् (सूक्ष्म बeing (सकर्मक), so यिच् is superfluous here In स्पर्श and in स्पर्शन ये have भावे वज् and भावे लुग्र् respectively ; अधिं ८८ी or भावे ७८ी॥ For meanings of अमेघ्य, पाञ्जिं, निष्ठूत (नि+ष्ठिव+क्त) see Mitakshara.

215. Punishment in cases of assaults and strikes on विशेष च उद्गुण in uplifting of weapons.

विप्रपीडाकरं छेदयमङ्गमंत्राहान्मस्यतु ।

उद्गुणे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्थिकः॥ २१५॥

Beng.—विप्रपीडाकरं अव्राह्मण्य अज्ञं छेदम्। उद्गुणे, (वधार्यं राजे उक्तोक्तिरेषु) प्रथमः दण्डः (प्रथमसाहसाधिकुतः दण्डः), संस्पर्शे तु तदर्थिकः दण्डः स्पृश्।

Beng.—কোম অবাক্ষণ বদি নিজ কোম ইষ্ট চৱণাদি দাগা শিলের পীঢ়া উৎপাদন করে, তবে তার সে অঙ্গ ছেদন করিষ্যা দণ্ড দিবে। বথের ক্ষণ শক্ত উচ্চত করিলে অথবাহসকথিত দণ্ড বিহিত হইবে, কিন্তু কেবলশাখা অঙ্গ স্পর্শ করিলে তার অক্ষেক দণ্ড হইবে।

Eng.—If a non-Brahmin causes hurt to a Brahman by some of limbs (hand or leg), then that limbs of his should be cut off ; in cases of assault to kill another with uplifted weapon, the punishment will be as in प्रथमसाहस, and in cases of touch only of the weapon the punishment will be half as much.

Mita—प्रातिलोम्यापराधे दण्डमाह—ब्राह्मणानां पीडाकरमव्राह्मणस्यक्षत्रियादेः यद्भूतं करचरणादिकं तच्छेत्तव्यम्। क्षत्रियवैश्ययोरपि पीडां कुर्वतः शुद्रस्य अज्ञच्छेदनमेव। [“येन केनचित् अज्ञे न हिस्यात्प्रेयासमन्त्यजः। छेदस्य तत्तदेवास्य तन्मनोरुशासनम्” इति द्विजातिमात्रस्यापराधे शुद्रस्य अज्ञच्छेद-विधानात् वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणः अयमेव दण्डः। तुल्यन्यायत्वात् (by equality or parity of reasoning)। “उद्गौणे”—वधार्यमुष्यते राजादिके प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः। शुद्रस्य पुनः उद्गौणेषि इस्ताद्बेदनमेव “पाणिमुष्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति” इति गनुस्परणात्]। उद्गौणार्थं राजादिस्पर्शने तु तदर्थिकः प्रथमसाहसात् अर्द्धदण्डो वेदितव्यः। [भस्मादिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः “प्रातिलोम्यापराधेषु द्विगुणातिगुणा दमा” इति बाक्ष्यालुष्योक्तन्यायेन कल्पयम्। शुद्रस्यत्रापि इस्ताच्छेद एव—“बवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोहौ छेदयेननुपः। अबमृत्रयतो मेदूमवशर्यतो गुहम्” इति गनुस्परणात्]।

CHARCHA

1. विप्रपीडाकरम्—विप्रस्य पीडा। तां करोतीति (कु+ट)। Qual. अज्ञम्। In this the hint is to a Brahmana by an अव्राह्मण।

2. उद्गूर्णे=उद्द+गूर दिवादि or चुरादि+क नपुंसके भावे उद्गूर्ण i.e., "अहारे उष्यम्" It is an assault with uplifted weapon. अधिं उमी । Mita says, उद्गूर्णे वासार्थमुच्यते शसादिके । There is another root चुरु तुद्धादि meaning उद्धमन see the rule "अपगुरो ज्ञुलि"; this gives गोरण in लुगट । From this we get अवगोरण=assaulting with uplifted weapon. If weapon is touched only (संपर्शने), 'to uplift it, then punishment is half (तदर्थम् अस्ति अस्य दति तदर्थिकः with 'मत्वर्थीय ठन्) ।

216. Punishment in trying to hurt by hand & feet,
also by weapon.

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविशतिको दमौ ।

परस्परं तु सर्वेषां शब्दे मध्यमसाहसः ॥ २१६ ॥

Prose—हस्तपादे उद्गूर्णे (ताङ्नार्थमूत्तोलिते) वधाक्रमं दशविशतिकौ दमौ होयौ । परस्परं शब्दे उद्गूर्णे सर्वेषां (वर्णनां) मध्यमसाहसः दण्ड विघेयः ।

Beng—সজাতীয়ে সজাতীয়ে হাত এবং পা ছুলিয়া প্রহারে উচ্ছৃত হইলে যথাক্রমে দশপণ এবং বিশপণ দণ্ড হইবে । "পরম্পর বধার্থ" উভয়েই শক্ত উচ্ছৃত করিলে সকল বর্ণেরই মধ্যমসাহস কথিত দণ্ড হইবে ।

Eng.—When there is assault amongst persons of equal caste or class by hand or feet then punishment is respectively ten and twenty panas ; but in an assault where both uplift weapon to kill each other, then the punishment will be as in case of मध्यमसाहस for all castes.

Mita—एवं प्रातिक्रियापाराप्रे दण्डमधिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह-हस्ते वा याङ्नार्थमुद्गूर्णे पवाक्रमं दशपण-विशतिपणश्च दण्डो वेदितव्यः । परस्पर-कृत्यार्थ तसे उद्गूर्णे सर्वेषां वर्णनां मध्यमसाहसो दण्डः ॥ २१६ ॥

CHARCHA

1. हस्तपादे—समाहारदन्द—प्राण्यज्ञत्वात् । भावे उमी । हस्तपादे उद्गूर्णे दति । हस्ते उत्तोलिते दशपणः, पादे उत्तोलिते विशतिपणः दण्डः ॥ दश च विशतिश्च ययोः तौ, वहु । समासान्तकप् । Q दमौ । So also we expound द्विगुणत्रिगुणा दमाः in sl. 207.

217. Punishment in sudden dragging by the leg, hair etc.

पादकेशांशुकरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश ।

पीड़ाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥ २१७ ॥

Prose—पादकेशांशुकरोल्लुञ्चनेषु (एषां फटित्याकर्णणेषु) दश पणान् दण्डः (स्यात् वा विघेयः) । पीड़ाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दम (दण्डः) स्यात् वा विघेयः ।

Beng—পাঁ বা কেশ বা অঙ্গুংক (বশ্ব) বা হস্ত, ইঠাঁ টানিয়া ধরিবাঁ আকর্ষণ করিলে, অপরাদী দশপণ দণ্ড দিবে । আবৰ্ত্ত দ্বারা, কাপড় দ্বারা আবেষ্টন কবিষা অর্থাৎ ধীরিয়া আধার দেয় ও টাঁনাটানি করে বা পাদাধার (পদাধার) করে সে শতপণ দণ্ড দিবে ।

Eng.—If one suddenly drags another either by the leg or the hair or his cloth or his hand, then such accused is to pay a fine of ten panas ; but a fine of hundred panas will be imposed if there is painful dragging after tying by a cloth or there is kicking so as to produce hurt.

Mita—कैजीर पादकेशवर्णकरणामन्त्यतमं गङ्गीन्द्रियं च उल्लङ्घते फटित्य-कर्णाते वसो द्विपणान् दण्डः । पीड़ा च कैजीर धर्णुकविष्टुक पीड़ार्थसक-कीद्याकर्षांशुकावेष्टीद्याध्यासम् तस्मिन् समुच्चिते शतं दण्डः । [संस्कृ-

भेदेति—अंशुकैनावेष्ट गादमापीङ्ग आङ्ग्य च यः पादेन घट्यति, तं शतं पणान्
दापयेत् हति] ॥ २१७ ॥

CHARHCA

1. पादकेश etc.—first प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्व । Then पादकेशादीना
उल्लुक्षिनानि । तेषु । अधि ७मी । In such दण्डपारुष्य । उल्लुक्षन
is sudden dragging.

2. पीड़ाकर्ष etc.—parse as above. पीड़ा च कर्षः (आकर्षणं) च
पीड़ाकर्षे paining & dragging । द्वन्द्व । अंशुकेन आवेष्टः (घञ्)
आवेष्टनम् tying by a cloth । ततत् । पादेन आव्यासः (आवातारोपः)
इति पादाव्यासः—पादावातः kicking ॥ पीड़ाकर्षः च अंशुकावेष्टश्च पादाव्यासश्च
इति समाहार by “सर्वे द्वन्द्वः विभाषा एकवट् मवति” । or अंशुकावेष्टश्च
पादाव्याससंक्षे समाहार द्वन्द्व as before । पीड़ाकर्षयुक्तं अंशुकावेष्टपादाव्यासम्
शीङ्कपार्थिवादि । तस्मिन् । In a पारुष्य where there is pain and
dragging after tying with a cloth or after kicking. The
reading पीड़ाकर्षयुक्तावेष्टपादाव्यासे will also serve this purpose. But
कर्ष is more painful & deprecatory. So Mita reads कर्ष here.

218-19. Punishment in bloodless or bloody hurts and
in cutting or damaging of hands etc.

शोणितेन विना दुःखं कुर्वन् काषादिभिर्नरः ।

द्वार्तिशतं पणान् दण्डयो द्विगुणं दर्शनेऽसुजः ॥ २१८ ॥

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्णनासयोः ।

मध्योदण्डो ब्रणोदभेदे मृतकल्पहते तथा ॥ २१९ ॥

Prom:—(काव्यिक) नरः शोणितेन विना काषादिभिः अन्यस्य दुःखं
कुर्वन् द्वार्तिशतं पणान् दण्डयः । असुजः (रक्तस्य) दर्शने (सति) द्विगुणं प्राप्तं

दण्डः । करपाददन्तभङ्गे, तथा कर्णनासयोः छेदने (सति) असुजः दण्डः
(विषेयः), ब्रणोदभेदे मृतकल्पहते तथा वेदितस्यः ।

Beng—কেহ যদি অঙ্গকে কাষাদি দ্বারা আঘাত করিবা হুঃশ
দেয় কিন্তু তাতে যদি রক্ত নির্গত না হয়, তবে বাতিশগুণ দণ্ড হইবে ।

আঘ রক্ত দেখা গেলে তার দ্বিগুণ পথ অর্থাৎ চৌষটি পথ দণ্ড হইবে ।
ইত্থ, চৰণ ও দন্ত ভঙ্গ হইলে বা কাণ ও নাসিকার ছেদন হইলে
অধ্যমসাহসকথিত দণ্ড হইবে, আর পুরো সঞ্চাত কোন খণ্ড আঘাত দ্বারা
আঘো বাজাইলে বা প্রহার দ্বারা শৃঙ্খলায় করিলেও অধ্যমসাহসকথিত
মণ্ডে দণ্ড হইবে ।

Eng.—If some one strikes another with wood etc.
and causes bloodless pain, then there will be a fine of
thirty two panas for the accused ; if blood is seen in such
cases then the fine will be twice as much ; in cases of
mutilation of hand or leg or of teeth, and in cutting of
ear and nose the punishment will be as in मध्यमसाहस ;
similarly in hurt on an wound or in death-like thrashing
or beating there will be मध्यमसाहसदण्ड ।

Mita—किञ्च—यः पुनः शोणितं यथा न द्वयते तथा मृदुताङ्गं काष-
-सोषादिभिः करोति असौ द्वार्तिशतं पणान् दण्डयः । यदा पुनर्गदिताङ्गेन
लोहितं द्वयते तदा द्वार्तिशतो द्विगुणं चतुःप्रष्ठिपणान् दण्डणीयः । [त्वक्मासास्ति-
-भेदे पुनर्विशेषो ब्रुवन् दर्शितः—“त्वग्भेदकः शतं दण्डयो लोहितस्य च दर्शकः ।
मांसमेता च षट् निष्कान् प्रवास्यः त्वस्थिभेदकः” इति] ॥ २१८ ॥

किञ्च करपाददन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने, रुद्रवरकस्य
मध्योदण्डे मृतकल्पो ब्रणो भवति तथा हते तादिते मध्यमसाहसो (दण्डो)
वेदितस्यः । [अनुबन्धविद्वा (कारणादिग) विषयस्य साम्य-मत्रापा-
-दण्डीकर्] ॥ २१९ ॥

CHARCHA

1. द्वार्तिशतम्—दौ च विशक्ष द्वार्तिशत्। तत्पुरुष with आत् by “द्वाग्रहनः संख्यायाम् अवहुत्रीश्चात्योः”। Such संख्यावाचक रूप शब्द are always singular by “विश्वायामः सदैकत्वे”। Qual. पणान् (which is अनुकूल प्रधान कर्म)। Thus राजा तं द्वार्तिशतं पणान् दण्डयेत्=राजा सः द्वार्तिशतं पणान् दण्डः in voice change.

2. दर्शने, भङ्गे, घेदने—भावे उमी। विषयाधिकरणे उमी can also be established. The reading करपाददतः भङ्गे is bad in gram. for there is no rule to change दन्त into दत् in such cases. The vedic rule “छन्दसि च” to change दन्त into दत् is in बहुवीहि and not in द्रन्द (comp. व्यालांश्च उभयतोदतः in Manu I. 39). The rule “पद्मो—” also does not apply here, for दन्त is अद्वान्त here and the rule “पद्मो—” applies to independent आद, दन्त etc. only—“समासप्रत्ययविधो तदन्तविधेः प्रतिषेधः”। Mita reads दन्त भङ्गे as in ours here.

3. व्रणोद्भवे दे=व्रणस्य (रुद्व्रणस्य) उद्भवे दः। तस्मिन् ॥ Parse as above.

4. मृतकल्पहते—हन+क्त नुपुंसके भावे=हतम् i.e आघात। मृतेन तुर्यः द्वा इष्टदूनः मृत इति मृतकल्पः (with तद्वित कल्पप्रत्ययः)। मृतकल्प यथा तथा हतम्। सुप्तुषा। भावे or अर्थ उमी। or हन+क्त कर्मणि=हत i.e. ताङ्गित। मृतकल्पं यथा तथा हतम्। तस्मिन्। विषयाधिकरणे उमी ॥ In कर्णनासयोः (कर्णो च नासा च) there is irregular समाहाराभ्याय though प्राण्यङ्ग ॥

220. Punishments in वाक्‌रोध, ऊरुभङ्ग etc.

चेष्टाभोजनबाक्‌रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।

कन्धरावाहुसकूनां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥ २२० ॥

Prose—चेष्टाभोजनबाक्‌रोधे, नेत्रादिभेदने, कन्धरावाहुसकूनां च भङ्गे मध्यमसाहसः दण्डः स्यात् ।

Eng.—In obstructions of locomotion, of eating and speaking, in piercing of eyes, tongue etc. and in breaking (fracture) of neck, arm and thigh, punishment will be as in मध्यमसाहसः ।

Mita—किञ्च गमनभोजनभाषणनिरोधे, नेत्रस्य [आदिशब्दात् जिह्वायाम्] प्रतिभेदने । कन्धराग्रीवा, वाहुप्रसिद्धः, सकूथि ऊरः, तेषां प्रत्येकं भङ्गे मध्यमसाहसः दन्डः ॥ २२० ॥

221. Punishment will be twice in above cases if many hurts one ; stolen goods in such cases will be paid with fine.

एकं ग्रातां वहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः ॥ २२१ ॥

Prose—एकं ग्रातां वहूनाञ्च यथोक्तात् (पूर्वकथितात्) द्विगुणो दमः (प्रत्येकं प्रति द्विगुणोदमः) देयः वा विषेयः । (किञ्च) कलहापहृतं (द्रव्यं) देयेन । दण्डश्च ततः (अपहृतद्रव्यात्) द्विगुणः (देयः) ।

Beng.—অনেকে শিলিঙ্গা একজনের অঙ্গভঙ্গাদি কেরিবে পুরুষ কর্ষিত অর্থাৎ (যে যে অপৰাধে যে যে দণ্ড বিহিত আছে) তাকে দ্বিগুণ দণ্ড থেঁত্যেকেই দিবে । কলহে ছব্য অপস্থিত হইলে, তাহা কেরিবে দণ্ডিবেই, উপরাঙ্গ খরাগুলোর দ্বিগুণ দণ্ড দিতে হইবে (কা বাজী মেওয়াইবেন) ।

Eng.—If many hurts the limbs of one, then each is to pay fine twice of that which is declared before ; in case of stealing of goods during such quarrel, the thief or article

को to be returned, and a fine is to be imposed amounting twice the value of the stolen good or article.

Mita—अषि च, यदा पुर्वहवो मिलिता एकस्याङ्गभङ्गादिकं कुर्वन्ति, तदा यस्मिन् यस्मिन् अपराह्ने यो यो दण्ड उक्त स्त्री तस्मात् द्विगुणः दण्डः प्रत्येकं वेदितव्यः । [अतिकूरत्वात् तेषां प्रातिलोम्यानुलोम्यापराधयोरपि एतस्यैव सबर्णविषये अभिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुषोक्तक्मेण हानि बृद्धि च कल्पयेत् । “वाक्पारुष्ये च एव उक्तः प्रतिलोम्यानुलोमतः । स एव दण्डपारुष्ये दाष्टो राशा यथाक्रमम्” इति स्मरणात् ।] किञ्च कलहे वर्तमाने यदू येनापहृतं तच्चेन प्रत्यपूर्णोयम् । अपहृतद्रव्याद्, द्विगुणश्च अपहारनिमित्तो दण्डो देयः ॥ २२ : ॥

222. In causing wounds, expenses for healing and fine then are to be given as stated.

दुःखमुत्पादयेद्यस्तु म समुथानजं व्ययम् ।
दाष्टो दण्डं च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः ॥ २२२ ॥

Prose—यः (ताइनात् हेतोः) अन्यस्य दुःखमुत्पादयेत्, स समुथानजं (ब्रणरोपणजन्यं) व्ययम् दाष्टः, यस्मिन् कलहे य दण्डः समुदाहृतः तं दण्डं व्ययः (राशा दाष्टः) ।

Beng.—যদি কেহ প্রহার দ্বারা অগ্নের ক্রত ও দুঃখ উৎপাদন করে, তবে সে ক্ষতারোগ্যজন্য ব্যয় বহন করিবে। এবং যে কলহে রেখে দণ্ড কথিত বা উল্লিখিত হইয়াছে সেই দণ্ড রাজা তাকে দিয়া দেওয়াইবেন।

Eng.—If anyone causes wound and sorrow in another then he is to pay the expenses of healing of wound ; and he is to pay a fine as well, as is enumerated in particular quarrels (=hererin before stated).

Mita—किञ्च यो यस्य ताइनात् दुःखमुत्पादयेत् सतत्वं ब्रणरोपणार्थं औषधार्थं पथ्यार्थं च यो व्ययः क्रियते तं दशात् । “समुत्थानं” ब्रणरोपणम् ॥ वस्तिप्लक्षणहे यो दण्डः तं च दशात् । न पुनः समुत्थानजव्ययमाक्रम् ॥ २२२ ॥

CHAROHA

1. दुःखम्—It implies both bodily and mental pain ; for charaka says of diseases as “विकारो दुःखमेव च” ।

2. समुत्थानजम्—Q. व्ययम्। समुत्थान is rising, recovering i.e., ब्रणरोपण (healing of wound) here. समुत्थानात् जातम् इति समुत्थानजम् (जनर्डप्रत्ययः) ।

223. Punishment of fine and repairing expenses are to be given if another's wall is broken down.

अभिघाते तथा क्षेत्रे भेदे कुड्यावपातने ।

पणान् दाष्टः पञ्च दश विशति तद्वर्यं तथा ॥ २२३ ॥

Prose—कुड्यावपतने (भित्तिपातनविषये) अभिघाते क्षेत्रे, भेदे च (सति) यथाक्रमं पञ्च दश विशति पणान् दाष्टः । तथा तद्वर्यं दाष्टः (कुड्यसंपादनार्थः अयम् अपराधी दाष्टः) ।

Beng.—দেশাল বা ভিত্তিপাতনে উক্ষেত্রে দেওয়ালে আঘাত করিলে, উহা বিদীর্গ করিলে বা দুই ভাগে ভাঙিয়া ফেলিলে বথাক্রমে পাচপণ, দশপণ বা বিংশতিপণ দণ্ড দিবে এবং কৃত্য সম্পাদন ব্যয় দিতে হইবে।

Eng.—If one strikes, pierces or brings down a wall while trying to demolish it, then he is to pay a fine of five, ten or twenty panas respectively and he is also to bear the cost of repairing (or construction).

Mita—परगात्राभिदोहे दण्डमुक्ता अनन्तरम् वहिरङ्गार्थनारो दण्डमाह—
मुद्रगरादिना कुडगस्य अभिधाते, विदारणे, द्विधाकरणे च यथाकर्म पञ्चपनो दशपनो
विशतिपञ्चव दण्डो वेदितव्यः। अवपातने पुनः कुडगस्य एते त्रयो दण्डाः
समुचिता आद्याः। पुनः कुडगसम्यादनार्थं च अनं स्वामिने दथात् ॥ २२३ ॥

CHARCHA

1. कुडगवपातने—कुडग is wall, foundation-wall. कुडगस्य अवपातनम् नाशनम् । ६ तत् । तस्मिन् । विवये असि उभी । If one with a view it कुडगपातन, strikes the wall (अभिधाते सति), tears open (क्षेदे सति) or breaks in twain (मेदे=द्विधाकरणे सति) then the fine is respectively ५, १०, २० panas.

224. Punishment in throwing thorns, poisons etc. in other's houses.

दुःखोत्पादि यहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरं तथा ।

षोडशाद्यःपणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥ २२४ ॥

Prose—गृहे दुःखोत्पादि (कण्टकादि) द्रव्यं क्षिपन् आद्यः (एष प्रथम-अपराधी) षोडश पणान् (दण्डः) दाप्यः, तथा प्राणहरं (विषसर्पादि) द्रव्यं क्षिपन् द्वितीयः (एष अपराधी) मध्यमं (मध्यमसाहसोत्) दमं दाप्यः ।

Beng.—পরের গৃহে কটকাদি ঝুঁয় নিক্ষেপ করিলে এই আদ্য (অথবা) অপরাধী ষোলপন দণ্ড দিবে । আর আগনাশক বিষসর্পাদি নিক্ষেপ করিলে এই দ্বিতীয় অপরাধী মধ্যমসাহস কথিত দণ্ড দিবে ।

Eng.—If one throws some tormenting thorn or bone etc. in another's house then this one will be punished with a fine of sixteen panas ; if one throws life-endangering poison or snake, then this second one is to be punished as stated in मध्यमसाहस ।

Mita—अपि च परगृहे दुःखजनकं कण्टकादिद्रव्यं प्रक्षिपन् षोडश पणान्
दण्डः । प्राणहरं पुनर्विषभूजङ्गादिकं प्रक्षिपन् मध्यमसाहसं दण्डः ॥

CHARCHA

1. दुःखोत्पादि—दुःखमुत्पादातीति साधुकारिणि णिनि । Qual. द्रव्यम् ।

2. षोडश पणान्—षोडशन् is declined like पञ्चन् or दशन् ।

3. आद्यः—आदौ भव इति आद्यः the first one i.e. who throws कण्टक etc. So द्वितीय here is one who throws प्राणहरं विषसर्पादि द्रव्यम् ।

225. Punishment if another's small animals are wounded.

दुःखे च शणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षूद्रपशुनां तु द्विपणप्रभृतिः क्रमात् ॥ २२५ ॥

Prose—क्षूद्रपशुनाम् (अजहरिणादीनां) दुःखे (ताङ्गेन दुःखोत्पादने) शणितोत्पादे तथा शाखाङ्गच्छेदने (शूद्रकरचरणादिच्छेदने सति) क्रमात् द्विपणप्रभृतिः दण्डः दाप्यः ।

Beng.—ছাঁগল ভেড়া ইবিষ থেক্ষিতি ক্ষূদ্রপশুর আশাত ষোড়া ঝুঁঁথ ঘটাইলে, তাদের দেহ হইতে রক্তপ্রাব ঘটাইলে, বা তাদের শূল ও কবচস্বাদিব অঙ্গের ছেদন করিলে যথাক্রমে দ্বিপন, চারপন, আটপন দণ্ড দিতে হইবে ।

Eng.—If one causes pain by striking another's small animal as goat, deer etc. or causes oozing of blood from their bodies, or mutilates their horns, hands, legs etc. then the fine respectively will be two panas, four panas and eight panas.

Mita—परवभिदोहे दण्डमाह—क्षूद्राणां पशुनां अजाविकारिणप्राणार्था
जाक्नेन दुःखोत्पादने अस्तक्षावने शाखाङ्गच्छेदने [शाखाशब्देन प्राणसाहस-

नहिं शुद्धादिकं लक्ष्यते । अङ्गानि-करचरणप्रभृतीनि] शाखा च अङ्गं च शाखाङ्गं, तस्य वेदने द्विपश्चप्रभृतिर्दण्डः [द्वौ पशौ यस्य दण्डस्य स “द्विपशः”] द्विपशः प्रभृतिरादिर्यस्य दण्डगणस्यासौ द्विपशप्रभृतिः ॥ [स च दण्डगणो द्विपशः चतुष्पूणः अष्टपूण इत्येवंस्वो न पुनर्द्विपूणः त्रिपूणः चतुष्पूणः पञ्चपूण इति । कथमिति वेदुच्यते ?—अपराधगुरुत्वात् तावत् प्रथमदण्डात् गुरुतरं उपरितन दण्डत्रितयमवगम्यते । तत्र चाश्रुतित्वादिसंख्याश्रयणात् वरं श्रुतिद्विसंख्याया (? श्रुतित्वसंख्याया) प्रवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसम्पादनम् इति (?) निरवधम् ॥ २२५ ॥

Notes on Mita—The दण्डकम् is 2, 4, 6 and 8. panas and not 2, 3, 4 and 5 here. If you ask how it is known ? The answer is, due to gravity of crime, the second दण्ड will be graver than the first, and the दण्ड will be द्विगुण serially as said in the next sloka (द्विगुणो दमः) । It is better to take recourse to heard (उक्त) twice number here, than unheard three four etc ; and thus everything is consistent here.

CHARCHA

1. दुःखे—दुःखं करोति इति दःखयति । Then दुःखयतीति gives दुःखम् i.e., दुःखकरम् (by कर्त्ति पचायच्) । भावे उमी । दुःखकरे आघाते मति ।

2. शणितोत्पादे—शोणितस्य उत्पादः (उद्भवः ॥ भावे घञ्) । भावे उमी । शाखाङ्गच्छेदने—for समास see Mita. भावे उमी ॥ Three crimes are stated here and दण्ड is क्रमात्, द्विपशप्रभृतिः (समास in Mita) i.e. द्विपश, चतुष्पूण, अष्टपूण ॥ क्रमात् takes हेतौ वा ल्यवलोपे ‘पञ्चमी as in “क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः”—Sisu I. 3.

226. Punishment in killing शशशु, and the same in case of great animals like cow, horse etc:

लिङ्गस्य वेदनेमूल्ये मध्यमो मूल्यमेव च ।
महापश्चनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥ २२६ ॥

Prose—कुद्रपश्चनां लिङ्गस्य वेदने मूल्ये च मध्यमः (मध्यमसाहसः) च दण्डः (विधेयः)—मूल्यमेव च देयम् । महापश्चनामः (गवाश्वप्रभृतीनां) एतेषु स्थानेषु (ताङ्गलौहित्योत्पादनशाखाङ्गच्छेदेषु विषयेषु) पूर्वोक्तात् द्विगुणो दमः विधेयः ।

Beng.—ছাগানি কুদ্রপশ্চন নিষ্ঠচেদ করিলে বা তাদের হত্যা করিলে মধ্যমসাহসোক্ত দণ্ড দিবে, পঞ্চমূল্যাঙ্গ দিবে । আবা গবাশ্ব অঙ্গতি ইহঁ পক্ষে ইঃখোৎপাদন, উক্তোৎপাদন বা শাখাঙ্গচেদেন করিলে যথাক্রমে প্রৰ্বোক্ত ইহৈতে দ্বিগুণ দণ্ড দিবে ।

Eng.—In case of mutilation of generative organ of small animals or in case of their slaughter, the punishment will be as in मध्यमसाहस ; and the price of animal is also to be given (by way of punishment) ; again in case of hurting, causing bloodshed and mutilation of horses or limbs of great animals, punishment will be twice of that said here in case of कुद्रजন्मन् ।

Mita—किञ्च तेषां कुद्रपश्चनां लिङ्गच्छेदने मरणे=मारणे च मध्यमसाहसो स्वामिने दण्डः । च मूल्यं दद्यात् । महापश्चनां पुनर्गोगजवाजिप्रभृतीनाम् एतेषु स्थानेषु ताङ्गलौहित्यावणादिषु निमित्तेषु पूर्वोक्तात् “द्विगुणोदमः” दण्डो वेदितव्यः ॥

227. Punishment in cutting branches etc of banian trees etc.

प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्गुमाणाच्च विशतेद्विगुणो दमः ॥ २२७ ॥

Prose—प्ररोहिशाखिनां (वटाशवत्थादिवृक्षाणां), उपजीव्यद्गुमाणां (उपकारिपनसामादिवृक्षाणां) च शाखास्कन्धसर्वविदारणे विशतेः (विशतिमारभ्य) (क्लेष) द्विगुणः दमः वेदितव्यः । [N.B.—शाखाविदारणे, स्कन्धविदारणे, सर्वविदारणे च । शाखास्कन्धसर्वम्—दून्दू । तेषां विदारणम् । “दून्दून्तं शृयमार्ण पदं प्रत्येकमधिसम्बद्धते”]

Beng.—বটোদি প্ররোচি ইক্ষ এবং উপকারী আৰু পনমাদি ইক্ষের শাখাছেদ, অধান ঝকছেদ বা সমূলে বিদারণ বা উৎপাটন কৰিলে ২০ পন ইইতে আৱশ্য কৰিয়া যথাক্রমে দ্বিগুণ অর্থাৎ ৪০ এবং ৮০ পন দণ্ড দিবে ।

Eng.—In case of cutting boughs or branches, trunks (स्कन्ध) and in uprooting of ever-growing banian trees or benefactory trees etc, the fine will be twice after each beginning with twenty panas.

Mita—स्थावराभिद्रोहे दण्डमाह—“प्ररोहाः” अंकुराः तद्वन्तः प्ररोहिणः । याशिच्छापुलस्ता प्रतिकाण्डं प्ररोहन्ति ताः शाखाः येषां वटादीनां ते “प्ररोहिशाखिनः” । तेषां शाखाच्छेदने । यतो मूलशाखा निर्गच्छन्ति स स्कन्धः । तस्य छेदने । समूलवृक्षच्छेदने च यथाक्रमं विशतिपणदण्डातआरभ्य पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्तरोत्तरो दण्डः द्विगुणः । [एतदुक्तं भवति—विशतिपणः चत्वारिंशत्पणो अशीतिपण इत्येवं त্রयो दण्डा यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्परापेषु भवन्तीति । अप्ररोहिशाखिनाम् अपि उपजीव्यवृक्षाणाम् आदीनां पूर्वोक्ते मुखानेषु पूर्वोक्ता एव दण्डाः अनुपजीव्याप्ररोहिशाखिषु पुनर्वैषु करप्याः ॥ २२७ ॥]

CHARCHA

- प्ररोहिशाखिनाम्—प्ररोहिणश (अंकुरवन्तश) ते शाखिनश वृक्षाः च, कर्मधा । These are बट, अशवत्थ etc see Mita also.
- उपजीव्यद्गुमाणाम्—उप+जीव बा जीवि+व्यत् बा यद=उपजीव्य that which sustains us. उपजीव्याः द्रुमाः । These are mango, jackfuit trees etc एवां शाखाविदारणे सति, स्कन्धविदारणे, सर्वविदारणे च । यथाक्रमं विशति पणमारभ्य दण्डः ।
- विशतेः—ल्यप् लोपे ५मी । विशतिमारभ्य ।

228-29. Same topic about monasteries temples, creepers flowers, herbs etc.

चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।
जातद्गुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेच विश्रुते ॥ २२८ ॥
गुलमगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीकृधाम् ।
पूर्वस्मृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने ॥ २२९ ॥

Prose—चैत्यश्मशानसीमासु, पुण्यस्थाने, सुरालये जातद्गुमाणां (शाखादिसर्वविदारणे), विश्रुते वृक्षे च (विदारिते) पूर्वोक्तात् द्विगुणः दमः ज्ञेयः । गुलमगुच्छक्षुपलताप्रतानौषधिवीकृधाम् उक्ते पु स्थानेषु कर्त्तने पूर्वस्मृतात् (पूर्वकथितात्) अर्धदण्डः ज्ञेयः (स्थात् बा) ।

Beng.—চেতো অর্থাৎ বৌদ্ধবিহার, শাখাচ ও শাখাদি জীবাণু উৎপন্ন কিংবা কোন পুণ্য স্থানে বা দেৱালয়ে উৎপন্ন ইক্ষাদিৰ শাখা ঝক বা সমূল ছেদ কৰিলে, বা কোন অশ্যাত শুশ্রিতি (শুশ্রিতি) ইক্ষের ছেদ কৰিলে পূর্বকথিত দণ্ডের দ্বিগুণ দণ্ড দিতে হৈবে । গুল্ম (বিবিড় লতাসংগ্ৰহ) গুচ্ছ (কুরান্টোদি গোছযুক্ত শুক্রবৃক্ষ), ক্লুপ (ক্লুপশাখাবিশিষ্ট সৱল শুক্রগাছ), কুরবীৱান্দি লতা (জাঙ্কাদি),

ପ୍ରତାନ (ଶିଖାମୟ ସାରିବାଦି), ଔଷଧି (ଧାତ୍ର, ସବ ଗ୍ରୁହି), ବୀକୁଣ୍ଡି (ଛିନ୍ନ ହଇଲେଓ ଯେ ଲତାର ଅକୁଳ ଜମ୍ବୁ ଗୋଲକ୍ଷାଦି) ଉଚ୍ଚ ଶାନ୍ତିତେ (ଶାଖାମୟ, ମୂଳକାଣ୍ଡେ ବା ସମ୍ମୁଲେ) କାଟିଲେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଦଶେବ ଅର୍ଧଦଶ ହିବେ ।

Eng.—In cutting boughs, trunks or roots of trees grown on Bauddha monasteries, on cremation grounds or in village boundaries or of a tree reputed among all and in treatises, punishment will be twice than that already stated before ; in such cuttings of small plants etc growing in clusters, of slender plants rising straight, of creepers running long, of plants having tendrils, of herbs like paddy, of evergrowing creepers—punishment will be half of what is spoken before

Mita—चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाकान्धेदनादिप् पूर्वोक्तान् द्विगुणः (दमः)। विश्रुते च पिष्पलपालाशादिके द्विगुणो दण्डः॥ गुल्मादीनाह—गुल्मा” अनतिदीर्घनिविडलतामालत्यादयः, “गुन्छा” अवल्लीस्पा असरलप्राया कुलरण्टकादयः, “नुपा:” करवीरादयः सरलप्रायाः, “लताः” दीर्घयायिन्यः द्राक्षातिसुक्तादयः। “प्रतानाः” काण्डप्ररोहरहिताः सरलयायिन्यः सारिवाप्रभृतयः। औपध्यः” फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः, “वीरूषः” छिन्ना अपि या विविधं प्ररोहन्ति ताः गुडुचीप्रभृतयः, पतेपां पूर्वोक्ते पु स्थान्पु विकर्त्तनं हृदन् पूर्वोक्ताद् अर्धदण्डः वेदितव्यः॥ २२६॥ इति दण्डपारुष्यप्रकरणम्॥ Charcha—

अथ साहस्रप्रकरणम्

[The section on forcible taking of other's goods etc.

“सहसा बलेन कृतं असदर्कर्म साहसमुच्यते”]

230. साहस is forcible taking ; & usual fine in this is twice the value of the good taken.

सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्

तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निहवे तु चतुर्गणः ॥ २३० ॥

Prose—सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम् । अत्र तुन्मूल्यात् द्विगुणः
दण्डः विधेयः । निहरे (अपलापे) तु चतुर्ंकं दण्डः विधेयः ।

Beng.—জনসাধারণের বা পরের দ্রব্য জোর করিয়া অপহরণ করিলে তাহাকে “মাহস” বলা হয়। এতে যে দ্রব্য জোর করিয়া “অপহরণ করিবে, তার বিশুণমূলা দণ্ড দিতে হইবে। আর অপহরণ করিয়া অগলাপ বা অস্তীকার করিলে দ্রব্যমূল্যের চতুর্ভুণ দণ্ড দিতে হইবে।

Eng.—Forcible taking away of other's goods is called "Sahasa" here ; the fine will be twice the value of the goods taken ; but if the forcible stealer denies this, then the fine will be four times of the good taken. [N.B.—निहाये=अपलापे, in case of denial.]

संप्रति साइसं नाम विवादपूर्वं व्याचिख्यास्तलक्षणं तावदाह—

“सामान्यदब्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् ।”

सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानन्हत्वाविशेषेण परकीयस्य द्रव्य-
कृत्वापहर्त्वं साक्षम् । कुतः? प्रसमहरत्वात् प्रसम हरत्वात्, वसावध्यमेन

‘राजादिति यावद्’॥ : कल्पुकं भवति—राजदण्डं जनाकोशं चौहस्य राजदण्डे-
तरजनसमदां यत्किञ्चिन्मारणहरणप्रधर्णादिकं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति
साहससक्षमम् । अतः साधारणप्रधर्णयोर्हरणस्वापि वसावष्टानेन क्रियन्वा-
त्वात्साहसत्वमिति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम् (२१४)—‘सहसा
क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्दलदप्तिः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥
इति । तदिदं साहसं चौर्यवाग्दण्डपाल्प्यलोसंग्रहेषु व्यासकमपि बलदण्डवह्यो-
पाधिते भिथते इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम् । तस्य च इण्डवैकिञ्चित्प्रधि-
पादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविद्यमधिधाय तक्षणं तेनैव विवृतम् (१४३-४)—
‘तत्पुनिक्षिविधं क्षेयं प्रथमं मध्यमं तथा । उच्चमं चेति शास्त्रेषु तत्प्रोक्तं लक्षणं
पृथक् ॥। फलमूलोदकादीनां द्वेत्रोपकरणस्य च । भङ्गादेषोपमर्द्धायैः प्रथमं साहसं
स्मृतम् ॥। वासप्रधर्णमानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं
स्मृतम् ॥। व्यापादो विषशस्त्रायैः परदाराभिर्मर्शनम् । प्राणोपरोधि यज्ञान्वयुक्त-
मुखमसाहसम् ॥। तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य रातावरः । मध्यमस्य तु
शास्त्रेषु इति पञ्चशतावरः ॥। उत्तमे साहसे दण्डः साहसावर इष्यते । वषः सर्व-
स्वहरणं पुराणिर्वासनाद्युने । तदङ्गच्छेद इत्युतो दण्ड उत्तमसाहसे ॥’ इति ॥
वधादयश्चापराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः ॥

अब परद्यापहरणस्ते साहसे दण्डमाह—

तस्यापहतद्रव्यस्य मूल्यात् द्विगुणो दण्डः । यः पुनः साहसं द्वाका
‘नाइकर्मार्थं’ इति निन्दुते तस्य मूल्याच्चतुर्णुगो दण्डो भवति । एतस्मा-
देव विषेषदण्डविभानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविषानमपहारणतिरिक्तविध्यं
गम्यते ॥ २३० ॥

CHARCHA

1. सामान्यद्रव्य etc.—सामान्यं द्रव्यम् = a common article—not
one's own, कर्मणा । Hence सामान्यद्रव्यम् means another's
good. प्रसभ means an act done without deliberation. A
rash outrageons act. Raghunatha says” गता सभा (विचारः) ॥

स्व । “डीवन्तु प्रसमं इठः” इति बोपालितः । प्रसमं (वयातवा) हरणम्—
मृष्टुषा । वा कर्मणा । प्रसमहरणम् is thus प्रेसण-हरणम् । सामान्य
द्रव्यस्य प्रसमहरणम् । ६ तत् । तत्स्मात् । हेतौ इमो ।

2. साहसम्—साहस is strength वलम् । सहसा कृतम् इति साहस-
+वल=साहसम् a forcible or outragaous act. Narada says—
“सहसा क्रियते कर्म यत् किंविद्वलदप्तिः । तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो
बलमिहोच्यते’ । Mita says—“राजदण्डं जनाकोशम् उल्लंघ्यं जनसमदां
वरुणारणहरणप्रदारप्रधर्णादिकं क्रियते तत् सर्वं साहसम्” । Though
वाक्दण्डपाल्प्य चौर्य-स्वोसंग्रहण many come under this head, still
it is separately spoken here, for it is mainly based on
बलदण्ड and because there is different specification of punis-
hments here.

It is divided into three Varieties—(i) प्रथम (ii) मध्यम
(iii) उत्तम । (i) Forceable taking of फल, मूल, जल वा alike produce
of others is पृथम साहस । (ii) Forceable taking of cloth, cattle,
household articles of others is मध्यम साहस । (iii) Killing
by poison, weapons and outrage on other's wife, and
other life-extinguishing acts are उत्तम साहस ।

Punishment in प्रथम साहस is up to 100 coins, in मध्यम साहस
up to 500 coins, in उत्तम साहस up to 1000 coins, banishment,
वञ्चन्वेद and capital punishment too are included in उत्तम
साहस according to the gravity of crime or offence.

231. Punishment of one who abets साहसकम् ।

यः साहसं कारयति स दाप्तो द्विगुणं दमम् ।

यश्चैवमुक्तुहं दाता कारयेत् स चतुर्णुग्नम् ॥ २३१ ॥

Prose—यः साहसं कारयति स द्विगुणं दमम् (दण्डं) दाप्यः। यश्च अत्येवमुक्तु ("साहसं कुरु" इत्येवमुक्तु) अहम् (पतदर्थं) दाता (तुभ्यं अनंदाता) सन् कारयेत् स चतुर्गुणं दमं दाप्यः।

Beng—যে ব্যক্তি অগ্রকে “ভূমিকর” বলিয়া সাহসে প্রোচিতি করে, সে দ্রব্যমূলের বা সাহসকারীর দণ্ডাপেক্ষা দ্বিগুণ দণ্ড দিবে। আর যে “ভূমি কর” বলিয়া, “আমি উজ্জ্বল তোমাকে টোকা দিব” বলিয়া অনেককে দিয়া সাহসকর্ম করায় যে চতুর্গুণ দণ্ড দিব।

Eng—It one abets and persuades another to some outrageous act then the fine will be twice the Value of the good or as of the perpetrator. If one after abetting another offers money too to do such offensive act then the fine will be four times as much.

Mita—साहसिकस्य पयोजयितारं प्रत्याह—यस्तु 'साहसं कुम' इत्येवमुक्तु। कारयति असौ साहसिकात् दण्डात् द्विगुणं दमं दाप्यः। यः पुनः “अहंतुभ्यं धनं दास्यामि त्वं कुरु” इत्येवमुक्तु। साहसं कारयति स चतुर्गुणं दण्ड दाप्यः। अनुवन्धातिशयात् (for the provocation is greater here) || २३१ ||

CHARCHA

1. द्विगुणं दमम्—According to Mita, this द्विगुण refers to द्विगुण of the दण्ड of a साहसकर्मकारी। But now-a-days usually aider and abetter get longer punishment than the perpetrator of the crime. So we propose द्विगुणदम to refer to तत्त्वल्यात् द्विगुण as in the previous case. Similarly चतुर्गुणदम in persuasion following offer of money.

अर्ज्याक्षे पातिक्रमकृद् भ्रातृभार्यग्रहारकः।
सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत् ॥ २३२ ॥
सामन्तकुलिकादीनमपकारस्य कारकः।
पञ्चाशतपणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः ॥ २३३ ॥

Prose—अर्ज्याक्षे पातिक्रमकृत् (पूज्याद्यमाननाकारी) भ्रातृभार्यग्रहारकः, सन्दिष्टस्य (प्रतिश्रुतम्) अप्रदाता, च समुद्रगृहभेदकृत् (मुद्रितगृहस्य उद्घाटयिता), सामन्तकुलिकादीनाम् अपकारस्य कारकः इति एषाम् पञ्चाशतपणिकः दण्डः स्यात् इति विनिश्चयः।

Beng—পূজনীয় আচার্য প্রভৃতির নিদাকারী বা ভাইদের আচার্য লঙ্ঘনকারক, ভাতৃবধূ প্রহারকারী, প্রতিশ্রুতি লঙ্ঘনকারী, কৃক গৃহের দ্বার ভেদকারী, এবং স্বগৃহসীমার নিকটবর্তী ক্ষেত্রের শাসীর বা কুলোন্তর ব্যক্তির অপকারকারী—এদের পক্ষাশ পণ করিয়া দণ্ড হইবে—ইহা শাস্ত্রের শ্রিগিন্দ্বান্ত।

Eng—Deprecators and disobeyers of superior professors etc, beaters of brother's wife, violators of promise, breakers of some locked room, malefactors of adjoining field-holder or of some one of ones own race—these should be fined fifty penas each—this is the declaration or decision of Smriti shashtras.

Mita—साहसिकविशेषं प्रत्याह—‘अर्ज्यस्य’ आर्द्धस्य पूजनीयस्य आचार्यादेः आदेषम् आशातिकमं च यः करोति, यश्च भ्रातृभार्या ताङ्गयति। तथा “सन्दिष्टस्य” प्रतिश्रुतस्य अर्यस्य अप्रदाता यः “मुद्रितं गृहम्” उद्घाटयति, तথा स्वगृहे (? स्वगृह) क्षे आदिसंसक्ते क्षेआदिवासिनां कुलिकानां स्वकुलोद्भवानां [आदि-ग्रहणात् स्वग्राम-स्वदेशीयानां] चापकर्ता, तेसवें पञ्चाशतपणिप्रिमितेन दण्डेन दण्डनीयः ॥ २३२-२३३ ॥

CHARCHIA

1. अर्ध्यक्षेप etc.—अर्ध्य is worship (or mode of worship) “मूर्खे पूजाविधौ अर्धः”। Then अर्धार्दमिदम् इति अर्धग्रं that which deserves or is required for worship i.e. पूजनोय here. “पादार्थम्बाहु” इति सूत्रेण तदार्थं यत्। आक्षेप is निन्दा। अतिक्रम is transgression of orders of superiors. आक्षेपश्च अतिक्रमश्च आक्षेपातिक्रमौ, द्वन्द्व। अर्धस्य आक्षेपातिक्रमौ। तत्कारी इति अर्ध्यक्षेपातिक्रमकृत् (किवप्)।

2. सन्दिष्टम्य अप्रदाता=प्रतिश्रुतस्थ अप्रदाता ॥ समुद्रं गृहं (मुद्रितं गृहम्)—कर्मधा। A locked or secretroom. तस्य भेदं। तत्कारी इति चिन्। वा समुद्रगृह is a pleasure-house fitted with springs ; usually reserved for kings or such persons, compare—समुद्रगृहमितुर्गः जलयन्त्रनिकेतनम्—इति हारावली। जलयन्त्रगृहमिति चिकाङ्गोषः। such a costly गृह reserved by some should not be broken open. See our “समुद्रगृहके किल शथा आस्तीर्ण” in swapna. P 210.

3. सामन्त etc.—Here सामन्त is one whose home or land is adjoining to one. कुलिक is स्वकुलोद्धव। सामन्ताश्च कुलिकाश्च। इतरेतर द्वन्द्व। तेषाम्। शेषे यष्टि। these take १०८ in connection with इति understood.

4. पश्चारात्पणिकः—पश्चारात्पणः अस्ति अस्य वा अस्मिन् इति मस्तर्घठन्। Qual. द्वन्द्वः।

234.37—other Punishments in adulterating widows, in nonhelper of terrorstricken persons, and in other malefactors etc.

यात्रावलक्षसंहिता

स्वच्छुन्दविधवागामी विक्रुष्टे अनभिधावकः ॥
अकारणेचविक्रोष्टा चण्डालश्रीतमान् स्पृशेत् ॥ २३४ ॥
शुद्रःप्रवजितानां च दैवे पित्र्ये च भोजकः ।
अयुक्तं शपथं कुर्वन् अयोग्यो योग्यकर्मकृत् ॥ २३५ ॥
बृषक्षुद्रपश्चूनाभ्रच्च पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् ॥ १३६ ॥
पितापुत्रस्वसुभ्रातु-दम्पत्याचार्य-शिष्यकाः ।
एषाम् अपतितान्योन्यतगामी च शतदण्डभाक् ॥ २३७ ॥

Prose—स्वच्छुन्दविधवागामी, विक्रुष्टे (चौरादिभयात्ते तद्रिष्ये) अनभिधावकः (शक्तोपि साहाय्यार्थमनागतः), अकारणे (सति) च विक्रोष्टा (अपकारकारी), चण्डालः यदि उत्तमान् (विप्रादीन) स्पृशेत्, दैवे पित्र्ये च कर्मण्यः शुद्रः प्रवजितानां (दिग्म्वरक्षणकादीनाम्) भोजकः, अयुक्तं (अयोग्यं) शपथं कुर्वन्, अयोग्यः (शूद्रादिः) योग्यकर्मकृत् (त्राहणयोग्यकर्मकारी), बृषक्षुद्रपश्चूनां पुंस्त्वस्य प्रतिधातकृत्, साधारणस्य (द्रवग्रस्य) अपलापी (वलात् अहणकारी=वञ्चकः), दासीगर्भविनाशकृत्, पितापुत्रस्वसुभ्रातृदम्पत्याचार्यशिष्यकाः इति एषाम् अपतितान्योन्यतगामी च शतदण्डभाक् भवति ।

Beng.—যে ব্যক্তি নিয়োগানুমতি ব্যতীত বিধবাস্তীতে উপগত হয়, চৌরাদিভয়ে আর্তের প্রতি যে সমথ' ব্যক্তি ধাবিত না হয়, বিনাকারণে যে পরের আক্রোশ করে, যে চণ্ডাল উত্তমজাতিকে স্পর্শ করে, যে শূদ্র প্রবজিতসংশয়সীদের দৈবকর্মে বা পিত্র্যকর্মে অথবা ভোজনকরায়, যে অযোগ্য শপথ করে, যে অযোগ্য শূদ্র যোগ্য ব্রাহ্মণাদিতি, অধ্যাপনাদি কর্ম করে, যে বৃষ ও অজাদিশূদ্রপশূর প্রজননশক্তি নাশ করে, যে বলপূর্বক পরদ্রব্য গ্রাহী, যে দাসী গর্ভনাশ করে, যে পিতা অপতিত পুত্রকে, যে পুত্র অপতিত পিতাকে, যে জ্ঞাতা অপতিত

भगिनीके, ये भगिनी तादृश भाताके, ये स्वामी अपतित द्वीके वा ये द्वी अपतित स्वामीके, ये आचार्य अपतित शिष्यके वा ये शिष्य अपतित आचार्याके ताग करे—तारा प्रत्येकेहि शत पणे दण्डित हइवे।

Eng.—One who goes to a widow out of his desire only, one who though able does not go to help a terror-stricken, the causeless malefactor, the chandala who touches a high one (against his will), a sudra who causes a mendicant to take food in his divine or ancestral rites, an improper swearer, one who destroys the generative power of a bull or goat etc, one who steals public good, one causing abortion of a maidservant, and deserter of unfallen son, or deserter of unfallen father, deserter of unadulterated sister or deserter of such a brother, deserter of undefiled disciple, deserter of unfallen preceptor—all these should be severally fined one hundred panas each,

Mita—किञ्च नियोगं विना यः स्वेष्या विध्वां गच्छति, चोरादि-
भयाकुलैविकृष्टे च यः शक्तः अपिनाभिधावति, यश्च चण्डालो ब्राह्मणादीन् स्पृशति,
यश्च शूद्रः प्रव्रजितान् दिग्स्वरादीन् दैवे पिनेग च कर्मणि भीजयति, यश्चायुक्त-
मातरं “गमिष्यामि” इत्यवं शपथं करोति, तथा यश्च अयोग्य एव शूद्रादिः योग्य
कर्मधर्यनादि करोति, बृप्तवलीवर्दाः, क्षुद्रपश्वः अजादयः (तेषां पुस्त्वस्य)
प्रजननशक्तेः विनाशकः [“बृक्षक्ष द्रपशुनामं” इति पाठे हिंवादि-औपधप्रयोगेण
शृङ्खादेः फलप्रसूनानां पातयिता] साधारणमपलपति साधारणद्रव्यस्य च वश्चकः,
द्वासोगर्भस्य च पातयिता, ये च पित्रादय अपतिता एवं सन्तः अन्योन्यं त्यजति
तेस्वें पणशतं दण्डाहौं भवन्ति ॥ २३४-३७ ॥ इति साहसप्रकरणम् ॥

CHARCHA

1. विकोट्रा—विकोट्र् is आक्रोशकारी ॥ वि+कुश+तृच वा तृन् ॥ अकारे=सावेष्मी ॥
2. चण्डालः उत्तमान् स्पृशेत्, शूद्रः प्रव्रजितानां भोजकः—All these acts are evidently against the will of the other.
3. पित �etc—एतेरत दन्द । In this दन्द—पिता-पुत्र, स्वसु—भ्रात, दम्पति, आचार्य-शिष्यक (स्वार्थे कन्) are taken as pairs. If any one of these pairs deserts the other though not fallen, then a fine of 100 panas will be imposed. ऊपर इतिशब्दयोगे १प्रा ।
4. अपतितान्योनगत्यागी—अन्योन्यं त्यजतीति अन्योन्यत्यागी with चिन्तन् । अपतितम् (यथातथा) अन्योनगत्यागी सूपसूपा । Nom तो-भवति वा स्वात् etc understood.
5. Remark-main साहसकरण is stated above ; now will follow other punishments in other cases of offences or crimes allied to साहसकरण as said before. It is here may be called—साहसे व्रासङ्गिकप्रकरणम् ॥

Mitakshara here says—“साहसप्रसङ्गात् तत्सद्यापराधेषु निर्णेज-
कादीनां दण्डमात् ॥

234. Washerman's punishment in using other's clothes etc.

वसानस्त्रीनूपणान्दण्डो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश ॥ २६८ ॥

Prose—नेजकः (वस्त्रधावकः) परांशुकम् (परवस्यम्) वसानः त्रीन् पणान्
दण्डः (स्वात्) । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु (विषयषु) दशपणान् दण्डः ।

Beng.—वस्त्रधारक यदि परेव (अर्थां कोन शृङ्खले) मलशोधनार्थ दस्त्रवस्त्र परिधान करें, तबे तिन पन दण्ड दिबे ; आर यदि विकृत करें अर्थां बेचिथा फेले, वा अवक्रय करें अर्थां तोड़ा देष्ट ; वा परेव निकट आधान करें अर्थां बक्क क राबे वा बक्ककर्त्तुक याचित इहया तादेव बक्क देष्ट, तबे तार दशपन दण्ड हइबे ।

Eng.—A washerman wearing another's cloth given to him for washing should pay a fine of three panas. If he sells it, or gives it on hire, or keeps it as mortgage to other, or gives it to friends on request, then he is to pay a fine of ten panas.

Mita—नेजको वस्त्रस्य धारकः, स यदि निर्णेजनार्थ समर्पितानि वासांसि स्वयमाच्छादयति तदाऽसौ पणत्रयं दण्ड्यः । यः पुनस्तानि विक्रीयोते, अवक्रयं वा 'एतावत्कालमुपभोगर्थं' वस्त्रं दीयते, 'मण्मेतावद्धनं देयम्' इत्येवं भाटकेन यी ददाति, आधित्वं वा नयति, स्वसुहृदयो याचितं वा दहात्यसौ प्रत्यपराधं दशपणान्दण्डनीयः । तानि च वस्त्राणि क्षत्र्यन्शालमलीफलके क्षालनीयानि न पाषाणे, न च स्वगृहे वासयितव्यानि ; इतरथा दण्ड्यः । (८३६)—'शालमलीफलके क्षक्षे निज्यादासांसि नेजकः । न च वासांसि वासोभिर्निहर्वेत् च वासयेत् ॥' इति मनुस्मरणात् ॥ यदा पुनः प्रमादात्तानि नाशयति तदा नारदेनोक्तं दण्ड्यम्—'मूल्याष्टभागो हीयेत सकृदौतस्य वाससः । द्विः पादस्त्रिस्त्रीयां-रश्वतुष्ठैर्तेअर्धमेव च ॥' अर्धक्षयात् परतः पादांशापचयः क्रमात् । यावतक्षीणदशं जीर्णस्थानियमः क्षयः ॥' इति । अष्टपक्षीतस्य सकृदौतस्य वस्त्रस्य नाशितस्थाष्ट-मभागणेन, मूल्यदेयं, द्विष्ठैतस्यपादोन, त्रिधौतस्य पुनस्तृतीयांशन्यूनम् । चतुर्धौ-तस्तार्थं पणत्रुष्ट्यं देयम् । ततः परं प्रतिनिर्णेजनमवशिष्टं मूल्यं पादपादापचयेन देयम् । यावज्जीर्णं जीर्णस्य पुनर्नाशितस्येच्छातो मूल्यदानकल्पनम् ॥ २३८ ॥

Remark—Mita says "तानि वस्त्राणि शालमलीफलके क्षालनीयानि पाषाणे" etc. i. e, the cloths given to a washermen should be washed on a flat piece of salmali wood and not on stone slabs, these should also not be changed with other's cloths (नव्यत्यासनीयानि), and these should not be kept in his house as soon as these are washed Manu also supports it by "शालमलीफलके क्षक्षे निज्याद वासांसि नेजकः" etc. If the नेजक carelessly destroy these, then he is to pay वस्त्रमूल्य as stated by Narada. [for meanings of विक्रय, अवक्रय, आधान and याचित see tran. and Mita—तेपु—विषयाधिकरणे ६८ी] ।

239. Fine of witnesses etc in पितापुत्रकलह ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणोदमः ।
अन्तरे च तयोर्यः स्यात् तस्याप्यष्टगुणोदमः ॥ २३९ ॥

Prose—पितापुत्राविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणोदमः (दण्डः) स्यात् । यः तयोः अन्तरेच स्यात् (न त कलह निवारयेत् अपिचर्वर्धयेत्) तस्य अष्टगुणः (त्रिपणात् अष्टगुणो) दमः स्यात् ।

Beng.—पितापुत्रे कलह हইলে যে এক পক্ষে সোক্ষ্মী হয় সে যদি কলহ মিটাইতে চেষ্টা না করে তবে তিনপন দণ্ড দিবে । আর পিতা পুত্রের অর্থবিষয়কবিবাদে যে মধ্যস্থ জামিন ইয়, সে যদি কলহ নিবারণ না করে বরং বাড়ায তবে তার ত্রিপণের আটগুণ অর্থাং ২৪ পন দণ্ড হইবে ।

Eng.—A witness in a quarrel between father and son, will be fined three panas (coins) if he does not try to dissuade them from this ; and a guarantor in a money

quarrel between father and son, should be fined eight times as much if he foments the same and does not dissuade them from such quarrel.

Mita—पितापुत्रोः कलहे यः माद्यमङ्गीकरोति, न पुनः कलहं निवारयति असौ पणत्रयं दण्डयः। यश्च तयोः सप्ते विवादे पणदानेप्रतिभूर्भवत्यसौ [चकारात् तयोर्यः कलहं वर्धयति, सोपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विशतिपणान् दण्डनीयः। दम्पन्यादिष् अयमेव दण्डोनुसरणीयः ॥ २३६ ॥

CHARCHA

1. पितापुत्रविरोध—पिता च पुत्रश्च पितापुत्रौ द्वन्द्व with आनड added by the rule “आनड् अतो द्वन्द्वे” “where Bhattoji says ‘पुत्रेऽन्यतरस्याम्’ इत्यती मण्डूकपञ्चत्या पुरु इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ”। So we prefer the reading पितापुत्र in sl. 237. विषयाधिकरणे उमी ।

240. Forgerer of seals, documents and coins will be fined as in उत्तमाहस ।

तुलाशासनमानानां कूटकृत्त्वाणकस्य च ।

एभम्श्चन्यवहर्त्याः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥ २४० ॥

Prose—तुलाशासनमानानां नाणकस्य (स्वर्णमुदाविशेषस्य) च यः कूटकृत् (व्याजकारी), यश्च (जानन्नपि एभिः) व्यवहर्ता स उत्तमम् (उत्तमसाहसकथितं) दमं दाप्यः (राजा दाप्यः) ।

Beng—तुलानदूष (उज्जनपाला), शासन (दलिलपत्र) एवं शान (उज्जने भविग्नांशूचक प्रश्नादि शान) एवं नाणक (अर्थात् निष्कादि वृण्ड मूद्धान) ये कूटकारी हय, एवं ये जानिशान ऐ जाल-झबादि बावडार कर्बे (बाबसाघ कर्बे) से उत्तम साहस कथित दण्डे दण्डित हইবে ।

Eng—A forgerer of scales, documents, weights and golden coins, also one who uses or deals with these forged articles, should be fined as in उत्तमसाहस ।

Mita—“तुला” तोलनदण्डः, “शासनं” पूर्वोक्तं, “मानं” प्रस्थद्रोणादि, “नाणकं” मुद्रादिचिह्नितं द्रम्भनिष्कादि, एतेषां यः “कूटकृत्” देशप्रसिद्ध परिमाणाद् अन्यथा नूनत्वमाधिक्यं वा द्रम्भादेः अवगवहारिकमुद्रात्वं ताम्रादिगम्भत्वं वा करोति यश्च तैः कृतैः जानन्नपि वगवहरति, ताबुभौ प्रत्येकम् उत्तमसाहसं दण्डणौयौ ॥ २४० ॥

CHARCHA

1. तुला etc—शेषे इष्टी । तुला is scale ; शिष्यते अनेन इति शासनम् document ; मान is weights तुला च शासनश्च, मानश्च इतरेतरद्वन्द्व । तेषाम् ।

2. व्यवहर्ता—वि+अव+ह नन वा रन् व्यवहर्ता user, trader. That is one who uses it, also one who deals with these as his trade—articles.

241. Punishment for experts who declares counterfeits as real or viceversa.

अकृटं कृटकं ब्रूते कृठं यशाप्यकृटकम् ।

स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥ २४१ ॥

Prose—यः नाणकपरीक्षी अकृटं कृटकं ब्रूते, कृटम् अपि अकृटकं ब्रूते स तु उत्तमसाहसं दमं दाप्यः । [N.B.=नाणकं परीक्षते इति नाणकपरीक्षिन् with जिनि] ।

Beng—ये उक्तप्रकार नाणकमूद्धा परीक्षक (= ए बिशये ये एक) से यदि अজाल मूद्धाटকे जाल बলে बा जालকে, अजाल बलে तাবृ-उভयसाहस कथित दण्डे हইবে ।

Eng.—It an expert tester of Nanaka-coin declares an unforged coin as forged or a forged coin as unforged, then he is to be fined as declared in "uttamasahasa".

Mita.—नाणकपरीक्षिण प्रत्याह—यः पुनर्नाणकपरीक्षी ताम्रादिगम्भीर इम्भादिकं सम्यग् इति ब्रूते, सम्यक च कृटकमिति (ब्रूते) असौ उत्तमसाहसं दण्डः ॥ २४१ ॥ Charcha—Easy.

242. A quack posing himself as a physician is to be punished acc. to his experiments on animals or men.

भिषड् मिथ्याचरन् दण्डस्तिर्यक्षु प्रथमं दमम् ।
मानुषे मध्यमं राजपुरुषेषूत्तमं दमम् ॥ २४२ ॥

Prose—भिषड् मिथ्या आचरन् (अनभिज्ञोपि चिकित्सकवदाचरन्, समिथ्याचारः चिकित्सक इत्यर्थः)—तिर्यक्षु (प्राणिषु) चिकित्सन् प्रथमं दम दण्डः, मानुषे मध्यम दमं, राजपुरुषे उत्तमं दमम् दाप्यः (राजा दाप्यः इत्यर्थः) ।

Beng.—ভিষড় বা চিকিৎসক আযুর্বেদজ্ঞ না হইয়া ও যদি, নিজেকে চিকিৎসক বলিয়া প্রচার করতঃ পশু পক্ষী প্রভৃতি তৈর্যক জ্ঞাতিব চিকিৎসা কবিলে প্রথমস্থান দখিত দণ্ডে দণ্ডিত হইবে। জনসাধারণের চিকিৎসা কবিলে মধ্যমসাহস দণ্ড এবং রাজ পুরুষের চিকিৎসা কবিলে উত্তমসাহস দণ্ডে দণ্ডিত হইবে।

Eng.—If an inexperienced physician poses himself to be a good physician and treats animals and birds then he is to be fined as in प्रथमसाहस ; if he treats persons in general then the fine will be as in मध्यमसाहस ; if he treats officers of the king then his fine will be as in उत्तमसाहस ।

Mita.—चिकित्सकं प्रत्याह—“यः पुनर्निष्ठक् मिथ्या” आयुर्वेदानभिज्ञ एव जीवनार्थं “चिकित्सितशोऽहम्” इति, तिर्यक्-भनुष्य-राजपुरुषेषु चिकित्सा-मानवरति असौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान् दण्डनीयः । [तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण, वर्णविशेषेण राजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य लघुगुरुभावः कल्पनीयः=lightness or gravity of दण्ड is to be determined by reference to price of animals, birds etc., by reference to castes of Brahmana etc, by reference to officer's nearness of status with the king] ॥

CHARCHA

1. मिथ्या आचरन्—This means one who wrongly poses himself as a physician though not an adept in Ayurveda. मिथ्याचार in religion is called a भण्ड, मिथ्याचार in चिकित्सा is called a quack (हातुड़) ।

243. Royal officer's punishment in his negligence of duty.

अवन्ध्यं यश्च वधाति वद्धं यश्च प्रमुच्छति ।
अप्राप्यवहारं च स दाप्यो दमसुत्तमम् ॥ २४३ ॥

Prose—यश्च अवन्ध्यं वधाति, यश्च वद्धं प्रमुच्छति, अप्राप्यवहारम् (आहूतेषि व्यवहारमनुवाद एव कञ्चित् जनम्) प्रमुच्छति, स उत्तमं (उत्तमसाहस-कथितं) दमं दाप्यः

Beng.—যদি কেহ অর্থাৎ রাজপুরুষ বক্তব্যের অধোগ্য নিরপরাধকে আবদ্ধ করে, যদি বা কেহ বদ্ধ অপরাধীকে মুক্তি দেয়, অথবা বিবাদে আনীত ব্যক্তিকে ব্যবহারশেষ ইইবাবে আগেই ছাড়ে, তবে সে উত্তমসাহস দণ্ডে দণ্ডিত হইবে ।

Eng.—If one arrests a guiltless one, or releases an arrested criminal or again if one let go an accused person even before his trial is over, then too such persons will be punished as in उत्तमसाहसः।

Mita—यः पुनर्वन्धनार्थम् अबपराधिनं राजालयाविना वधाति, यश्च वद्दु अवहारार्थमाहूतम् अनिवृत्यवहासं चोत्सजति, असौ उत्तमसाहसं दाप्यः॥

CHARCHA

1. अवन्ध्यम्—वन्धनार्थक् कर्मणि=अवन्ध्य Not to be arrested.
Adj. used substantively.

2. अप्राप्त etc.—अप्राप्तः अवहारः येन, वदु। तादृशम्, adj. used substantively. One called in for trial i.e. an accused whose trial is not over.

244. Punishment of traders for using wrong scales or weights.

मानेन तुलया वापि योशमष्टमकं हरेत् ।

दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥ २४४ ॥

Prose—यः मानेन तुलया वापि (पर्यस्य) अष्टमकं अंशं हरेत् (कूटतुलया अपहरेत्) स द्विशतं (प्राप्तं) दण्डं दाप्यः। (अपहृत पर्यस्य) वृद्धौ हानौ च कल्पितं (विचारककल्पितं) दण्डं दाप्यः।

Beng.—যে বণিক জান উজ্জন বা ক্লান বাইশীরা ষাণ্ডু অবিক্ষিকারকে নিজ পণ্যের অষ্টমাংশ কম দেবে, তাত্ত্বিকভাবে এবং উচ্চীক্ষণ দ্বারা দেখিতে হইবে। অষ্টমের কম বা বেশী হইলে গুণও কম বা বেশী হইবে।

Eng.—If a trader by using wrong weight or scale gives one eighth less in weight to his customer, then he is to pay a fine of two hundred panas ; if it be less or more than this one eighth, then fine also will be proportionately less or more.

Mita—यः पुनर्विणिक् त्रीहिकार्पासादे: पर्यस्य अष्टमंशं कूटमानेन कूटतुलया वा अन्यथा वा परिहरति असौ पणानां द्विशतं दण्डणीयः। अपहतस्य दण्डम् तुच्छं द्वौ हानौ च दण्डस्यापि वृद्धिहानी कल्प्ये ॥ २४४ ॥

CHARCHA

1. तुलया, मानेन—करणे इया। These refer to wrong (जाल) weight or scale.

2. हरेत्=It means अपहरेत् वा परिहरेत्॥ अष्टममेव etc अष्टमकम् (स्कार्येकन्)।

3. वृद्धौ, हानौ—विषयार्थि उमी ॥ कल्पितम् refers to दण्डम्॥

245. Punishment in adulteration of drugs, oils, molasses etc.

भेषजस्तेहलवणं गन्धधान्यं गुडादिषु ।

पर्येषु प्राक्षपनं हानं पणान् दाप्यस्त षाढ়श ॥ २४५ ॥

Prose—তু ভেষজস্তেহলবণগন্ধধান্যগুড়দিষু পর্যেষু হীন (অসারদ্রব্য) প্রাক্ষপন জন: ষোড়শপণান् দাপ্যঃ।

Beng.—উৎসর্বে, ষাণ্ডু তেলাদি প্রেশ খুবে, জরথে, এবং উচ্চীক্ষণ দ্বারা গুড় খুবে, কাঞ্চাদিতে এবং উচ্চাদি পণ্যব্যবস্য বা কোন অসারদ্রব্য মিশাইলে ষোড়শ (ষোল) পৃথক দিতে হইবে।

Eng.—If one adulterates drugs, oily substances (=oil, ghee, etc.) salts, fragrant spices, paddy and molass etc. by mixing with some bad substitutes then the fine will be sixteen panas.

Mita—भेषजम् औषधद्रव्यम्, स्नेहोष्टुतादिः, लवणं प्रसिद्धम्, गन्धद्रव्यम् ऊरीरादि, धान्यगुडौ प्रसिद्धौ । आदिगव्यात् हिष्ठुमरीचादि ॥—पणेु असारं इव्यं विकार्यार्थं मिश्रयतः पोडजपणो दण्डः ॥ २४५ ॥

CHARCHA

1. भेषज etc.—इतरेतर इन्द्र (because we have द्रव्यविवक्षा here). Qual. पणेषु । विपश्याधि ७मी ॥ construe—एषु हीन् (आसारं) इव्यं प्रक्षिपन् मिश्रयन् जनः—पणान् दाप्यः ॥

246. Similarly fine is to be imposed if one sell imitation goods as real.

मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम ।

अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः ॥ २४६ ॥

Prose—मृच्चर्ममणिसूत्रायः—काष्ठवल्कलवाससाम अजातौ (अतात्त्विके) जातिकरणे (तात्त्विकत्वकथने सति) विक्रेयाष्टगुणो (विक्रेयद्रव्यमूल्यात् अष्टगुणः) दमः देयः ।

Beng—शृङ्खिकानेश (शृङ्खिक्षुवे) शृङ्खित आभलकौश कथन । बिडालचर्मे वर्णाधानद्वारा व्याघ्रचर्मे शम्पादन, शट्टिकमणिते वर्णसंयोगे करिया श्रवकतत्त्व आरोपण, कौपाससूत्रे पट्टसूत्रत्त्व श्रापन, लौहके मादा करिया त्रजतत्त्व कथन, बिल्काठ्टे गङ्गशोगे चन्दनकाठ्टे करण, बाँजे कঙ्कोलादि छालके लवण वा दाढ़चिनित्त कथन एवं

कार्पास वत्त्रे (वासने) श्रिकियाशोगे कौशेष्वर्त्त सम्पादन—एतावे अजाति (अतात्त्विक) ज्वराके विशुक तात्त्विक ज्वर्य वलिया विक्रम करिले, विक्रय ज्वरोर गूल्योर आटेशुण पण दण्ड उहैवे ।

Eng.—If one passes a false piece of scented clay as Amalaka, cat's skin as tiger's (by tanning dexterity), a crystal as emerald (by colouring), a cotton thread as silken, a piece of iron as silver (by whitening it), a Bael or Devadaru wood as sandal, ordinary barks as cinnamon or clove, a cotton cloth as a silken one—thus making imitations as real, should be fined eight times of the value of the sold article.

Mita—किञ्च न विधते वहुमूल्याजातिर्थस्मिन् सुगच्चर्मादिके तद् “अजाति”, तस्मिन् जातिकरणे विकार्यार्थं गन्धवर्णरसान्तरसञ्चारणे वहुमूल्यजातीयसाध्यसम्पादने—[यथा, मलिकामोदसंचारेण मृत्तिकायां सुगन्धामलकमिति, आर्जर्चर्मणि वर्णोत्तकर्षपादनेन व्याघ्रचर्मेति, स्फटिकमणौ वर्णन्तरकरणेन वधराण इति, कार्पासिके सूत्रे गुणोत्तकर्षपादनेन पट्टसूत्रमिति, कालायसे वर्णोत्तकर्षपादने रजतमिति, विल्वकाठ्टे चन्दनामोदसंचारेण चन्दनमिति, कঙ्कोले त्वगद्वयं लवणमिति, कार्पासिके वाससि गुणोत्तकर्षपादनेन कौशेय मिति]—विक्रेयस्य आपादितसाध्यमृच्चमदिः पण्यस्य अष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥ २४६ ॥

CHARCHA

1. अजातौ—In a false unstandard good, अष्टि ७मी ।
2. जातिकरणे—जाति is a real standard article. जातेः करणम् (doing the imitation as standard) । ६ तत् । भावे ७मी । Hence अजाति is made जाति by dexterity, so there is अभूत तद्वारा । Hence the reading should better have been जातोकरणे

(by अभूतपद्धाव चित् by the rule "कृत्वस्तिथोगे सम्बद्धकर्त्तरि चित्") . Such passing of false imitations as real is current now-a-days.

247-248. Punishment or fine in case of cheating by false show.

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥ २४७ ॥
भिन्ने पणे च पञ्चाशतपणे तु शतमुच्यते ।
द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ॥ २४८ ॥

Prose—सारभाण्डं (सारद्रव्यपूर्णभाण्डं) च समुद्रपरिवर्तं (कृत्वा ततः) कृत्रिमम् च भाण्डं आधानं नयतः (आपि नयतः) विक्रयं नयतः (कुर्वतः जनस्य) दण्डकल्पनास्यात् । (यथा) पणे (मूल्यभूते पणे) भिन्ने (नूरने सति विक्रेयद्रव्यस्य मूल्ये पणात् नूरने सति) पञ्चाशत् दण्डः, पणे तु शतं दण्डः, द्विपणे द्विशतो दण्डः, मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् दण्डः उच्यते (See charcha also).

Beng—मुक्तादि सारबहुपूर्ण ढाक्नायूङ्कः भागु देखाइया, रक्तकोशले परिवर्त्तित करিয়া তাদৃশ অঙ্গভাণ্ডে কৃত্রিম (মেকি কাচপাথরাদি) দ্রব্য ভরিয়া যদি সেই অঙ্গ ভাগু কেহ বাঁধা দেয় বা বিক্রয় করে, তবে একপর্ণের কমযুলো বিক্রয়াদি করিলে পক্ষাশপণ দণ্ড, পণযুলো বিক্রয়াদি করিলে শতপণ দণ্ড, দ্বইপর্ণে দ্বইশত দণ্ড এবং আরো বেশী মূল্য হইলে আনুপাতিক দণ্ড বৃদ্ধি হইবে ।

Eng.—If one first shows a covered casket as full of essential pearls and then changes it through sleight of hands and give another same filling it with imitations of mirrorbeads and then keeps it as pawn or sells it at a price

less than a pana then the fine will be fifty panas, if the transaction be one pana, the fine is hundred panas. if it be of two panas then the fine is two hundred panas and the fine will be proportionately higher if the transaction-price is more still.

Mita—मुद्रः पिंधानं, मुद्रेण सह वर्त्तते इति समुद्रगं करण्डकम् । परिवर्त्तनं व्यत्यासः, योऽन्यदेव मुक्तानां पूर्णे करण्डकं दर्शयित्वा हस्तलाघवेन अन्यदेव स्फटिकानां पूर्णे करण्डकं समर्पयति, यश्च सारभाण्डं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं कृत्वा, विक्रयम् आधिं वानयति तस्य दण्डकल्पना वद्यमाणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादेः मूल्यभूते पणे न्यूने, न्यूनपणमूल्ये इतियावत् । तस्मिन् कृत्रिमं विक्राते पञ्चाशत् पणे दण्डः । पूर्णमूल्ये पुनः शतम् । द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड इत्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरूपेया ॥ ४४७-४४८ ॥

CHARCHA

1. समुद्रग परिवर्त्तम्—मुद्रग is lid or cover (ढाक्ना इतिभाषा), परि+वृत्त+वर्ष=परिवर्त् i.e. परिवर्त्तन changing (व्यत्यास) । मुद्रेण सहवर्त्तमान इति समुद्र having covering. तम् । pred to सारभाण्डम् । तस्य परिवर्त्तम् । (which is obj. of कृत्वा) । one first shows a समुद्रग सारभाण्ड, then he through हस्तकोशल gives another similar casket with similar covering but having no essential (सार or pearls &c he make परिवर्त्तन—it is then made कृत्रिम artificial outside & inside, and then this कृत्रिम one is placed as आधि (mortgage or pawn) or sold (कृत्रिमस्मभाण्डम् आधानं विक्रयं वा नयतः जनस्य दण्ड कल्पना) । Vijnaneswara here wrongly construes—समुद्रगपरिवर्त्त सारभाण्डं कृत्रिम कृत्वा । for it does not well emphasises the परिवर्त्तन, but the construction is—‘सारभाण्ड’ समुद्र परिवर्त्त कृत्वा,

कृतिम् (भाण्डं) आधानं नयतः etc. नी is दिक्षम्, so this construction is more—grammatical clear simpler and brings out the छलना better and more prominently ; for the भाण्ड is first of all समुद्रग्, परिवर्तित and then made into a कृतिम् भाण्डं and then made into आधि or sale.

३. मूल्यवृद्धौ—भावे ७०। वृद्धिमान्=दण्डः वृद्धिमान् भवेत् ।

249-50 Fide of traders deceiving artists under them or not selling goods rightly,

सम्भूय कुर्वतामर्थं संवाधं कारूशिल्पिनाम् ।

अर्धस्य ह्रासंवृद्धि वा जानतांदम् उत्तमः ॥ २४९ ॥

सम्भूय वर्णिजां पण्यमनघेणोपरूप्तताम् ।

विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तमसाहसः ॥ २५० ॥

Prose—(राजनिरूपितस्य) अर्धस्य मूल्यस्य ह्रासं वृद्धि वा जानतां सम्भूय कारूशिल्पिनां संवाधं (पीडाकरम्) अर्थं (मूल्यं) कुर्वतां वर्णिजां दम उत्तमः (उत्तमसाहस कथितः दमः) वा सम्भूय पण्यमनघेण अनुचितमूल्येन उपरूप्ततां विक्रीणतां वा दण्डः उत्तमसाहसः ।

Beng.—राजनिकपित मूलोब डास बा ब्रह्मि जानियाओ बणिकगণ यदि शिलित इইয়া বজ্ঞনকাৰী বা চিত্ৰকৰ অভুতি শিল্পাদেৱ পোড়াকৰ কম গুলাদেয়, তবে তাদেৱ উত্তমসাহস কথিত (সহস্র পণ) দঙ্গ হইবে। তদপ বণিকগণ শিলিত ইইয়া যদি দেশান্তরাগত পণ্য—সমূহ অনুচিতমূল্যে আটকাইয়া নিজেৰকাছে রাখিতে চাব বা অনুচিত উচ্চমূল্যে বিক্ৰয় কৰে, তাহা হইলেও তাদেৱ উত্তমসাহস দঙ্গ হইবে।

Eng.—Fully knowing the fixed high or low prices of goods (standardised by the king), if the traders in union

pay their dyers or painters (of cloths etc.) still strained prices, then their fine will be as in उत्तमसाहस । Similarly the traders who in union stock goods (come from another country) at a low price or try to sell such goods at an exorbitant price then also the fine will be as in उत्तमसाहस ।

Mita—वणिजः प्रत्याह—राजनिरूपितस्य अर्धस्य ह्रासं वृद्धि वा जानतामोषि वणिजः सम्भूय मिलित्वा रजकादीनां चित्रकरादीनां संवाधं पीडाकर अर्धान्तरं लाभलोभात् कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डनीयाः ॥ २४९ ॥

कিছি, যে পুনর্বণিজো মিলিত্বা দেশান্তরাগতং পণ্যমনঘেণ হীনমূল্যেন প্রার্থ কমানা (অপি) উপরূপ্যত্বে, মহাঘেণ বা বিক্ৰীণত তেষামুত্তমসাহসে দণ্ডে বিহিতঃ মন্বাদিভিঃ ॥ ২০ ॥

CHARCHA

1. अर्धम्—अर्धं is here मूल्य, but in अर्धान्त्रेप &c (वा. २३३) अर्धं is पूजा वा पूजाविधि । “मूल्ये पूजाविधौ अर्धः” । obj. of कुर्वताम् (qual वणिजाम् understood or as in next sloka) संवाधम् here means संवाधকरम् (by जिच् and कর्त्तरि अच्) and qualifies अर्धम् ॥ The reading of the second line in sl. 249 is also “अर्धस्य ह्रासे वृद्धो वा सাহস্রो दण्ड उच्यते” । The दण्ड here is definite.

2. अनघेण—अनघं is मूल्य and अनर्थं is अনुचितर्थं (नच् denoting तदन्यत्वं i.e. उচितान्यत्वं । The वणিক् try in union to buy देशान्तरागत पণ्य at a low price then stock and suppress it (उচ्चमूल्यताम्—उच्च+रूप रत्), or sells it at an unusual high price, (अनघेण अनुचितमूल्यেন वিক्रीणताम् वणिजाम्)—will be punished as in उत्तमसाहস ।

२५१. Transactions at the rate to be fixed by the king.

राजनि स्थाप्यते योर्धः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निःस्वरूपस्माद्विजिं लाभकृत् स्मृतः ॥ २५१ ॥

Prose—राजनि (सति) यः अर्धः (मूल्यं) स्थाप्यते (निरूप्यते) तेन प्रत्यहं विक्रयः क्रयः वा स्यात् । तस्मात् निःस्ववः (उद्गृहः अवशेषः) एव लाभकृत् स्मृतः । [N. B.—अहनि अहनि इति प्रत्यहम्, “वीम्पायामव्ययीभावः” —See our sak. II]

Beng.—वाजार उपस्थितिते ये मूला निकृपित हইবে, সেই মূল্যাই আভাত ক্রয় বিক্রয় হইবে এবং অবশিষ্ট উদ্বৃত্ত অংশই নাভ বনিবা জন্ম কইবে ।

Eng.—If the price is fixed in the presence of the king, sale and purchase should be at that price daily ; and in each case the excess residue (निःस्व—see Mita) got is the profit.

Mita—केन पुनर्देवं पणितव्यमित्याह—राजनि सन्निहिते सति, वस्तेन अर्धः स्थाप्यने निरूप्यते तेनार्थेण प्रतिदिनभू क्रयो विक्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्वः “निःस्वः” अवशेषः । तस्मात् राजनिरूपितात् अर्धात् यः निःस्व स एव वणिं नाभकारी, न पुनः स्वच्छल्दपरिकल्पितात् । [मनुना अर्धप्रकरणे विशेषो दाङतः— “पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीतनैषां प्रत्यक्षमर्मसं-स्थापनं त्यः”] ॥ इति ॥ २५१ ॥

252. Amount of Profit to be done on internal or external व्यय ।

स्वदेशपण्ये तु शतं वणिग् गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥ २५२ ॥

Prose—वणिक् स्वदेशपण्ये तु पञ्चकं शतम् गृहीत । पारदेश्ये पण्ये—य

पणः सद्यः क्रयविक्रयी—तत्र दशकं शतं गृहीत । [N.B.—for अश्वकं शतं दशकं शतं see ante sl. 37 and 199 etc].

Beng.—ब्रदेशज्ञात पणो बणिक् शतकरा पाँচपण लाभ लইবে । आর परदेशজ্ঞात पণो शাহা সদ্যঃ অর্থাৎ সেই দিনই বিক্রয় হইয়া যাও—তাতে শতকরা দশপণ লাভ লইবে ।

Eng.—The trader should take five per cent profit on one's own country-products ; but on external country-products that are sold then and there (on that very day) should take ten percent profit.

Mita—किञ्च स्वदेशप्राप्तं पणग्र गृहीत्वा योविक्रणीते असौपञ्चकं शतं, पणशते पणपञ्चकं लाभं गृहीयात् । परदेशात् प्राप्ते पुनः पण्ये शतपणमुल्यं दशपण लाभं गृहीयात् । यस्य पणस्य ग्रहणदिवसे एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कलिन्तरे विक्रोणीते तस्य कालोनक्षेत्रशात् लाभोत्कर्पः कल्पयः । परज्ञ यथाधे निरूपिते पणशते पञ्चपणे लाभो भवति, नशैवार्थो गजा स्वदेशपण्यविषये स्थापनीयः ॥ २५२ ॥

CHARCHA

1. गृहात्—ग्रह+लिङ्गेत् । कर्त्रभिप्राये कियाकले आत्मनेपदम् ॥ for पञ्चकं भतम् see sl. 37 and 199 ante etc

2. पारदेश्ये—परः देशः परदेशः another or external country.
कर्मधा— । परदेशे नाभु इति परदेश+माध्वर्धयत=परदेशः । thus वामना says “राजवंश्यादयः साधवर्धये भवन्ति” । then परदेश्य एव इति स्वार्थे प्रशादि अण्=पारदेश्यः—तस्मिन् । अधि उमी । वा देशे भव इति दिग्गदित्यदेश्य । परस्य (सम्बन्ध) देश्य इति परदेशः । ततः स्वार्थे अण् ॥ Quasi पण्ये ॥ Here यः (पणः) सद्यः क्रय विक्रयी i. e. सद्यः क्रय

विक्रयशुक्रः with मत्वर्थस्त् after क्रयविक्रय) is a parenthetical clause ;
on such परदेशजात पण्य profit should be 10%.

253. Determination of price on परदेशपण्य ।

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययं पण्यमसुद्धवम् ।

अघोऽनुग्रहकृत् कार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ॥ २५३ ॥

Prose—पण्यस्य उपरि पण्यसभुद्धवं व्ययं संस्थाप्य, क्रेतुः विक्रेतुः एव च
अनुग्रहकृत् अर्धः (मूल्यं) कार्यः (विधेयः) ।

Beng.—বিদেশ হইতে আনীত পণ্যের দুবের উপর পণ্য মংগল
এবং শুল্ক ব্যাপাদি ধরিয়া ক্রেতা ও বিক্রেতাৰ স্ববিধাজনক মূল্য ধারণা
কৰিবেন ।

Eng.—As regards external articles, the expenses for
its securing, revenue charges etc should be added,
to the original price and then a price is to be fixed suitable
for both the buyer and seller.

Mita—पारदेशपण्ये अर्वनिरूपणप्रकारमाह—देशान्तरादागतं पण्ये,
देशान्तरगमनागमन—भाण्डयहण—शुल्काद्यानेपु यावानुपयुक्तोर्थः तावन्तमर्थं
परिणय्य पण्यमूल्येन सह मेलयित्वा यथा पण्यात दशपणो लाभः सम्पर्खते तथा
क्रेतुविक्रेतानुग्रহकारी अर्धः राशा स्थापनागः ॥ २५३ ॥ इति प्रासङ्गिक साहम-
प्रकरणं समाप्तम् ॥

CHARCHA

1. पण्यस्य उपरि—That is on the original cost-price of
the पण्यद्रव्य ।

2. अनुग्रहकृत—Qual. अर्धः । अनुग्रहं (आनुकूल्यं) करोतीनि

अनुग्रहकृत् (निष्प)—which will be beneficial to both the
buyer and the seller. Hence here अनुग्रह is “advantageous
or suitable.”

अथ विक्रीयासंप्रदानप्रकरणम्

| The section on non-delivery of goods
after selling these |

Remark—Not to give to the customer the good
sold to him after taking money thereof constitutes a point
of litigation. And this is called “विक्रीयासम्प्रदानम्” । Thus
Narada says ‘विक्रीय पण्यमूल्येन क्रेतुर्बन्न प्रदीयते । विक्रीयासम्प्रदानं
तद्वादपदमुच्यते’ बस्त ।

Mitakshara (Introductory)—प्रासङ्गिकं परिसमाप्य अभुना
विक्रीयासम्प्रदानम् प्रकरणं (तत्स्वरूपं च नारदेनाभिहितम्—“विक्रीय पण्यं
मूल्येन यत्क्रेतुर्न पर्दायते । विक्रीयासम्प्रदानं तद्वादपदमुच्यते” इति ।
तत्रविके यद्बयस्य चगचरभेदेन द्वैविध्यमभिधाय पुनः पडविधत्वं तेनैव
प्रत्यपादि—” ज्ञोक्तस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा (पण्यद्रव्य are of
two types—स्थावर and जङ्गम) । पडविधस्तस्य तु बुधैदानादानविधिस्मृतः ।
गणितं तुलितं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ।—इति गणितं (to be counted)
क्रमुकफलादि (arecanuts etc), तुलितं (to be weighed) कणककस्तूरी
कुड्कुमादि, मेयं (to be measured) शाल्यादि (sali paddy etc),
क्रियया बाहदोहादिष्यया उपलक्षितं अखमहिष्यादि । रूपतः उपलक्षितं
पण्याङ्गनादि, श्रिया दोसगा उपलक्षितं मरकतपश्चारागादि इति ॥ एतत्षट्—
प्रकारकमपि पण्यं विक्रीय असं प्रयच्छतो (जनस्य) दन्हमाह—

254. If पण्य is not given to the buyer after taking price of it, then it is to be paid along with interest.

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्रेतुर्नैव प्रयच्छति ।

सोदयं तस्य दाप्योसौ दिग्लामं बा दिगागते ॥ २५४ ॥

Prose—यः गृहीतमूल्यं पण्यं क्रेतुः (सम्बन्धे, क्रेत्रे इत्यर्थः) नैव प्रयच्छति, असौ राजा तस्य (क्रेतुः सम्बन्धे) सोदयं पण्यं दाप्यः । दिगागते (देशान्तरागतविपये) दिग्लामं पण्यं दाप्यः (असौ राजा दाप्यः) ।

Beng.—যদিকেহ পণ্য মূলা লইয়া, সেই পণ্য ক্রেতাকে না দেয়, তবে রাজা তাকে দিয়া সমুদ্দ পণ্য ক্রেতাকে দেওয়াইবেন। আর দেশান্তরাগত পণ্যদ্রব্যে দেশান্তরে বিক্রয়াবা যে লাভ উঠে সেইলাভ সমেত পণ্য বিক্রেতাদ্বাবা ক্রেতাকে ওয়াইবেন।

Eng—If any one (i.e a seller) does not deliver to the buyer goods after taking the price of the same, then the king will cause the seller to hand over the good to the buyer along with difference of the price ; and in cases of goods from outside country the seller will hand over the good along with the profit done in outside country.

Mita—गृहीतं मूल्यं यस्य पण्यस्य विकेत्रा तद्गृहीतमूल्यं, तथदि विकेता प्रार्थयमानाय स्वदेशविजे क्रेत्रे न समर्पयति, तच्च पण्यं यदि क्रयकाले बहुमूल्यं सत्कालान्तरेऽप्यमूल्येनैव लभ्यते, तदार्थहासकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य स्वावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विकेता क्रेत्रे दापनीयः । [तदा अ॒ल्यहा॑सकृतः पण्यस्योदयो नास्ति, किं तु क्रयकाले यावदेवेयतो मूल्यस्येव तस्यमिति प्रतिपत्तं तावतेव तदा तत्पण्यमादाय तस्मिन्देशे विकीर्णानस्य, यो

वाभस्तेनोदयेन, सहितं दिकं . त्रिकमित्यादिप्रतिषादित्यद्विस्मोदयेन वा सहितं क्रेत्राज्ञावशाहापनीयः ; यथाह नारदः (दा४)—‘अर्थश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् । आनिनामेष नियमो दिग्लामं दिग्बिचारिणम् ॥’ इति । यदा त्वर्महस्तेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा तस्मिन्दृश्ये वस्त्रगृहादिके य उपभोगस्तदाच्छादन-मुखनिवासादिस्मो विक्रेतुदृशतस्हितं पण्यमसौ दाप्यः ; यथाह नारदः—‘विकीय पण्यं मूल्येन यः क्रेतुर्न प्रयच्छति । स्वावरस्य क्षयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥’ इति । विक्रेतुरुपभोगः क्षय उच्यते ; क्रेतुसंबिघ्नवेन क्षीयमात्रत्वात्, न पुनः कुड्यापातसस्यधातादिस्मः । तस्य तु—‘उपहन्तेत वा पण्यं दख्लेतापहियेत वा विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विकीयासंप्रयच्छतः ॥’ इत्यत्रोक्तत्वात् । यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरात्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदा तत्पण्यमादाय देशान्तरे विकीर्णानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रेता क्रेत्रे दाप्यितव्यः । अवं च क्रीतपण्यसमर्पणनियमोऽनुशायाभावे द्रष्टव्यः ॥ सति त्वनुशये ‘कीर्त्या विकीय वा किर्त्यिद्वित्यादि मनुक्तं’ वेदितव्यम् ॥ २५४ ॥

CHARCHA

1. दिगागते—that is दिगागते पण्ये—विषयाधिकरणे उभो । दिशः (देशान्तरात्) आगतम् । सुप्तुषा । तस्मिन् ॥ दिग्लाभम्—दिशः (देशान्तरात् प्राप्तः) लाभः । तद्युक्तम् । Refers to पण्यम् । उक्तकर्म of दाप्यः ।) construe—असौ पण्यम् राजा दाप्यः ॥ सोदयं—ऊदयेन बृहता सहवर्त्तमानम् । or सहोदयम् । Refers to पण्यम् ।

255. If buyer does not take the sold good, then loss if any is to be made up by the buyer.

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वकेतर्यगृहति ।

हानिश्चेत् क्रेतुदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥ २५५ ॥

Prose—विक्रीतमपि पण्यं पूर्वकेतरि अगृहतिसति विक्रेयं भवेत् । चेत् (यदि) क्रेतुदोषेण हानिः स्वात्, तदा सा हानिः क्रेतुरेव भवेत् ॥

Beng.—विक्रीत वस्तु पूर्वक्रेता यदि ना देव, तबे पूनराम आके अग्रह विक्रम करा याइवे। आर क्रेत्तदोषे यदि विक्रेतार शाबि दा क्रिति हय, तबे से क्रिति पूर्वक्रेताव वहन करिते हइवे।

Eng.—If a buyer does not take a good, sold to him then it can be resold again ; and if loss accrues or ensues somehow in this then this loss will be borne by the first buyer (पूर्वक्रेता)।

Mita—किञ्चयदा पुनर्जातानुशयः क्रेता पण्यं निष्क्रिति, तदा “विक्रीतमपि पण्यमन्यत विक्रेयम्। यदा पुनर्विक्रेता दीयमानं क्रेतान् गृहाति, तच्च पण्यं राजदैविकेनोपहतं, तदा क्रेतुरेवासौ हानिर्भवेत् पण्याग्रहणरूपेण क्रेतुदोषेण नाशितत्वात् ॥ २५५ ॥

CHARCHA

1. अगृहति—ग्रह+शत्। ७मी ? वचन। Pred to पूर्वक्रेतरि (wh has भावे ७मी)। The अग्रहण is due to this अनुताप—that he is deceived due to this.

2. क्रेतुदोषेण—हेतौतया वा करणे तया। The दोष or loss of पण्य due to राजन् वा दैव दोष or due to fall of price etc is to be borne by पूर्वक्रेता। cp.—“क्रेतुदोषेण नाशितत्वात्”॥ हानि here is (acc. to विज्ञानेश्वर) राजदैविक। But हानि may be due to fall of price of the good after it is first sold

256. The seller is to bear the loss if after asking by the buyer, the good is damaged due to royal or divine dispensation.

राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपागते ।

हानिर्भिक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥ २५६ ॥

Prose—राजदैवोपघातेन पण्ये दोषमुपगते, याचितस्य (सम्बन्धे) अप्रयच्छतः विक्रेतुरेव असौ हानिः स्यात् (न तु क्रेतुर्हानिः)।

Beng.—विक्रेता प्रार्थित हइशाओ यदि विक्रीत द्वय क्रेताके ना देय, तथन वाजजग्न वा दैवकृत आधाते वा कारणे पण्येर फूटेता (क्रिति) देखा दिले, सेहे क्रिति विक्रेतावह इहइवे।

Eng.—If the seller does not give the sold good to the buyer even if asked, then the subsequent loss due to revolution or divine dispensation will be of the seller (विक्रेता)।

Mita—अपिच, तदा पुनः क्रेता प्रार्थ्ययानमपि पण्यं विक्रेता न समर्पयति अजातानुशयोपि, तच्च राजदैविकेनोपहतं भवति, तदासौ हानिर्भिक्रेतुरेव। अतोन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसद्यां क्रेत्रे देयम् ॥ २५६ ॥

CHARCHA

1. राजदैवोपघातेन—राजन् here is राजकृत by लक्षण, and दैव is दैवकृत by लक्षण। राजा च दैवश्च राजदैवम्, समाहार by “अश्यथनतोऽविप्रकृष्टानाम्—”। तेन उपघातः (आधातः विपद् इत्यर्थः) ततत्। तेन। करणे तया is better here due to किया in दोषमुपागते ॥ or राजदैवे भवम् can give राजदैविकम् with ठञ् and उभयपदबृद्धि (अनुशतिकादि) or irregular उत्तरपदबृद्धि as in गुरुजाघवम् पिनपैतामह & पुत्रपैत्रिकम्। see ante also. st. 197 etc.

257. If seller again resells good without buyer's permission then he is to pay fine double the value of the good &c.

अन्यहस्ते च विक्रीय दुष्टं वा अदुष्टवद् यदि ।

विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यास्तु द्विगुणो भवेत् ॥ २५७ ॥

Prose—यदि पण्यम् अन्तहस्ते विक्रीय पुनः विक्रीणीते, यदि च दुष्टं (पण्यम्) अदुष्टवत् विक्रीणीते, तदा तत्र मूल्यात् (पण्यमूल्यात्) द्विगुणः दमः भवेत्।

Beng.—যদি কেহ কোন পণ্য একজনকে বিক্রয় করিয়া পুনরায় অপরকে তাহা বেচে, বা যদি দুষ্টদ্বা অদুষ্টবলিয়া বেচে, সে স্থলে পণ্য দ্রব্যমূল্যের দ্বিগুণ অর্থ দণ্ড হইবে।

Eng.—If any one after selling a good to one resells it (without the buyer's permission), or sells a damaged good as if new, then he is to pay a fine double the amount of the sold good.

Mita—किञ्च यः पुनर्विनैव अनुशयम् एकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते, सदोर्जं वा पण्यं प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते, तदा तत्पण्यमूल्यात् द्विगुणो दमो वेदितव्यः। [नारदेनाप्यत्र विशेषोदर्शितः—“अन्यहस्ते च विक्रीय योन्यस्मै ततप्रयन्त्ति। द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयस्तावदेव तु। निर्दोर्जं दर्शयित्वा तु सदोपं यः प्रयन्त्ति। स मूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु।” इति॥। सर्वश्चायं विर्धिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः। अदत्तमूल्ये पुनः पण्ये बाह्मात्रक्रये क्रेतविक्रितोनियमकारिणः समयादते (exception where there is stipulation between केता+विक्रेता) प्रवृत्तौ निरवृत्तौ वा न कश्चिदोपः। यथाह नारदः—“दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तिः। अदत्ते अन्यत्र समयान्विक्रेतुरविक्रयः”॥ इति]॥ २५७॥ Charcha—Easy.

258. There should be no remorse after transaction carefully done ; if still remorse arises then there should be a fine of one sixth amount.

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यं कुर्वन्षडभागदण्डमाक् ॥ २५८ ॥

Prose—पण्यानां क्षयं (मूल्यक्षयं) वृद्धि (मूल्यवृद्धिम्) अविजानता वणिजा क्रीत्वा अनुशयः न कार्यः। अनुशयं कुर्वन् द्रव्यमूल्यधारक् दमेत्।

Beng.—পরীক্ষা করিয়া কিনিবার সময় পণ্যের মূল্যের দ্বাগ বা বৃদ্ধি না জানিয়া কিনিবার জ্ঞ পরে আর অনুশয় বা অনুত্তাপ চলে না। (মূল্য অধিকে ক্রয় হইয়াছে বা কম মূল্যে বিক্রয় হইয়াছে—এভাবে তনুতাপ, পরীক্ষিত ভাবে কিনিবার পর কোন পঙ্কেই আর চলে না)। তথাপি যদি ক্রেতা বা বিক্রেতা পরে এভাবে অনুত্তাপ করে, তবে রাজাৰ নিকট দ্রব্যমূল্যের ষষ্ঠাংশ মূল্য দণ্ড দিতে হইবে।

Eng.—If one does not well know the less "or higher current price of a good, but only transacts the same with another after due consideration then no remorse or repentance should not be entertained by either of them ; if still one of them do create repentance later on then he is to pay a fine of one sixth amount of the value of the good.

Mita—विक्रयानुशयोभिहितः। क्रीतानुशयस्वरूपं तु प्राक् प्रपञ्चितम्। लदुष्यसाधारणं धर्मसाह—परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्षयकालपरिमाणतः अर्धकृतां वृद्धिमपश्यता क्रेता अनुशयः न कार्यः। विक्रेता च महार्घनिष्ठनं पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम्। वृद्धिक्षयपरिक्षाने पुनः क्रेतुविक्रितोरनुशयः भवतीति अव्यतिरेकाद्युक्तं भवति। [अनुशयकालावधिस्तु नारदेन उकः—“क्रीता मूल्येन यः पण्यं दुक्रीतं मन्यते क्रयी। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन् अहन्यविक्रितम्। द्वितीयेहि ददत् क्रेतामूल्यात् चिकासमाहेत्। द्विगुणं तु तृतीयेहि प्रत: क्रेतुरेव तत्॥” इति]। अपरीक्षित क्रयविक্রয়ে পুনঃ পণ্যবেগুণ্যনিবন্ধনানুশয়বিধি: “দশैকপঞ্চসংসারে” ইত্যাদিনা দর্শিত যব। তদন্তঃ বাচোযুক্ত্যা-

नृदिक्षयपरिकानस्य अनुशयकारजत्वमवगम्यते । यथा—गण्यपरीक्षाविधिवलात् पर्यदोषाणामनुशय कारणत्वम् अतः पर्यदोषतद्वृद्धिक्षयकारणं त्रितयाभावे अनुशय कालाभ्यन्तरेषि यथानुशयं करोति तदा पर्यष्टभागं दण्डणीयः । अनुशय-कारणसद्भावेषि अनुशयकालातिक्रमेण अनुशयं कुर्वतः अयमेव दण्डः । उपभोगेन अविनश्वरेषु स्थिराघेषु अनुशयकालातिक्रमेण अनुशयं कुर्वतः मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्यः—“परेण तु दशाहस्य न दशात् नापि दापयेत् । आदानो ददच्चैव राशा दण्डः शतानिषट्” ॥ इति ॥ २५८ ॥ इति विक्रयासम्प्रदानं नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥

CHARHCA

1. क्षयं वृद्धिम् अविजानता—If the transaction is of सुपरीक्षित-द्रव्य but without paying heed to price, then there should be no remorse; but if still at a later time, either the seller or buyer creates and shows repentance, then he is rather to be fined by the king. See Mita also for details here.

2. पद्भाग—षट् (षष्ठः) भागः इति षड् भागः । कर्मधा । here षट् means षष्ठ by the dictum “संब्याशबदस्य बृत्तिविषये क्लिक्त् पूरणार्थ-त्वमिष्यते” । See our तपः षड्भागमक्षयम् in sak III. पद्भागः दण्डः । कर्मधा । षड्भागदण्डं भजति इति षड्भागदण्डभाग् with ज्ञिप्रत्यय । construe “अनुशयं कुर्वन् वणिक् दण्डभाग् भवेत् ॥

अथ सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम्

[The section on business by united effort or co-operation—समवायव्यवसाय]

Remark—सम्भूय means मिलित्वा by co-operation, and समुत्थान is an enterprise or business. Such cooperative business involves विवादपद or litigation if the parties do not act, acc. to promise or contract as to loss, profit and share. So here Vijnaneshwara says—‘सम्भूयसमुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिधीयते—

259. Loss and profit in co-operative business should be acc. to capital laid out or promise or contract

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्मकुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदाकृतौ ॥ २५९ ॥

Prose—समवायेन (मिलितकर्मकरणेन) लाभार्थं कर्मकुर्वतां वणिजां लाभालाभौ यथाद्रव्यम् (द्रव्यार्थे दत्तधनानुसारेण) वा संविदा (समयस्थापत्रिश्रुत्या) कृतौ (स्थिरीकृतौ वेदितव्यौ) ।

Beng.—“আমরা মিলিত ভাবে কর্ম করিব” এইকপ সমবায় বা মিলিতপ্রথায় লাভের জন্য যে বণিগাদিগণ বাবসায় কর্ম করে, তাতে পণ্ডুব্যজগত প্রদত্তধনানুসারে বা পরম্পর মধ্যে প্রতিশ্রূতি অনুসারে লাভলাভ স্থিরীকৃত হইবে ।

Eng.—Traders carrying on business on co-operative system (समवायमया) should get profit or loss according to

money laid out for buying merchandise (पण्यद्रव्य) or according to mutual agreement or contract.

Mita—“सबे वयं हदं कर्ममिलिताः कुर्मः” इत्येवं रूपा संप्रतिपत्तिः समवायः (समवाय here is mutual understanding that we will do this unitedly)। तेन ये वणिक्-नटनर्तकप्रभृतयः लाभलिप्सवः प्रातिस्विकं (according to his own) कर्म कुर्वते, तेषां लाभालाभौ उपचयापचयौ “यथाद्रव्यं” येन यावद्धनं पण्यग्रहणार्थं दत्तं तदनुसारेण अवसेयौ । यद्वाप्रधान-गुणभावपर्यालोचनया “अस्य भागद्वयम् अस्य एको भाग” इत्येवं रूपया “संविद्” समयेन यथा संप्रतिपञ्चौ तथा वेदितव्यौ ॥ २६६ ॥

CHARCHA

1. समवायेन—सम्+अव+अय पञ्च=समवाय acting in union ; in co-operation ; तेन । करणे इया ॥ लाभार्थम्=लाभाय इदम् लाभार्थम् । नित्य सद् of ४र्थी तत् class. adv Qual कुर्वताम् (in कर्म कुर्वताम्) ।

2. यथाद्रव्यम्—द्रव्य is here both धन (capital) and पण्यद्रव्य । That is, पण्यजन्य दत्तधन । द्रव्यस्य अनतिक्रम इति यथाद्रव्यम् acc. to capital given for पण्यद्रव्य । अवर्याभाव । adv. qual. कृतौ ॥ संविदा—संविद् is समय or promise of understanding i.e. mutual agreement or contract. करणे इया ॥ See also Mita

260. Loss in समवाय due to one's misdeed or carelessness should be made up.

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादादृ यज्ञ नाशितम् ।

स तदद्याद विलोक्य रक्षिताद् दशमांशभाक् ॥ २६० ॥

Prose—प्रतिषिद्धम् (“हदं पण्यम् इत्थं न व्यवहर्त्यव्यम्” इति प्रतिषिद्ध-पण्यम्), अनादिष्ट् (यस्मिम् पण्ये किमपि व्यवहारानुकूलं नास्ति, तत् अनादिष्टः)

प्रतिषिद्धम्) आचरता, तथा प्रमादात् यज्ञ (पण्य) येन नाशितम्, सः (येन नाशितं सः) तद् दधात् (अन्यवणिग्म्यो क्षतिपूरणस्येण दधात्) । च (किन्तु) विलोक्यात् (राष्ट्रविलोक्यात्) रक्षितात् पण्यात् सः रक्षिता दशमांशभाक् मवेत् ।

Beng.—“এ দ্রব্য এভাবে বেচাকেনা করিবে না” এইকণ প্রতিষিদ্ধ পণ্য, আর যে পণ্যের বেচাকেনাব কোন নির্দেশ নাই তাহুশ অনাদিষ্ট পণ্যের যথেচ্ছ ব্যবহার করিতে যাইয়া বা নিজ অসাবধানতা-বশতঃ যে পণ্য নষ্ট হইবে, তা হইলে যে নষ্ট করিবে সে অন্তদের সেই ক্ষতিপূরণ দিবে । আবার যদি কেহ রাষ্ট্রবিলোক হইতে কোন পণ্যদ্রব্য বক্ষ করে, তবে রক্ষিতা, রক্ষিতদ্বোব দশমাংশ পাইবে ।

Eng.—In dealing with a पण्य otherwise (as instructed), or in dealing with a पण्य where no instruction is given, or if out of one's carelessness some merchandise is lost, then it is to be made up to other partners ; but if one save some merchandise out of revolution, then the saviour is to get one tenth value of this (evidently in addition to his share in the co-operative business.)

Mita—किञ्च तेषां सम्भूयप्रचरतां मध्ये “पण्यमिदम् इत्थं न व्यवहर्त्यव्यम्” इति “प्रतिषिद्धम्” आचरता यज्ञाशितम्, “अनादिष्ट” अननुकूलं वा कुर्वीन, तथा “प्रमादात्” प्रशाहीनतया वा येन यज्ञाशितं स तत् पण्यं वणिग्म्यो दधात् । य युनस्तेषां (सम्भूय कुर्वतां) मध्ये चौरराजादिजनितात् असनात् पण्यं पालयति स “तस्मात् रक्षितात् पण्यातदशमांशं लभते” ॥ २६० ॥

CHARCHA:

1. प्रतिषिद्धं, अनादिष्ट—Refers to पण्यम् (which is obj. of आচरता &c. understood), प्रमादात् has हेतौ इमी ।

2. विष्ववात्—mainly it refers to राष्ट्रविष्ववा॑। comp. “दुर्भिक्षेराष्ट्रविष्ववे॑” in hito. Mit takes it as व्यसन् due to both चौर and राष्ट्रविष्ववा॑। अपादाने ५मी by “भीत्रार्थानां भयहेतुः”। If here रक्षितात् is the reading then रक्षितात् has अपादाने ५मी। The reading here is also is “रक्षिता दशमांशभास्कृ” this is more forceful and easy of understanding due to mention of the nom. Here “च” in विष्ववाच्च has sense of पक्षान्तर॥

261. King's due revenue is to be given ; and punishment in selling of prohibited articles.

अर्धप्रक्षेपणाद्विशं भागं शुल्कंनृपो हरेत् ।

व्यासिद्वं राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत् ॥ २६१ ॥

Prose—अर्धप्रक्षेपणात् (राजा अर्धनिर्दर्शणात् हेतोः), नृपः विशं भागं (मूल्यात् विश्वतितममंशं) शुल्कं (शुल्कस्वरूपं) हरेत् (गृहीयात्) । व्यासिद्वम् (अन्यत्र न विक्रेयमिति राजा प्रतिषिद्धं) राजयोग्यं च पण्यं विक्रीतं (राजाह्या विना विक्रीतं) चेत् तत् (पण्यं) राजगामि भवेत् ।

Beng.—রাজা মূল্য নির্দিষ্ট করেন বলিয়া, রাজা শুল্ক বা আয় কর স্বরূপ শূলোব কুড়ি ভাগের এক ভাগ পাইবেন। “ইহা অগ্রত্ব বিক্রয় করিবেনা” এইক্রম বাজনিষেধ থাকিতেও (যথা মন্ত্রাদি) অথবা রাজশোগ্য শবকতাদি বাজাকে না জ্ঞানাইয়া বিক্রয় করিলে, রাজাই সব পণ্য পাইবেন।

Eng.—As the king fixes the price of commodities or merchandise so he is entitled to one-twentieth part as revenue (or income tax) ; but the whole of पण्य will go to the king if any prohibited article (as wine etc) or

gems fit for kings are sold without prior intimation to the king.

Mita—“इयतः पण्यस्य इयन्मूल्यम्” इत्यर्थः, तस्य “प्रक्षेपणात्” राजतो निष्वाणात् हेतोः असौ मूल्याद् विश्वतितममंशं शुल्कार्थं राजा गृहीयात् । यत् पुनः “व्यासिद्वम्” “अन्यत्र न देयम् इति राजा प्रतिषिद्धं यत्र राजयोग्यं मणिमाक्रिक्षाद्विषिद्धमपितद्राने अनिकेयं लाभलोभेन विक्रीतं चेत् (तत्) राजेगामि । मूल्यदाननिरपेक्षं ततसर्वं पण्यं राजा अपहरेदित्यर्थः ॥ २६१ ॥

CHARCHA

1. अर्धप्रक्षेपणात्—अर्ध=मूल्य । प्रक्षेपण is fixing (निर्धारण) ; अर्धस्य प्रक्षेपणम् । तस्मात् । हेतौ ५मी ।

2. विशम् भागम्—It may mean both one twentieth of sale price or 1/20th of the profit. Mit seems to take it in the first sense.

3. व्यासिद्वम्—वि+आ+सिध क । It means prohibition as not to sell to other. Q. पण्यम् ।

262. Punishment in showing wrong weight or seceding from the point of revenue or in selling stolen goods.

मिथ्यावदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपासरन् ।

दाप्यस्त्वष्टगुणं यज्ञन् सब्याजक्रय-विक्रीय ॥ २६२ ॥

Prose—परीमाणं (परिमाणं वा) मिथ्यावदन् (गोपनं कृत्वा), शुल्कस्थानात् अपासरन् (अपगते भूत्वा शुल्कमदत्त्वा च), यश्च सब्याजक्रयविक्रीयी (विवादास्थदीभूतं पण्यं कीणाति विक्रीणीते वा)—स पण्यात् अष्टुणं दण्डं दाप्यः (राजा दाप्यः) ।

Beng.—যে পণ্য পরিমাণ কর দেখাইয়া পণ্যপরিমাণ গোপন

करें, वा कर फॉकिदिवार जग्ये ये शुल्कशान हैंते दूरे सरिया थाके, वा ये चोराइमाल वा अन्त्रेर द्वया क्रम बिक्रम करें—ऐ तिनप्रकार वाञ्छिए पर्णमूल्यों आठगुण दण्डे दण्डित हैंवेन।

Eng.—If one shows less amount of commodities (and suppresses weight, accounts), or if anyone secedes from the place of taxation (and thus evades Incometax), or if anyone carries on transaction of stolen and other's good—then all these will have to pay a fine eight times as much as the price of goods (thus sold).

Mita—यः पुनर्विकृ शुलकश्चनार्थं पर्णपरिमाणं निन्दुते, शुलकग्रहणस्थानात् वा अपसरति, यश्च “अस्येदम् ऋन्यस्य इदं वा” इत्येवं विवादास्यदीभूतं पर्णं कीणाति विकीणीते वा ते सर्वे पर्णादष्टगुणं दण्डनीयाः ॥ २६२ ॥

CHARCHA

1. परीमाणम् मिथ्यावदन्—Both परीमाण and परिमाण are correct by the dictum “किप्प्रभादौ कचित् उपसर्गस्य दीर्घत्वम्”। falsification of weight and amount etc. of goods sold.

2. सब्याज etc.—व्याज is falsehood. व्याजेन सह वर्तमानम्, सब्याजम्, बहु। क्रयविक्रयौ, दन्द। सब्याजः क्रयविक्रयः अस्तिष्ठस्य इति अत्येच्छैः। सब्याजक्रयविक्रयी transacting stolen goods or other's good.

263. Punishment of officer in taking स्थलजकर while one is crossing a river by boat.

तारिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दशा ।
ब्राह्मणप्रातिवेश्यनामेतदेवानिमन्त्रणे ॥ २६३ ॥

Prose—तारिकः (तरणे नियुक्तः राजपुरुषः) स्थलजं शुल्कं (अन्यायेन) गृह्णन दशपणात् दाप्यः । (विभवश्रादादौ) ब्राह्मणप्रातिवेश्यानाम् अनिमन्त्रणे अपि एतदेव (एतत्परिमाणं पर्णं) वेदितव्यम् ।

Beng.—नौकात्रवण शाने नियुक्त राजपुरुष यदि इलजकर वा शुल्क अथवा आदाय करें, तबे से दशपण दण्ड दिबे । आर बैलवआद्के यदि अतिवेशी खण्डसम्पन्न बाक्षणेर निमन्त्रण न इय, तबे ये ऐकप करिबे तारण दशपण दण्ड हैंवे ।

Eng.—If the king's officer appointed in crossing ghats realise wrongfully land revenues ; then in so doing he is to pay a fine of ten panas ; and one not inviting a learned Brahman, his near neighbour in a sradha on grand scale, should be similarly fined.

Mita—अपि च, शुल्कं हि द्विविधं—स्थलजं जलजं च । तत्रस्थलजम्—‘अर्ध-प्रष्ठेपणाद्विधं भागं शुल्कं नृपो हरेत्’ (व्य० २६१) इत्यत्रोक्तम् । जलजं तु मानवे-इभिहितम् ‘पर्णं यानं तरे दाप्यं पुरुषोऽर्धपर्णं तरे । पादं पशुश्च योषिच्च पादार्धं रिक्तकः पुमान् ॥ भाण्डपूर्णनि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यदिक्तचित्पुर्णांसश्चापरिच्छदाः ॥ गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रवजितो मुनिः । ब्राह्मणा लिङ्गनश्चैव न दाप्यास्तारिकं नराः ॥’ इति ॥ शुलकद्वयेऽप्यथमपरो विशेषः—‘न भिन्नकार्याधिष्ठानस्ति शुल्कं न शिल्पवृत्तौ न शिशौ न द्रुते । न ईक्षलञ्जे न द्रुतावशेषे न श्रोत्रिये प्रवजिते न यज्ञे ॥’ इति ॥ तर्यतेऽनेनेति तरः नावादिः, तज्जन्यशुल्केऽधिकृतस्तरिकः ? (तारिकः) स यदा स्थलोद्भवं शुल्कं गृह्णाति तदा दशपणाल्दण्डनीयः । वेशो वेशम्, प्रतिवेश इति स्ववेशमाभिमुखः स्ववेशमार्बस्त्रं चोच्यते ; तत्र भवाः प्रातिवेश्याः (?) ब्राह्मणाश्च ते प्रातिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्याः, तेषां श्रुतवृत्तसंप्रभानां आदादिषु विभवे सतिभनिमन्त्रणे एतदेव दशपणात्मकं दण्डनं वेदितव्यम् ॥ २६३ ॥

CHARCHA

1. तारिकः—तर्यंते अनेन इति तृ+अप्त्वा तरः=तरः a boat. तत्र नियुक्त इति ठक् (by the rule “तत्र नियुक्तः”)=तारिकः an officer engaged in crossing ghats to realise जलज tax and revenue there. The reading everywhere and in Mitakshara too is तरिक, but in the sense of नियुक्त वा अधिकृत the form should be तारिकः। If तरिक is the पाठ here, then defend thus—तर is boat. स अस्ति अस्य कार्यत्वेन इति तर+ठन्=तरिकः an officer with ref. to boat. Here मत्वर्थीय ठन् comes by the rule “अत इनिठनौ” ॥ or if तरि boat is taken as the base then also with ठक् we get=तारिक in the sense अत्र नियुक्त वा अधिकृत। So we prefer the reading तारिक here. Such water officers should not realise land revenues. Then they will be so fined.

2. ब्राह्मणप्रातिवेश्यानाम्—Vijnaneshwara says “वेशो वेशम् । स्वदेशमाभिमुखम् (i.e वेशस्य अभिमुखम् इति प्रतिवेशम्)...तत्र भवा प्रातिवेश्याः”। In प्रतिवेशम् we have अव्ययीभाव by the rule “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये”। Then भवार्थे अर comes by the rule “अव्ययीभावाच्च” as in “परिमुखं भवं पारिमुख्यम्”। But this is questionable; for Dikshit quotes here the varthka, “परिमुखादीनामेव इष्यते” and says “नेह—ऊपकूलः” and then परिमुखादि list does not include प्रतिवेश, nor it is an आकृतिगण। So better proceed thus—वेशम् प्रतिगतः इति प्रतिवेशः, प्रादितत्। प्रतिवेश भव इति दिग्दिभ्योयत्=प्रतिवेशः। or better वेशे भव or साधु=वेश for दिग्दिभ्योयत् देश देश etc. and not प्रतिवेश or परदेश etc. Then प्रतिष्ठितः (समीपस्थितः) वेशः। स एव इति प्रातिवेशः। स्वार्थे अण्

or चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे व्यष्ट् ॥ See पारदेश also in 152&c. ब्राह्मणाश्र ते प्रातिवेश्याश्र । तेषाम् ।

264. Share of such समवायव्यवसायी if he dies abroad should go to his दायादपुत्रादि ।

देशान्तरगते प्रते द्रव्यं दायादवान्धवाः ।
शातयो वा हरेयुस्तदागतास्तैविना नृपः ॥ २६४ ॥

Prose—(सम्भूयकारिणां मध्ये कर्स्मिंश्चित्) देशान्तरगते प्रते सनि तस्य द्रव्यं दायादवान्धवा शातयो वा, तदागताः वा (देशान्तरागता सम्भूयकारिविशिष्य वा) हरेयुः (गृहीयुः) । तैः विना (एनेषां सर्वेषामभावे) नृपः गृहीयात् ।

Beng.—সমবায় বাবসায়িদেব মধ্যে কোন বণিক যদি বিদেশে যাইয়া মৃত হয়, তবে তাব অংশ পুত্রাদি দায়াদ, তদ ভাবে (শালুলাদি বাঙ্কৰ) তদভাবে জাতিগণ, তদভাবে শাশারা তাব বিদেশের শঙ্গীছিল, এ সর্বাভাবে নৃপতিই এই অংশ পাইবে ।

Eng.—If any one of co-operative traders die abroad then his share will go to his sons etc, or to his maternal relations, or to kindreds or to those who went abroad with him as the case may be; if all such heirs are not available then the king will get it. (See Mita for details here).

Mita—देशान्तर मृतवणिक् रिक्तं प्रत्याह—

यदा संभूयकारिणां मध्ये यः कश्चिदेशान्तरगतो मृतस्तदा तदीयमंशं दायादः पुत्रादपत्यवर्गाः, वान्धवाः मातृपक्षा मातुलादाः, शातयोऽपत्यवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डा वा, आगताः संभूयव्यवहारिणो वे देशान्तरादागतास्ते वा गृहीयुः । तैविना दायादायभावे राजा गृहीयात् । [‘वा’ शब्देन च दायादीनां वैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौरवार्पित्यनियमस्तु ‘पत्री दुहितर’ (व्य० १३५)

इत्यादिना प्रतिपादित एवात्रापि वेदितव्यः । शिष्यसत्रव्याचारिवाक्षणनिवेषो
वृत्तिक्षमात्रश्च वचनप्रयोजनम् । वणिजामपि मध्ये यः पिण्डदानर्णदानादिसमर्थः
स गृहीयात् । सामर्थ्यविशेषे पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विभज्य गृहीयुः ।
सेवामप्यमावे दशवर्ष दायादायागमनं प्रतीक्षयानगतेषु स्वयमेव राजा गृहीयात्
तदिदं नारदेन स्पष्टीकृतम् । 'एकस्य चेत्स्यान्प्रर्ण 'दायादोऽस्य तप्दाप्रयात् ।
अन्यो बाऽसति दायादे शक्ताश्चेत्सर्वं एव ते ॥ तदभावे तु गुप्तं तत्कारयेदशबत्सरान् ।
अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ॥ राजा तदात्मसात्कुर्यादिवं धर्मो न हीयते ॥'
इति ॥ २३४ ॥

CHARCHA

1. तदागताः—तस्मात् देशान्तरात् आगताः, तदागता, सुपसुरा ।
Those traders who were with him abroad. Here this sloka shows special inheritance by co-operative traders excluding शिष्य-सत्रव्याचारिण् etc, stated before. Thus Mita says "शिष्यसत्रव्याचारि व्राक्षणनिवेषो वणिक् प्राप्तिश्च (इति) वचनप्रयोजनम्" ॥

265. A deceiver among such co-operative traders should be ousted ; this section-rule applies to agriculturists, artists etc.

जिह्वा त्यजेयुनिलाभिमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
अनेन विधिराख्यात् ऋत्विक-कर्णक-कर्मिणाम् ॥ २६५ ॥

Prose—(सम्भूयवणिजां मध्ये) जिह्वा (वशकः) निलाभम् यथातथा (लाभमदत्वा) त्यजेयुः (अन्येवणिजः तं वहिष्कुर्यः) । एवां मध्ये अशक्तः अन्येन (कर्म) कारयेत् । अनेन (उक्तकथनेन) आख्यातः विधिः ("लाभालाभौ यथाद्रव्यम्" इत्यादिविधिः) ऋत्विक-कर्णककर्मिणाम् अपिस्यात् ।

Beng.—मञ्चुश्च वारसाश्रिगणेन शर्थे केह यदि जिह्वा वा वशक

अत्राग्नित इय, उक्ते ताके लाभादि वा दियाई सम्बाग इहेतु वहिष्कुर्य
करिबे । एदेव शर्थे केह कार्ष्ये अपाव्रग इहेतु, से अत्तके द्विवा
विज्ञ काज कराइवे । सम्बेतकारिवणिकद्वे आपात्तागादि येक्षप
कथित इहेतु, ऋत्विक (पुरोहित वर्ग) कृषिजीवी एवं शिल्पजीवी
गणेन तादृश वारसा जामिवे ।

Eng.—If any one of these co-operative traders be proved a deceiver then he is to be turned out of the union without giving any profit ; if any one is unable to do his own work then he will have it done by other ; the rule of distribution of shares among the priests (sacrificers), the agriculturists, and artisans too should be the same as said here (in "लाभालाभौ यथाद्रव्यम्") ।

[ऋत्विक is used here in the general sense of all priests & senators—see Mita]

Mita—किञ्च “जिह्वो” वशकः, “तं निर्लभं” निर्गतलाभं लाभमान्तिष्ठ
तहेयुर्वहिष्कुर्युः । यश्च सम्भूयकारिणां मध्ये भाष्टप्रत्यवेक्षणादिकं कतुंसमर्थः
असौ अन्येन “स्वकं कर्म” भाष्टभारवहन—तदायव्ययपरीक्षणादिकं कारयेत् ॥
प्रागुपदिष्टं वणिग्रन्थम् ऋत्विगादिष्वपि अतिदिशति—“अनेन” “लाभालाभौ
यथाद्रव्य” इत्यादि वणिग्रन्थम् थेजेन “ऋत्विजां” होत्रादीनां कुषीवत्तानां नटनर्तक
तक्षादीनां च शिल्पकर्मोजीविनां विधिर्त्तनप्रकार आख्यातः ॥ [तत्र ऋत्विजां
धनविभांगे विशेषो मनुना दर्शितः—“सर्वेषामर्थिनो मुख्यास्तदर्थेन अधिनोपरे ।
तृतीयिनस्त्रीयांशाश्चतुर्यशाश्च पादिनः” इति । अस्यायमर्थः ज्योतिषोमेन
“तंशतेन दीक्षयन्ति” इति वचनेन गवां शतं ऋत्विगानतिरूपे दक्षिणाकार्ये
विनियुक्तम् । ऋत्विजश्च होत्रादयः षोडशः । तस्य कस्य कियानंश इत्यपेक्षाया-
मिदमुक्ताते । सर्वेषां होत्रादीनां षोडशतिजां मध्ये मुख्याशत्वारो
होत्रयुग्माषोडशातारः, ते गोशतस्याधिनः सर्वेषां भागपूरणोपपत्तिवरात् अष्टाचत्वारि-

सुख्याशेन अर्धभाजः अर्धभोजः । अबेर मैत्रावरुण प्रतिब्रह्मात् व्रायनन्द्यंसि अहं
तदीयन्, तस्यमुख्योशम्यधेन चतुर्विंशतिस्तेष अर्धभाजः । ये पुनरुत्तमा
अच्छावेकेष वायीप्रतिरक्तारस्ते तृतीयिनः सुख्याशस्य
तृतीयोशेन तृतीयांशभाजः । ये तु पादिनः ग्रावस्तु-नेतृपोतु
मुख्यभागम्य यश्चतुर्थाश द्वादशगोल्यः तदाजः ।] ननु कथमर्य अंशं
न तावदत्र समयः, नापिदव्य समवायः, नापिवचनम्—यद्वशात् इ
स्यात् ? अतः “समंस्यादश्रुतत्वात् इति न्यायेन सर्वेषां स
कर्मानुरूपेण वा अशभाकृत्वम् इति युक्तम् । अत्रोन्यते—
द्वादशाहे अधिनः तृतीयिनः पादिनः इति सिद्धवदनुवादो
प्रकृतिभूते ज्योतिष्ठोमे अर्धतृतीयचतुर्थांशभाकृत्वं मैत्रावर
अतो वैदिकद्विप्रभृतिसमाख्यावलात् प्रागुक्तोशनियमो
निरवधम् ॥ इति सम्भूयसमुत्थानप्रकरणं समाप्तम् ॥

Note on Mitakshara

1. The division of half etc w/ cows in द्वादशाह्यापि ज्योतिष्ठोम is “सर्वेषामधिनः सुख्याः—” with respect to ज्योतिष्ठोम the chief 4 priests होता get in all half दक्षिण of 100 i.e. 50 can't be divided equally into beings, so the chief four हेतु rest 52 will be divided to =24; third set 1/3 of 4 i.e.=52 in all; thus 4' second set the next मुख्याशं i.e. 48—next this मुख्याशं, last four

in the first अर्धः and this point or procedure may be adhered to here as exact division can't be had in ज्योतिष्ठोम etc. such mode of अर्धभागक्रम is done with ref to and on the analogy of समाख्यभाग of vedic ऋद्धि i.e. vedic व्रेष्ट् etc, where exact half can't be determined.

अथ स्तेयप्रकरणम्

[The section on theft. Note that स्तेय is theft and स्तेन is both thief and theft; compare our Manu VII. 83 ‘न तं स्तेना नामित्रा हरन्ति’ etc.]

Remark—साहस is forceful act or outrageous act even before officers, whereas स्तेय is (i) stealing away not before anyone (ii) स्तेय also constitutes in stealthy stealing before द्रव्यस्वामी but denying the same. Punishment is stated in both these kind of thefts. Thus here as introduction Mitakshara has—

Mita—इदानीं स्तेयं प्रस्तृयते । तदृक्षणं च मनुनामिहितम्—“स्यात् साहसं त्वन्वयवत्प्रसरं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं अवेत् स्तेयं कृत्वापन्हृयते च यत्” इति । अन्वयवत्—द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षम् प्रसरं बलावल्लभेन यत्परधनहरणादिकं क्रियते तद् साहसम् । स्तेयं तद्विद्यक्षणं निरन्वयं—द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वज्रयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते । यत्र सान्वयमपि कृत्वा ‘न मयेद् कृतमिति’ भयात् निन्द्यते तदपि स्तेयम् ॥ नारदेनाप्युक्तम्—“उपाये विविधेरेण छलयित्वाभपकर्णिम् सुसमतप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाकुर्मनीषिणः” ॥ इति ॥

ग्राइकेर्गुद्धते चौरो लोप्तेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकमपिराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥ २६६ ॥

Prose—ग्राहकैः (राजपुरुषैः), लोप्तेण (अपहृतद्रव्यैकदेशेन) वा पदेन (चौर्य-चिन्हेन, चौरपदानुसरणेन) चौरः गृह्णते । पूर्वकमपिराधी चौरः गृह्णते, (तथा) अशुद्धवासकः (अशातवासस्थानकः पलायित इत्यर्थः) अपि चौरः गृह्णते ।

Beng.—अपकृतज्ञवोब एकदेश देखिया वा कर्दमादिते चोरपदाकाम्भसरण द्वारा, राजपुरुषगण चोरके धरिबेन । ये पूर्वे चोर्यकर्म हेतु चोर बलिया ख्यात, आर ये पलायित हइया अखात रासे (निर्धारित हइया) थाके ताकेओ चोर बलिया धरिबे ।

Eng.—By detecting a fragment of stolen goods, or finding out and pursuing footprints in muddy places, the police officer usually arrests thieves ; similarly a former notorious thief culprit is also arrested in theft cases, so also an absconding one is arrested as a thief (on suspicion).

Mita—तत्रतस्करयहणपूर्वकत्वाद्दण्डनस्य, ग्रहणस्य च शानपूर्वकत्वात्, शानोपायं (चौरशानोपायं) तावदाह—यः 'चौरोयम्' इति जनैविरुद्धार्थते असौ, ग्राहकैः राजपुरुषस्थानपालप्रभुतिभिः ग्रहीतव्यः । "लोप्तेण" अपहृतभाजनादिना वा चौर्य-चिन्हेन, नाशदेशादारभ्य चौर्यपदानुसरणेन वा ग्राहाः । यथा "पूर्वकमपिराधी" प्राक् प्रख्यातचौर्यः, अशुद्धः अप्रहातः वासः स्थानं यस्य असौ "अशुद्धवासकः"—मोपि (चौर इति) ग्राहाः ॥ २६६ ॥

CHARCHA

1. लोप्तेण—लोप्तेण here means अपहृतद्रव्यैकदेश । तेन । करणे इया ॥ पदेन-पद means चौर्य-चिह्न i.e. पादाकाम्भसरण । पांशुकर्मादिवर्तीं पादाकाम्भः पदं, तस्य पुरुषस्य पादेन सम्मितम् । करणे इया ।

2. पूर्वकमपिराधी—पूर्वं कर्म i.e. चौर्य कर्म । तस्य वा स एव अपराधः । स अस्ति यस्य इति पूर्वकमपिराधी (with मत्वर्थीय इति) । Refers to चौर । A culprit notorious for his previous theft. Such a culprit is usually गृह्णते as चौर on suspicion.

3. अशुद्धवासकः—अशुद्धः अप्रहातःवासः यस्य स, अशुद्धवासकः । वहु । समासान्तकप् । Refers to चौर । An absconding one going hither & thither is also to be so arrested on suspicion ; or better अशुद्धः अपवित्रः वासः वासस्थानं वस्त्रं च यस्य, वहु । Such an one residing in filthy quarter and wearing dirty rags are to be arrested or searched to detect stolen good ; for a poor & a pauper can do anything out of poverty, cp "दुभुक्षितः किं न करोति पापम्" । or again शुद्ध is मूल्यशुद्ध—comp "द्रव्यं शुद्धतिमूलयेन ; व्ययः शुद्धति दानेन", so anything bought by usual price is faultless ; and अशुद्धवासक is one who wears unbought cloths or stray rags got, and one who now lives here, now there having no fixed rented habitation. Such vagrants are objects of suspicion even now-a-days, and are searched for stolen goods. Such interpretations of the word अशुद्धवासक is more natural ; अशुद्ध also is not seen to mean अप्रहात, so we reject Vijmaneshwara's interpretation here

267-268. Such others are also to be arrested as thief on suspicion.

अन्येषि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिहृवैः ।

द्रवतलीपानसक्ताश्च शृङ्कमिन्नमुखस्वराः ॥ २६७ ॥

परद्रव्य-गृहाणां च पृच्छका गृहचारिणः ।
निराया व्यवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥ २६८ ॥

Prose—ये जातिनामादिनिहैः (उपलक्षिताः), दूरतखीपानसक्ताश्च, (आहिभिः पृष्ठाः) शुष्कभिन्नमुखस्वराः (शुष्कमुखा भिन्नस्वरा वा ये), ये च (निष्कारणं) परद्रव्यगृहाणां पृच्छकाः, गृहचारिणः, (तथा) निराया व्यवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः च ये, ते अन्येषि शङ्क्या (चौर्यशङ्क्या) आशाः (राजपुरुष-आहिभिः आशाः) ।

Beng.—याशारा आति, नाम, देश, कूलादि ऊड़ाइया बेड़ाय, शारा दूत ऊड़ाय बेश्याद्वैते ओ घटपाने आसक्त, शारा थाकि-शूक्र शुक्रूष कर्त्तुक जिज्ञासित इहैले शुक्रूष शुक्र ओ डिन्नव्र शुक्र इश, शारा निक्षारण परद्रव्य (धनरज्ज) ओ परगृह विषय जिज्ञासा करे, शारा पलाइया प्रेष्टवेशे बेड़ाय, शारा आश्यहैन अथेद बायकारी, एवं उग्ध नष्टे भाग बासनादि विक्रय करे—सन्देशक्रमे तादेव ग्राहिशूक्र धरिते पारेन ।

Eng.—Police officers may arrest on suspicion those who suppress their caste, name and whereabouts, those who are addicted to gambling wine and public women, those who become pale-faced and of faltering speech on asking, who causelessly ask of other's goods and houses, who wander in disguise, who expends much though without income and who sell broken goods or materials etc.

Mita—किञ्च, न केवलं पूर्वोक्ता आशाः, किन्तु अन्येषि वक्ष्यमाणैर्जिञ्जै आशाः । “जातिनिहैने”—नाहं शूद्र इत्येवं रूपेण, नामनिहैने—नाहं वित्थ इत्येवंरूपेण, [आदिग्रहणात् स्वदेशग्रामकुलाध्यपलापेन] च लक्षिताः आशाः । दूरतपश्यामनामधपानादिव्यसनेषु अतिप्रसक्ताः । तथा “कुतस्योमि

त्वम्” इति चौराहिभिः पृष्ठोयदि “शुष्कमुखो भिन्नस्वरो वा भवति”, तस्मै असावपि आशाः । [बहुवचनात् स्विन्नललाटादीनां ग्रहणम्] । तथा च के निष्कारणं ‘कियदस्य धनं, किंवास्यगृहम्’ इति पृच्छन्ति, ये च वेषान्तरधारणेनात्मानं गृहयित्वा चरन्ति, ये च आयामावेपि बहुव्ययकारिणः, ये वा विनष्टद्रव्याणां बोर्णवस्त्रभिन्नमाजनादीनाम् अविज्ञातस्वामिकानां विक्रदकाः, ते सर्वे चौर-सम्भावनया आशाः । एवं नानाविधचौरलिङ्गान् पुरुषान् गृहीत्वा एते चौराः किंवा साधव इति सम्यक् परीक्षेत, न पुनर्लिङ्गदर्शनमात्रेण चौर्यनिर्णयं कुर्यात् । अचौर्यस्यापि लोप्त्रादिलिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । [यथाह नारदः—“अन्यहस्तात् धरित्रघृष्म् अकामात् उच्चित्रं भुवि । चौरेण वा परिक्षित् लोप्त्रं यत्तात्परीक्षयेत् । तथा—“असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्वासत्यसन्निभाः । दृश्यते विविधा भावाः स्तस्मादुक्तं परीक्षणम्” इति] ॥ २६७-६८ ॥

CHARCHA

1. जातिनामादिनिहैः—जातिनामनी इति द्वन्द्व । ते आदिनी येषाम् । तेपां निहैः । तैः । उपलक्षणे त्रया । तैः उपलक्षिता इत्यर्थः । Qual. ने understood ; or हेतौ त्रया । (See Mita).

2. शुष्कभिन्न etc—शुष्क+क्त=शुष्क dry. शुष्कश्च भिन्नश्च शुष्कभिन्ने, द्वन्द्व । मुखश्च स्वरश्च मुखस्वरम्, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्वावः । (यथाक्रमं) शुष्कभिन्नं मुखस्वरम् येषाम्, वहु । Qual. ये understood. So Mita says—“शुष्कमुखः भिन्नस्वरोवा” ।

3. पृच्छकाः—पृच्छ+एवुल्=पृच्छकः asker. परद्रव्यगृहाणाम् has कृद-जागे कर्मणि वष्टी ।

4. विनष्ट etc.—विकीर्णन्ति इति वि+क्री+पचादि अच् कर्त्तरि=विक्रयाः seller. विनष्टद्रव्याणां विक्रया (विक्रयकारिणः), etc ; or वि+क्री+अन्=विक्रयः selling. विनष्टद्रव्याणां विक्रयः, इतन् । स अस्ति येषाम्, इति आगंधादि मत्तवर्थीय अच्=विनष्टद्रव्यविक्रयाः । Qual. ये ।

५. निरायाः—निर्गतः आयः येषाम् वदु—by “प्रादिभ्यो धातुजस्य”—। Qual. ये । निरस्तायाः is also correct here.

269 One arrested on the charge of theft should absolve himself.

गृहीतशङ्क्या चौर्ये नात्मानं चेद्विशोधयेत् ।

दापयित्वा हृतं द्रव्यं चौरदण्डेन दण्डयेत् ॥ २६६ ॥

Prose—चौर्ये (चौर्यविषये) शङ्क्या गृहीतः (जनः) आत्मानं न विशोधयेत्त्वेत्, तदा हृतं द्रव्यं दापयित्वा चौरदण्डेन तं दण्डयेत् ।

Beng.—চোর্ধ্যব্যাপারে কাহাকেও সন্দেহক্রমে ধরিলে, সে নিজেকে সাক্ষ্যাদি দ্বারা নির্দোষ ঘোষণ করিবে, নচেৎ রাজা তাকে অপস্থত দ্রব্য বা দ্রব্যামূল দেওয়াইয়া চোর দণ্ডে দণ্ডিত করিবেন ।

Eng.—If any one is arrested on charge of theft then he should absolve himself of crime, otherwise the king should compel him to pay back the stolen good or value thereof and punish him as of thieves (stated in sl. 270 and in Mita there etc.)

Eng.—एवं चौर्यशङ्क्या गृहीतेनात्मा सशोधनीय इत्याह—यदि चौर्यशङ्क्या गृहीतस्तत्रिस्तरणार्थमात्मानं न शोधयति तद्विं बह्यमाणधनदापनवधादिदण्डभागमवेत् । अतोमानुषेण तदभावे दिव्येन वा आत्माशोधनीयः । [ननु “नाहंचोरः” इति मिथ्योत्तरे कथं प्रमाणं सम्भवति ? तस्य अभावस्यत्वात् । उच्यतेदिव्यस्य तावद् भावाभावगोचरत्वं “रूच्या वा अन्यतरं कुर्यात्” इत्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यथपि साक्षात् शुद्धमिथ्योत्तरे न सम्भवति, तथापि कारणेन संस्कृते भावस्यमिथ्याकारणसाधनमुखेन अभावमपि गोचरयत्येव । यथा, “नाशाप्रहारकाले अहं देशान्तरस्य” इत्यभियुक्ते र्भाविते चौर्याभावस्यापि अर्थाद् सिद्धेः शुद्धमवत्येव ॥ २६६ ॥

270. Punishment in cases of theft i.e., varieties of चौरदण्ड ।

चौरं प्रदाप्याहृतं धातयेद्विविधैर्धैः ।

सच्चिह्नं प्राणाणं कृत्वा स्वराष्ट्रात् विप्रवासयेत् ॥ २७० ॥

Prose—राजा चौरम् अपहृतं द्रव्यं (तन्मूल्यं वा) प्रदाप्य (गुरुतरचौर्यापराम् सति) विविधैः वर्षैः धातयेत् । प्राणाणं चौरं (अपराधानुसारेण) सच्चिह्नं कृत्वा स्वराष्ट्रात् विप्रवासयेत् ।

Beng.—চৌরনিশ্চয়ের পর রাজা তাকে দিয়া অপস্থতভ্রব্য বা তন্মূল্য দ্রব্য স্বামীকে দেওয়াইবেন, শুরুতরস্তেয়াপরাধে জঙ্গাদকে দিয়া নানাক্রম বধে হত্যা করাইবেন। ব্রাহ্মণ চৌর হইলেও শুরুতর অপরাধ করিলেও তাকে বধ করাইবেন না, তবে লালটে কুকুর পদাদি ছিল আঁকিয়া দিয়া নিজ বাষ্ট্র (রাজ্যাধিকৃত হান) । ইইতে নির্বাচিত করিবেন ।

Eng—Thief being determined, the king will order him pay back the stolen article (or the value thereof) to the owner, and will have him killed by varions varieties of slaughter only in case of grave offences of theft ; but a Brahmin being a thief should be imprinted on the forehead with footprints of dogs, be driven out of his royal jurisdiction (in case of grave offences), [See Mita].

Mita—चौरदण्डमाह—यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निरपेक्षं वा निश्चितचौर्यः तं स्वामिने अपहृतधनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया वा दापयित्वा विविधैर्धैर्धैः धातयेत् । [पतञ्जलि उत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमदण्डविषयम् । न पुनः पुष्पबसादिच्छदमव्यमदण्डव्यपहारविषयम् । “साहसेषु य एवोक्तसिद्धु दण्डो भनीविभिः । एव एवदण्डः स्तेयेपिद्रव्येषु त्रिष्वनुकमात्”]—इति नारदवचनेन बधस्यस्य उत्तमसाहस्रस्य

उत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् ॥ यत्पुनर्द्वं द्वमनुवचनम्—“अन्यायोपात्तविस्तवात् अनमेषांगलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद् राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत्” इति तथपि महापाठविषयम् ॥] । चौरविशेषे अपवाहमाह—ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यपि अपराधेषि न घातयेत्, अपि । तु ललाटे अक्षयित्वा स्वदेशात् निष्कामयेत् । [अक्षनं तु श्वपदाकारं कार्यम् ; तथा च मनुः—“गुरुतत्पे भगः (भगन्निह) कार्यः सुरायने सुरावजः । स्तो ये च श्वपदं कार्यं त्रक्षहस्यशिराः पुमान् ” इति । एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तम् अचिकीर्णतां द्रव्यष्टम् । यथाह मनुः—“प्रायश्चित्तं तु कुवाणाः सर्वेवणा यथोदितम् । नाङ् या राशा ललाटे तु दाप्यास्त्वृतम् साहसम् ” ।] ॥ २६० ॥

CHARCHA

1. घातयेत्—हन+ण्च+लिङ्गात् । Nom. प्रयोजककर्ता १८ राजा ॥ वधैः—करणे इया । विविध वध will be acc. to विविध गुरुतरचौर्यापराध ॥ Thus घातकोचौरहन्ति is णिच् becomes—राजा घातकेन चौरं घातयेत् ॥

2. Remark—A Brahman suddenly doing such चौर्य will be imprinted on the forehead with footprint of dog or other marks acc. to gravity of offence (See Mita) and be turned out from the king's jurisdiction if he does not agree to do प्रायश्चित्त । If he agrees to प्रायश्चित्त, then he is to be punished as said in उत्तमसाहस (See Mita) like 100 panas etc. (See ante).

271. ग्रामपति's duty to find out murder and theft in a ग्राम etc.

घातितेपहते दोषो ग्रामभर्तुरनिर्गते ।

बिवीतभर्तुस्तु पर्थि चौरोद्वर्तुरवीतके ॥ २७१ ॥

Prose—(ग्राममध्ये) चौरेण मनुष्ये घातिते द्रव्येच अपहते सति, किन्तु

(आमात्) चौरे अनिर्गते सति आमभर्तुः एव दोषः स्यात् । एवं विवीते— (शुष्काषाहिरक्षणस्थाने) द्रव्ये अपहते विवीतभर्तुः दोषः । पर्थि अवीतके (अविवीतस्थाने) द्रव्ये अपहते सतिचौरोद्वर्तुः मार्गपालकस्य दोषः स्यात् ।

Beng—কোন গ্রামমধ্যে হতা বা চুরি হইলে, আব চোর বদি—‘গ্রাম হইতে বাহিরে পলাইয়া না যায় তবে গ্রামপালকেরই দোষ হইবে : (অর্থাৎ এবিষয়ে দায়িত্ব গ্রামপালকেরই হইবে) । বিস্তৃত তৃণকাষাণিব সঞ্চয় ও রক্ষণ স্থানকে বিবীত বলা হয় । বিবীত স্থানে চুরি হইলে বিবীত স্থানীয় দায়ী হইবেন । আব পথিমধ্যে বা অবিবীত স্থানে দ্রব্য অপহৃত হইলে মার্গপালকই বা রক্ষিপুরুষই দায়ী হইবেন । [N. B.—যারা দায়ী বা দোষী তারাই চোর ধরাইবে বা মূল্য দিবে] ।

Eng.—If murder or theft happens in a village or if the perpetrator of such deed does not go out of the village, then the burden of fault will lie on the administrator of the village ; if it happens in a place within “Vivita” area, then the owner of such vast “Vivita” (Where heaps of woods, straws are collected) will be responsible for this ; if it take place on the way or in an area outside of any “Vivita” then the officer in charge of quarter will be responsible for this.

Mita—चौरादर्शने अपहतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह—यदि ग्राममध्ये ग्रामभर्तु अपहत धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चौरोपेक्षादोषः । तत् १५रिहारार्थं एव चौरं गृहीत्वा राशे अर्थयेत् । तदशको हृतं धनं धनिने दशात् वहि चौरस्यपदं स्व आमात् निर्गतं न दर्शयति । दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र (चौरः) प्र विशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं दापयेत् । [तथा चनारदः—” गोचरे यस्क-

मुच्येत तेन चौरः प्रयत्नतः । ग्रामो हाप्योथवा शेषं पदं यदि न निर्गतम् । निर्गते पुनः एतस्मात् न चेदन्यत्र पातितम् । सामन्तान् मार्गं चालांव दिक्षालांश्चैव दापयेत् इति ।] विवीते तु अपहारे विवीतस्तामिन एव दोषः । यदा तु अध्वन्येव तदृत्तं भवति अवीतके वा विवीतादन्यत्र क्षेत्रे तदा" चौरोदत्तः मार्गपालकस्य दिक्षालकस्य वा दोषः ॥ २७१ ॥

CHARCHA

1. धातिते—हन+गिन्चू+क् कर्मणि । construe—चौरेज मनुष्ये धातिते etc. Here हन has स्वार्थगिन् by the गणसूत्र "हन्त्यर्थाद्य" where Dikshita says "नवगण्यामुका अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थगिन्चलभन्ते" ।

2. विवीतभृत्यः—विवीत is a vast area where enough of wood, straws of various persons are heaped and kept; compare—"विवीतः प्रनुरत्णकाष्ठो रक्ष्यमाणवेन परिगृहीतो भूप्रदेश इति । प्राकूथितम्" (see sl. 160 ante), विवीतस्य भर्ता (रक्षकः) इतदत्तस्य ॥ अवीतक is अविवीत क्षेत्र ॥ N. B.—Every village has an administrator ; then there is another over five ; another on ten villages etc.—see Manu VII 116-117. and next sl.

272. Villagers too are responsible for theft within their jurisdiction.

स्वमीन्नि दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी वहिः क्रोशाद्ददशग्राम्यथवा पुनः ॥ २७२ ॥

Prose—स्वमीन्नि (हनने अपहरणे वा सति) ग्रामः (ग्रामवासिनः) एव ददृगत (चौरं भूत्वा द्रव्यं द्रव्यमूल्यं वा ददुरित्यर्थः), वा यत्र पदं (चौरपदचिह्नं) गच्छति तत्रस्यग्रामवासी चौरं गृहीत्वा एव द्रव्यादिकं

273. Capital punishment described.

वन्दिग्राहाहास्तथा वाजिकुञ्जराणाङ्ग हारिणः ।
प्रसद्यधातिनश्चैव शूलानारोपयेत्त्रान् ॥ २७३ ॥

Prose—वन्दिग्राहान् (कारागारात् वन्दिग्राहिणः), वाजिकुञ्जराणां च हारिणः प्रसद्यधातिनः नरान् राजा शूलान् आरोपयेत् ।

Beng—কারাগারে বন্দিলোকদের যাওয়া ইতুণ করে, যাওয়া অশুশালা। ইইতে অশ্ব এবং ইশ্বিশালা ইইতে শষী অপশুণ করে এবং যাওয়া অতিরিক্তে নরহত্যা করে, রাজা তাদের শূলে চড়াইবেন ।

Eng.—The king will put on stakes those who snatch away prisoners from the king's prison, those who steal horses and elephants from their stalls, and those who suddenly murders persons.

Mita—अपराधविशेषेण दण्डविशेषमाह—वन्दिग्राहादीन् वलावष्टम्भेन धातकांश्च नरान् शूलानारोपयेत् । अयं च वधप्रकारविशेषश्चोपदेशः । [“कोष्ठागारायुधागार देवतागरभेदकान् । हस्त्यरवरथहत्यृश्च हन्यादेवाविचारयन्” इति अनुस्मरणात्] ॥ २७३ ॥

CHARCHA

1. वन्दिग्राहान्—वन्दि or वन्दिन् or वन्दी is prisoner ; वन्दीन् गृहन्ति इति वन्दिग्राहः with अ॒ प्रत्यय by "कर्मण्यम्" । तान् । Qual. नरान् । नरान् takes प्रयोज्यकर्मणि रथा । Thus नराः शूलमारोहन्ति in गिन् becomes राजा नरान् शूलम् आरोहयति (or आरोपयति) by the rule "गतिर्बुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामणिकर्त्तासौ (i.e., स औ कर्मस्यात्) । Both आरोपयति वा आरोहयति is correct in गिन् by the rule "वहः प्रोन्यतरसाम्" ॥ वा+ह+गिन् लिङ्गात्=आरोपयेत् ॥

The reading शुलमारोपयेत् is better than शुलानारोपयेत् of Mitakshara.

2. हारिः—Qual. नरान् ॥ प्रसाधातिनः—प्रसाध is an abyak meaning बलात् perforce, cp “प्रसाध सिंहः किलतांबकर्ण” Rag. II. प्रसाधमन्ति इति प्रसाध+हन+णिनि कर्त्तरि=प्रसाधातिनः । Qual. नरान् ।

274. Punishments for cloth stealers, knot cutters

उत्क्षेपकग्रन्थभेदौ करसन्दंशहीनकौ ।
कायैं द्वितीयेऽपराधे करपादैकहीनकौ ॥ २७४ ॥

Prose—उत्क्षेपकग्रन्थभेदौ (वज्ञाहारी तथा ग्रन्थिवद्वस्वर्णहारी) यथाकर्म कर-सन्दंशहीनकौ कायैं । द्वितीये (एतादृशे) अपराधे करपादैकहीनकौ कायैं ।

Beng.—शारा বঙ্গাদি উঠাইয়া লইয়েয়া যায় তারা উৎক্ষেপক, যারা সোণা টাকা প্রভৃতি মূলাবান দ্রব্য গ্রাণ্ডিবক খুলিয়া নেয়, তারা গ্রন্থিভেদক । এদের বথাক্রমে করহীন ও সন্দংশহীন করিবেন । (সাড়াশার মত অঙ্গুষ্ঠ ও তর্জনীর মেলনকে সন্দংশ বলা হয়) । অর্থাৎ উৎক্ষেপকের’ কর নষ্ট করিয়া দিবেন আব গ্রন্থিভেদকের ক্রি আঙুল ছইটি নষ্ট করিয়া দিবেন । যে একবার একপ কবিয়া দ্বিতীয়বার এই অপরাধ করে তাদের একহাত ও একপা ছেদন করিয়া দিবেন ।

Eng.—A cloth stealer and a knot-cutter (of gold, money etc.) should be punished by making them destitute of hand and tong-like joined fingers, of thumb and forefinger respectively ; if they commit this crime a second time then each one of these should be punished by cutting one hand and one leg. [N.B.—This is also a Danda for उत्क्षेपक crime].

Mita—किञ्च बजादुग्रत्विपति अवहरतीति “उत्क्षेपकः”, “वज्ञाहारिकम्” स्वर्णादिकं विक्षेपस्य उत्कृत्य वा यः अपहरति असौ ग्रन्थिभेदकः ; तौ यक्षाकालं करेन सन्दंशसञ्चेन तर्जण्यकुर्वेन च होनौ कायैं । द्वितीयापराधे पुनः— कस्य पादश करपाद, तज्ज तदेकं च करपादैकं, तद्दीने यथोस्तो “करपादै-कहीनकौ” कायैं । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोः एकं एकं करं पादं च छिन्नादृष्ट्यर्थः । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदय् । [“तदज्जन्मेद इच्छुको दण्ड उत्क्षेपसाहस्राग्रसियोग्यद्रव्यविषयम् । तृतीयापराधे तु वध एव । तथा च मनुः—” अनुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति” इति] । जातिद्रव्यपरिमाणतो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः प्रकल्पनीय इति (च) ॥ २७४ ॥

CHARCHA

1. करपादैकहीनकौ—Refers to उत्क्षेपक-ग्रन्थिभेदकौ । करपादश करपादम्, प्राण्यहत्यात् समाहारः । करपादश तद् एकं च इति करपादैकम् । तेन होनौ, तत् । for उत्क्षेपक, ग्रन्थिभेद, सन्दंश see Mita. and beng ग्रन्थि भिनतीति ग्रन्थिभेदः with अ॒ by “कर्मण्य॑” । ग्रन्थिभेदक however is got with अ॒ल (अक) ।

275. Gravity of punishment acc. to gravity of crime due to price of stolen articles.

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्य-हरणे सारतो दमः ।

देशकालवयः शक्ति सञ्चिन्त्य दण्डकर्मणि ॥ २७५ ॥

Prose—क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतः (मूल्यानुसारतः) देशकालवय-शक्ति च सञ्चिन्त्य दण्डकर्मणि दमः कल्पनीयः ।

Beng.—अঙ্গুলোঁয় কৃষ্ণব্রহ্ম (বধা কাটে, তখ, ঘুঁষ, কৃষ্ণব্রজাণি) বধামুলোঁয় বধাব্রহ্ম (বধা, অক্ষ বেঁধে, লোহ প্রভৃতি), বধামুলোঁয় বধাব্রহ্ম (গো, অগ্ন, শুরু, প্রক্ষ, জীলোক, আক্ষণাণ্য) হর্ষণ করিবে,

मन्त्रवाच्चामाना विषम्ब ७ अपहरण काङ्गीब दण्ड, काल वद्वन् ७ शक्तिविचाप्ति करिश्च, वथाकुत्र व्यथा वा व्यथा, वथाप्ति ७ उभयगाहन वर्णे नष्ट विशेष करित्वेन।

Eng.—Punishment of अपहरणसाहस अपहरणसाहस and उत्तमसाहस is advised having considered the ordinary class, middle-class or high class and such prices of the objects stolen, and having considered the circumstances of place, time, age and ability. (of the दोषिन्) [See Mita all along—“मृन्मयेषु महिषमेषादिपशुषु च तरतमधावोस्ति इति उच्चावचदण्डविशेषाकाल्पायां मूल्याधनुसारेण दण्डः कल्पनीयः। तत्र “देशकालवयः शक्तिमयि सम्यक् चिन्तनीयम्” etc.]

Mita—जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदेशकालादीनां दण्डगुणलघुभावकारणानामानन्त्यात्प्रतिद्रव्यं वक्तुमशक्तेः सामान्येन दण्डकल्पनोपायमाह—
कुद्राणां मध्यमानामुक्तमानां च द्रव्याणां हरणे सारतो मूल्याधनुसारतो दण्डः कल्पनीयः। कुद्रादिद्रव्यस्वरूपः च नारदेनीकम् ‘मृद्राष्टासन-
खण्डास्थिदाल्चर्मनृषादि यत्। शमीधान्यं कृतात्रं च कृद्रं द्रव्यमुदाहृतम्॥। बासः कौशेयवर्ज्यं च गोवर्जं पशवस्तथा। हिरण्यवर्जं लोहं च मध्यं
ब्रीहियवा अपि॥। हिरण्यरल्कौशेयस्त्रीपुङ्गौगजवाजिनः। देववाहानराहां च द्रव्यं
विशेयमुत्तमम्॥’ त्रिप्रकारेष्वपि द्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमौत्तमसाहसरूपो दण्ड-
नियमस्तेनैव दक्षितः (१४२१)—‘साहसेषु य एवोत्तिष्ठु दण्डो मनीषिभिः।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुकमात्॥’ इति। मृन्मयेषु मणिकमणिकादितु-
गोवाविव्यतिरितेषु च विषमेषादिपशुषु व्राह्मणसंबन्धिषु च कनकधान्यादितु-
तरतमधावोऽस्तीति उच्चावचदण्डविशेषाकाल्पायां मूल्याधनुसारेण दण्डः कल्प-
नीयः। तत्र च दण्डकर्मणि दण्डकल्पनायां तद्देवभूतं देशकालवयवक्तीति
सम्यक् चिन्तनीयम्। एतच्च जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहादीनामुल्याधनम्।
तत्र हि—‘स्वामानं स्तेयकिलिपां शुद्धस्य दिग्गोत्तराणीतरेषां प्रतिवर्ज-

‘विदुषोऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वम्’ इति। अयमर्थः—‘किलिप’ शब्देनात्र दण्डो लक्ष्यते।
यस्मिन्नपहारे यो दण्ड उक्तः स विद्युच्छुद्रकर्तृकेऽपहारेऽशुण आपादनीयः। इत-
रेषां पुनर्विद्युक्त्रवाक्षणादीनां विदुषां स्तेये दिग्गोत्तराणि किलिपाणि वोङ्गा-
द्वात्रिशत्रुःष्ठिषुणा दण्डा आपादनीयाः। यस्मादिद्युद्रादिकर्तृकेष्वपहारेषु
दण्डभूयस्त्वम्। मनुनाप्ययमेवार्थो दाशतः (८३७३३८)—‘धारापाथं
तु शूद्रस्य स्तेये लक्षति किलिपम्। वोङ्गैव तु वैश्यस्य द्वात्रिशत्रुत्रियस्य तु ८
व्राह्मणस्य चतुःष्ठिः पूर्णं वापि शतं भवेत्। दिग्गा वा चतुःष्ठिस्तदोषगुण-
वेदिनः॥’ इति॥। तथा परिमाणकृतमपि दण्डगुरुत्वं व्ययते। यथाह मनुः
(८३२०)—‘धार्वं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषेष्वेका-
दशगुणं दाप्यस्त्वस्य च तद्दनम्॥’ इति॥। विंशतिद्रोणकः कुम्भः। इत्तुर्द्वियमाण-
स्वामिगुणपेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालाद्यपेक्षया वा ताडनाङ्गच्छेदनवधरूपा दण्डा
योज्याः॥। तथा संख्याविशेषादपि दण्डविशेषो रत्नादिषु। (मनुः ८३२७३२२)—
—‘सुवर्णरजतादीनामुक्तमानां च वाससाम्। रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्य-
धिके वधः॥। पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते। शेषेष्वेकादशगुणं मूल्या-
दण्डं प्रकल्पयेत्॥’ इति॥। तथा द्रव्यविशेषादपि (८३२२)—‘पुरुषाणां
कुलीनानां नारोणां वा विशेषतः। रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमहृति॥’
अकुलीनानां तु दण्डान्तरम्—‘पुरुणं हस्तो दण्डः प्रोक्त उत्तमसाहसः।
खगपरावे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः॥’ इति॥। कुद्रद्रव्याणां तु मापतोः
न्नदूनमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः, ‘काष्ठभाण्डतृष्णादीनां मृन्मयानां तथैव
च॥। वेणूवैषवभाण्डानां तथा खावस्थिचर्मणाम्॥। शाकानामाद्रभूलानां हरणे
फलमूलयोः। गोरसेन्तुविकाराणां तथा लवणतैलयोः॥। पक्वाङ्गानां कृताङ्गानां
मत्स्यानामामिषस्य च। सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः॥’ (२३४) इति
नारदस्मरणात्॥। यः पुनः प्रथमसाहसः कुद्रद्रव्येषु शतावरः पञ्चाशत्पर्यन्तोऽसौ
मापमूलये तदधिकमूलये वा यथायोग्यं व्यवस्थापनीयः॥। यत् पुनर्मानवं कुद्र-
द्रव्यगोचरवत्तनं—‘तम्भूल्याद्विगुणो दमः’ इति; तदत्प्रयोजनशरावादिविषयम्।
‘सत्रापराधगुरुस्त्वादपि दण्डगुरुत्वम्। यथा—‘संधि भित्वा तु ये और्यं सत्रीः

कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां छित्रा नूपो हस्ती तीक्ष्णशूले निवेशयेत् ॥' (८।३७६)
 -इत्येवं सर्वेषायानन्त्यात्प्रतिर्द्वयं बक्तुमशक्ते जर्तिपरिमाणादिभिः कारणैर्दण्डगुरु-
 -लभुभावः कल्पनीयः । पथिकादीनां पुनरत्पापहारे न दण्डः । यथाह मनुः
 (८।३४१)—‘द्विजोऽध्वगः क्षोणवृत्तिर्दीविन्दू द्वे च मूलके । आददानः
 ‘परक्षेत्राक्ष दण्डं दातुमईति ॥’ तथा—‘चणकवीहिगोधूमयवानां मुद्रमाषयोः ।
 अनिषिद्धैर्गृहीतव्यो मुषिरेकः पथि स्थितैः ॥ तथैव सप्तके भक्तं भक्तानि पठनभता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ २७५ ॥

CHARCHA

1. चूद etc.—चूदाणां मध्याणां महादब्याणां हरणम् । तस्मिन् । अधि ७३० ।
 2. सारतः—सार is essence, here price सारेण इति सारतः
 -सूतीयायां तसिः ।
 3. देशकालबयः etc—देशश्च कालश्च बयश्च इति देशकालबयांसि, द्वन्द्व,
 -देशकालबयःसहिता शक्तिः इति देशकालबयःशक्तिः, शक्तपार्थिवादि । ताम् ।
 obj of सञ्चिन्त्य । If the reading is देशकालबयःशक्ति, then the
 whole is समाहारद्वन्द्व by the dictum “सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्
 -भवति” ।

276. The aider & abetter of a thief will be punished.

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणब्ययान् ।

दत्ता चौरख वा हन्तुर्जानतो दम उत्तमः ॥ २७६ ॥

Prose—भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणब्ययान् दत्ता चौरस्य हन्तुः वा
 -(दुष्टत्वं) जानतः (जनस्य) उत्तमः (उत्तमसाहसोक्तः) दमः स्यात् ।

Beng.—চোর বা ইত্যাকারীকে যে অগ্নি, অবকাশ বা বাসস্থান,
 শীতোষণজগ্নি অগ্নি, পিপাসা নির্বাঙ্গ জগ্নি জন, চৌর্য়শক্তি, চৌর্যসাধন
 দাও, বজ্জ্বল তার যাতায়াতের ব্যয় যে দেয় এবং তাদের ইষ্টাভিসক্তি
 জ্ঞান ব্রহ্মাও সাহ্য করে তার উত্তমসাহসোক্ত দণ্ড হইবে ।

Eng.—One who knowingly (deliberately) aids and abets a thief or a murderer by giving fooding, lodging, fire, water, special mode or incantations, and materials or weapons for this purpose will also be punished as in उत्तमसाहस ।

Mita—अचौरस्यापि चौरोपकारिणः दण्डमाह—“भक्तम्” बशनम्,
 “अवकाशो” निवासस्थानम्, (वासस्थानम्), “अग्निः” चौरस्य शीतापनो-
 दार्थर्थम्, “उदकं” तुष्टितस्य, “मन्त्रः” चौर्यप्रकारोपदेशः, “उष्टकरणं” चौर्य-
 साधनम्, “व्ययः” अपहारार्थं देशान्तरं गच्छतः पार्थेयम्, इतानि “चौरस्य
 हन्तुः वा” दुष्टत्वं “जानश्च पि यः प्रयच्छति तस्य उत्तमसाहसो दण्डः । चौरो-
 पेक्षिणामपि दोषः—“शक्ताक्ष च उपेक्षन्ते तेषि तदोषभागिनः” इति नारदस्मरणात्
 ॥ २७६ ॥

CHARCHA—See Mita. जानतः (शा+शतु) is an adj. used substantively. See Prose & Mita. उष्टत्वं जानतः (जनस्य)
 उत्तमःदमः स्यात् ॥

277. Punishment in causing abortion etc.

शक्तावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः ।

उत्तमो बाधमो बापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे ॥ २७७ ॥

Prose—शक्तावपाते (परगते शक्तावाते सति) गर्भस्य पातने (सति;
 पातन विषये वा) उत्तमः दमः स्यात् । पुरुषस्त्रीप्रमापणे (पुरुषस्त्रीजातिबधविषये)
 [दुष्टशीलकारणादि विवेचनया स्थानविशेषे] उत्तमः (स्थानविशेषे) अधमः
 वा दमः (दण्डः) बेदितव्यः (वा स्यात्) ।

Beng.—শক্তাবাতা পরগতে শক্তাবাতা সতি গর্ভস্য পাতনে (সতি;
 পাতন বিষয়ে বা) উত্তমঃ দমঃ স্যাত্ । পুরুষস্ত্রীপ্রমাপণে (পুরুষস্ত্রীজাতিবধবিষয়ে)
 বা ষষ্ঠীরেলে উত্তমসাহস দণ্ড হইবে । বেদিতব্য কোন পুরুষ বা শ্বেতামুকে

कथितरे कुक्षीलकारं गादि विवेचना करिदा उत्रे उक्षय वा अथम दण्ड
उत्तमा कर्तव्य ।

Eng.—In striking another with a weapon or in causing
abortion of a woman, punishment will be as in उत्तमसाहस ।
Again in any case of murder of a male or a female,
punishment will be as in उत्तमसाहस or as in अधमसाहस by
considering the line habit & cause of the murderer.

Mita—किञ्च परगत्रेषु “शतस्यावपातने” दासीग्राहणगर्भवितरेकेण “गर्भस्तु
प्रदाने” चोत्तमो दण्डः । [दासीगर्भनिपातने सु दासीगर्भविनाशकृत
(sl. 238 ante.) इत्यादिना रातदण्डोभिहितः । ग्राहणगर्भविनाशेतु “इत्वा-
गर्भमविकातम्” इत्यत्र व्रहाहत्यातिदेशं वक्ष्यते] । पुरुषस्य प्रमाणे स्थियाम्
शीलवृत्ताध्येक्षया उत्तमो अथमो वा दण्डो व्यवस्थितो वेदितव्यः ॥

CHARCHA¹

1. पुरुषस्त्रीप्रमाणे=पुरुष is any male=mankind. So लो is
any female. पुरुषश्च लो च पुरुषस्त्रीयौ, दन्व । तयोः प्रमाणम् (इन्नं,
बुधो वा), इतर । विषयाधिकरणे उभी । Punishment in homicide
will be highest or less according to the habits and causes
etc of the murderer.

278. Punishment of women causing abortion,
murder etc.

विप्रदुषां स्थियं चैव पुरुषस्त्रीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां वद्ध्वा प्रवेशयेत् ॥ २७८ ॥

Prose—विप्रदुषाम् (व्यभिचारिणी) पुरुषां (पुरुषासिद्धी) अगर्भिणीं
(निजगर्भनिपोन अगर्भिणीम्) सेतुभेदकरीं (मर्यादाप्रकारिणी) च स्थियं,
किञ्चां वद्यु अप्सु प्रवेशयेत् (करायेत्) ।

Beng—ये छालोक व्यभिचारिणी ओ दृष्टे, ऊपुरुष नाशिनी वा
पुरुषहत्याकारिनी ब्रगर्भपातिणी हेत्ता अगर्भिणी एवं नारीय वर्ष्यादा
अंघनकारिणी,—एदेह गलाय शाथर ठाँथिया उत्तमधेय निश्चेप करिबे ।

Eng.—A vile characterless corrupt woman causing
abortion of others, and of self, a murderer of males
(or male embryo or issues in the womb) and a violator
of laws (specially feminine laws) should be thrown
down in water after tying a heavy stone-slab in her neck.

Mita—अपि च विशेषेण प्रदुषा “विप्रदुषा” भ्रूज्ञी, स्वगर्भपातिनी च ।
या च पुरुषस्य हस्ती, सेतुनांभेत्री च—एता गर्भरहिताः लोर्गेते शिलां वदा
अप्सु “प्रवेशयेत्” यथा न प्लवन्ते ॥ २७८ ॥

CHARCHA

1. विप्रदुषाम्—Mita takes it as meaning भ्रूज्ञी स्वगर्भपातिनी
च । But we suggest to take विप्रदुषा as an unchaste
व्यभिचारिणी woman. ताम् । Indeed Lexicon renders विप्रदुषा
as “corrupt”. These prostitutes mostly destroy their
generative power by herbs.

2. पुरुषस्त्रीम्—we take it as पुरुषं (भ्रूज्ञपुरुषं वा) इति वा
हत्यती इति पुरुष+इति+किप् स्थियाम्=पुरुषस्त्री, ताम् । she is not only
a murderer of males but also of male embryos. Mita takes
it as पुरुषस्य हस्त्री only.

3. सेतुभेदकरीम्—सेतु is मर्यादा or law (नियम) । तस्य भेदः ।
तीं कठोतिहति द प्रत्ययः । स्थियाम्...करीम् ।

4. अगर्भिणीम्—Being विप्रदुषा—these are अगर्भिणी by
causing self abortion too. Mita construes it as गर्भरहित only.

279. Capital punishment for women giving poison to others and of murderer of husband etc.

विषामिदं पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥ २७६ ॥

Prose—विषामिदं पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् (पत्यादिहत्याकारिणी) विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः (दुष्टवलोबदेः) प्रमापयेत् (मारयेत्) ।

Beng.—যে খৌলোক অগ্রকে শাশুশ বিশদেশ, বা অগ্রকে শারিবার ঊগ ধ্রামে বা অগ্রের ঘরে আগুণ নাগাম, বা বিজপতি, শুশুব্র ও সচ্ছানকে ইত্যা করে, সেই নাগীর কান, হাত, নাক ও উঠোধৰ ছেনন করিয়া দৃষ্টেশাঙ্গের দ্বারা শারিবেন ।

Eng.—A woman giving poison to others, or causing fire in a village or house to kill others, & murderer of husband, father-in-law or of her own children, should be killed through untrained wild bulls after cutting her ears, hand, nose and lips.

Mita. কিঞ্চ—“অগভিণীম্” ইত্যনুবর্ত্তে । যা চ পরবধার্থম্ অন্ধ-পানাদিষু বিষং দদাতি ক্ষিপতি । যা চ দাহার্থ গ্রামাদিষ্য়ে দদাতি, তথা যা চ নিজপতিগুর্বপত্যানি মারয়তি, তাং বিচ্ছিন্নকর্ণকরনাসৌষ্ঠী কৃত্বা অদান্তে: দুষ্টবলোবদেঃ প্রবাদ্য মারযেত् । [স্তেয়পকরণে যদেতত্ সাহসিকস্য দণ্ড বিধান তত্প্রাসঙ্গিকমিতি মন্তব্যম্] ॥ ২৭৬ ॥

CHARCHA

1. पति &c.—पति-गुरु-निजापत्यानि, दून्द । प्र मा+णिचृ+ल्युट कर्त्तरि by the rule “कृत्यल्लुटो बहुतस्”=प्रमापणी (स्त्रियम्) murdereress. अतिगुरुनिजापत्यानां प्रमापणी । ताम् ॥ विषामिदो ददाति या सा विषामिदा (with क) । ताम् ॥

2. विकर्ण etc.—कर्णे च करौ च नासा च बौद्धी च इति प्राप्यग्रस्तात् कर्णकरनासौष्ठम् । विच्छिन्नकर्णदिकं बस्याः विकर्णकरनासौष्ठी । ताम् । obj. of कृत्वा । These epithets apply to स्त्रीम् understood ; separately all much women. Mita says (cp “अगभिणीम् इति अनुवर्त्तते) । such विषामिद—प्रमापणी women should be अগভিণী for taking the punishment. विषामिदा and पति प्रমাপণী i.e. both will be construed with অগভিণী । such অগভিণী should not have this punishment for वयःकालशक्त्य-नुसारेण, कुलशीলादि बिचारेण চ দণ্ডः स्यात् ॥

280. The procedure to trace out murderer in unknown cases.

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतवान्धवाः ।

प्रष्टव्या योषितशास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥ २८० ॥

Prose—अविज्ञातहतस्य (सम्बन्धे) तस्य सुतवान्धवाः कलहं प्रष्टव्याः । अस्य योषितः प्रष्टव्याः, अस्य परपुंसिरताः (व्यभिचारिण्यश्च) अपि पृथक् प्रष्टव्याः ।

Beng.—কেহ যদি কোন অবিজ্ঞাত প্রুক্ষকর্তৃক ধার্তিত ইহ, তবে প্রথমে এর পুত্র ও নিকটান্নীবৃদ্ধের জিজ্ঞাসা করিবে—“কার মহিত এব কলহ হিল” । শুভের সম্বন্ধীয় যোষিৎ বর্গকেও জিজ্ঞাসা করিবে । (সজ্ঞাক্যহলে) তার ব্যভিচারিণী ব্রক্ষিতাকেও পৃথকভাবে জিজ্ঞাসা করিবে । [অথবা তত্ত্ব ব্যভিচারিণীগণকে তার চরিত্র সম্বন্ধে ঝোঁজ করিবে] ।

Eng.—If one is murdered by some unknown person, then first of all his sons and near relations should be asked or enquired—with whom the dead had quarrel ; his near female relations, and his herlot kept should

also be enquired of this separately. [or the harlots there should be enquired about the character of the dead].

Mita—अविशातकर्ता के हनले हन्तुहानोपायमाह—“अविशातपुरुषेण हतस्य” अविशातपुरुषेण धातितस्य सम्बन्धिनः “सुताः, प्रत्यासश्वान्धवाद्य ‘केनास्त् कलहो जात्’” इति कलहमाणु प्रष्टव्याः। तथा मृतस्य सम्बन्धिन्यो योषितः याम् परंसि रता व्याभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः॥ २८० ॥

CHARCHA

1. अविशातहतस्य—अविशात is अविशातपुरुष। तेन हतः धातिर्तः।

तत्तद्। तस्य। शेषे षष्ठी ॥

2. प्रष्टव्याः—प्रच्छु+तव्य कर्मणि। प्रच्छु is द्विकर्मक and is दुहादि। So its अप्रधानकम्—“सुतवान्धवाः,” is उक्त here and कलहम् remain undeclared,

281. Further mode of asking in case of murder.

खोद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह ।

मृत्युदेशसमाप्तं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥ २८१ ॥

Prose—“अयं (अविशातहतः पुरुषः) खोद्रव्यवृत्तिकामः आसीत्, वा केन सह अयं गतः (विदेशं गतः)” इति मृत्युदेशसमाप्तं जनं वा शनैः पृच्छेत् ।

Beng.—“উক্তগুরুত্বাঙ্গি খীকামূরু ছিল, না কোন ঝুঁতবিশেষ জানসাধুরু ছিল, না কোন ইঞ্জির আশাব ছিল, কাত্ মহিত এ বিদেশে গেল (বা আগিল)” ইত্যাদি কথে কথে শত্রাহাননিকটে বাসীদের নিকটেও শৃঙ্খলকে ছিছামা করিবেন ।

Eng.—Was the murdered person passionate for woman, for some article or was he in search for a livelihood; with whom did he go abroad—the police officer

shall gradually enquire of these informations to the inhabitants residing near the murder-place.

Mita—कथं प्रष्टव्या इत्यत आह—‘किमयं खोकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा’, तथा ‘कस्यां कि सम्बन्धिन्यां वा लियामस्य रतिरासीत्’, ‘कस्मिन् द्रव्ये वा प्रोतिः’ “कुतो वा वृत्तिकामः”, “केन वा सह देशान्तरं गतः”—इति नानाप्रकारं व्यभिचारिण्यः योषितः भृयक् भृयक् विश्वास्य प्रष्टव्याः। तथा मरणदेश-निकटवर्तीनः गोपाटविकाद्य ये जनास्तेपि विश्वासपूर्वकं प्रष्टव्याः। एवं नानाप्रकारैः प्रश्नैः हन्तारं निश्चित्य तदुचितो दण्डो विधातव्यः॥ २८१ ॥

CHARCHA

1. खोद्रव्य &c.—खो च द्रव्यं च वृत्तिश्च खोद्रव्यवृत्तयः, इन्द्र। ताः कामयते इति खोद्रव्यवृत्ति+कामि+ण कर्त्तरि=खोद्रव्यवृत्तिकामः a desirer or searcher of these.

2. मृत्युदेश etc.—मृत्युदेश is place of murder. मृत्युदेशस्य समाप्तः (निकटवर्ती)। तम्। Qual. जनम्। The police officer will take all these informations from local persons on the spot and neighbourhood of murder, to find out the murderer. There enquires from local persons will be शनैः in gradual order after creating confidence on them.

282. Burners of paddy field etc and adulterer of a queen should be burnt down.

क्षेत्रवेशमवनग्रामविवीतखलदाहकाः ।

राजपलाभिगामी च दग्धब्यास्तु कटाग्निः ॥ २८२ ॥

Prose—ক্ষেত্রবেশমবনগ্রামবিবীতখলদাহকাঃ চ রাজপলাভিগামী কটাগ্নিঃ কঢ়ব্যাঃ (ভৰেয়)। [N. B. খল is বান্ধবদেশস্থান।] These-

kulluika renders खलात् under Manu XI. sl. 17 as “खलात्= धान्यमर्दनस्थानात्”] ।

Beng.—শঙ্গপূর্ণ ক্ষেত্র, গৃহ, আরামবন, গ্রাম, কাষ্ঠগমধ্য ইন্দু ধান মর্দনস্থান যাবা পোড়াইয়া দেয় বা রাজপঞ্জীগজ্জ্বল হয়, তাদের বৌরণাদিনির্মিত কট বা শান্ত্রে জড়াইয়া পোড়াইয়া মারিবে ।

Eng.—The burners of paddy fields, houses pleasure-gardens, villages, or farms where fuels etc are stocked, or of threshing places, and an adulterer of the queen should be burnt down by wrapping in mats of ushira grass.

Mita—किञ्च “क्षेत्रः” पक्वकलशस्योपेतम्, “वेशम्” गृहम्, “वनम्” अटबों कोडावनं वा, आमम्, “विवीतं” उक्तलदमणं काष्ठनादिसञ्चयस्थानम् । खलं (धान्यमर्दनस्थानं) वा ये दहन्ति, येच राजपलीभिसञ्चन्ति । तान् सर्वान् “कटैः”, बीरभूमयैः वेष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादेः दाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गात् दण्डविधानम् ॥ २३३ ॥

CHARCHA

1. क्षेत्र etc—for meaning of क्षेत्र, वेशम् etc—see Mitakshara.
क्षेत्रश्च वेशम् च वनं च ग्रामश्च विवीतश्च (विवीतो वा), खलं च इति क्षेत्रवेशमन्त्राविवीतखलानि, द्वन्द्वः । तेषां दाहकाः । दाहक connects or goes will all these “द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्यक्मभिसम्बद्ध्यते” ॥ राजपलगभिगामी has sing. to denote all such.

2. कटाप्पिना—करणे इया ; कट् is mat of virana grass. कठस्यअभिः । तेन । करणे इया ।

अथ स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम्

[The section on seduction etc of women]

[N. B.—Here संग्रहण means “to take as own, to seduce”
“Then स्त्रीसंग्रहण means seducing women specially परस्त्री into debauchery or corruption. Thus Mitakshara says “स्त्रीपुंसवोभिशुनीभावः संग्रहणम्” ।]

Mitakshara's Introduction here—“स्त्रीसंग्रहणात्यं विवाहपदं व्याख्यायते । प्रथमसाहसादि दण्डप्राप्तर्थं त्रेषा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्—” त्रिविधंतत् समाख्यातं प्रथमं मन्यमीत्तम् । अदेशकालभावाभिः निज्जने च परस्त्रियाः । कटाक्षावेक्षणं हास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ प्रेषणं गाम्यमाल्यानां शूद्रभूषणवाससाम् । प्रलोभनं चाक्षणानै मन्यमं साहसं स्मृतम् ॥ साहसेन विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः । केशाकेशप्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥ स्त्रीपुंसवोभिशुनीभावः मंग्रहणम् ॥ [See also Mita under sl. 284 etc.]

283. The way to detect persons engaged in seducing women.

पुमान् संग्रहणे ग्राद्यः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तोद्योक्ताथा ॥ २८३ ॥

Proge—संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् परस्त्रिया (सह) केशाकेशि चेत् ग्राद्यः (गृहीत्वा दण्डयितव्यः) ; सद्यः वा कामजैः चिह्नैः (नखदण्डक्षतादि चिह्नैः) तत्त्वा दयोः (स्त्रीपुंसयोः) प्रतिपत्तौ (स्वीकारे, अवैष्टप्रणयस्वीकारे) (तद्वारा) ज्ञात्वा ग्राद्यः (गृहीत्वा दण्डयितव्यः) ।

Beng.—परस्त्रीव यहित केशाकेशि ब्यवहार द्वारा एই बाबु
स्त्रीपुंसवो अशुद्ध बृक्षिते एवं धनिमा दण्ड दिबে । उद्दृश न दण्ड

किंतु कामिकामजु चिह्नोन्ना एवं परम्परेव शीकारोऽस्त्रा द्विवेदे
एहे व्यक्ति परम्भीजंग्रहणे प्रवृत्त, उथन एके धरिणा दण्ड दिबे ।

Eng.—From amorous sports with hair with another's woman, from signs of scratches with nails tooth etc, on lips or faces or from each other's confession of love, a person is inferred as passionately disposed and is to be taken in for adequate punishment.

Mita—मंग्रहणानपूर्वत्वात् तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायम्
तावदाह—संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशकेश्यादिपर्लिङ्गः शात्वा गृहीतव्यः ।
[परस्परकेशग्रहणपूर्विका कीडा केशकेशि । “तत्रतेनेदम् इति सर्वे” इति
बहुत्रीही सति “इच् कर्मव्यतिहारे” इति समासान्त इच् प्रत्ययः । (तिष्ठदग्नुप्रभृतिष्ठु
इच्चप्रत्ययस्य पाठात्) अव्ययत्वाच्च लुप्तनृतीयाविभर्त्तिः] । तत्कायमर्थः—
परभार्यया सह केशकेशिकीडनेन, अभिनवैः कररुद्दशनादिकृतवृजैः रागकृतलिङ्गैः
“द्वयोःसंप्रतित्या वा शात्वा संग्रहणे प्रवृत्तः (पुमान्) ग्रहीतव्यः । [परस्परग्रहण
नियुक्तावस्थादि व्युदासार्थम्—Here परस्परग्रहण is to prohibit
नियुक्तावा वा अवस्थाली (See ahead) ।]

CHARCHA

1. केशकेशि—केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्ते रमणे, कर्मव्यतिहारे थोत्वे
बहुत्रीहि by “तत्रतेनेदं इति सर्वे,” then इच् comes by the rule
“इच् कर्मव्यतिहारे” (कर्मव्यतिहार is interchange of action)
then first केश becomes केश with दीर्घ by the rule “अन्येषामपि
ध्यते” । Lastly whole is an अव्ययीभाव and अव्यय for इच् प्रत्ययान्त
word is read in the तिष्ठदग्न class in अव्ययीभावीभाव । It has the
sense of उत्तीया here. अव्ययत्वात् विप्रक्षिप्तोः । Thus केशकेशि
ग्रहीतव्यः means केशकेशिभिहेन ग्रहीतव्यः ॥ परस्परिया has उत्तीयसहस्रद्वयोगे इया ।

2. प्रतिपत्तौ—प्रतिपत्ति is स्वीकार (confession). तस्याम् ॥
भावे उमी । द्वयोः संप्रतिपत्तौसत्याम् ॥

284. other signs to detect seducing person.

नीवीत्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।

अदेशकालसंभारं सहैकासनमेव च ॥ २८४ ॥

Prose—यः नोविस्तनप्रावरण-सकृथिकेशावमर्शनम्, अदेशकालसंभारं
सहैकासनम् आचरति, स पुमान् अपि संग्रहणे प्रवृत्तः ततः ग्राहः (गृहीत्वा दण्ड-
वितव्यः) ।

Prose—ये व्यक्ति परम्भीर कटिवस्त्र, श्वावरक वस्त्र; सकृथिदेश-
(ऊथनदेश) वा केशम्पर्श करें, अकाले अस्थाने (अर्थात् गोपने)
परम्भीर सहित संभाषण करें, वा एकत्रे एकमङ्गादिते वसें, से-
खीसंग्रहणे प्रवृत्त जानिया ताके धरिवे (ओपयूक्त दण्ड दिबे) ।

Eng.—The person who touches the waist cloth or
breast cloth or the thigh or hair of another's woman,
affectionately speaks with her in darkness or in a secret
place, or sits with her privately in the same sit, is to
be understood as engaged in seducing woman (and
should be caught and punished).

Mita—किञ्च, यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थप्रदेश-कुचप्रावरण-जघनमूर्ध-
रुद्धादिस्पर्शनं साभिसाष इवाचरति । तथा अदेशे निर्जने जनानाकीर्णे वा
अन्धकारकाले अकाले संलापनं (१ मंलपनं) करीति । परभार्यया वा सह
एकमञ्चकादौ विरंसया अवित्तते यः, सोपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राहः । [एतके
आशङ्कामानदोषयुक्तपूरुषविषयम् । इतरस्य तुन दोषः । यथाहमनुः—
“यस्त्वनाकारितः पूर्वमभिभावेत कारणात् । न दोषं प्राप्तुयात् न हि तस्म

“असिक्रमः ।” इति ॥ यः परजिया स्युषः क्षमते (सहते) असावपि आहुः इति तेनैवोक्तम्—“स्त्रीं स्मृशेद् अदेशेयः स्युषो वा कर्णवित्तवा परस्परस्याकुमते सर्वं संग्रहणं प्रतम्” इति । यथा मनेवं विदग्धा असङ्गत रमितचरी (शूरं रमिता) इति शाब्दया भुजङ्गजनसम्बन्धे ख्यापयति असावपि आहु इति तेनैवोक्तम् ॥ “दर्पदा यदि वा भोहात् शाब्दया वा स्वयं वदेत् । पूर्वं मनेवं भुक्ते ति तच्च संग्रहणं स्मृतम्” । इति] ॥ २८४ ॥

CHARCHA

1. नीवी etc—Both नीवी and नीवी means कटिवस्त्र, esp “प्रस्थानभिक्षां न ववन्ध नीविम्” Rag VII, and “नीवि प्रति प्रणिहिते करे प्रियेण” etc. Rarely it means कटिदेश also. स्तनस्य प्रावरणम् (आच्छादनवस्त्रम्) स्तनप्रवारणम् । प्रावरण is usually upper garment, सक्षिथ is thigh (also buttock here) ; अवमर्शनम् is touching. The compound is obj of आचरति etc understood. See Prose.

2. अदेश &c—देशश्च कालश्च । देशकालौ, द्वन्द्व । अप्रशस्तौ देशकालौ आदेशकालौ, कर्मधा । तत्र संभापः । सुप्सुपा । तम् । obj. of आचरति ।

3. सहैकासनम्—सह (साढ्हं वा समानंसद्धं) एकासनम्, सुप्सुपा । obj. of आचरति ।

285. Punishment of both female and male in such prohibited matter.

स्त्री निषेधे शर्तं दद्याद् दिशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहये तथा ॥ २८५ ॥

Prose—निषेधे (निषेधादिष्ये, निषेधे सति वा) प्रवर्त्तमाना स्त्रीशर्तं पर्णं दण्डं दद्यात्, पुमान् दिशते (पर्णं) नर्म (दण्डं) दद्यात् । श्रिषेधेयि तयोः प्रवर्त्तमानाद्यैः संग्रहये (सम्भोगे) यथा दण्डं दद्यात् हेतः ।

Beng—निषेध करिया दिलेओ, इमणी यदि पूरुषव्रत अति अहवा हन तबे शतपं दण्ड हईবে, आৱ এইকাপে নিষিক পুরুষ অহস্ত, হইলে দুইশত পণ দণ্ড হইবে । ক্ষীপুরুষ উভয়েই যদি অভিষেধ সম্বেও পরম্পর অবস্থা হয়, তবে পুরনাৰীসঙ্গোপে যে দণ্ড বিধান আছে এ ক্ষেত্ৰেও তাৰাই হইবে ।

Eng.—If a women is attracted to a man in spite of prohibition, then she will be fined a hundred panas ; a man so doing will be fined two hundred panas ; if both are attracted to each other in spite of prohibition then punishment will be as stated in full illegal enjoyment.

Mita—प्रतिषेधयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणे दण्डमाह—प्रतिषिध्यते इति “प्रतिषेधः”—प्रतिषिद्धादिभिः येन सह सम्भाषणादिकं निषिद्धं तत्र प्रवर्त्तमाना स्त्री शतपं दण्डं दद्यात् । पुरुषः पुनरेवं निषिद्धे प्रवर्त्तमानो द्वितीयं दद्यात् । द्वयोस्तु स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धे प्रवर्त्तमानयोः, “संग्रहणे” सम्भोगे वर्णनुसारेण यो दण्डो वद्यते (see sl. 286) स एव विशेयः । [एतच्च चारणादिभार्याव्यतिरेकेण । “नैष चारणदारेषु विधिः आत्मोपजीविषु । सञ्जयन्ति हि तेनारीं निगृदाश्चारयन्ति च” इति मनुस्मरणात्—This does not hold good in चारणस्त्री, for they are आत्मोपजीवी and made lean on others] ॥ २८५ ॥ Charcha—Easy. [संग्रहण is सम्भोग here]. Remark—here the reading “स्त्री निषेधे शर्तं दण्डादिशतं तु दमं पुमान्” is more forceful.

286. दण्ड of various castes in संग्रहण

सञ्जातांसुक्षमो दण्ड आनुलोभ्ये तु मध्यवाः ।

प्रातिलोभ्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णविकासनम् ॥ २८६ ॥

Prose—सजाती संग्रहे उत्तमः (उत्तमसाहसः) दण्डः, आनुलोम्ये
(उत्तमात् अधमे) तु मध्यमः (मध्यमसाहसः) दण्डः। प्रातिलोम्ये (अधमसाहसे
उत्तमे संग्रहे) पुंसः वधः दण्डः, नायार्थः कर्णादिकर्तनम् दण्डः स्यात् ।

Beng.—आक्षणादि चारिबर्गेर शज्जातिते गुप्ता परद्वाते गद्भागे
উচ्छवसাহস দণ্ড (যথা শাজার আশীর্পণ) হইবে ; উচ্ছবর্গ ইন্দবর্গের
পরদ্বাতী গংভোগে মধ্যমসাহস দণ্ড (৫ শত পঞ্চ) হইবে ; আবু
প্রতিলোমভাবে অধমবর্গ উচ্ছববর্গক্ষেত্রে উপগত হইলে, পুরুষের
বধদণ্ড, আবু নারৌর কর্ণাদিক্ষেত্রে দণ্ড হইবে ।

Eng.—Of the four castes of Brahmana, kshatriya etc. if there be secret enjoyment of another's wife in the same caste then there will be a fine of (1080 panas) as in उत्तमसाहस ; in such enjoyment of a higher caste to a lower one then there will be a fine of 500 panas as in मध्यमसाहस । But in case of a lower caste enjoying secretly a woman (another's wife) of higher caste (i.e. in प्रतिलोম or reverse order from low to high), the male will have capital punishment and a female will undergo punishment of cutting off of ear, nose etc. [N.B.—Everywhere the दण्डविधान will be by the king, for he is to protect all].

Mita—तमिदानीं संग्रहे दण्डमाह—

चतुर्जामिपि वर्णनां बलात्कारेण सजातीयगुप्तपरदाराभिगमने साशीतिपूर्णस-
-हस्तं दण्डनीयः । यदा स्वामुलोम्येन हीनवर्णे लियमगुप्तामभिगच्छति, तदा
मध्यमसाहसं दण्डनीयः । यदा पुनः सवर्णमगुप्तामानुलोम्येन गुप्तां वा ब्रजति
तदा मानवे दिशेष उक्तः—‘सहस्र’ ब्राह्मणे दण्डयो गुप्तां विप्रां बलाद्वयन् ।
कशानि पञ्च दण्डः ‘स्वाहिक्षत्या’ सह संकेतः ॥’ तथा—‘सहस्र’ ब्राह्मणे दण्ड-

दण्डयो गुप्ते तु ते ब्रजन् । शुद्धायां क्षत्रियविशेषः सहस्रं तु धनेभ्यः ॥’ इति ॥
एतच्च गुरुत्वाधार्यादिव्यतिरेकेण दृष्टव्यम् ।—‘माता मातृज्ञसा अशूमर्तुलानी
पितृज्ञसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्तुपा ॥’ दुहिताचर्यभार्या
च सगोत्रा शरणागता । राही प्रब्रजिता धात्री सांवृत्तमा च या ॥ आसा-
मंवतां गच्छन्त्युत्पत्पग उच्यते । शिक्षस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥’
(१३७ :—७५) इति नारदस्मरणात् ॥ प्रातिलोम्यं उच्छवणस्त्रीगमने क्षत्रियादेः
पुरुषस्व वधः । एतच्च गुप्ताविषयम् ; अन्यत्र तु धनदण्डः । ‘उभावपि हि तावेव
व्राह्मण्या गुप्तया सह । विम्बुलौ शूद्रवद्वर्णयौ दध्यव्यौ वा कटाग्निना ॥’ ब्राह्मणी
वर्णगुप्तां तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सहस्रिणम् ॥’
(८३७ :—३७६) इति मनुस्मरणात् । शूद्रस्य पुनरगुप्तामुक्तृष्टवर्णी लियं ब्रजतो
लिङ्गव्येदनसर्वस्वापहारौ ; गुप्तां तु ब्रजंस्तस्य वधसर्वस्वापहाराविति तेनैवोक्तम् ।
(मनुः ८।३७४)—‘शूद्रो गुप्तमगुप्तः वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं
सर्वेण दोयते ॥’ इति । नायाः पुनर्हीनवर्णं ब्रजन्त्याः कर्णयोः, ‘आदि’ग्रहणा-
सात्तदेश कर्तनम् । आनुलोम्येन वा सवर्णं वा ब्रजन्त्या दण्डः कल्प्यः । अयं
च बधादुपदेशो राहु एव, तस्यैव पालनाधिकारात्र द्विजातिभावस्य । तस्य
'व्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीत' इति शस्त्रग्रहणनिषेधात् । यदा तु राहु
निषेदनेन कालविलम्बनेन कार्यातिपाताशङ्का तदा स्वयमेव जारादीन्दन्यात् ।
(मनुः ८।३८८)—‘शूद्रः द्विजातिभिग्नां धर्मो यत्रोपरुष्यते’ । तथा (मनुः ८।३९१)
—‘ब्रातताविषये दोषो इन्दुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युर्त्तं
मन्युमृच्छति ॥’ इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुहानात् । तथा क्षत्रियवैश्ययीरन्य-
वैश्यविधाने यथाक्रमं सहस्र-पञ्चशतपणात्मको दण्डो वेदितव्यै । तदाह मनुः
(८।३९२)—‘वैश्यरचेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् । यो ब्राह्मणा-
गुप्तयां ताकुपी दण्डमर्त्तः ॥’ इति ॥ २८६ ॥

CHABCHA—For अशूमर्त्त्य (अशूमोम+व्यष्ट् see श्ल. ४८८ & ५०७)
पञ्च दण्डः प्रतिलोम्य or रवर्णां वर्णां दण्डः (श्ल. ४८८ & ५०७ श्ल. ५०८)

287. Now punishment is said of abduction &c. of virgins or unmarried girls.

अलंकृतां हरन्कन्यामुक्तमं द्यन्यथाधमम् ।

दण्डं दधात् सबर्णामु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥ २८७ ॥

Prose—सबर्णामु (विवाहार्थी) अलंकृतां कन्यां हरन् जनः उत्तमं (उत्तमसाहसं) दण्डं दधात्, अन्यथा (अविवाहोन्मुखीं कन्यां हरन्) अधमं दण्डं दधात् । प्रातिलोम्ये (उत्कृष्टवर्णकन्यायाः अधमवर्णपुरुषेण हरणे सति) वध एव दण्डः (स्मृतः) । [N.B.—शासनाभिनृतः राजा एव एतं दण्डं विदध्यात्] ।

Beng.—বিবাহোনুরুচী অলংকৃতা সবর্ণী কণ্ঠাকে হরণ করিলে উত্তমসাহস দণ্ড দিতে হইবে। আর অবিবাহোনুরুচী সবর্ণী কণ্ঠাকে হরণ করিলে অধমসাহস দণ্ড দিতে হইবে। কিছি প্রতিলোমভাবে অর্থাৎ অধমবর্ণ পুরুষ যদি উৎকৃষ্ট বা উত্তমবর্ণ কণ্ঠা অপহরণ করে তাকে বধ দণ্ড দিতে হইবে।

Eng.—If amongst the same caste a male forcibly carries away an adorned maiden going to be married, then his punishment will be as in उत्तमसाहसः । Otherwise i.e., by forcible carrying away of a girl of some caste not going to be wedded, the fine will be as of अधमसाहसः । If however there is forcible carrying of a girl of higher caste by one of a lower caste then there will be capital punishment. [N.B.—Note सवर्णं हरणे दण्डः प्रातिलोम्यहरणे वधः] ।

Mita—पारदार्यप्रसंज्ञात् कन्यायामपि दण्डमाह—विवाहाभिरुभूताम् अलंकृतां सबर्णी कन्यामपहरन् उत्तमसाहसं दण्डणीयः । तदनभिमुखीं सबर्णी इस्तः प्रवस्त्राहसम् दण्डणीयः । उत्कृष्टवर्णां कन्यामपहरतः पुनः क्षमियादेः

तत् एव (दण्डः) । [दण्डविधानात् अपहर्त्तु सकाशात् आच्छिष्य अन्तस्मैदेवा हति गम्यते—owing to this दण्डविधान, it is inferred that the कन्या is to be taken back from the अपहर्ता and be given in marriage to a suitable groom] ॥

Charcha—Easy.

288. दण्ड is in हरण of an unwilling maiden etc

सकामास्वनुलोमामु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

दूषणे त्रुकरच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥ २८८ ॥

Prose—अनुलोमामु सकामामु (विषये, कन्याहरणविषये) न दोषः, अन्यथा (अकामकन्याहरणे) दमः (प्रथमसाहसदण्डः) स्यात् । दूषणे (कन्यादूषणे, संग्रहणेन कन्यात्वनाशे सति) करच्छेदः (दण्डः), उत्तमायां (अनिच्छित्यां कन्यायां दूषितायां सत्यां) वधः दण्डः स्यात् ।

Beng.—উচ্চরণের পুরুষ যদি অধমবর্ণের সকামা (ইচ্ছুক) কণ্ঠাকে হরণ করে, তবে দোষ হইবে না; কিছি তাদৃশ পুরুষ অনিচ্ছুক কণ্ঠাকে হরণ করিলে প্রথমসাহস দণ্ড দণ্ড হইবে। আর অকামা (অনিচ্ছুক) কণ্ঠাকে দূষিত করিলে করচ্ছেদ দণ্ড দণ্ড হইবে। ইশাও অনুলোম বর্ণবিষয়ক। কিছি নীচবর্ণ পুরুষ উচ্চরণের অনিচ্ছুক কণ্ঠাকে দূষিত করিলে, তার বধ দণ্ড দণ্ড দণ্ড হইবে।

Eng.—If a male of higher caste carries away a willing maiden of a lower caste then there is no punishment; but if such a male carries away an unwilling maiden then he is to be punished as in अधमसाहस (=प्रथमसाहस) । If again a male of a higher caste pollutes an unwilling maiden of lower caste then his hand is to be lopped off;

If again a male of a low caste pollutes an unwilling maiden of a higher caste then there will be capital punishment.

Mita—आनुलोभ्यापहरणे दण्डमाह—यदि सानुरागां होनवर्णो कन्या-मपहरति तदा दोषाभावात् न दण्डः। अन्यथा तु अनिच्छित्तीमपहरतः प्रथम-साहसे दण्डः॥ पुनश्च कन्यादूषणे दण्डमाह—अनुलोभासु इत्यनुवर्तते।

'अनुलोभासु' इत्यनुवर्तते। यथकामां कन्यां बलात्कारेण नखक्षतादिना दूषयति तदा तस्य करश्वेत्तव्यः। यदा पुनस्तामेवाङ्गुलिप्रक्षेपेण योनिक्षतं कुर्वन्दूषयति तदा मनुकषट्शनसहितोऽङ्गुलिच्छेदः। 'अभिषहा तु स कन्यां कुर्यादैपेण भूनवः। तस्याशु कन्ये अङ्गुल्यौ दण्डं चाहंति षट्शतम्॥' (मनुः दा३६७)—इति। यदा पुनः सानुरागां पूर्ववदूषयति तदाऽपि तेनैव विशेष उक्तः (मनुः दा३६८)—'सकामां दूषयन्कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति। द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये।' इति। यदा तु कन्यैव कन्यां दूषयति, विदग्धा वा, तत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः। 'कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः। यो तु कन्यां प्रकुर्यात्खो सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति॥ अङ्गुल्योरेव वा च्छेदं खरेणो-द्वहनं तथा॥' (मनुः दा३६९)—इति। 'कन्यां कुर्यात्' इति कन्यां योनिक्षतवर्ती कुर्यादित्यर्थः॥ तदा पुनस्त्कृष्टजातीयां कन्यामविशेषात्मकामामकामां वाऽभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेवं एव; 'उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति' (दा३६६)—इति मनुस्मरणात्॥ यदा सर्वां सकामामभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तत्पित्रे द्वात्, यदीच्छति; पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डस्त्रेण तदेव राक्षे द्वात्। सवणोमकामां तु गच्छतो वधं एवः यथाह मनुः (दा३६६) —'शुल्कं द्वात्सेवमानः समामिच्छेत्यिता यदि'। (दा३६४)—'योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति। सकामां दूषयस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नः॥' इति॥ २८८॥

Charcha—Easy, see Prose & Mita.

२८९. Punishment in false imputation of blame on maiden etc.

शतं स्त्रीदूषणे दवात् द्वेतु मिथ्याभिशंसने।

पश्चन् गच्छन् शतं दाप्यो हीनक्षीं गात्र मध्यमस्॥ २८९॥

Prose—स्त्रीदूषणे (कन्याक्षीदूषणे) शतं (पञ्च दमं) दवात्, मिथ्याभिशंसने तुद्वे शते दमं दवात्। पश्चन् गच्छन् शतं दाप्यः, हीनक्षीं गां च गच्छन् मध्यमस् (मध्यमसाहसं) दमं दवात्।

Beng.—কুমারী কণ্ঠার চরিত্ব বিষয়ে দোষেদ্ধাটন করিলে শতপঞ্চ দশ হইবে। আর এ উক্তি সর্বথা শিখা হইলে দ্বিশত পঞ্চ কুঁড়ি দিবে। পশ্চ গমনে শতপঞ্চ দশ দিতে হইবে। আর হীনজাতীয়া ক্ষী বা গোতে অভিগমন করিলে মধ্যমসাহস দশ হইবে (অর্থাৎ অকুঁড়া: ৫০০ পঞ্চ)।

Eng.—If an unmarried girl is vilified with regard to her character then there will be a fine of 100 panas ; if these vilifications are absolutely false then the fine will be 200 panas ; if one goes to some animal like goat etc then he will have to pay a fine of 100 panas, and if one goes to a girl of a very low order or to a cow then his punishment will be as in मध्यमसाहस।

Mita—किञ्च, स्त्रीश्टेनात्र प्रकृतत्वात् कन्यावमृश्यते। तस्या यदि कश्चिद् विष्णामानानेव अपस्मार-राजवद्मादिदीर्घकुत्सितरोगसंसृष्टैशुनस्यादिदोषान् प्रकाश्य “इयमकन्या” इति दूषयति असौरतं दाप्यः। मिथ्याभिशंसने तु पुनरविष्णमानदोषाविष्करणेन दूषणे द्वेशते दापनीयः। गोब्यतिरिक्तं पश्चगमने तु शतं दाप्यः। यः पुनः हीनां स्त्रीयम् अन्त्यावसायिनीम् अविशेषात् सकामामकामां वा, गां च अभिगच्छति असौरं मध्यमसाहसं दण्डणीयः॥ २८९॥

CHARCHA

1. खीदूषण—दुष+चिचू+ल्युट्=दूषण here villification of character. चिच्याः (प्रकृतत्वात् कन्यायाः) दूषणम्। तस्मिन्। भावे उभी। एव आलोचना भिशंसन्।

If again the villifications are absolutely false, then दृष्टि is greater. मिश्याभिशंसिते and मिश्याभिशंसिता (शंस+तृच्) are also readings here. But मिश्याभिशंसिता will break the क्रम of first clause here, though precise.

290. fine in संग्रहण of restricted दासी and भुजिष्या &c.

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥ २६० ॥

Prose—(परपरिगृहीतेषु) अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु च तथा अन्यासु गम्यासु गच्छन् पुमान् पञ्चाशत्पणिकं दमम् दाप्यः । [N.B.—पञ्चाशत्पणमस्ति अस्मिन् इति पञ्चाशत्पणिकम् (Qual दमम्) with ठन् by “अतइनिठनौ” । See उत्तमर्णिक अधमर्णिक &c ante] ।

Beng.—(বে দাসীকে তার দ্বারা দাসীকার্য করিতে নিষেধ করে, এইকলে অগ্রপুরুষসেবা হইতে কুকু তাদৃশী দাসীকে “অবরুদ্ধা দাসী” বলা হয়। যাহারা অগ্রপুরুষের সেবাকার্যেই নিশ্চক্ত তাদের ভুজিষ্যা বলা হয়)। এতাদৃশ অঙ্গের অবরুদ্ধা দাসী বা রক্ষিতা ভুজিষ্যা বা অঙ্গের উর্গভোগ্যা স্বেরিণী রমণীতে গমন করিলে, গমনকারী পুরুষ পঞ্চাশৎপণ দণ্ড দিতে বাধা হইবে ।

Eng.—A person enjoying a restricted married wife of another or an engaged married of another or some other enjoyable self-willed woman (kept etc) of another will have to pay a fine of hundred panas.

Mita—साधारणलोगमने दण्डमाह—[गच्छन इत्थनुवर्त्तते] । उक्तलक्षणं (परश्चश्रूषाकारिण्यो) वर्णलियो दास्यः, ता एव स्वामिना शुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृहे एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरभोगतो निरुद्धा “अवरुद्धाः” । पुरुषनियत-परिग्रहा भुजिष्या । यदा दास्योअवरुद्धा भुजिष्या वा भवेयुः तदा तासु तथा [च-शब्दात् बेश्यास्वैरिणीनामपि साधारणलीणां भुजिष्याणां च ग्रहणम्] तासु सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्डणीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासामपि परदारतुव्यत्वात् एतच्च स्पष्टमुक्तं नारदेन (१२।७८-७९) —‘स्वैरिण्यब्राह्मणी बेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्थुरानुलोम्येन लियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेब तु भुजिष्यासु दोषः स्थात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्यतस्ताः सपरिग्रहाः ॥’ इति ॥ निष्कासिनी स्वाम्यनवरुद्धा दासी । ननु च स्वैरिण्यादानां साधारणतया गम्यत्वाभिष्वानमुक्तम् । नहि जातितः शख्तो वा काश्चन लोके साधारणाः लिय उपलभ्यन्ते । तथा हि—स्वैरिण्यो दास्यश्च तावद्वर्णलियं एव ; ‘स्वैरिणी या पर्ति हित्वा सर्वं कामतः श्रयेत् । वर्णनामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ॥’ इति भनु-स्मरणात् ॥ नच वर्णलीणां पन्थौ जीवति मृते वा पुरुषान्तरोपभोগे घटते ; ‘दुशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्बा परिवर्जितः । परिचार्यः चिच्या साक्ष्या सततं देव-वत्यतिः ॥’ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः । ननु नामापि गृहीयात्पत्यौ त्रेते परस्य तु ॥’ (मनु १।१४-१।७) —इति निषेधस्मरणात् ॥ नापि कन्याव-स्थायाः साधारणत्वम् । पित्रादिपरिक्षितायाः कन्याया एव दानोपदेशात् । दात्रभावेऽपि तथाविधाया एव स्वयंवरोपदेशात् । नच दासीभावात्स्वधर्माधिकारच्युतिः । पारतन्त्रं हि दास्यम्, न स्वधर्मपरिप्यागः । नापि बेश्या साधारणी ; वर्णनुलोमजब्यतिरेकेण गम्यजात्यन्तरासंभवात् । तदन्तशातित्वे च पूर्ववदेव-गम्यत्वम् ; प्रतिलोमजत्वे ते तासां नितारामगम्यत्वम् । अतः पुरुषान्तरीप-भोगे तासां निन्दितकर्मभियासेन पातित्यात्, पतितसंसर्गस्य निषिद्धत्वाच्च न सकलपुरुषोपभोगयोवयत्वम् । स्पृहमेवम् । किंत्वन् स्वैरिण्यादुपभोगे पित्रादिरक्ष-राजदण्डभयादिष्ठदोषाभाकाद्गम्यत्वं बाढ़ीयुक्तिः । दण्डाभावस्थावरुद्धासु दृसी-

नियतं पुरुषपरिमोहोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहितास्वर्थादिवगम्यते । स्वैरिण्यादीनां पुनर्दण्डाभाबो विधानाभावात् ॥ 'कन्यां भजन्तीमुक्तृष्टां न किञ्चिदपि दापयेत् ॥' इति लिङ्गनिदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्मस्खलननिमित्तं गम्यानां गन्तृष्टां चाविशेषाद्वयत्येव । यत्पुनर्वैश्यानां जात्यन्तरासंभवेन वर्णान्तःपातित्वमनुमानादुक्तम्—'वेश्या वर्णनुलोमाधन्तःपातिन्यः ; मनुष्यनात्याश्रयत्वात् व्राह्णाणदिवत्' इति । तत्र ; कुण्डगोलकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वेश्याख्या काचिज्जातिरनादिवैश्यायामुक्तृष्टजातेः समानजातेर्वा पुरुषादुत्पत्ता पुरुषसंभोगवृत्तिर्वैश्येति व्राह्णाणदिवलीकप्रसिद्धिवलादभ्युपगमनीयम् । नच निर्मूलेयं प्रसिद्धिः । स्मर्यने दि स्कन्दपुराणे—'पञ्चाचूडा नाम काशनाप्सरसः, तत्सन्ततिर्वैश्याख्या पञ्चमो जातिः' इति । अतस्तासां नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरत्था समानोत्मृष्टजातिपुरुषाभिगमने नादृष्टदोषो नापि दण्डः । तासु चानवरुद्धासु गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्डस्तथाऽप्यदृष्टदोषोऽस्त्येव । 'स्वदारनिरतः सदा' (१४५) इति नियमात् ।—'पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते' इति प्रायश्चित्तस्मरणाच्चेति निरवदम् ॥ २६० ॥

CHARCHA

1. अवरुद्धासु दासीषु—दासी are maid servants meant to serve others, and of these who are being restricted by their husbands not to serve others by living there are अवरुद्धा दासी ॥ Acc. to Raghunath "सुडक्ते स्वाम्युच्छिष्ठम् इतिभुज+किष्यन् (औणादिक) लियाम्=भुजिष्या lit. she who lives on refuse of her employer's table i.e.=women servant भुजिष्या thus are paid maid servants who are meant to serve others all along ; other गम्या here are स्वैरिणी who leave their husbands and take resort to other, also kept of others and not public prostitutes. अषि उमी । See also Mita. Such of others should not be enjoyed, then this will be the

punishment. Such women of others are like 'परदर' "परपरिगृहीतस्तेज असां परदारतुल्यत्वात्"—Mita.

291. Punishment in forcible enjoyment of above types of woman.

प्रसद्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणःस्मृतः ।

वहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥ २६१ ॥

Prose—प्रसद्य दास्यभिगमे दशपणः दण्डः स्मृतः । यदि असौ (दासी) अकामा, तत्र वहूनाम प्रसद्य अभिगमे पृथक् चतुर्विंशतिकः (दण्डः स्मृतः) ।

Beng.—যাহারা পরপুরুষভোগ দ্বারা জীবিকা অর্জন করে, একগু দোষাদিতে জোর করিয়া (অর্থাদি না দিয়া) ভোগ করিলে দশপণ দণ্ড ইহৈবে । আব যদি এতাদৃশ দোষাদি অকামা অর্ধাৎ ভোগদানে অমুচ্ছুক হয়, তবে বছলোক বলপূর্বক উপগত ইহলে অত্যেকেরই চরিষপণ দণ্ড ইহৈবে ।

[N.B.—दासी here stands for दासी स्मैरिणी etc.]

Eng.—Those दासी, स्वैरिणी etc that live by selling their bodies should not be forcibly enjoyed without paying money ; then there will be a fine of ten panas ; if an unwilling such दासी etc. are forcibly enjoyed by many, then the fine will be twenty four panas for each one of them (पृथक्) ।

Mita—"अवरुद्धासु दासीषु" इत्यनेन दासीस्वैरिण्यादिसुजिष्याभिगमने दण्डं निर्दत्तः तासु अभुजिष्यासु दण्डो नास्ति इत्यर्थादुक्तम् । तस्यायवाद्यमाह—पुरुषसंभोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु 'हुरुद्धामविहेत् सदा बद्यत्वं अरोप अभिगच्छा ; ददापको दण्डः' । यदि यहक पकामनिकृतीमयि बद्यत्वः

न्तरेष अभिगच्छन्ति तद्द्वये प्रत्येकं चतुर्विंशतिपञ्चपरिमितं दण्डं दण्डीयाः । [यदा शुनस्तदिन्त्य भाटि (मूल्यं) दत्त्वा पश्चादनिच्छन्तीमपि वक्ताश्वरवन्ति तदा तेषामदोषः, यदि व्याध्यभिभवस्तस्या न स्यात् । 'व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा । आमन्त्रिता चेत् नागच्छेत् अदण्डशा बढवास्मृता ॥ इति नारदवचनात्] ॥ २६१ ॥

CHARCHA

1. प्रसङ्ग—*an अव्यय meaning वलात्* । See ante also.
2. चतुर्विंशतिकः—*with मत्वर्थ ठन् as in पञ्चाशत्पणिकं दमम्* ।
291. Punishment for harlots on denial after taking money.

गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।

अगृहीतेसमं दाप्यः पुमानप्येवमेव हि ॥ २६२ ॥

Prose—गृहीतवेतना (शुल्कं गृहीत्वा) वेश्या न इच्छन्ती यदि तदा द्विगुणं दमं वहेत् (दथात्) । शुल्के अगृहीते (किन्तु स्वीकारे सति) पश्चात् नेच्छन्ती समं (मूल्यं शुल्कं) वहेत् (दथात्) । पुमान् अपि एवमेव हि दाप्यः ।

Beng—मूल्य बा भाटक लইয়া পরে যদি বেশ্যা ভোগদানে অনিচ্ছুক হয়, তবে গৃহীতমূল্যের দ্বিগুণ দণ্ড দিবে। আর মূল্য না অইলেও যদি অঙ্গীকার করিয়া পরে অনিচ্ছুক হয়, তবে শীকৃত উচ্চমূল্য দিবে। পুরুষ ও যদি অর্থ দিয়া পরে অনিচ্ছুক হয় তবে উচ্চকরণ মণি দিবে।

Eng.—If a harlot is unwilling to give her body after taking money, then she will pay twice as much ; if she does not take money but disagrees after verbal agreeing then she will have to pay proportionate agreed money ; such is

the case for a male who secedes after paying etc. also [N.B.—usually money is forfeited in case of males seceding after paying].

Mita—यदां तु शुल्कं गृहीत्वा स्वस्थापि अर्थपति नेच्छति तदा द्विगुणं शुल्कं वहेत् दथात्, तथा शुल्कं दत्त्वा स्वशमनिच्छतः स्वस्थाप्य पुँसः शुल्कहानिरेव । [“शुल्कं गृहीत्वा पञ्चली नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अनिच्छन्त् दण्डशुल्कोपि शुल्कहानिमबानुयात्” इति नारदस्मरणात् । तथा अत्योपि विशेषस्तेनैव दर्शितः—‘अप्रयच्छन् तथा शुल्कम् अनुभूय पुमान् लियम् ॥ अक्रमं च संगच्छन् पाददन्तनखादिभिः । अयोनौ वाभिगच्छेत् यो बहुभिर्बाणिवासयेत् । शुल्कमष्ट्युणं दाप्यः विनयं तावदेव तु ॥ वेश्याप्रवाना याज्ञवकामुकास्तद् गृहोषिताः । तत् समुच्चेषु कार्येषु निर्णयं संशयेविदः” इति ॥ २६२ ॥

Charcha—1. वहेत्—Here it means दथात् ।

293. Punishment for unnatural enjoyment etc.

अयोनौ गच्छतो योषां पुरुणं वाभिमेहतः ।

चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रवर्जितागमे ॥ २६३ ॥

Prose—योषां (स्वयोषां) अयोगो गच्छतः (पुँसः) पुरुणं अभिमेहतः (जनस्य), तथा प्रवर्जितागमे (सञ्चासिन्यभिगमे) चतुर्विंशतिकः दण्डः स्यात् ।

Beng. etc—Easy.

Mita—किञ्च यस्तु स्वयोषां मुखादौ अभिगच्छति, पुरुणं बा अभिमुखः समेहति (मलंत्यजति), तथा प्रवर्जितां बा गच्छति, असौ चतुर्विंशतिपञ्चाश० दण्डीयः ॥ २६७ ॥

294. Punishment for enjoying Chandali woman etc.

अन्त्याप्तिगमने त्वाद्वारा कुरुन्मेन प्रवासयेत् ।

शुद्धस्तथापन्त्य एव स्थाद् अद्वस्तु आर्यगमे वधः ॥ २६४ ॥

Prose—अन्त्याभिगमने (अन्त्या चाण्डाली, तस्याभिगमने सति) कुबन्धेन (भगकारचिन्हेन) तु आङ्क (आङ्कयित्वा चिह्नयित्वा) प्रवासयेत् (स्वराष्ट्रात् वहिष्कुल्वात्) । शुदः (अन्त्याभिगमने) अन्त्य एव स्थात् । अन्त्यस्य आयगमे (उत्तमवर्णस्त्रभिगमे सति) वधः दण्डः स्थात् । [N.B.—The reading आङ्क (आ+अङ्क शिव्यप्) is better than तु आङ्कः here ; for ther a 'c' is to be made understood. Mita also has अङ्कयित्वा here.]

Being.—चण्डालीते उपगत हैले सेहि पूर्कषके कृृसितचिह्ने चिह्नित करिया जाए हैते बाहिर करिया दिवे । शूद चण्डालीते उपगत हैले से चण्डालज्ञ प्राप्त हैवे । आर चण्डाल यदि उक्तवर्ण रथगते उपगत है, तबे तार वध दण्ड हैवे ।

Eng.—If one goes to a Chandali woman, then he is to be imprinted with ugly signs on the forehead and turned out of the kingdom (country) ; if a sudra enjoys a Chandali then he himself becomes Chandali ; if a Chandala enjoys a woman of any higher caste then he is to undergo capital punishment.

Mita—किञ्च अन्त्याचण्डाली तदृगमने [त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभिमुथान “सहस्र” अन्त्यजलियम्] इतिमनुवचनात् पण्डहस्ता॑ दण्डयित्वा] “कुबन्धेन” कुत्सितवन्धेन भगकारेण आङ्कयित्वा स्वराष्ट्रात्तिवासयेत् । [प्रायश्चित्ताभिमुखस्यपुनर्दण्डनमेव] शुदः पुनर्क्षाण्डाल्यभिगमे अन्त्य एव चण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनः चाण्डालादेः उत्कृष्टजातिलक्ष्यभिगमे वध एव (दण्डः) ॥ २६४ ॥ इतिलोकंप्रहरप्रकरणम् ॥

अथ प्रकीर्णकप्रकरणम्

[The section on miscellaneous mainly touching the King, his officers etc not said or touched before. प्रकीर्णमेव प्रकीर्णकम् miscellaneous matters ; compare Mitakshara' here “यो नृपाश्रयो व्यवहारस्तत् प्रकीर्णकम् इति अर्थाङ्कितं भवति”] ।

Introductory Notes Here in Mitakshara

व्यवहारप्रकरणमध्ये खोपुंसयोगाख्यमध्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः (१२१)—‘विवाहादिविधिः खीर्णं यत्र पुंसां च कीर्त्यते । खोपुंसयोगसंहं तद्विवादपदमुच्यते ॥’ इति । मनुरप्याह (६१२)—‘अस्त्वतन्त्राः क्षियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् । विपयेषु च सज्जन्त्यः मंसाप्या शास्त्रानो वरो ॥’ इत्यादि ॥ यद्यपि खोपुंसयोः परस्परमधिप्रत्यर्थितया नृपसमक्षं व्यवहारो निषिद्धः, तथापि प्रत्यक्षेष कर्णपरम्परया वा विदिते तयोः परस्परातिचारे दण्डादिना दम्यतो निजसंघर्ममार्गे राजा शापनीयौ । इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे राजघमंभ्येऽस्य खोपुंसर्घर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवाहप्रकरण एव संप्रपञ्चं प्रतिपादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् ॥

सांप्रतं प्रकीर्णकाख्यं व्यवहारपदं प्रस्तूयते । तद्वक्षणं च कथितं नारदेन (१६१-१-४)—‘प्रकीर्णकेषु विहेया व्यवहारा नृपाश्रयाः । राजामालाप्रतीषातस्तत्कर्मकरणं तथा ॥ पुरव्यदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव च । पाखण्डैनैगमश्चेविगमश्चर्मविपर्ययाः ॥ पित्रापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यसंक्रमः । प्रतिग्रहविलोपश्च कोपश्चाभ्यिकामपि ॥ वर्जसंकरदोषश्च तदृत्तिनियमस्तुशा । न द्वेष्ट यज्ञं पूर्वेषु सर्वं तस्यात्प्रकीर्णके ॥’ इति ॥ प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा राजामोऽप्यन्तराषाकरणादिविषयात्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तस्य स्वृत्याचारव्यपेत्यागते लोकानानां प्रतिपूलतामासाय व्यवहारनिर्वयं कुर्वत ॥ यस्व च वदता योऽप्यन्तराषाकरणादिविषयात्ते व्यवहारस्तप्रकीर्णकमित्यवौहङ्कितं भवति ॥

269. The wrong writers of documents, and connivers of outrages are to be punished.

अनं वाप्यभ्यधिकं वापि लिखेद् यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा मुक्तो दण्ड उत्तमः ॥ २६५ ॥

Prose—यः (राजपुरुषः) राजशासनम् उनं वा यदि वा अभ्यधिकं लिखेत तस्य, वा पारदारिकचौरं मुक्तः (उनस्य) उत्तमः (उत्तमसाहसकथितः) दण्डः स्थाप्तः ।

Beng.—যে রাজপুরুষ ভূম্যাদি-বিষয়ক খব্যাদির পরিমাণ কর্ম বা বেশো দলিলে লেখে, বা যে রক্ষিপুরুষ পরম্পরাধৰ্ষণকারী বা চোরকে ধরিয়া রাজ্যের নিকট সমর্পণ না করিয়া ছাড়িয়া দেয়, সেও (অর্থাৎ এই দুইপ্রকার লোকই) উত্তমসাহস দণ্ডে দণ্ডনীয় ।

Eng.—The officer who writes less or more measurements of lands etc in documents or if the officer connives and lets go an adulterer (a molester of another's wife) or a thief, should be punished with उत्तमसाहसदण्ड ।

Mita—तत्र अपराधविशेषे दण्डविशेषमाह—राजदत्तमूर्तेः निवन्धस्य वा परिमाणात् नृगत्त्वमाधिक्यं वा प्रकाशयन् राजशासनं योभितिखति, य एव पारदारिकं चौरं वा गुहोत्त्वा राहे अनर्पयित्वा मुक्तिः, ताहुभो उत्तमसाहस/दण्डनीयौ ॥ २६५ ॥

CHARCHA

1. यः—Refers to यः राजपुरुषः (royal officer), राजः शासनम् =राजशासनम् the documents of kings ६ तत् ।

2. पारदारिकचौरम्—परस्य दाराः इति परदाराः, ६ तत्—। परदारान्तः गच्छतीति परदार+ठक् by the varttika “गच्छती परदारादिभ्यः”=

पारदारिकः an outrager—a molester of परस्ती । पारदारिकसहितः चौरः इति पारदारिकचौरः, शाकपार्थिवादितत् । In usual course a समाहारदण्ड can't be got in such cases but can somehow be established by the dictum “सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद् भवति” । See our वधूवरम् in sak. and ante.

296. Punishment for other's defilers by food.

अभद्र्येण द्विजं दुष्यन् दण्डय उत्तमसाहसम् ।

मध्यमं क्षत्रियं वैश्यं प्रथमं शूद्रमधिकम् ॥ २६६ ॥

Prose—द्विजम् अभद्र्येण दुष्यन् (दुष्यन् जनः) उत्तमसाहसं दण्डयः । क्षत्रियं (दुष्यन्) मध्यमं (मध्यमसाहसं), वैश्यं (दुष्यन्) प्रथमम् (वा अधमसाहसं) दण्डयः, शूद्रं दुष्यन् अधिकम् (अद्वं प्रथमसाहस्य अर्द्धपरिमाणं) दण्डयः ।

Beng.—যদি কেহ বাক্ষণকে অভক্ষ্য বস্তুমিথিত অন্তর্গানাদি দ্বারা দূষিত করে (অর্থাৎ তার ধর্মনিয়ম নষ্টকরে), তবে তার উভয় সাহস দণ্ড হইবে । ক্ষত্রিয়কে এভাবে দূষিত করিলে মধ্যমসাহস দণ্ড, বৈশ্যকে দূষিত করিলে অধমসাহস দণ্ড এবং শূদ্রকে দূষিত করিলে অধমসাহসদণ্ডের অর্কেক্ষণে দণ্ড হইবে ।

Eng.—One defiling a Brahman by giving him his non-edible drink or food should be punished as in उत्तमसाहस, one so defiling a Kshatriya will be punished as in मध्यमसाहस, one so defiling a Vaishya will be punished as in अधमसाहस ; one so defiling a Sudra will have to pay half as much as in अधमसाहस ।

Mita—प्रसङ्गात् नृपात्रव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह—मृग-ज्ञात्रीषादिनां अपद्ययेन भद्र्यगहेन दृष्ट्यात्रवान्वादिमिश्रणेन स्वरूपेण वा त्रिशूलं

‘दूषयित्वा खादयित्वा उत्तमसाहसं दण्डो भवति । क्षमिदं मुखरेवं दूषयित्वा अव्यग्रम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमम्, शुद्धं दूषयित्वा प्रथमसाहस्रस्यार्द्धम्, दण्डो भवति इति सम्बन्धः । लशुनाथभद्र्यदूषणे तु दोषतारतम्यात् दण्डतारतम्य-सूखनीयम् ॥

CHARCHA

1. दुष्यन्—दुष (दिवादि)+शत् । usually दिवादिदुष is अकर्मक as ‘विद्वान् दुष्यति चापशब्दैः’ etc. Here दुष is used as अन्तर्भावितर्थर्थ i.e., in the sense of दूषण (defiling another). The reading दूष्यः is bad in gram. here. Thus अधद्येण द्विजं दूष्यः जनः is unidiomatic ; द्विजस्य दूष्यः जनः is intelligible ; further दूष्यप्रत्यय denotes अप्य or विधि, अतिसर्ग or request or प्राप्तकाल or proper time, or अर्ह or योग्यता (see the rules प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेतु कृत्याद्य and ‘अर्हे कृत्यतृच्छ), but this is not the sense here, the meaning here being a matter of past & present दूषण । So we prefer दुष्यन् here.

297. Punishment for selling adulterated gold and meat.

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रीयः ।
ऋग्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहस्रम् ॥ २६७ ॥

Prose—कूटस्वर्णव्यवहारी, विमांसस्य च विक्रीयो ऋग्गहीनस्तु कर्तव्यः उत्तमसाहसं दर्मं च दाप्यः ।

Beng.—যে বণিক কুকির মোনাকে থাটি মোনা বনিশ্বা বিক্ৰী কৰে, বা যে অবিশুক শাঁশ বা অশান্ত শাঁশ বিক্ৰী কৰে, তাদেৱ অত্তোককে তিন অঞ্চ (নামিকাৰণ, রচ—এই তিন অঞ্চ) হৈন

कवিজ্ঞा (अকर्मण् कविज्ञा या कविज्ञाः) आदृ छেषक्षाहम् एव
द्रेष्ट्रारेत्रम् ।

Eng.—The trader dealing with imitation gold (or silver) as genuine one, or one dealing with objectionable or inedible meat will be made devoid of three limbs (of nose, ear and hand) and also made to pay punishment as in उत्तमसाहस ।

Mita—किञ्च वसवेषादापादितवर्णोत्कर्णौः कूटैः स्वर्णैः व्यवहारशीलो यः स्वर्णकारादि । यश्च ‘विमांसस्य’ कुत्सितमांसस्य श्वादिसंवद्दस्य ‘विक्रीयशीलः’ सौनिकादिः [च-शब्दात् रजतादि व्यवहारी च] ते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरैः विभिः अङ्गैः हीनाः कार्याः । ‘चशब्दात्’ ऋग्गञ्चेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसं दण्डं दाप्याः । [यत् पुनर्मनुनोक्तम्—‘सर्वकण्ठकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रदर्शमानमन्याये छेदयेतलवशः चुरैः’ इति, तदेतत् देवत्राह्वणराजस्वर्णविषयम्] ॥

CHARCHA

1. कूटस्वर्ण &c—कूट is feint, false. कूटं स्वर्णम् । तस्य व्यवहारः । स अस्ति अस्य इति मत्वर्थीय इनिः । or कूटस्वर्णं व्यवहरति इति इनि । उक्त कर्म of कर्तव्य and दाप्यः ।

2. विमांसस्य—शेषे पष्टी । विरुद्धं मांसम् इति विमांसम्, meat contrary to one's edibility or विरसं मांसम् विमांसम् bad-tasting, food or decomposed meat.

3. विक्रीय—विक्रीयः अस्ति अस्य इति मत्वर्थीय इनि । or औषादिक इनि । इनि should give बिक्रीयी ॥ ऋग्ग refers to 3 अङ्ग of nose-ear & hand. अङ्गैः हीनः, तत्तद ।

4. Remark—Though slokas 296 297-301 do not directly concern the king, still these reflect discredit to adminis-

stration if such समाजविरोधी जनदूषक persons go unpunished in the kingdom. Such दुष्कृति and दुर्नीति should always be checked by the administrator with strong punishments of उत्तमसाइस। So these are dealt with here.

298. No crime accrues to the goader if one being forewarned is injured by animals.

चतुष्पादकृतो दोषो नापेहीति प्रजल्पतः ।
काष्ठ-लोष्टे-भु-पाषाण-बाहुयुग्यकृतस्तथा ॥ २६८ ॥

Prose—‘अपेहि’ इति प्रजल्पतः (चालकस्य, स्वामिनो वा) चतुष्पादकृतः—दोषः (मनुष्यमारणरूपदोषः) न स्यात् । तथा ‘अपेहि’ इति प्रजल्पतः जनस्य काष्ठलोष्टेभु-पाषाण-बाहुयुग्यकृतः (काष्ठादीन् क्षिप्तः जनस्य तद्कृतः मनुष्यमारणरूपः) दोषः न स्यात् ।

Beng.—“সরিয়া যাও”—এইকপ বলার পরও যদি চতুষ্পাদকৃত গো-শহিশ হলী দ্বারা কেহ আহত হয়, তবে চালক বা পালকের কোন দোষ হইবে না। তজ্জপ নিমেধ করা সঙ্গেও যদি কাষ্ঠ, ইষ্টক, বাণ, পাষাণ, বাহু ক্ষেপন দ্বারে নিকট ধাকিয়া বা যুগ (জোঘাল) বাহী অশ্বের নিকট ধাকিয়া কেহ আহত হয় তবে উৎক্ষেপকের কোন দোষ হইবে না।

Eng.—The fault in wounding persons by four-footed animals (like cow, buffalo, elephant etc.) will not accrue to their goaders or masters, if they warn others saying “go away hence”. Similarly one wounded even if warned to remain near throwing of woods, bricks, arrows, stones

near hand-stretching area or remaining before horses with yokes on, cannot involve the person engaged there.

Mita—विषयविशेषे दण्डाभावमाह—“चतुष्पादैर्गेगजादिजातिभिः कृतोयो-दोषः” मनुष्यमारणरूपः असौ गवादिस्वामिनो न भवति, अपसरेति प्रकर्त्तेण उच्चैर्भाषमानस्य । तथा—लकुट-लोष्ट-सायक-पाषाणोत्तदेपणेन “बाहुना युग्येन च” युग्य वहता अश्वादिना कृतोमः पूर्वोक्तदोषः सोपि काष्ठादीन प्रास्यतो न भवति, अपसरेति प्रजल्पतः । काष्ठादुग्रतदेपणेन हिंसायां दोषाभावकथनं दण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । प्रायश्चित्तं पुनः अमुदिपूर्वकनिमित्तम् अस्य अस्त्येव । [काष्ठादि ग्रहणं च शक्तितोमरादे उपलक्षणम्] ॥ २६८ ॥

CHARCHA

1. चतुष्पादकृतः—चत्वारः पादाः अस्य, चतुष्पादः, बहु । no समासान्त—अनित्यत्वात् । तेन कृतः, ततत् । Qual दोषः । The fault of मनुष्यमारणदोष by चतुष्पाद जन्तु will not go to—“अपेहि” इति प्रजल्पतः (कथयतः) । See Mita.

2. काष्ठ etc—युग is yoke of cars ploughing &c. युग्यहति युग्य with यतप्रत्यय by the rule” तद्धहति रथयुग्मासङ्गम्” । युग्य is horse with yoke on its shoulder. So बाहु is बाहुतदेपणान्, so-take काष्ठ etc. First दन्त । Then ततत् । Refers to such मारण दोष ॥ अप+इ लोट हि will give अपेहि and not अपैहि ॥

299. Being warned one must not be near a bullock not properly tied to the car or near a broken car.

छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्युगादिना ।

पश्चात्त्वैवापसरतः हिंसने स्वप्रव्युक्तेष्वपाक् ॥ २६९ ॥

Prose—छिन्ननस्येन भग्युगादिना यानेन पश्चात् अपसरता (यानेन) हिंसने स्वप्रव्युक्तेष्वपाक् स्थानः ।

Beng.—যে ঘানের বলীবর্দিদির নাসাদড়ি ছিল এবং যে ঘানের যুগ (জোয়াল) বা চাকা ভাঙিয়া গিয়াছে সেই শকটে পিছু হাটিবার সময় স্বামীকর্তৃক মনুষ্যাদিহিংসন হইলে স্বামীর দোষ হইবে না' (যদি পৰ্বেই "সবিয়া যাও" বলিয়া সাবধান করিয়া দেওয়া হয়)

Prose—The owner going by his car having its nose-thread torn, yokes and wheels tottering, and hurting others while turning backwards or sideways will not be guilty. (if he warns others beforehand).

Mitk—किञ्च, नसि भवा रज्जुः नस्या । छिन्ना शकटादियुक्तवलीर्वदनस्याह
रज्जुः यस्मिन्याने, तत् छिन्ननस्यं शकटादि, तेन तथा भग्नयुगेन [शादिग्रहणात्
भग्नाक्षक्षकादितेन च] यानेन, पश्चात् पृष्ठतो अपसरता [च शब्दात् तिर्यग-
पगच्छता प्रतिसुखं वा गच्छता च, मनुष्यादिहिंसने स्वामी प्राजको वा
(=चालको वा) दोषभाक् न भवति । अततप्रयत्ननितत्वात् हिंसनस्य । [तथा
च मनुः—‘छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्यक् प्रतिसुखागते अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे
तथैव च । द्वेदने चैवयन्त्रानां योक्तृरस्योस्यथैव च । आकल्दे सत्यपेहिइति
न दण्डं मनन्रवीत’] ॥ इति ॥ ३६६ ॥

CHARCHA

1. छिन्नलयेन—नासिकार्यै हितं नस्यम् with यत् and नासिका
becoming नस् by the dictum 'नस् नासिकार्यः' under the rule
'तस्मैहितम्'; next वहु। See Mita. Qual. यानेन (which has
करणे उथा)।

2. Remark--Here also there shall be forewarning by the owner or driver of the car as 'अपेहि'! Otherwise दोष will accrue.

शंको ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिना॑ शृङ्खिना॑ तथा॑ ।
प्रथमं सहस्रं दद्यात् विक्रष्टे॒ द्विरुणं ततः ॥ ३०० ॥

Prose—स्वामी शक्तोपि दंष्ट्रिणां तथा शृङ्गिनां (सम्बन्धे=सम्बन्धविवरण
“षष्ठी ”) आहर्त जनं अमोक्षयन् प्रथमं साहस दण्डं दद्यात् । ‘विक्रुष्टेष्टि’ अमोक्षयन्
सातः द्विरुणं दण्डं दद्यात् । [अत्र विशदविवरणन्तुभिताक्षरायां दृष्टव्यम्]

Beng.—স্বামী যদি সমর্থ হইয়াও, দণ্ডিগজাদিবারা বা শক্তী অহিধাদিবারা আহত ব্যক্তি উদ্ধার না করেন, তবে প্রথমসাহস দণ্ড দিবেন। আর আক্রান্ত ব্যক্তি কাতরে চেঁচাইলেও যদি স্বামী শক্তা বা উদ্ধার না করেন তবে প্রথমসাহসের দ্বিতীয় দণ্ড হইবে।

Eng.—If the owner or the goader does not deliver a person wounded by a tusker or a horned animal even if able, then he will be fined as in प्रथमसाइस : If again he does not deliver the wounded even when he cries for help then the fine will be twice as much. [N.B.—Here driver's fault will be the fault of the owner etc.—See Mita].

Mita—उपक्षायां दण्डमाह—अप्रवीणप्राजकप्रेरितैदृष्टिर्गिर्जादिभिः शृङ्ग-
 ‘भिर्गवादिभिर्व्यमानसम थोडपि तत्स्वामी यथमोक्षयञ्चुपेक्षते, तदा अकुशल-
 ‘प्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसं दण्डं दधात् । यदा तु ‘मारितोऽहम्’ इति
 विकुष्टेऽपि न मोक्षयति तदा द्विगुणम् । यदा पुनः प्रवीष्मेव प्राजकं प्रेरयति तदा
 प्राजक एव दण्डयो न स्वामी । यथाह मनुः (दा॒१४)—‘प्राजकर्त्त्वेद्वेदासः
 ‘(शकः) प्राजको दण्डमर्हति’ इति ॥ प्राजको यन्ता । आसोऽभियुक्तः (शकः)
 दण्डविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः (दा॒२६६-६८)—‘मनुष्यमासने
 लिङ्गं वीरबल्किलिंगी भवेत् । प्राजक्षस्तु माहस्तर्वं गोवबोद्धृश्यादित् ॥ युद्धात्मा अ-
 श्वर्णानां तु हिंसायां दिशतो दमः । पश्चात्तु भवेदण्डः शुभेषु शृगसक्षिपु ॥ गर्दधान्तादि-

कानां तु दण्डः स्यात्पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः इवशुकरनिपातने ॥' इति ॥

Charcha—Easy. See Tika & Prose.

391. If an illegal lover is called a thief to suppress infamy, then a fine of five hundred pana will be imposed.

जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

उपजीव्य धनं मुञ्चस्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥ ३०१ ॥

Prose—जारं—हे चौर इत्यभिवदन् जनः पञ्चशतं दमम् (दण्डं) दाप्यः । जारात् धनं उपजीव्य (उत्कोचरूपेण धनं गृहीत्वा) मुञ्चन् (जारं मुञ्चन्) (पुरुषः, राजपुरुषो वा) तद् (गृहीतधनम्) एव अष्टगुणीकृतं दमं दाप्यः ।

Beng.—পরক্তীগামী জার (উপপত্তি) ঘরে আসিলে, তাকে কলঙ্ক ঢাকিবার জন্য চোর বলিয়া ধরাইয়া দিলে, পাঁচশত পশ দণ্ডিতে হইবে। আবার জারের নিকটে হইতে উৎকোচকর্প ধন গ্রহণ করিয়া তাকে যে ছাড়িয়া দিবে, তার উৎকোচব্রহ্মপে গৃহীত ধনের আটগুণ থন দণ্ডিতে হইবে।

Eng.—A lover having illicit connection with another's wife if handed over on the plea of a thief (to suppress infamy), then a fine of five hundred pana will be imposed ; again if such an adulterer of woman be let loose by any one after taking bribe from him, then he is to pay a fine amounting eight times of the bribed sum.

Mita—किञ्च स्ववंशकवङ्कमयात् जारं पारदारिकं 'हे चौर निर्गच्छ' इत्यभिवदन् पञ्चशतं पशानां पञ्चशतानि यस्मिन् दमे, स तथोक्तस्तं दमं दाप्यः, अः पुनः जारहस्तात् 'भन्मुपजीव्य' उत्कोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौं यावद्-गृहीतं साप्तदण्डगुणीकृतं दण्डं दाप्यः ॥ ३०१ ॥

CHARCHA

1. चौर इत्यभिवदन्—Here we have सन्धि as चौरेत्यभिवदन् । Then चौर is case of address. हे चौर निर्गच्छ—इत्यभिवदन् । See Mita. or say—जारं चौरः इत्यभिवदन्=जारं चौर इत्यभिवदन् by सन्धि ; then a further सन्धि is done for metre as जारं चौरेत्यभिवदन् । An आर्थ प्रयोग । In this case चौरः has इतियोगे मा ॥

302. The villifier of the king, or the divulger of king's counsels or plans should be turned out of kingdom with his tongue cut off.

राजोअनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाकोशकारिणम् ।

तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं छित्त्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥ ३०२ ॥

Prose—राजः (सम्बन्धे) अनिष्टप्रवक्तारं (अनभिमतशत्रुस्तोतारं) तस्य आकोशकारिणं (निन्दकारिणं), तन्मन्त्रस्य (रहस्यस्य राजमन्त्रस्य) च भेत्तारं जिह्वां छित्त्वा प्रवासयेत् । [N.B.—construe अनिष्टस्य जनस्य प्रवक्तारम् with तृच् and आकोशं करोतीति आकोशकारिण् (with णिनि)-तम्]

Beng.—যে, রাজার অনভিশ্রেষ্ঠ শক্তপ্রাপ্তিত্ব নিয়ম প্রশংসাকরে, বা যে বাজার নিকাচরণ করে, আর যে বাজার রহস্য (প্রগাঢ়ি ও পরব্রাহ্মবিষয়ক) মন্ত্রণাদিত্ব উদ্ধাটন করে, রাজা তার জিষ্ঠা কাটিয়া জ্বাঞ্চি হইতে বাহির করিয়া দিবেন ।

[N.B.—In मन्त्रस्य भेत्तारम् avoid तृच्, then कर्म षडी will be barred by 'न लोकाभ्य—स्वर्लर्थतनाम्'] ।

Eng.—A praiser of king's enemies and a villifier of the king or a divulger of king's counsels (of home and foreign affairs) will be turned out of the kingdom with

his tongue cut off. [N.B.—See Mita for other details, as capital punishment for राजकोशापहरण, and Brahman's punishment other than वध etc.]

Mita—किंच, राजोऽनिष्टस्यानभिमतस्यामित्रस्यस्तोत्रादेः प्रकर्जेण भूयो भूयो वक्तारं तस्यैव राजा आक्रोशकारिणं निन्दाकरणशीलं तदीयस्य च मन्त्रस्य स्वराष्ट्रविवृद्धिहेतोः परराष्ट्रापक्षयकरस्य वा भेत्तारं अमित्रकर्णेषु जपन्तं तस्य जिह्वामुक्त्य स्वराष्ट्राक्रिकासयेत् । [कोशापहरणादौ पुनर्वध एव । (मनुः ६।२७५)—'राजः कोशापहर्तृश्च प्रतिक्लेषु च शितान् । धातयेद्विवृद्धेऽर्दीणां चोपकारकान् ॥' इति मनस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहरणच्छेदवध-रूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहरणेऽपि यद्यस्य जीवनोपकरणं (means of livelihood) तज्जापहर्तव्यम् चौरोपकरणं विना । यथाह नारदः—(१७।१०,११) 'आशुधान्यायुधीयानां बाह्यादीन्वाह्यजीविनाम् । वेश्याखीणमलकारान्वाद्यातोद्यादि तद्विदाम् ॥ यच्च यस्योपकरणं येन जीवन्ति काम्काः । सर्वस्वहरणेऽप्येतक्ष राजा हर्तुमर्हति ॥' इति । व्राक्षणस्य पुनः 'न शारीरो व्राक्षणे दण्डः' (गौ० १२।८६) इति निषेधाद्वधस्थाने शिरोमुण्डनादिकं कर्तव्यम्—'व्राक्षणस्य वधो मौण्डं पुराक्रिर्वासनाक्लने । ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्दमेन तु ॥' इति मनस्मरणात् ॥ ३०३ ॥

Charcha—Easy, see Prose & Beng.

303. Punishment for taking away & selling ornaments from dead bodies etc.

मृताङ्गलमविक्रेतुर्गुरुरोस्ताडयितुस्थथा ।

राजयानासनारोद्धुः दण्ड उत्तमसाहसः ॥ ३०३ ॥

Prose—मृताङ्गलमविक्रेतुः तथा गुरोः (गुरुजनस्य) ताङ्गितुः, राजयान-समारोद्धुः उत्तमसाहस दण्डः विधातव्यः (वा स्वात्) ।

Beng—যে ব্যক্তি শৃতদেহের অঙ্গসংশ্লিষ্ট শর্পবদ্ধাদি বিক্রয় করে, বে শুল্কজনদের প্রহারকরে, এবং যে বিনামূল্যভিত্তিতে রাজাৰ ব্যবহার্য যানবাহন বা সিংহাসনে আরোহণ করে বা উপবেশন করে, তাৰ উচ্চমসাহস কথিত দণ্ড হইবে ।

Eng.—A carrier and seller of gold or dresses or flowers etc. of a dead body, a beater of his superiors, or of one using (without permission) king's conveyances or one sitting on his royal throne will be punished as in उत्तमसाहस । [N.B.—This is a bad custom or incident hampering and disturbing healthy administration so punishable]

Mita—किञ्च मृतशरीरसम्बन्धिनो वस्त्रपुष्पादेविक्रेतुः । गुरोः पित्राचाय्यादेः साङ्गितुः । तथा राजानुमति विना तद्यानं गजाश्वादि, आसनं सिंहासनादि आरोहेतश्च उत्तमसाहसो दण्डः ॥ ३०३ ॥

CHARCHA

1. मृताङ्गलम् &c.—मृताङ्गे लग्नम्, सुप्तुपा । तस्य (स्वर्णवस्त्रपुष्पादेः) विक्रेता (तच) । दृतत् । तस्य । शेषे ६ष्ठी ॥ construe राजयानासनस्य आरोद्धुः दण्डः उत्तमसाहसः स्यात् । such will be punished for the bad example he will set to others.

304. A piercer of eyes of others, an astrologer presaging bad for the king etc will be heavily fined.

द्विनेत्रमेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा ।

विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दण्डः ॥ ३०४ ॥

Prose—द्विनेत्रमेदिनः (क्रोधात् अन्यस्य नेत्रहत्यनाशिनः), राजद्विष्टादेशकृतः (राजानभिप्रेतं वस्तु ज्योतिर्बृकृत्वेन कथयतः), शूद्रस्य च विप्रत्वेन (अहं विप्र

इति अभिमानत्वेन) जीवतः (जीविकां कुर्वतः) अष्टशतः (तत्परिमितः पणः) दमः (दण्डः) स्यात् ।

Beng.—ये बाँकि त्रोथवशे अग्नेर द्वै चक्षुं इ नाश करिया
फेले, ये ज्योतिषी राजा अबलिप्रेत राज्यनाशादि शास्त्रेननिर्देश
क्रपे बले, वा ये शूद्र इंग्लाओ ब्राह्मणाचारे जीविका निर्वाह करे,
तादेर आठेशत पण दण्ड इहैबे ।

Eng.—One who out of anger uproot both the eyes of another, an astrologer presaging king's undesirable predictions, and a Sudra carrying on livelihood posing himself as a Brahmana, should be fined eight hundred panas each.

Mita—किञ्च यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रदूयं भिनति । यश्च ज्योतिः-शास्त्रवित्, गुर्वादिहितेष्मुच्यतिरिक्तो 'राजा द्विष्टम्' अनिष्टम् ('संवत्सरान्ते तत्र राज्यच्युति र्भविष्यति' इत्येवंस्यम्) आदेशं करोति (बदति) । तथा च यः शूद्रो भोजनार्थं यज्ञोपवीतादीनि ब्राह्मणलिङ्गनि धारयति—तेषामष्टपत्रो दमः । अष्टो पणशतानि यस्मिन् दमे स तथोक्तः । ["आद्धमोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेशधारिणस्तपशलाकया यज्ञोपवीतवद्वृष्टिं आलिखेत्" इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । वृत्यर्थं तु यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गधारिणः बध एव । 'द्विजाति-लिङ्गिनः शूद्रान् धातयेत्' इति स्मरणात्] ॥ ३०४ ॥

CHARCHA

1. राजद्विष्टादेशकृत—राजद्विष्ट्य आदेशः । तं करोतिति कृधातु किप्त—राजद्विष्टादेशकृत । तस्य । of an astrologer who will make undesirable prediction for a king will be punished unless he is desired to do so, for the good of the king.

2. शुद्धस्य विप्रत्वेन जीवतः—(i) It may be—to pose as a विप्र for आद्धमोजन (1) or it may be—to pose as a विप्र for livelihood. See Mita. दण्ड in either case is different as said in Mita. This is also undesirable for a healthy समाज and राष्ट्र ॥

305. A badly tried suit will be re-tried by the king.

दुर्दृष्टांस्यु पुनर्वृप्तवा व्यवहारान् नृपेण तु ।

सम्या सजयिनो दण्डया विवादाद्विगुणं दमम् ॥ ३०५ ॥

Prose—दुर्दृष्टान् (स्मृतिशास्त्रादिनियमलङ्घनेन प्राढविवाकादिभिः अथाद्यान्) व्यवहारान् पुनः दृष्ट्वा (विचार्य) नृपेण सजयिनः सम्याः विवादात् द्विगुणं दमं दण्डयाः (दण्डणीयाः) ।

Beng—यদি রাজা, নিযুক্ত প্রাপ্ত বিবাকাদি সভ্যগণ কর্তৃক কোন মামলা অথবা বিচার করা হইয়াছে বলিয়া বোঝেন, তবে তিনি তাহার পুনর্বিচার করিয়া বিবাদে জয়ীপক্ষ সহ প্রত্যেক 'সভা' দিগকে, প্রাজিতের উপর ধার্যদণ্ডের দ্বিগুণ দণ্ড বিধান করিবেন ।

Eng.—If the king deems a suit to be unjustly tried by his appointed judges & council, then he will make a fresh trial of it, and shall fine all—the winner the council members each with twice the amount which the previously unduly defeated party had to pay.

Mita—रागलोभादिना अन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह—‘दुर्दृष्टान्’ स्मृत्याचारप्राप्तधर्मोऽङ्गनेन रागलोभादिभिः असम्यगविचारितत्वेन आशङ्का-मानान् ‘व्यवहारान् पुनः स्वयं राजा सम्यग् विचार्यं निश्चितदोषाः पूर्वसम्याः-सजयिनः प्रत्येकं विवादपदे यो दमः पराजितस्य, तदद्विगुणं दाप्याः । [अप्रसं-जेतदण्डविधिपरत्वात् वचनस्य, रागालोभादित्यादिना (पूर्व) क्षेत्रेन अपौ-

नस्तयम् (It is for falsely जेतु दण्ड, so no tautology with 'रागत्वोभात्' &c.)। यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्ट्वं ज्ञातं, तदा साक्षिण एव दण्डयाः, न जयी न सम्याः। यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्ट्वं ज्ञातं तदा सर्वप्रव राजसहिताः सम्यादयो दण्डनीयाः। 'पादो गच्छति कर्तरं पादो साक्षिणमृच्छति। पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति' इति मनुवचनात्। एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरं, न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागाय। यथोक्तम्—'कर्तृसमवायिकलजननस्वभावत्वात्अपूर्वस्य'—for the अपूर्व result (an unseen result) is naturally produced by the united results of all the agents in an act.] 305

CHARCHA

1. सजयिनः—जयी is here the victorious party in a suit. जयिना सह वर्त्मानाः, सजयिनः, also सहजयिनः, वहु। Qual सम्याः। This sloka states mainly of punishment for an अन्यायेन जेता, and not specially of दण्ड of स्मृतिविरुद्धकारी सम्या due to स्नेह or greed for anyone; so this is not a tautology of sl. 4—'रागत्वोभात् स्मृत्यपेतकारिणः सम्या दण्डाः' &c.

306. One defeated and come for retrial and defeated again should be fined two times.

यो मन्येताजितोम्मीति न्यायेनापि पराजितः।

तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद् द्विगुणं दमम्॥ ३०६॥

Prose—यः न्यायेन पराजितः अपि 'अजितोस्मि' इति मन्येत, तं पुनः (कूटलेख्यादिभिः धर्माधिकरणम्) आयान्तं पुनः जित्वा (पराजय नीत्वा) द्विगुणं (पूर्वपराजये देयादर्थात्) द्विगुणं दमं दापयेत (राजा)।

Beng.—বিবাদে যে অভিযুক্ত বাসি, আইনানুসারে পরাজিত হইয়াও নিজেকে অপরাজিত মনে করে, এবং আবার জাললেখ্যাদি দ্বারা কোটি (আদালতে) আবার বিচারের জগ আসে এবং আবার বিচারে পরাজয় আশ্চেষ হয়, তবে রাজা পূর্বপরাজয়ের বিশুণ অর্থ দণ্ড দেওয়াইবেন।

Eng.—If one party legally defeated claims himself as undefeated and again appears in the court for retrial with false documents etc, then if again he is defeated in king's fresh trial then he is to be paid a fine twice as much as in the previous trial.

Mita—न्यायातो निर्णीतव्यवहारस्य प्रत्यावर्त्तयितुर्दण्डमाह— यः पुनः न्यायमार्गेण पराजितेषि औद्धर्यात् 'नाहं पराजितोस्मि' इति मन्येत, 'तमायान्तं' कूटलेख्यादि उपन्यासेन पुनर्धमाधिकरणमधितिष्ठन्तं धर्मेण पुनः (राजा) (जित्वा) पराजयं नीत्वा द्विगुणं दण्डं दापयेत। [नारदेनाप्युक्तम्—'तीरितं चानुशिष्टं' च मन्येत विधर्मतः। द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरस्दरेत्] इति। तीरितं साक्षिलेख्यादिनिर्णीतमनुदृतदण्डम्। अनुशिष्टमुदृतदण्डम्। दण्डपर्यन्तं नीतम् इतियावत्। यत् पुनर्मनुवचनम्—'तीरितं चानुशिष्टं' च यत्र कचन विद्यते। कृतं तद्धर्मतोऽहेयं न तत् प्राहो निवर्त्येत्] इति॥। तदर्थप्रत्ययिनो—रन्यतरबচনাত् व्यवहारस्य अधर्मतः वृत्तवाशङ्कायां पुनर्द्विगुणदण्डमतिशापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्त्येत, न पुनर्धर्मतो वृत्तवनिश्चयेषि राजा लोभादिना प्रवर्त्तयितव्य इत्येवंपरम्। यद् पुनर्नृपान्तरेणापि न्यायापेतं कार्यं निर्वर्त्तितं तदपि सम्यक् परोक्षणेन धर्मेष्येषि स्थापनीयम्। 'न्यायापेतं यदन्येन राजा शानदृतं भवेत। तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्याये निवेशयेत। इति स्मरणाद्॥ ३०६॥

CHARCHA

1. पुनः जित्वा—A peculiar construction; construe—राजा

पुनः जित्वा i.e. विचारदर्शनेन अस्य लेख्यादीन् अस्य व्यवहारं जित्वा राजा एव जित्वा i.e. ऐं पराजयं नीत्वा द्विगुणं दमं दापयेत् ॥ द्विगुण दम is द्विगुण of the sum involved in his first or previous पराजय ।

307. Mode of dispensation of दण्ड taken unjustly by the king.

राजा अन्यायेन यो दन्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दधात् विप्रेभ्यः स्वयं त्रिशद्गुणीकृतम् ॥ ३०७ ॥

Prose—राजा अन्यायेन यः दण्डः (दण्डस्वर्यः अर्थः) गृहीतः (अर्थिप्रत्यर्थिभ्यः गृहीतः), तं (दण्डार्थं) स्वयं वरुणाय त्रिशद्गुणीकृतं निवेद्य, विप्रेभ्यः (यथातथा) दधात् ।

Beng.—রাজা যদি অগ্রাম ভাবে অর্থিত্তার্থির নিকটে ইষ্টে অর্থ শ্রেণ করিশা থাকেন, তবে তাশ বিজে বক্রণকে ত্রিশঙ্গ বাড়াইয়া নিবেদন করিশা, বাক্রণকে দিবেন । [N. B.—এতেই অগ্রাম ভাবে লোভাদি বশতঃ ধনশ্রেণের আশঙ্কিত ইষ্টেবে] ।

Eng.—If the king wrongly, i.e. in an unjust way realises money as fines from the plaintiff or the defendant in a suit, then he should offer this himself to Varuna the god of truth three times as much and then give this to Brahmanas (N.B.—Acc. to Mita. the king is also to pay back the unjust fines taken, to the payers of fines, otherwise the king is involved in चौरापराध ; and in case of such unjust fines taken on other items the अनस्वत्व of the real owner is not gone, so the king is also to pay back such fines unjustly taken) .

Mita—अन्याय गृहीतदण्डधनस्य गतिमाह—

अन्यायेन यो दण्डो राजा लोभादिना गृहीतस्तं त्रिशद्गुणीकृतं वरुणादेवमिति संकल्पय व्राद्याणेभ्यः स्वयं दधात् । यस्माइष्ठरुपेण यावद्गृहीतमन्त्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयम्, इतरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डप्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावाच्चेति ॥ ३०७ ॥

इति श्रीमत्यशनाभभट्टोपाध्यायात्मजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविशानेश्वरभट्टरकस्य कृतौ श्रुजुमिताक्षराख्यायां याज्ञवल्कीयधर्मशास्त्रविष्णुतौ द्वितीयोध्यायो व्यवहाराख्यः संपूर्णः ॥

अथात्मित्रशाये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आध॑ साधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् १ । असाधारणव्यवहारमातृकाप्रकरणम् २ । शृणादानम् ३ । उपनिषिप्रकरणम् ४ । साक्षिप्रकरणम् ५ । लेख्यप्रकरणम् ६ । दिव्यप्रकरणम् ७ । दायविभागः ८ । सीमाविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामिविक्यः ११ । दत्तप्रदानिकम् १२ । क्रीतानुशयः १३ । अस्तुपेत्याशुश्रूषा १४ । संविद्यतिक्रमः १५ । वेतनादानम् १६ । दूगतसमाज्ञायाख्यम् १७ । बाक्पारम्यम् १८ । दण्डपारम्यम् १९ । साहसम् २० । विक्रियासंप्रदानम् २१ । संभूयसमुत्थानम् २२ । स्तेयप्रकरणम् २३ । ऊर्जीसंग्रहणम् २४ । प्रकीर्णकम् २५ ।

इति पञ्चविंशतिप्रकरणानि ॥

उत्तमोपपदस्येऽं शिष्यस्य कृतिरात्मनः ।

धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ १ ॥

CHARCHA

1. स्वयम्—Vijnaneshara connects it with दधात् । Thus स्वयं दधात् । स्वयम् is an अव्यय in such cases in the sense of प्रकृत्यादि इया । one's दान by others will not conduce to any fault. So we prefer to take it with स्वयं निवेद्य, because the निवेदन should be of himself and not by any priest ; for

प्रायशिच्छत् requires किया to be better done by one's ownself, so विषिलिङ् in used in such cases, compare—'कृच्छ' चैवातिकृच्छ'
चरेद्वापि समाहितः—प्रायशिच्छताभ्याय 264

2. त्रिशत् गुणीकृतम्—अभूततद्वावे चिः। made thirty times as much adv qual. निवेद्य। The त्रिशत् गुणवृद्धि should better be before निवेदन to सत्यदेव वरणदेव for पापस्खालन ; and then this should be given to a सद्ग्राहण। This दान will then absolve the king of his wrong doings.

Thus we see here canons & punishments for violation of these canons, to educate people, to make them prevent from crimes & sins, and so to develop a healthy गणतन्त्र where individuals, family society and administrators with king should be morally uplifted—all of which are indispensable for every day शासन or administration to make it दुर्नीतिमुक्त। If दण्ड is not said here of any other variety of crime and sin, then adequate दण्ड is to be given by the king—thus it is elsewhere said—

यत्र नोक्तः दमः सर्वैर्प्रामादेन महर्पिंभिः।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डविधानम्॥

—०—

चर्चामिलण्डभाषायां याज्ञवल्क्यविकाशिनीम्।

बालानामवोधाय व्यधात् कुमुदरञ्जनः॥

यदनुकं दुरुक्त वा मतिमोहसमुद्दवम्।

सन्तः सन्ततकारुण्या स्तूपर्वं मर्ययन्तु मे॥

ॐ शान्तिः। ॐ शान्तिः॥ ॐ शान्तिः॥॥

Some Corrections in याज्ञवल्क्यसंहिता here

P. 12 line 1, better read 'अच्छं अच्छ वा वक्तिवदतीति अच्छावाक' etc.

P. 12 line 13, for 'स्मृत्यपेतकारिणः' read 'स्मृत्यपेतादिकारिणः'।

P. 23 last line for 'as a suit' etc read 'as suit a particular litigation'.

P. 26 line 2 for 'अन्यन्यै' read 'अन्यस्मै'।

P. 26 line 15, for 'रूपकशतञ्चनेन' read 'रूपकशतञ्चानेन'।

P. 30 sl. 8, second line for 'उपदक्षितः' read 'उपदशितः'।

P. 90 line 8 for 'sum' better read 'same'.

P. 89 line 22 for 'नत्व' read 'ज्ञत्व'।

P. 106 line 17-18 for 'परीक्षीण' better read 'परिक्षीण'।

P. 125 line 6 for 'should not take' read 'should take'.

P. 337-38 etc. In sl. 159 etc. we have used पालक in the sense of owner or holder, also proprietor with lease hold right of cattle, but पाल as cowherd only (who are पालक for the time being ; compare our पालकगोप in p. 343).

P. sl. 192, Eng. Tr. for 'fued' read 'feud'

P. 408 line 12, for 'ग्रह अप' better read 'लह अप'

P. 361 line 11 for 'differ' read 'different'.